ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Н.АТАЕВА, М.САЛАЕВА, С.ҲАСАНОВ

УМУМИЙ ПЕДАГОГИКА

(Педагогика назарияси ва амалиёти асослари)

Дарслик

II китоб

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,Турон фанлар академиясининг академиги Ҳалимбой Бобоевнинг умумий таҳрири остида

Тошкент – 2013

Н.Атаева, М.Салаева, С.Ҳасанов. Умумий педагогика (Педагогика назарияси ва амалиёти асослари). Дарслик. II китоб. – Т.: 2013, 928 бет, 54 босма табоқ.

Мазкур дарсликнинг II қисми педагогика фанининг умумий ва илмий-методологик асослари, педагогика назарияси ва жамият тараққиёти, таълим ва тарбия назарияси асосларини ҳамда педагогик маҳорат ва замонавий педагогик технологияларни ёритишга бағишланган. Ҳар бир мавзу матнидан сўнг такрорлаш ва мунозара юритиш учун саволлар, топшириқлар, тестлар, интеллектуал тренинглар берилган. Бу эса ўқув машғулоти давомида талабанинг олган билимини мустаҳкамлашга замин яратади, мустақил фикрлашга, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги мулоқотни жонлантиришга, таҳсил олувчининг фаолиятини оширишга ёрдам беради ва муаммоли ўқитиш босқичларини ўз ичига қамраб олади.

Дарсликдан олий ўқув юртларининг бакалавриат талабалари ва магистратура йўналишлари магистрлари ҳамда малака ошириш курслари тингловчилари шунингдек, илмий тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: **Ж.Ғ.ЙЎЛДОШЕВ – Халқаро педагогика фанлари академияси академиги, педагогика фанлари доктори, профессор.**

Тақризчилар: **Ҳ.ОМОНОВ –** педагогика фанлари доктори, профессор.

М.Х.ТОХТАХОДЖАЕВА – педагогика фанлари доктори, профессор.

Ш.МАРДОНОВ – педагогика фанлари доктори, профессор.

Кириш

XXI асрга келиб ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожида инсон ақл-заковати ва маънавияти асосий мувофиқлаштирувчи ривожлантирувчи омил ва восита эканлигини тобора намоён қилмоқда. Шунинг учун инсонпарварлик маънавий баркамоллик, эзгулик, ташаббускорлик, дунёвий ва диний уйғунлик, миллий истиқлол ғояси бозор иқтисодиёти асосидаги инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат, эркин фуқаролик жамияти қурилишининг бош тамойили сифатида қабул қилинди.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов: "Мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ, буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда

Замонавий таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, замон талабларига мос кадрлар тайёрлаш ишини йўлга қўйиш фаолиятимизнинг бош йўналиши бўлмоғи даркор",[1] – эканлигини алоҳида қайд қилиб ўтган.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётини амалга ошириш борасида ҳал этилиши лозим бўлган устувор вазифаларни талаб даражасида бажариш жадал ривожлантиришга катта аҳамият берилиши лозим бўлади. Бу жараён мамлакатимизнинг жаҳон бозорларида ўзига муносиб ўрингa эга бўлиши учун илм-фан ютуқларидан ва инновацион технологиялардан кенг кўламда фойдалана оладиган малакали кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш вазифаларини ҳал этиш билан узвий боғлиқдир. Бу борада Президент И.А.Каримов ўзининг "Ўзбекистон буюк келажак сари" асарида таъкидлаганидек: **"Ўзбекистон инновацион ривожланиш туринининг ҳозирги замон моделига ўтиш учун ҳамма зарур шароитларга эга. Бу модел вужудга келтирилган илмий-техникавий салоҳиятдан кенг ва самарали фойдаланишга, фундаментал ва амалий фаннинг ютуқларини, чуқур илм талаб қиладиган технологияларни амалиётга кенг жорий этишга, юқори малакали, иқтидорли илмий кадрлар сонини кўпайтиришга асосланади. Бу – мамлакатимиз жаҳондаги**

[1] Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: "Шарқ", 1999, 95-бет.

иқтисодиёти ва саноати ривожланган давлатлар қаторига кириб боришининг зарур шарти ва мустаҳкам пойдевори бўлиб хизмат қилади”[1].

Юқорида тилга олинган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни, илмий-техникавий янгиликларни ва инновацион технологияларни таҳлил қилишда аждодларимиз томонидан яратилган илмий, маънавий, маданий, диний меросимизни авайлаб билим ва кўникмаларни ёш авлодга тақдим этишда, янгича мантиқий фикдаш малакасини шакллантиришда **педагогика**нинг аҳамияти салмоқлидир.

Шундай экан, **иқтисодий олий ўқув юртларида педагогика фанининг ўқитилиши талабаларда, яъни бўлажак иқтисодчи мутахассисларда қуйидаги билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришни тақазо этади:**

– талабалар педагогика назарияси асосларини ўзлаштириб бориш жараёнида ўз ихтисослик фанлари бўйича билимларни чуқур ва онгли эгаллаши, шунингдек, интеллектуал-ахлоқий камол топишини ривожлантириш;

– жаҳон ва Республикамиз халқларининг эришган бой тарихий, маънавий, маданий, ахлоқий кадриятлари билан таништириб, талабаларда миллий ғоя, миллий мафкура, ватанпарварлик каби олий ҳислатларни камол топтириш;

– ихтисослик фанлари сифатли ва мазмунли ўқитилиши учун талабаларда таълим усуллари тўғрисида билимлар ва улардан фойдалана олиш кўникмасини шакллантириш, замонавий ўқитиш технологияларини таълим жараёнида қўллай олиш кўникмасини ривожлантириш;

– талабаларда бўлажак мутахассисликлари ҳақида тўлиқ тассаввурни вужудга келтириш ва профессионалликни ривожлантириб бориш мақсадида, ўқиш жараёнининг амалиёт билан интеграциялашувини амалга ошириш ва ҳ.к.

Педагогика назариясига суянган ҳолда иқтисодий таълим жараёнининг амалга оширилиши, талабаларни иқтисодий кўникма ва малакалар билан қуроллантиради, иқтисодий билим қобилиятларини шакллантиради. Уларнинг иқтисодий дунёқарашларини таркиб топтиради. Иқтисодий тарбия эса, талабаларда ахлоқий, эстетик, ақлий фазилатларни шакллантириш билан бирга уларда тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик, таваккалчилик каби олий

[1] И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т. : «Шарк», 1998, 67-бет.

сифатларни ривожлантиради. Тарбия воситасида шахсда инсонларга хос бўлган кўникмалар шаклланади, унинг ҳали ўрганилмаган томонлари, қизиқишлари аниқланиб ривожлантирилади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, иқтисодий таълим тизимида бўлажак иқтисодчи мутахассисликларида педагогика назариясининг ўқитилиши талабаларда ўз фанларига бўлган қизиқишни янада орттиради. Уларнинг фанларни чуқур ўзлаштириш, ўтилаётган мавзуларнинг мазмун моҳиятини онгли тушунишга хизмат қилади. Талабалар педагогика назариясини ўзлаштириш давомида ўқув жараёнига умуман бошқача масъулият билан ёндашмоқдалар, талаба ва ўқитувчи муносабатларида ўзгаришлар рўй берди. Ҳозир ўқитувчиларнинг талабаларга ўз устунлигини намойиш қилиш ва шу асосда талабалар устидан ўз ҳукмини ўтказиш иллатларига чек қўйилмоқда. Талабалар ўз ҳақ-ҳуқуқлари, ўқитувчи-талаба муносабатидаги ўз ўринларини англаб бормоқдалар. Муҳими шуки, иқтисодий фанларни ўзлаштириш кўрсаткичлари аввалги йилларга нисбатан сезиларли даражада кўтарилди. Ўқиш жараёнида замонавий педагогик технологияларини кенг қўллаш қуйидаги натижаларни беради:

– ўқитишнинг илмийлиги ошади. Билим беришда илмийликка эришиш учун аввало ўқитиш жараёнида фан-техниканинг сўнгги ютуқ ва кашфиётларидан фойдаланиш, ўқув фанлари илм-фан асосида яратилиши, талабаларни илмий-тадқиқот усуллари билан таништириб бориши лозим. Бу талабаларда турли иқтисодий ҳодисаларга объектив тарзда ёндашиш кўникмасини шакллантиради. Талаба илмий билимларни ўзлаштирар экан, унинг фикрлаш қобилияти ўсиб, ривожланиб боради;

– талабаларда ижодкорликни шакллантириш. Ижодкорлик деганда биз қандайдир бир буюм ёки бадиий асарнинг яратилиши эмас, балки ҳар бир вазифага ўз нуқтаи назари бўйича ёндашиши, бир муаммо устида мустақил фикр юрита олиши, ўқиш жараёнида орттирган барча билимларини ҳаётда кечаётган ҳодисаларга боғлай олиши ва уларни таҳлил қила олиши, ўрганилаётган соҳа бўйича ўзининг янги қарашларини ифодалашини тушунишимиз лозим. Талабаларда, айниқса, ўз фикрларини ёзма тарзда ифодалай олиш қобилиятини ривожлантиришга аҳамият қаратиши зарур. Чунки, шу орқали талабалар ўз билимларини тўлароқ, мазмунлироқ ифодалайдилар;

– ўқиш жараёнида талабаларда мустақилликни тарбиялаш. Талабалар дарсда ўтилган мавзу билан чекланиб қолмасликлари зарур. Улар мавзу юзасидан қўшимча маълумотлар излашлари, уларни ўзлаштиришлари, ўтилган мавзу амалиётда қандай натижа беришини ҳам синаб қўришлари лозим. Масалан, нарх ўзгаришининг аҳолини сотиб олиш қобилиятига таъсири. Ҳозирги шароитда талабалар ҳар томонлама бозордаги вазиятдан хабардор бўлишлари, маълумотларни тез қайта ишлай олишлари лозим. Булар талабаларнинг билимлари кенг қамровли бўлиши, уларни чуқур англашларига ёрдам беради, шунингдек, талаба мустақил фикр юритиш кўникмасига эга бўлади.

Юқоридаги қобилиятларга эга бўлган талабалар нафақат ўз мутахассислик фанлари, балки бошқа фанларни ўзлаштиришда ҳам муваффақиятга эришадилар.

Талабалар назарий билимларни ўзлаштирар эканлар, унинг муҳим белги ва қоидаларини ажрата билишлари керак. Уларга билимларнинг моҳиятини оча олиш кўникмасини ўргатиш лозим, чунки ўтилган мавзулар, қоидалар ва таърифлар шундагина эсда қолади ва яхши ўзлаштирилади. Ўқитувчи талабаларда бу кўникмаларни шакллантириш ва юзага чиқариш мақсадида ўқитиш жараёнида кенг қўлланиладиган таълимнинг муаммоли технология усулларидан фойдаланиши мумкин. Бунда ўқитувчи муаммоли вазиятни яратади, талабаларда муаммони ечишга қаратилган муҳокамани уюштиради, улар олдига изчил саволлар қўяди, айниқса иқтисодий билимларни беришда бу усул қўл келади. Вазиятни яратишда ва уни ечишда талабаларда хотирани мустаҳкамлаш ва мустақил фикрлашни ривожлантириш мақсадида турли мисоллар, чизма, график ва жадваллардан фойдаланиш мумкин.

Ўқитишда назарий билимлар қанчалик қатъий баён этилса, талабанинг фикр юритиши ҳам шунчалик аниқ ва тўғри бўлади, ўқув материалларини тўла, онгли ўзлаштириш даражаси ошади. Талабалар ўқиш жараёнида фақат назарий билимларнигина ўзлаштириш билан чекланиб қолмасликлари зарур. Улар назарий билимларни амалиёт билан боғлаб олиб боришлари лозим. Таълимдаги ютуқлар назария билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлигига асослангандир. Талабалар ўзлаштирган билимларини амалиётда тадбиқ эта олсалар, амалиётда улардан фойдалана олсалар, шундагина улар ўз касбининг чинакам мутахассислари бўла оладилар. Талабалар амалиётдаги ҳодисаларни кузатиш ва ўрганиш орқали қўшимча билимларга ҳам эга бўлиб

борадилар. Орттирилган билимларини назарий билимлар билан уйғунлаштириб, ягона умумлашган хулосага келадилар. Натижада, уларда воқеа ва ҳодисалар моҳиятини англаш кўникмаси шаклланади.[1]

Педагогика назариясининг бугунги кундаги асосий вазифаларидан яна бири талаба-ёшларда миллий ғоя ва миллий мафкура ҳақида тассавурларни шакллантиришдир. Биз инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат асосида эркин ва фаровон фуқаролик жамиятини барпо қилар эканмиз, аввало шуни англашимиз керакки, бу мақсадларга талаба-ёшларимиз фақат ўзлигини англаш орқали эриша олиши табиий. Зеро, талаба-ёшларимиз миллий ғоя ва миллий мафкура ҳақида аниқ ва чуқур тушунчага эга бўлсагина, ўзлигини англаши ҳақиқатдир.

Педагогика назарияси асосларини ўрганиш давомида талаба-ёшлар миллий ғоя, миллий мафкура, миллий туйғу каби тушунчаларнинг мазмун моҳиятини англайдилар, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ҳисси билан тўйиниб, турли ёт ғоя ва мафкураларга қарши ўзларида иммунитетни шакллантирадилар. Ана шундан келиб чиқиб ҳам айтишимиз мумкинки, олий маълумотли иқтисодчи мутахассислар тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларида педагогика ва психология фанининг ўқитилиши ҳозирги пайтда, замон талаби ва эҳтиёжига айланди. Чунки, бизнинг мақсадимиз ёшларни тарбиялаб вояга етказишгина эмас, балки камол инсонларни ва замонавий юксак малакали мутахассис кадрларни тарбиялашдир.

Таъкидлаш жоизки, замонавий кадрлар олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири-юксак малакали мутахассислар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда хислатларини билган ҳолда бизнес ва бошқарувда жамоанинг меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг, шунингдек, тадбиркорликнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаолият кўрсатишдир. Бу ўринда инсон шахс феъл-атвори, характери ва руҳияти билан боғлиқ қонуниятларни ўрганувчи психология фанининг ўрни ва роли бениҳоят каттадир. Чунки шахсгина ўз қобилияти, иқтидори, лаёқати, тафаккури, диққати, эътиқоди, характери, темпераменти, муомала ва мулоқоти хусусиятларини билиб, уни тўғри йўналтира олса, ўзи ва ўзгалар руҳиётига бефарқ бўлмасликка, ўз лаёқатини ўстиришнинг элементар

[1] А.Аюбжонов. Иқтисодчи кадрларни тайёрлашда педагогика фанининг ўрни. //Иқтисодиёт ва таълим, 2002 йил 3-сон, 126-129-бетлар.

воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради. Бунинг учун ҳар бир шахс педагогика ва психология фанлари асосларидан хабардор бўлиши керак, албатта. Шундагина ўз-ўзини ва ўзгаларни англаши, турли вазиятлар ва гуруҳларда муомала қилиши, эркин ва мустақил фикрлаш қонуниятларини билиши орқали бизнес ва бошқарувда катта муваффақиятларга эришиши мумкин.

Муаллифлар мазкур ўқув қўлланмасининг тузилиши, мазмуни, муаммоларнинг баён қилиниши тартиби ва услуби бўйича билдирилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар ва кейинги ўқув қўлланма, дарсликлар тайёрлашда ҳисобга оладилар.

I БЎЛИМ

I Боб. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ УМУМИЙ ВА ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. ПЕДАГОГИКАНИ ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Инсоният тарихига наар ташлар эканмиз, ҳар бир боланинг онадан дунёга келиши, фақат туғилишидан иборат табиий-биологик ҳодиса эмас, балки у маълум лаёқат қобилият куртаклари билан туғилади. Лекин у **инсон, шахс** сифатида оилада ота-оналар; жамиятда эса тарбиячи-устозлар ва турли жамоаларнинг таълим-тарбия жараёнидаги фаолияти орқали шаклланади. Жамият ривожланган сари етук, баркамол шахсларни тарбиялаб етиштириш эҳтиёжи ҳам ортиб борган ҳамда ўзгариб, янгиланиб, жамиятга хизмат қилган. Инсоният жамиятнинг турли босқичларида таълим-тарбия муассасалари яратиш, ёш авлодларни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасидаги тўпланган тажрибаларни назарий жиҳатдан англаш, умумлаштириш ва ҳаётга татбиқ қилиш жараёнида жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида педагогика фани ва педагогик таълим вужудга келди.

Шу сабабли таълим ва тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки таълим-тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни ва шахснинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин. Педагогика дастлаб ёшларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги таълимот сифатида вужудга келган бўлса, секин-аста бу соҳадаги изланишлар доираси кенгая борди. Ҳозирги кунда

педагогика баркамол шахсни шакллантириш қонуниятлари тўғрисидаги фан сифатида таълим-

тарбиянинг мақсади ва вазифалари, таълим давлат стандартлари, таълим ва тарбиянинг усуллари, уни ташкил этиш шакллари ва қонуниятлари ҳақида билим, маълумот берадиган фанга айланди. Яқин вақтгача фалсафанинг бир тармоғи ҳисобланган педагогиканинг илмий-назарий, услубий ва амалий асослари яратилиб, педагогика фанлар мажмуи пайдо бўлди. Бизнингча, педагогика туркумига кирувчи фанлар мажмуини 4 йирик гуруҳга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Барча педагогикага оид фанларга асос бўлган **педагогика тарихи ва назарияси** гуруҳига педагогика тарихи, дидактика ва умумий педагогика киради.

Умумий педагогика гуруҳига – узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичидаги педагогик жараённинг ўзига хослигини асослаб берувчи – **оила педагогикаси, мактабгача тарбия педагогикаси, мактаб педагогикаси, касб-ҳунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси ва катталар педагогикаси, ишлаб чиқариш педагогикаси, ҳарбий педагогика, менежмент педагогикаси, иқтисодий педагогикаси, тиббиёт педагогикаси** ва бошқа тармоқларга бўлинган. Ундан ташқари, сезги органларининг бирон бир тури ишламайдиган кишиларга билим беришнинг ўзига хос томонларини ўрганувчи махсус педагогика гуруҳига – **сурдопедагогика, тифлопедагогика ва олифренопедагогика**лар киради. Бутун педагогик жараённи амалга ошириш йўл-йўруқларини кўрсатиб берувчи **услубият (методика)ни ҳам**, ўз навбатида – **мактабгача таълим услубияти, умумтаълим услубияти, ҳунар таълими услубияти, олий таълим услубияти ва малака ошириш услубияти** ва бошқа тармоқлардан иборат. Бу педагогик фанлар

ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бири-бирини тақазо этади, бири- бирини тўлдирадилар (1-шакл).

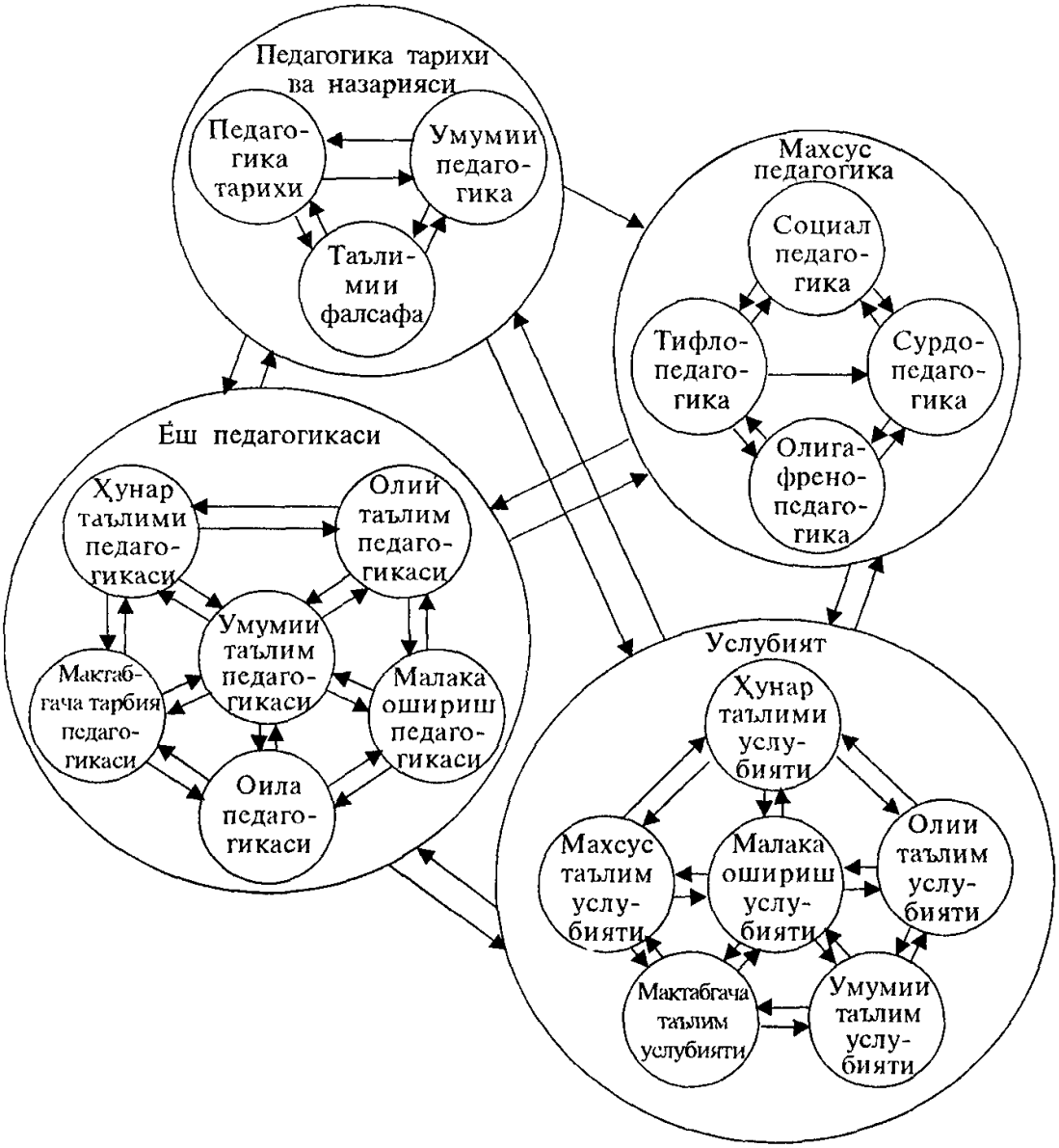

1-шакл. Педагогик фанлар мажмуи.

Педагогика тарихи ва назарияси асосини ташкил қилувчи биринчи гуруҳнинг учта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, буларнинг учаласи бошқа педагогик фан тармоқларига асос бўлиб, ўзаро боғлиқдирлар.

Дидактика ва умумий педагогикада ишлаб чиқилган асосий принциплар, қоидалар ва махсус тушунчалар мактаб ҳамда махсус педагогика гуруҳларидаги педагогик фан тармоқлари, дидактика принциплари ва умумий педагогикадаги қонун-қоидаларни, таълим-

тарбия беришнинг ўзига хослигидан келиб чиқиб ўзгартирадилар ва ўз соҳасига мослаштирадилар.

Услубият (методика) ҳам махсус ва узлуксиз таълим босқичларидаги педагогикалар каби таълимнинг ўзига хос тури ва қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда дидактика принциплари ва умумий педагогикадаги қонун-қоидаларни ўз соҳасига мослаштиради ва соҳа услубиятини яратади. Педагогика фанлари тизимининг муҳим тармоғи сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўрганишнинг қонуниятларини ўрганувчи услубиёт (методика) фанининг ҳам хизматлари беқиёс каттадир. Ҳозирги кунда ўқув юртларида тарих ўқитиш, математика ўқитиш, тил ўқитиш, адабиёт ўқитиш, махсус фанларни ўқитиш методикаси (услубияти) фанлари ўқитилмоқда.

Ўзбекистон мустақил бўлгандан сўнг мамлакатимизда узлуксиз таълим тизимида, педагогика фанининг умумий ва методологик асосларида, мазмунида таълим-тарбия назариясида, таълимнинг ташкилий шаклларида, шахснинг баракамоллик даражаси ва сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ислоҳий ўзгаришлар таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик ва ахборот-коммуникацион технологияларни татбиқида педагогика фанининг умумий ва методологик асослари кенгайишига замин яратди.

Педагогика фанининг объекти фақат таълим-тарбия жараёнини назарий ва методологик ҳамда амалий асосини таъминловчи фан эмас, балки баркамол инсон шаклланиши, ривожланишини таъминловчи кенг соҳаларни ўз ичига олади. Шунинг учун “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”даги миллий таълим моделида шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош объекти ва субъекти сифатида қаралади. **Маълумки, педагогика фани таълим ва тарбиянинг инсон ривожи, шахс камоли ва мутахассис шаклланишида таълим тизимини ўз ичига олмайдиган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий-экологик, инстинктив, руҳий-ҳиссий билиш, ривожланиш, комиллик омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари педагогика фани олдига янгича фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафкуранинг кенг қамровли сифатларини шакллантириш вазифалари қўйилди.**

Ҳозирги кунда педагогика фани таълим ва тарбияда ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса ҳам, у ўзининг баркамол инсон таълим-тарбиясида жуда катта

имкониятларга эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўларди. Шунинг учун ҳам “Таълим тўғрисида”ги қонунда ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”(1997 йил)да таълим ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналиши ва долзарб вазифаси қилиб белгиланди.

Педагогика фанида бу устувор йўналиш ва улуғвор вазифа “миллий таълим модели”дан келиб чиқиб, хар бир мавзу, тушунчаларнинг таълимий, тарбиявий ривожлантирувчи функцияларини олишнинг методологик, таълим-тарбия назарияси ва амалиёти, таълим тизимини бошқаришга доир бўлимларида асослаб берилади.

Шундай қилиб, педагогика мустақил фан сифатида шаклланиб, такомиллашиб бориб, таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, давлат таълим стандартлари, таълим-тарбия назариясининг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида билим, ўқув, амалий кўникма ва малакалар, маълумот берадиган фанга айланди. Демак, бошқа фанлар каби педагогика ҳам фан сифатида пайдо бўлар экан, у аввало жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида пайдо бўлди ва жамият ижтимоий тараққиёти билан узвий ривожланиб бормоқда.

Шу сабабли таълим-тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки таълим-тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни ривожланишини, баркамол инсонни тарбиялашни тасаввур қилиш қийин, албатта.

2. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Маълумки, ҳар бир мустақил фан ўзининг предмети (мавзуси) ва методологик асосларига эгадир. Жумладан, жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида мустақил фан сифатида ривожланиб бораётган педагогика фани ҳам ўз предмети (мавзуси)га эга.

Педагогика фанининг предмети ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, методлари, воситалари билан ёшларни, бўлажак мутахассисларни қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун унинг методологик асослари, мақсад ва вазифалари дунёнинг моддий-маънавий ривожида шахс камолоти уйғунлиги қонуниятлари ва давлатнинг замонавий сиёсатидан келиб чиқади (2-шакл).

2-шакл

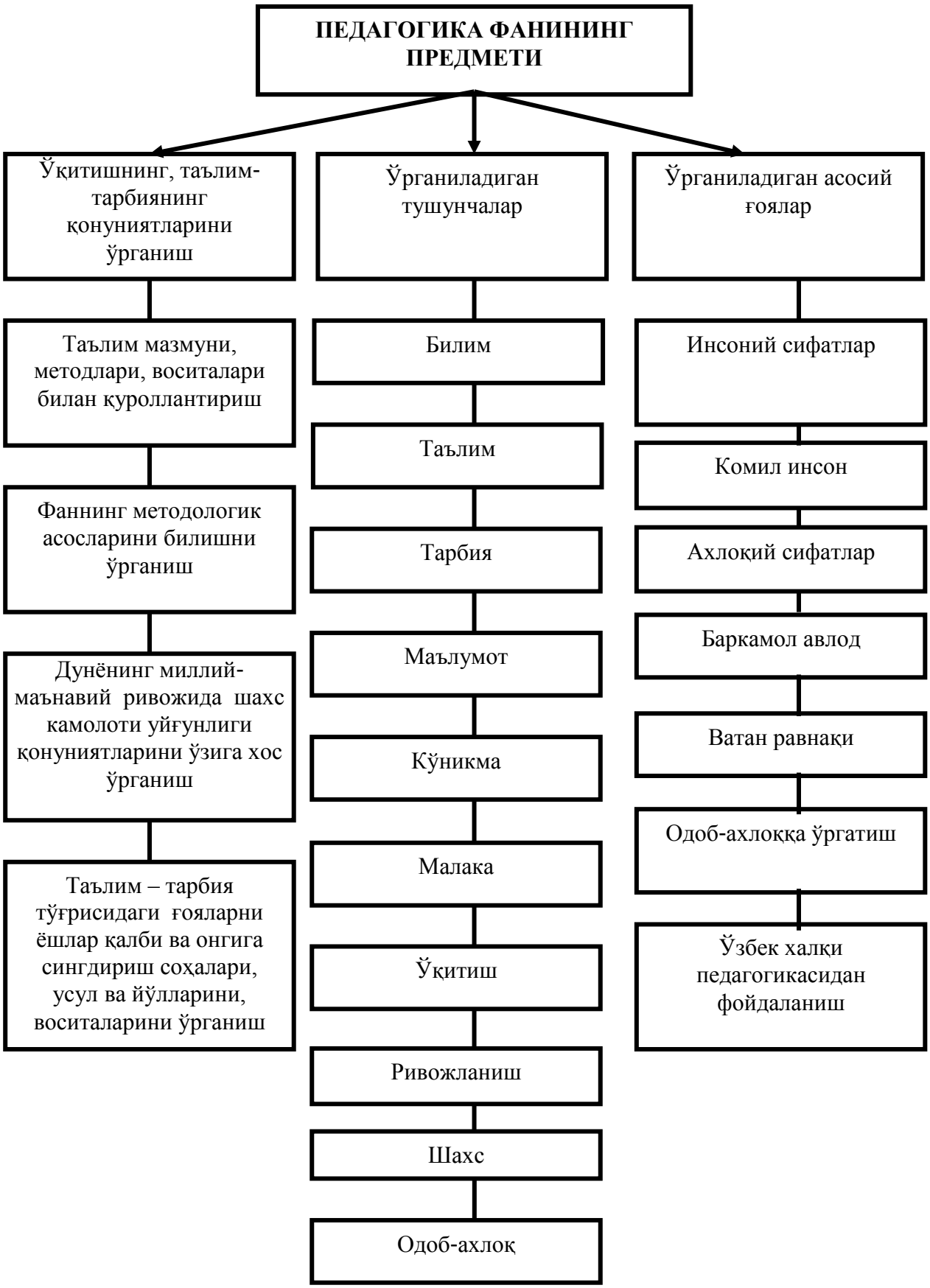
ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ
Ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг қонуниятларини ўрганиш
Ўрганиладиган тушунчалар
Ўрганиладиган асосий ғоялар
Таълим мазмуни, методлари, воситалари билан қуроллантириш
Фаннинг методологик асосларини билишни ўрганиш
Дунёнинг миллий-маънавий ривожида шахс камолоти уйғунлиги қонуниятларини ўзига хос ўрганиш
Таълим – тарбия тўғрисидаги ғояларни ёшлар қалби ва онгига сингдириш соҳалари, усул ва йўлларини, воситаларини ўрганиш
Билим
Таълим
Тарбия
Маълумот
Кўникма
Малака
Ўқитиш
Ривожланиш
Шахс
Одоб-ахлоқ
Инсоний сифатлар
Комил инсон
Ахлоқий сифатлар
Баркамол авлод
Ватан равнақи
Одоб-ахлоққа ўргатиш
Ўзбек халқи педагогикасидан фойдаланиш

3-шакл

ПЕДАГОГИКА ФАНИНИ ЎРГАТИШДА АЛОҲИДА АҲАМИЯТ БЕРИШ ЛОЗИМ БЎЛГАН ЖИҲАТЛАР
Дарс (машғулотлар)ни олиб боришда талабалар ёши, тафаккури, дунёқараши ва қизиқишларини ҳисобга олиш
Таълим-тарбиянинг илғор, таъсирчан воситаларидан, замонавий ўқитиш технологияси имкониятларидан кенг фойдаланиш
Таълим жараёнида тазйиқ ўтказмасдан маърифий асосда иш тутиш, ёшларнинг мустақил ва эркин кўникмаларига эътибор қаратиш
Айрим тушунчаларни ҳаддан зиёд соддалаштиришга, таълимнинг эскича методларини қўллаш натижасида фаннинг қадрсизланишига йўл қуймаслик
Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга оид ғояларини инсонпарварлик моҳиятини кўрсатиш асосида мустақиллик энг олий қадрият, уни асраб авайлаш эса муқаддас бурч эканини ўқувчи-талабаларнинг қалби ва онгига сингдириш
Мавзунинг тушунча ва тамоийлларини шарҳлашда ҳаётий мисоллар, бугунги дунёда рўй бераётган мақсадлар таҳлилидан, матбуот материалларидан кенг фойдалиниш

Педагогика фанининг мақсади:

– Республикамизда баркамол авлодни вояга етказишнинг бир бутун холатидаги муаммоларини ҳал қилиш;

– таълим-тарбия самарадорлигини тинмай ошириш ва дунё талаблари даражасига олиб чиқиш масалаларига ижодий ёндашиш;

– умуминсоний қадрият ва миллий маданиятнинг асосларини эътиборга олиб, таълим-тарбия мазмунини, миллий мафкурани шакллантириб бориш имконини яратиш;

– педагогика – тарбияшунослик қоида – қонунларини илғор педагогик тажрибалар асосида бойитиб бориш ва замонавий педагогик технологияларни амалиётда қўллаш тадбирларини белгилаш;

– узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш муаммоларини ҳал қилиш;

– "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"ни амалга ошириш ва ҳ.к.

Педагогика фанининг вазифалари:

– Шарқ ва Ғарбда халқ яратган оғзаки ижодиёти, яъни халқ педагогикаси, мутафаккирлар, маърифатпарварлар, педагог ва олимларнинг тарбияшуносликка доир илғор ғояларини ўрганиб, таҳлил қилиб, баркамол шахсни тарбиялаш жараёнига татбиқ этиш;

– комил инсонни таркиб топтиришнинг қонуниятлари ва зарурий сифатларини аниқлаш;

– педагогикадаги таълим – тарбия назариясини хозирги ва хусусий методикаси билан узвийлик муаммоларини ишлаб чиқиш ва замонавий педагогик технологияларга амал қилиш;

– таълим-тарбия назариясидаги қоида, қонун, тамойил, метод ва усулларини таълим муассасаси амалий ҳаёти билан боғлаб, бўлажак иқтисодчи ўқитувчилар ва мутахасисларга ўргатиш;

– таълим муассасасини бошқариш ва раҳбарлик масалаларини чуқур ўрганиб бўлажак ўқитувчилар ва мутахассисларни қандай тайёрлаш муаммоларини ҳал қилиш ва ҳ.к.

Педагогика фанининг мазмуни, мақсади, вазифалари, тамойил, метод ва усуллари, воситалари умуман, ҳар бир инсон учун зарур бўлган тарбиявий таъсирлар янгича асосга эга бўлиши керак. Педагогика фанининг мазмуни, мақсад ва вазифаларининг янгиланиш ва ривожлантириш йўли қуйидаги тўртта асосий негизга асосланади:

– миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик руҳини сингдириш;

– халқимизнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

– шахснинг ўз қобиллият ва имкониятларини эркин намоён қилиш;

– ватанпарварлик ва инсонпарварлик.

Шу асосдан келиб чиқиб фикр юритадиган бўлсак, педагогика фанининг мақсад ва вазифалари анча кенгайганлигини кўрсатади.

4-шакл

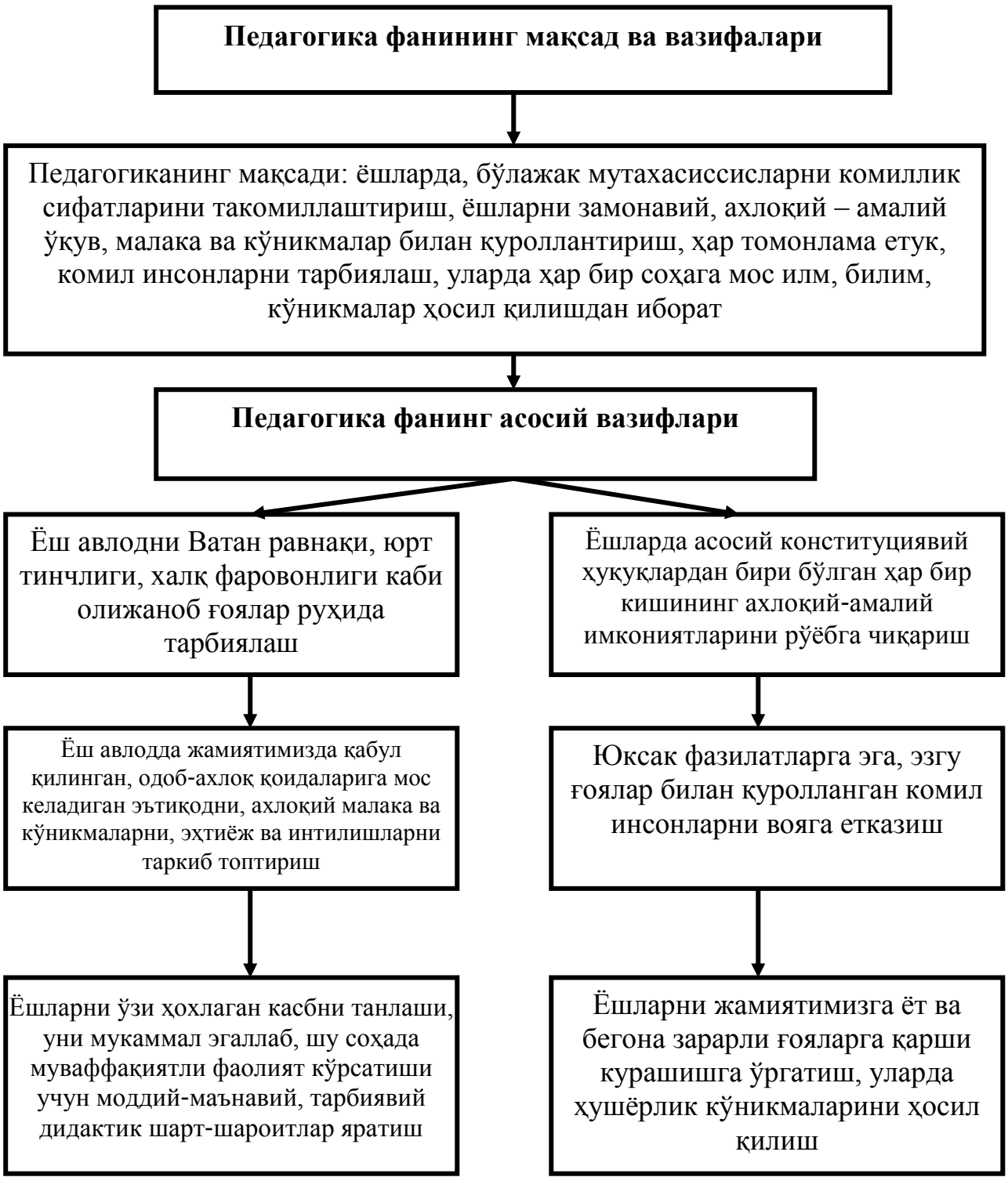

3. МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИ ВА МИЛЛИЙ МАФКУРАНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

“Истиқлол мафкураси кўпмиллатли Ўзбекистон халқининг шу ғоя – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу – интилишлари, ҳаётий идеалларини ўзида акс эттиради. Бу мафкура халқни халқ, миллатни миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, ор – номуси, ишонч – эътиқодини ифодалайдиган жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш туб манфаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган ғоялар тизимидир”.[1]

Миллий истиқлол ғоясининг тарихий илдизлари – халқимизнинг мозий синовларидан ўтиб келаётган бой маданий ва маънавий мероси, миллий қадриятлари, урф-одат ва анъаналари, қўшиқлари, байрам ва маросимларидаги озодлик, эркинлик учун кураш руҳи, ота-боболаримизнинг мустақиллик йўлида кўрсатган жасорати, бунёдкорлик ишлари ҳамда уларни амалга оширишда маънавий руҳ берган тафаккур тарзида намоён бўлади. У асрлар мобайнида йиллар синовига дош бериб, сайқалланиб, такомиллашиб келган. Бу тафаккурнинг марказида инсоннинг улуғлиги ва мўътабарлиги ғояси ётади. Чунки мамлакатнинг ҳаёти, фаровонлиги меҳнаткаш инсонларнинг хусусан, ёшларнинг фаолиятига боғлиқ.

5-шакл

[1] Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000, 6 –бет.

Миллий истиқлол ғоясининг тарихийлик тамойили халқимиз руҳини, даҳосини акс эттирувчи ўлмас қадриятлар билан узвий боғлиқдир. Хусусан, буюк аждодимиз, соҳибқирон Амир Темурнинг соғлом маънавият маҳсули бўлган “Куч - адолатдадир” деган шиори миллий ғоянинг таркибий қисмига айланиб кетган. У мамлакат бирлигини таъминлаш, марказлашган давлат барпо этишади, айниқса, уни одиллик билан бошқаришда маънавий – мафкуравий асос бўлиб хизмат қилган.

Миллий истиқлол ғояси чуқур педагогик асосларига эга. Бунда бир томондан, жаҳон педагогикасидаги умуминсоний қадриятлар, иккинчидан, Шарқ педагогикаси ва маданияти, учинчидан эса, юртимизда ўтган қомусий алломаларнинг педагогик мероси ўз ўрнига эга. Ана шу асосда яратилган ғоя ва мафкура ҳозирги замонда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онгига сингмоғи, ҳақиқий иймонга айланмоғи лозим.

Мухтасар қилиб айтганда, миллий мафкурамизнинг педагогик асослари деганда аждодларимизнинг педагогик тафаккур тарзи, амалий фаолияти, бунёдкорлик ишлари, жаҳон халқлари педагогикаси, урф-одатлари, қадриятлари, ҳозирги замондаги педагогик қарашлар ва таълимотлар, Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Президент Ислом Каримов асарларидаги фикр ва ҳулосалар тушунилади.

Истиқлол мафкураси – ҳар бир кишининг жамият ҳаётидаги фаолияти, юрти, миллати, ўзи ва оиласи олдидаги бурч ва масъулиятини қай даражада ҳис этаётгани ва бажараётганини белгилайдиган маънавий мезон ҳамдир.

Миллий истиқлол мафкурасининг юртимизда яшовчи ҳар бир фуқаро учун қадрлилиги шундаки, унинг моҳиятида умуминсоний тамойиллар ётади.

Миллий истиқлол мафкураси, қуйидаги педагогик моҳиятга эга:

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Бинобарин, у қонунийликка, умумэътироф этилган талабларга умуминсоний тамойилларга зид келмайди;

- халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Бу миллий мафкурамизнинг тарихий ва маънавий асосга эга эканидан далолат беради;

- адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради. Биламизки бу, улуғ ғоялар истиқлол сари интилган ҳар бир халқнинг эзгу мақсад, ишонч ва эътиқоди бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади;

- Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу тамойил унинг жамият аъзоларининг аниқ мақсад сари йўналтирувчи, уюштирувчи моҳиятга эга эканини ифодалайди;

- жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб мақсадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжиҳатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қай даражада англашимизга, эртанги кунга бўлган ишончимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир;

- миллати ва динидан қатъи назар, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Бу қоида Ватаннинг муқаддаслигини ҳар бир фуқаро онгига сингдиришга хизмат қилади;

- жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда маърифий йўл билан сингдирилади. Бу миллий истиқлол ғоясининг фикрлар ранг-баранглиги, эътиқод эркинлиги каби демократик тамойилларига амал қилган ҳолда ҳаётга жорий этилишидан далолат беради.

6-шакл

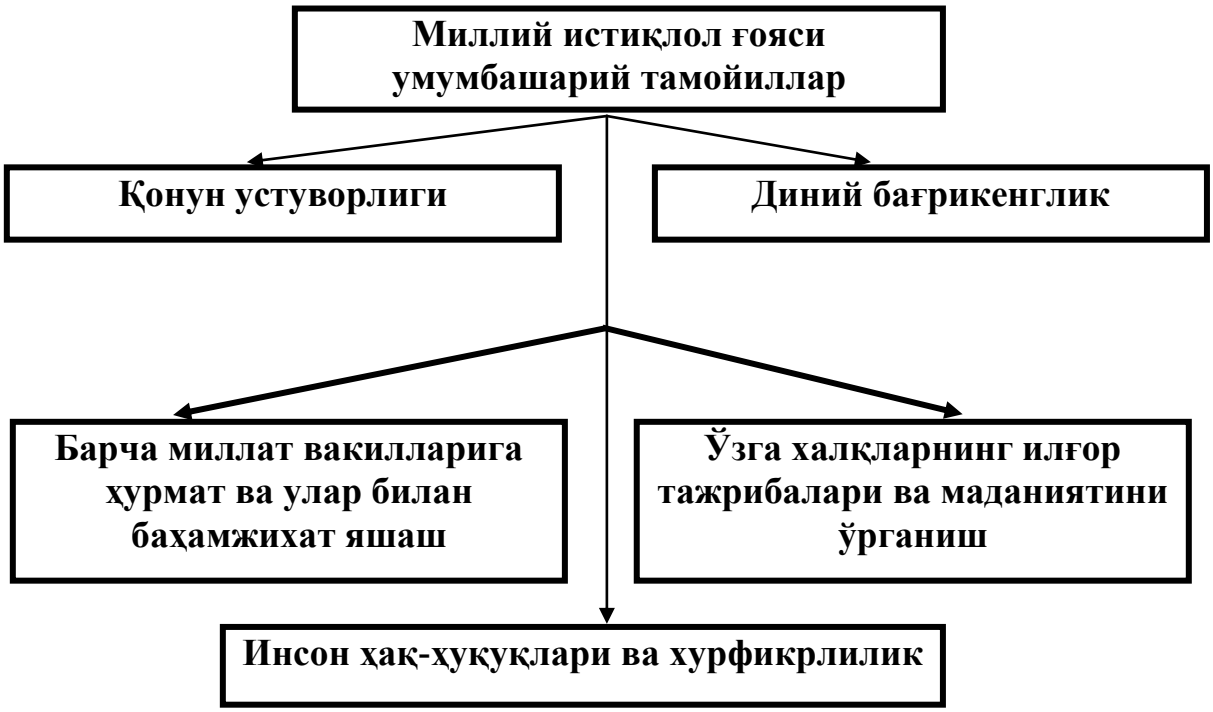

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий умумбашарий тамойиллари эса қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакатнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлсизлигини таъминлашда ёрдам бериш;
- қонуннинг устуворлиги, демократия ва ўз-ўзини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллаётганига асосланганлик;
- миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш;
- халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиши;
- давлатнинг бош ислоҳотчи эканлигига ва мамлакатда ижтимоий барқарорликнинг таъминланганлиги, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлиги, жамият ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислоҳотларнинг тадрижийлиги тамойиллари хизмат қилади.

7-шакл

Истиқлол мафкураси қуйидаги умумбашарий қадриятларни эътироф этади ва улардан озиқланади:

- қонун устуворлиги;
- инсон ҳақ – ҳуқуқлари ва ҳурфикрлилик;
- турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан баҳамжиҳат яшаш;
- диний бағрикенглик;
- дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик;
- ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўзлаштириш ва ҳоказо.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан бири – ҳар томонлама комил инсонни тарбиялашдан иборат. **Комил инсон деганда биз энг аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган, билимли, маданиятли, маънавиятли шахсни тушунамиз. Онгли, билимли одам ҳар нарсани ақл, мантиқ тарозисига солиб кўриб ўз ўй-фикрини, хулосасини мантиқ асосида қуради.**

8-шакл

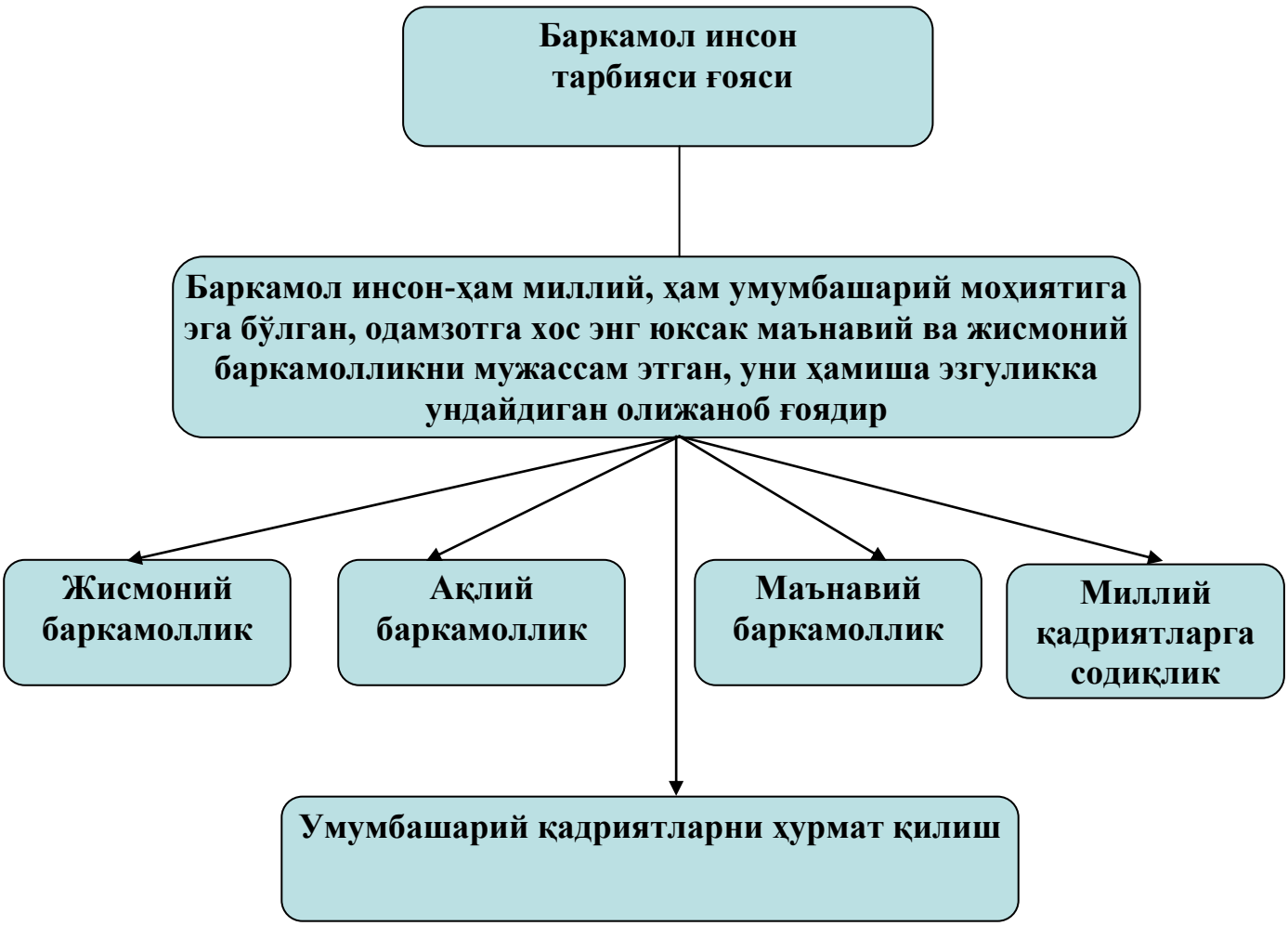

Тарихга назар ташласак, комил инсон характери ва хулқ атвори қандай деган масала билан Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ал-Форобий, Абу Али ибн Сино, Имом ал- Бухорий, Имом ат-Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Нодира, Анбар отин, Фурқат, Комил Хоразмий, Беҳбудий, Абдулла Авлоний ва бошқа мутафаккирлар шуғулланиб, ўз асрларида муҳим фикрларни баён этганлар. Ниҳоят, буюк мутафаккир – педагогларимиз талқин этган **Комил инсон** характери, эзгу ва одил хислатларни санаб саноғича етиш қийин. Аммо уни уч хислатга жам қилганлар: "**Сахо – бор нарсани ҳеч кимдан қизғанмаслик; Сафо – қалбни кибру – ҳаво, гина-қудрат, қасд-ғазабдан поклаш; Вафо– ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш".**

Шундай қилиб, **Саховатлилик** фақат моддий ёрдам билан эмас, балки ўзгача илм ато этиш билан ҳам бўлади. **Сафолик** (поклик) эса бировнинг қалбини нурга тўлдириш. **Вафолик** ўзганинг бахтидан хушнуд бўлишидир.

Демак, **Комил инсон** ўз характери, ахлоқи ва одоби билан ўзгани тарбиялайди, ўзига бахт ато этади. Унинг характери, одоб-ахлоқи жамиятда типикдир, характер типиклашмаса комиллик бўлмайди.

Зеро, **Комил Инсонда** эзгу ва одил характерни шакллантириш учун қалбни тарбияламоқ лозим. Мутафаккирларнинг фикрича, кишиларда беш хил қалб бор: **"Ўлик қалб – ҳеч нарсага интилмайдиган қалб; хаста қалб – янгиликка ҳаваси бор, лекин интилмайдиган қалб; хаста қалб – янгиликка ҳаваси бор, лекин ёрдамга муҳтож қалб; ғофил қалб – ҳикмат (онглилик) нуридан бебаҳра қалб; уйғоқ қалб – нури бор, бироқ тарбияга мухтож қалб; тирик қалб – ўз бахтини топган ва ўзгага бахт берувчи қалб".**[1] Комил инсон ана шундай тирик қалбга эга бўлиш билан улуғ характерга эришади. Демак, биз бутун миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкурани тарбия жараёнида қўллашда ҳар бир ёш авлоднинг қалби, онги ва шууридаги туйғуларини шакллантиришга, қалби ва онгини ёт унсурлардан асрашга, ниҳоят, ундаги эзгу туйғуларни янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришимиз керак.

[1] Т. Дўстжонов, М. Мирҳамидов, С.Ҳасанов. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг долзарб муаммолари. Ўқув қўлланма. –Т.: "IQTISOD - MOLIYA ", 2006, 399-бет.

Дарҳақиқат, **Комил инсон** ғояси – ҳам миллий, ҳам маънавий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзотга хос энг юксак маънавий ва жисмоний мукамалликни ўзида мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоядир. Бу ғоя – нафақат алоҳида шахсларни, балки бутун – бутун халқларни юксак тараққиёт сари етаклаган, уларни маънавият ва маърифат соҳасида тенгсиз ютуқларга илҳомлантирган.

Комилликни орзу қилмаган, баркамол авлодни вояга етказиш ҳақида қайғурмаган халқнинг келажаги йўқ.

Инсоннинг инсонлиги биринчи навбатда, унинг маънавий – ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги, поклиги билан белгиланади. Маънавий – ахлоқий тарбия тушунчаси кенг қамровлидир. Маънавий – ахлоқий баркамол инсон ота – онаси, фарзандлари, қариндошлари, хуллас, бутун оила аъзолари, қўни – қўшнилари, маҳалла – кўйи, қишлоқдошлари ва бутун мамлакат халқи фаровонлиги ҳақида қайғуради; теварак атрофини ўраб олган инсонлар унга керак бўлгани сингари, ўзи ҳам уларга керакли киши бўлишга интилади; одоб – ахлоқи, феъл – атворини ёқимли қилишни инсоний бурч деб ҳисоблайди; ота – боболаридан ёдгор бўлиб қолган маданий меросни қадрлайди; миллий қадриятларни эъзозлайди ва уларга содиқ бўлиб қолади; ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик туйғулари барқарор бўлади; ўзаро муомала – муносабатда ўрнак бўлишга мойил бўлади; бировнинг оғирини енгил қилишни одат қилади; умумхалқ маъқуллаган ва ҳукумат томонидан қонуний қабул қилинган Конституция ва қонунларни хурмат қилади, унга садоқат намуналарини амалда кўрсатади; Ватанни ҳимоя қилиш, ҳарбий ватанпарварлик туйғулари билан яшайди; диёнат ва адолат, меҳр-шафқат ва эзгуликни ҳимоя қилади, ваъдага вафоли бўлишни ўзига касб қилиб олади ва ҳ. к.

Маданият баркамол инсонни шакллантириш воситасидир. Маданиятли комил инсон ғояси ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзодга хос энг юксак маънавий ва жисмоний мукаммалликни ўзида мужассам этган, уни ҳаммиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоядир.

9-шакл

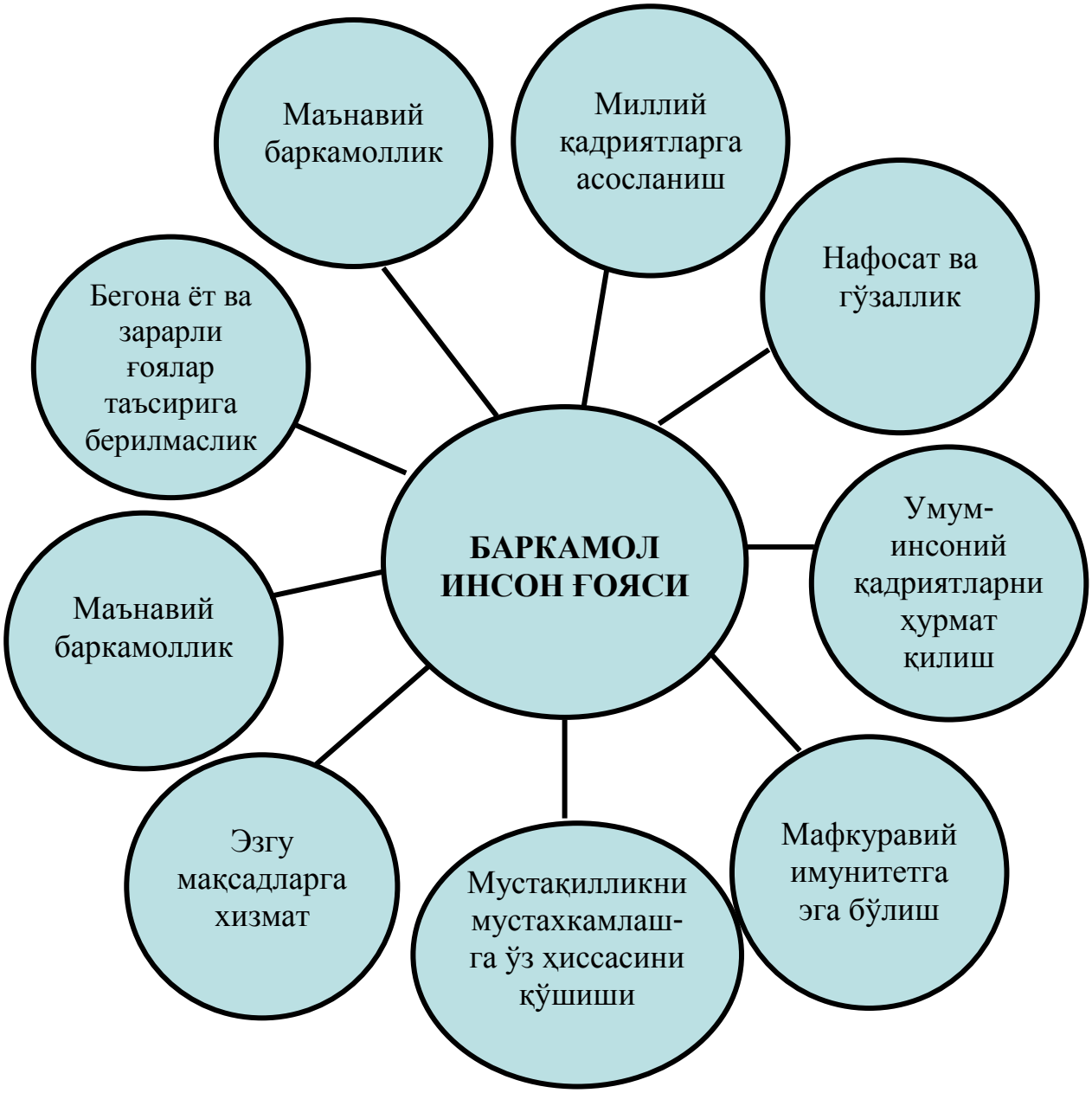

Демак, **Комил инсон** шахсини шакллантириш жараёнида таълим-тарбия борасидаги барча имкониятлар ва қадриятлардан тўлиқ фойдаланмоқ керак. Ҳар қандай тарбия умуминсоний қадриятлар билан боғлангандагина яхши самара беради. Ҳар ҳолда жаҳондаги турли давлатларда, мамлакатларда амалга оширилган тарбия методлари, ишлари, мазмуни, моҳияти, ундан кўзланган маҳсулотлар бир – бири билан узвий боғлиқдир. Шундай қилиб, **Комил инсон** ғоясининг мақсади:

Биринчидан, инсон, унинг камолотилиги, эркин бутун таълим – тарбия тизимининг марказида турмоғи лозим. Инсон инсон учун деган фикр олий қадрият, олий мақсад бўлиб қолиши бунинг учун энг

аввало ёшларнинг, уларга таълим – тарбия бераётган барча ўқитувчи-тарбиячиларнинг Алишер Навоий айтганларидек, “ўзининг дили пок бўлмоғи лозим”.

Иккинчидан, Ўзбекистон жаҳонга юз тутди, жаҳон ҳам Ўзбекистонга ўз бағрини очмоқда. Бинобарин, эндиги мутахассис кадрлар жаҳон халқлари билан доимий мулоқотда бўладилар. Ўзбекистонга, унинг халқига ҳар бир кадрнинг шахсий сифатларига қараб баҳо берадилар, муносабат белгилайдилар. Бундай шароитда бўлажак мутахассис ўз касбининг қай даражада устаси эканлиги, айни чоғда Ўзбекистон фуқароси сифатидаги фазилатларига қараб хорижликлар мамлакатимиз ҳақидаги тасаввурларга эга бўладилар. Буни ҳар бир ёш авлод назарда тутиши, шундан келиб чиқиб таълимга муносабат белгилаши, ўз – ўзини ва миллий ўзлигини англаши муҳимдир. Яъни ёшларда ўз Ватани, халқи олдидаги юксак масъулият ҳиссини барқарор қилиш тараққиётнинг янги, юқори даражасига эришишнинг ўзи таълим – тарбия тизимини инсонпарварлаштиришни долзарб масала сифатида қўймоқда.

Учинчидан, бозор иқтисоди муносабатларини Ўзбекистонда шакллантиришнинг ўзига хос ва ўзига мос хусусияти шундан иборатки, бу муносабатлар ижтимоий йўналтирилган мазмунга эга бўлади. Ана шу муносабатларни шакллантирадиган ва унда фаолият кўрсатадиган кадрларнинг ички дунёси – “Мени” юксак идеаллар, миллий қадриятлар асосида қарор топиши учун таълим – тарбия тизимининг бутун йўналиши инсонпарварлик ғояси билан суғорилган бўлиши лозим. Яъни бозор иқтисодий муносабатлари шахсда ҳайвоний ҳирслар ва фирибгарлик хислатлариривожи учун эмас, аксинча, инсоний фазилатлар тўла равишда рўёбга чиқишига хизмат қилсин. Бошқача айтганда, бозор иқтисодий муносабатларини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, эркин фуқаролик жамиятини шакллантиришга пировард ижтимоий мақсад эмас, балки ҳар томонлама камол топган, имон – эътиқодли, юксак маданиятли инсонларни вояга етказиш, улар ўз қобилиятлари, истеъдодларини эркин руёбга чиқариш учун қулай шароит сифатида қаралмоғи лозим.

Тўртинчидан, таълим ва тарбиянинг узлуксиз жараёни инсонпарварлик тамойиллари асосида ривожланишининг назарий ва илмий жихатлари шу соҳада мехнат қилаётган кадрларнинг онги ва қалбидан зарур даражада ўрин олиши керак. Улар таълим – тарбияни “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий

дастури”ни амалга ошириш бўйича белгиланган вазифалар асосида амалга оширишлари лозим.

Миллий истиқлол ғоясини, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти стратегиясини, ўзбек халқнинг буюк давлат барпо этиш борасидаги мақсад – муддаоларини ҳисобга олган ҳолда, ёшлар қалби ва онгига сингдиришнинг муайян тизими ва устувор йўналишлари мавжуд. Бундай жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олиш, таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқотнинг самарали усул ва воситаларидан оқилона фойдаланиш тақозо этилади.

10-шакл

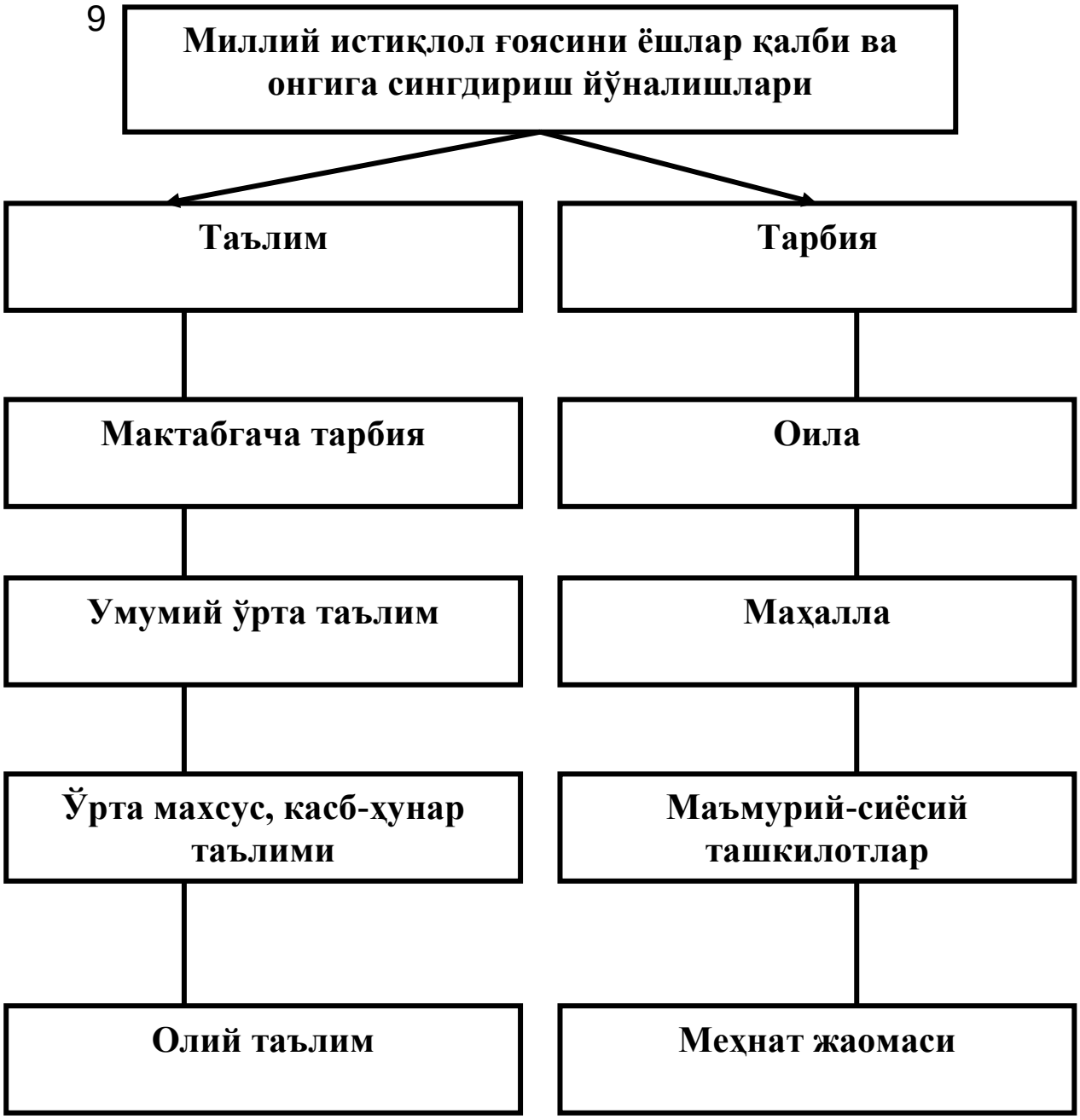

Миллий истиқлол ғоясини сингдиришда ҳар бир ота-она фарзандининг мактабгача тарбияси унинг кейинги тараққиёт даврида қанчалик аҳамият касб этиши, бу давр узлуксиз таълим – тарбиянинг муҳим босқичи эканини англаб етиши ниҳоятда муҳимдир. Бунда оиланинг таълим муассасалари тизимига изчил уйғунлашувига эришиш зарур. Бу даврдаги барча бевосита таълим берувчи муассасалар (мактаблар, академик лицей, касб – ҳунар коллежлари, олий ўқув юртлари) мафкуравий тарбиянинг асосий ўчоқларидир. Уларнинг ҳамма амалга ошириладиган мафкуравий таълим жараёнида ўқув қўлланмалари ва дарсликлар, қўшимча адабиётларда қуйидаги омиллар устувор аҳамият касб этиши лозим:

- Ватан туйғусини шакллантириш;
- она тилимизга муҳаббат уйғотиш;
- миллий қадриятларга ҳурматни кучайтириш;
- эзгулик тимсоли бўлган аёлни улуғлаш;
- оиланинг ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашдаги ролини кўрсатиш;
- маҳалланинг демократия дарсхонаси ва ўз-ўзини бошқариш мактаби эканини тушунтириш ва ҳоказо.

11-шакл

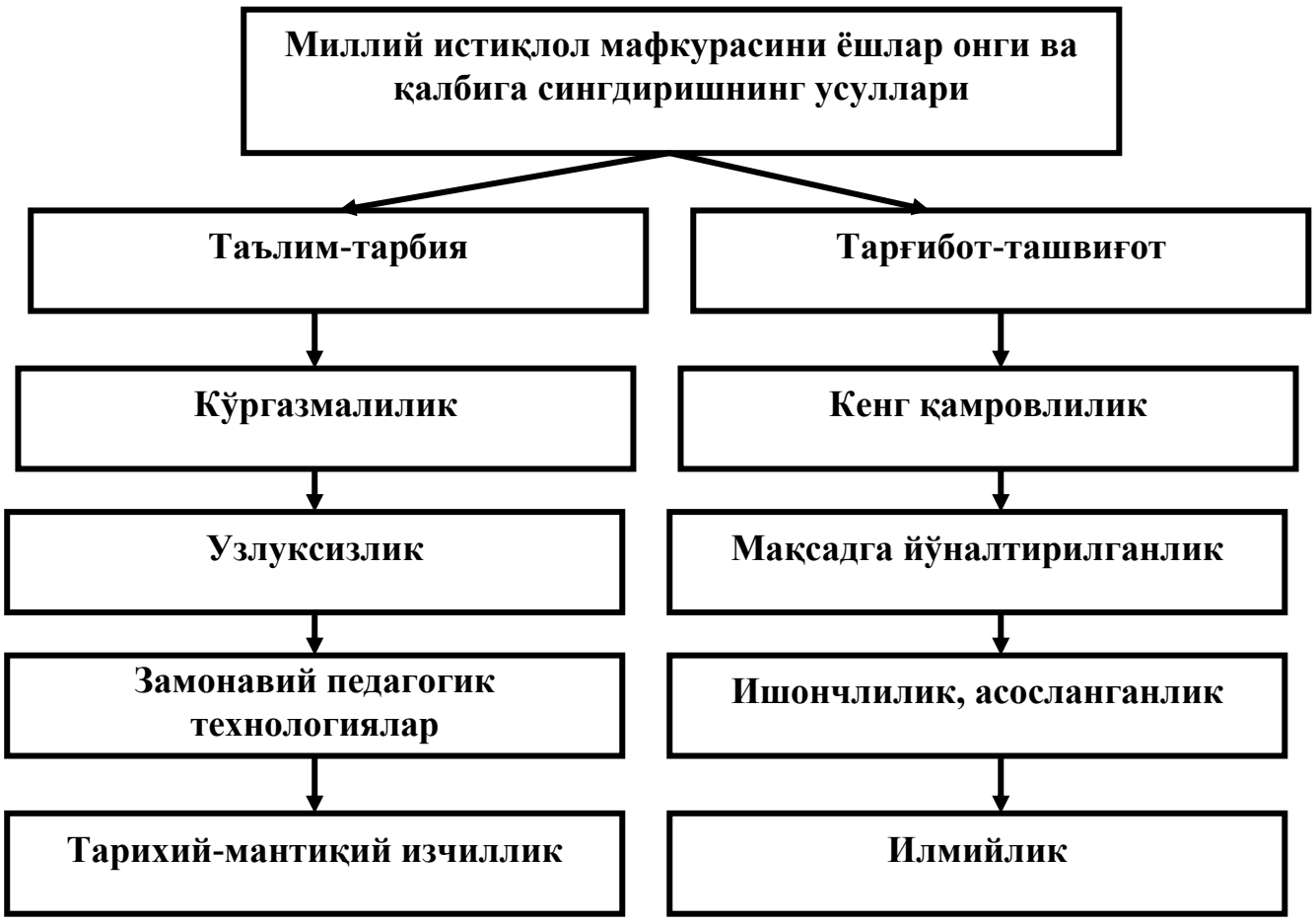

Истиқлол ғоявий тарбиянинг моҳияти. Шахс тарбиясининг муҳим йўналиши – бу истиқлол ғоявий тарбиядир. Бу инсон, онги ва тушунчалари тизимида ҳаёт ҳақидаги фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик, ахлоқий, бадиий, касбий қарашларни мақсадли шакллантириш жараёнидир. Ҳар қандай тарбия жараёни охир – оқибат, ўз мақсад ва моҳиятига кўра ғоявий тарбиядир.

Бу боланинг дунё ҳақидаги,оламнинг ривожланиш қонуниятлари, инсоний муносабатлар борасидаги ўзига хосликлар, ахлоқ тамойиллари, гўзаллик ҳақидаги тушунчаларини кенгайтиришга хизмат қилади. Бу – том маънода мафкуравий тарбиянинг асоси, пойдеворидир. Шунинг учун мафкурасиз инсон, мафкурасиз гуруҳ, миллат, халқ, жамият бўлиши мумкин эмас.

Истиқлол ғоявий тарбиянинг мақсади. Ҳар қандай мафкуравий тарбиянинг мақсади – жамиятнинг ҳар бир аъзоси ва улар тимсолида ҳар бир ижтимоий қатлам, гуруҳнинг тарбиявий даражасини таъминлашдир. Бу пировард натижада ўша жамият ривожига туртки берувчи илғор ғояларнинг ҳар бир фуқаро томонидан онгли равишда ўзлаштирилишини, унинг тафаккур ва фикрлаш тарзига айлантирилишини таъминлайди. Шу маънода, миллий истиқлол мафкураси Ўзбекистонда яшаб, ижод қилаётган ҳар бир фуқаро онги ва шуурида асрий миллий қадриятларимиз, халқимизнинг бугунги ва келгусидаги манфаатларини ифодаловчи энг соғлом ғоялар ва фикрлар тарзида – халқ, тафаккури тарзида ўз ифодасини топиши лозим. Бу жиҳат мафкуравий тарбиянинг бу хусусиятларидан биридир.

Истиқлол ғоявий тарбиянинг энг муҳим омилларидан бири оиладир. Оила – жамият негизи бўлиб, кўп асрлик мустаҳкам маънавий таянчларга эга. Миллий мафкурамизга хос илк тушунчалар аввало, оила муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўгити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга ошади. Ўзини ўзи бошқаришнинг миллий модели бўлган маҳалла халқимизнинг азалий удумлари, урф – одатлари ва анъаналарига таянган ҳолда, улкан тарбиявий вазифани бажаради. Кексаларнинг панд – насиҳати, катталарнинг шахсий ибрати, жамоанинг ҳамжиҳатлиги мисолида ёшлар онгига эзгулик ғоялари сингдириб борилади.

Айниқса, миллий қадриятлар, меҳр – оқибат, эл – юрт шаъни учун кураш каби фазилатларни камол топтиришда маҳалланинг ўрни беқиёсдир.

Мафкуравий таълим-тарбия тизими ва функциялари қуйидагилардан иборат:

12-шакл

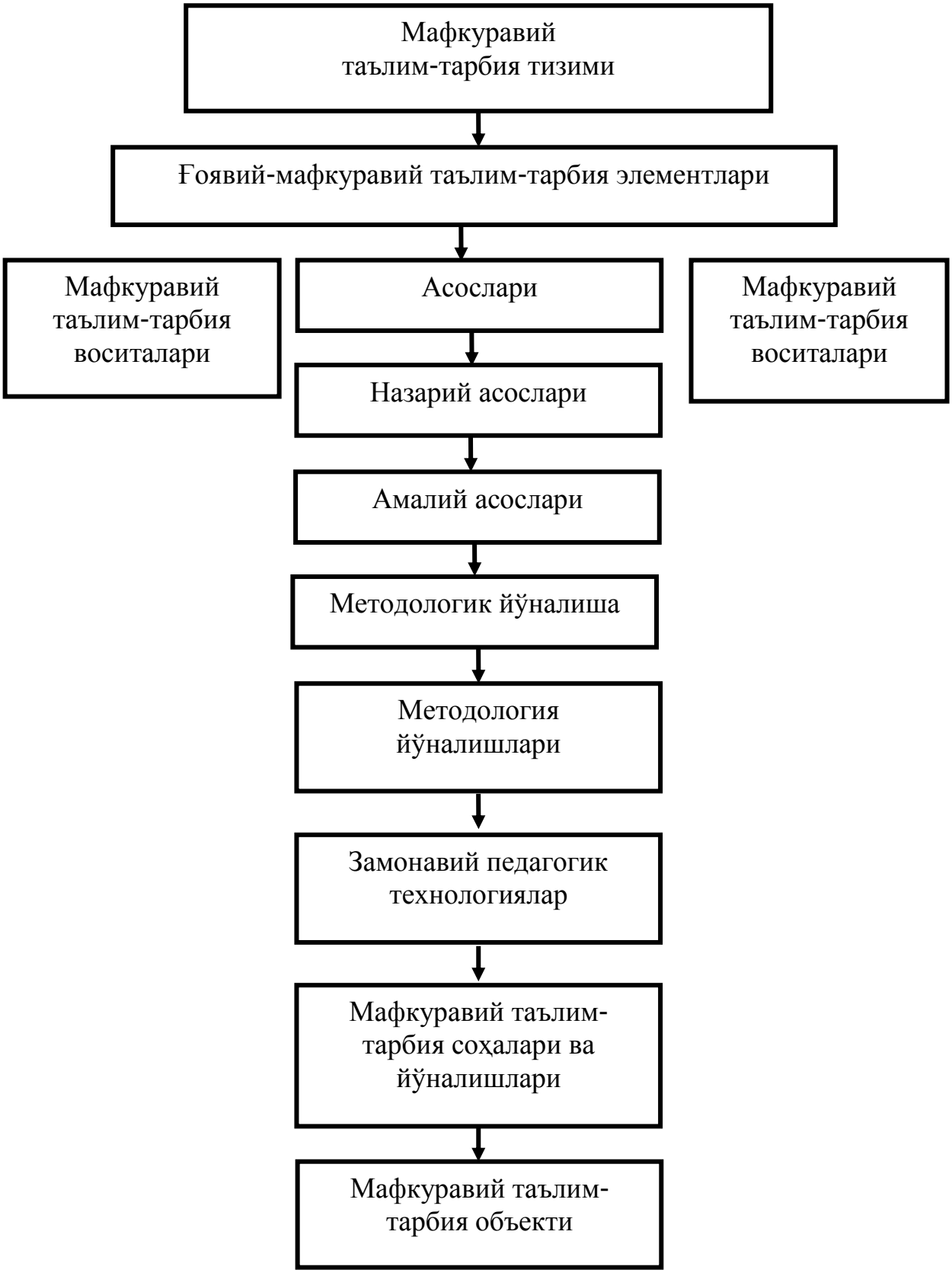

Меҳнат жамоалари инсон умрининг асосий қисми ўтадиган унинг тафаккури, ҳаётга муносабати шаклланадиган ижтимоий маънавий муҳитдир. Улар кишида жамоа руҳи меҳнатсеварлик омилкорлик, адолат тушунчаси, меҳр – оқибат туйғуларини тарбиялайдиган меҳнат жамоалари бўлиб, турли миллат ва диний эътиқодга мансуб одамларни дўстлик ва ҳамжиҳатлик, ўзаро манфаатдорлик асосида ҳамкорликка чорлаш, миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштириш, соғлом маънавий муҳитни вужудга келтириш муҳим омил вазифасини бажаради.

13-шакл

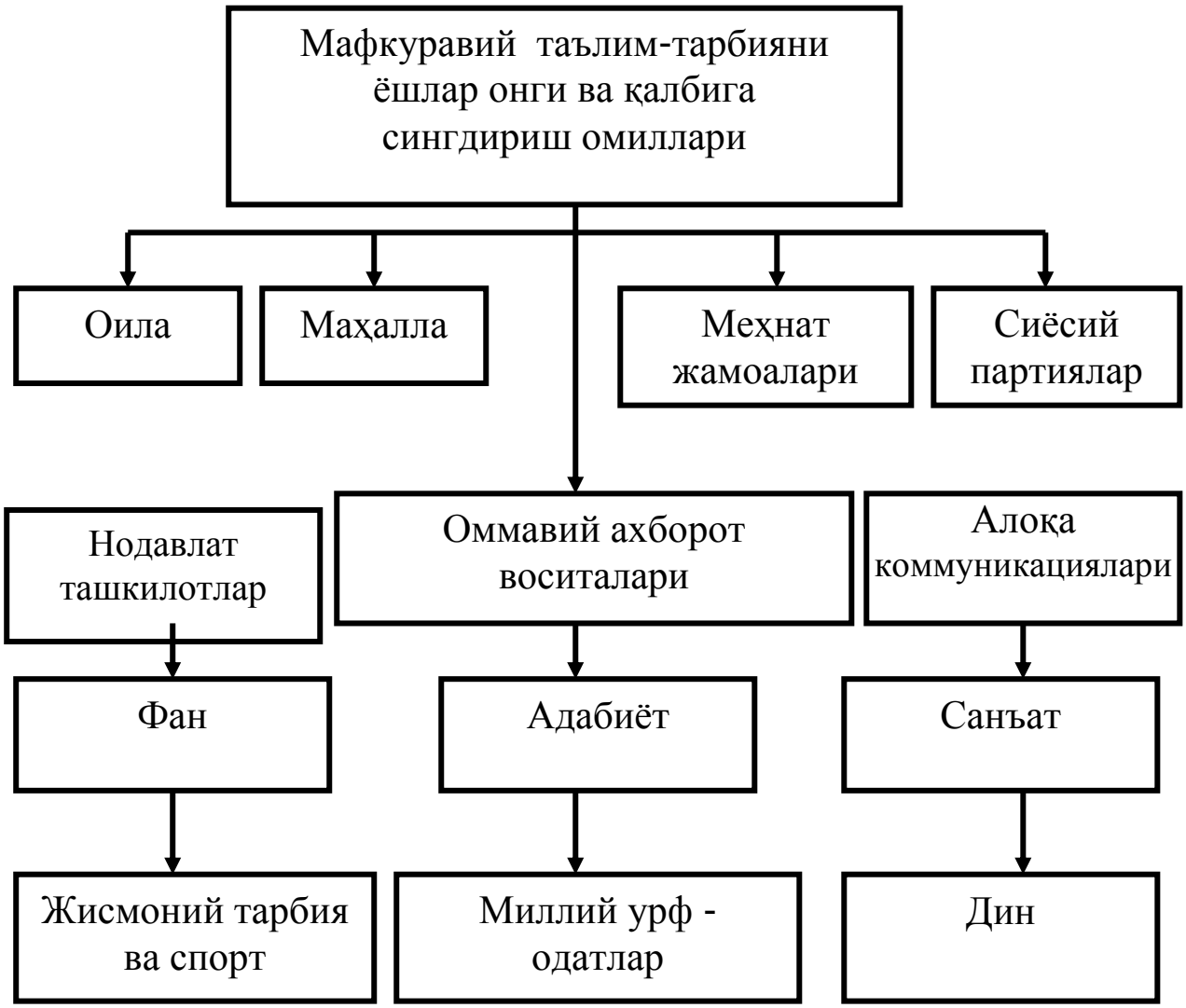

Мафкуравий тарбиянинг энг таъсирчан воситаларидан бири мулоқот ҳисобланади. Чунки инсон қалбида ва онгида шаклланадиган дунёқараш, эътиқод, иймон, виждон, масъулият каби фазилатлар тарбиясида радио – телевидение, газета – журналлар, бадиий кинофильмлар ҳамда бадиий адабиётнинг ўрнини эътироф этган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, юзма – юз кечадиган фикр алмашув,

инсоннинг юзи ва бола кўзига қараб туриб айтиладиган бамаъни сўз ва ҳиссиётларнинг ўрни беқиёс. Шунинг учун ҳам ота – она бир гапни айтиши лозим бўлса, боласининг юзини ўзига қаратиб олиб, зарур юз қиёфаси ва юзидаги самимият билан фикрини ўқтира бошлайди. Ва бундай мулоқот самарали бўлади. Шу боис аудиторияларда ўқитувчи билан талаба ўртасидаги мулоқот таълим ва тарбия жараёнида катта аҳамиятга эгадир.

14-шакл

Соғлом дунёқараш, масъулият, иймон ва эътиқодни ёшлар онгида шакллантиришнинг қуйидаги асосий объектив шарт – шароитдаги омилларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

а) ижтимоий – сиёсий, маънавий – маърифий муҳит;

б) сиёсий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг ўсиши;

в) ёшларнинг билим даражаси;

г) одатий, анъанавий фикрлаш тарзидан янгича, эркин фикрлашга ўтиш.

Мустақиллик даври янгича ислоҳотлар, демократия, бозор муносабатлари шароитлари айнан тафаккур ва фикрдаги ўзгаришларни тақозо этади, ана шу жараён бирданига, тез ва бир текисда рўй бермайди. Бу- мураккаб, босқичма – босқич амалга ошадиган жараён бўлиб, унда бу ижтимоий қатлам вакиллари билан бирга ёшлар ташаббус кўрсатиши, ўз дунёқараши ва эътиқоди билан бошқаларга таъсир ўтказиши керак.

Мафкуравий тарбия маълум тизимга эга бўлиб, бу тизимдаги хилма –хил бўғинлар ўзига хос аҳамият касб этади. Бу борада мафкуравий тарбия субъектлари алоҳида ўрин тутади.

Жамият аъзоси сифатида, инсон доимо турли гуруҳ жамоаларнинг вакили сифатида уларнинг таъсири остида бўлади. Яъни ҳар бир шахснинг феъл – атворида, хатти – ҳаракатларига мансуб бўлган миллат, халқ, профессионал (касбий) тоифа, жамоа оиланинг ижобий ёки салбий таъсири бўлади.

Тарихий шарт – шароит, давр, давлат тузуми ва ўша жамиятда сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий таъсирлар унинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, тафаккурида ўз аксини топади. Бундай таъсирларнинг икки хили мавжуд:

- макро босқичдаги таъсирлар ёки кенг маънодаги ижтимоий маънавий, сиёсий ҳамда иқтисодий муҳит таъсирлари;

- микро босқичдаги таъсирлар ёки бевосита инсон туғилиб ўсадиган оила, таълим ва тарбия масканлари жамоаси, маҳалла ва дўстлар муҳитидаги таъсирлар.

Бир қарашда инсон феъл-атворини иккинчи даражали таъсирларгина белгилайдигандай туюлади. Чунки “қуш уясида кўрганини қилади” деганларидек, айниқса, ўзбекчиликда оиласи, насли – насаби, маҳалласи, таълим олган билим даргоҳига катта эътибор берилади ва бундай муносабат ҳаётда ўзини оқламайди ҳам. Лекин макро босқичдаги таъсирларнинг аҳамиятини камстиш ҳам тўғри бўлмайди. Масалан собиқ шўролар тузуми даврида жамият аъзоларининг муте, тобе, ихлоссиз, баъзи бир жиҳатдан иймонсиз бўлиб камол топишига замин яратган эдики, бунга асосан ўша муҳитдаги носоғлом, инсон қадрини ерга урувчи иқтисодий сиёсат ва мафкура сабаб бўлган.

Мафкурани амалга оширувчи шахсдан аввало, тажриба, билимдонлик, ишонтира олиш қобилияти, унинг нутқи, ўзига ишонч ва бошқалар талаб қилинади. Мафкурачиларнинг иш услуби, ўзида мавжуд билим тушунчаси, ғояларни асосий қилиб олган ҳолда,

биринчи навбатда ёшларда, қолаверса, кенг халқ оммаси онгида мустаҳкам эътиқодни шакллантириш, таъсир кўрсатишдир. Бунда у мулоқотнинг барча самарали ва таъсирчан воситаларидан – монолог, диалог, баҳс-мунозара кабилардан фойдаланади. Айнан ана шу фаолият ҳар бир таъсир кўрсатувчининг риторика асосларидан хабардор бўлишини, нутқ маҳоратини эгаллашини талаб қилади. Сўзловчи нутқий ва нутқий бўлмаган воситалардан ўз ўрнида мақсадга мувофиқ тарзда фойдалана олиши шарт. Ҳиссий таъсир усуллари – ўринли ишлатилган қарашлар, имо-ишора, мимика кабилар ҳам таъсирни кучайтирувчи психологик механизмлар эканини унутмаслик керак.

15-шакл

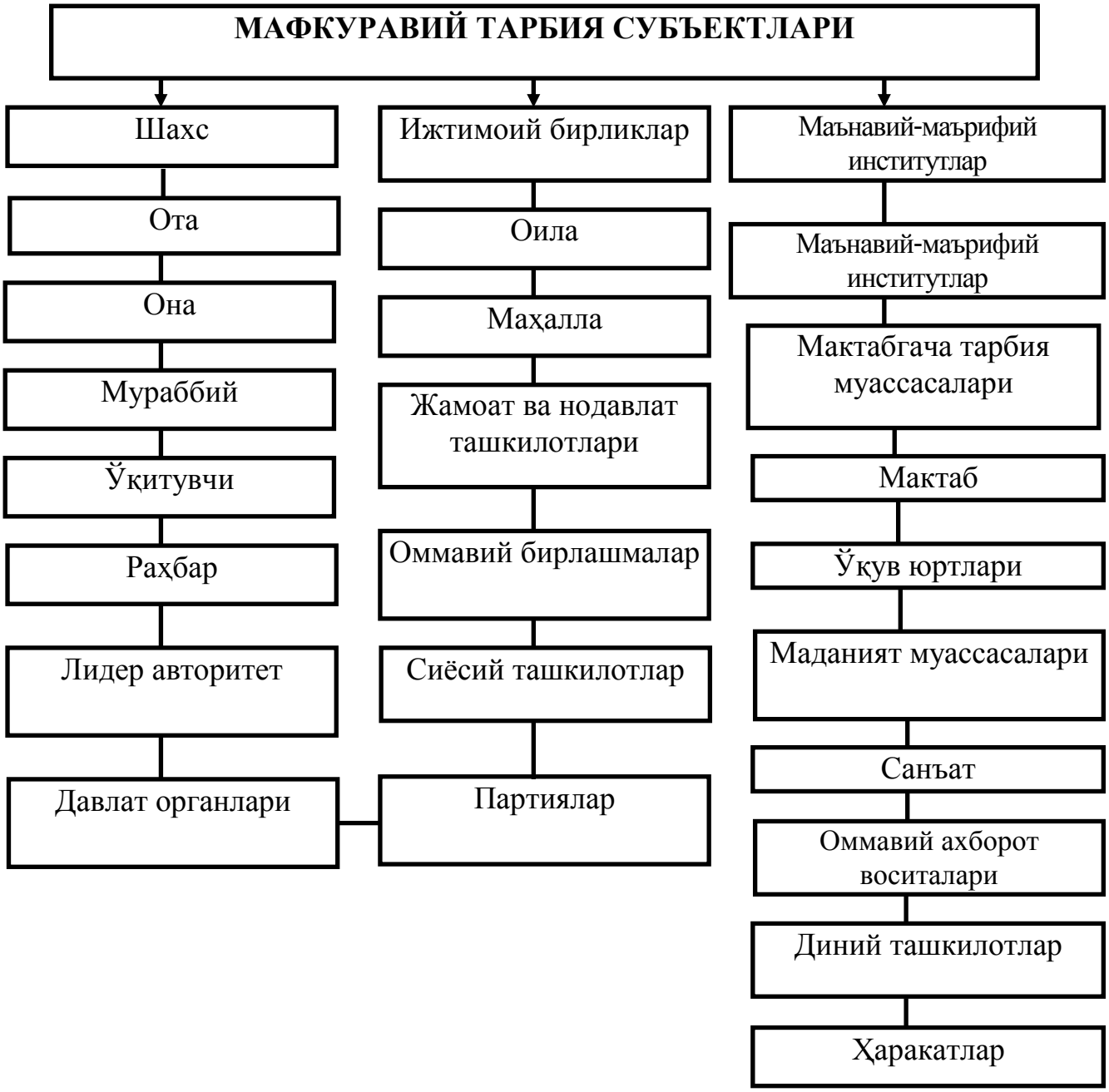

Тарбиячидан талаб қилинадиган яна бир муҳим хислат – гапираётган кишининг ёқимтойлигидир. Бу ҳам нотиққа нисбатан ишонч ва эътиқодни оширади. Ёшлар аудиториясида нотиқнинг мурожаатига эътибор жиддийроқ бўлади. Зиёли, олимлар ва ўқитувчилар аудиториясида мантиқий, илмий таҳлилларга асосланган фикрлар, мулоҳазалар катта таъсир кучига эга бўлади.

16-шакл

Нотиқнинг нима ҳақида гапираётгани (ахборотнинг мазмуни) ҳам мафкуравий тарбияда муҳим ўрин тутади. Тадқиқотлардан шу нарса маълум бўлдики, шахсга ҳам ақлан асосланган (рационал), ҳам эмоционал (ҳиссиёт уйғотувчи) маълумотлар тез таъсир қилади. Бунда аудитория хусусияти назарда тутилиши керак. Масалан, ўқимишли, тушунган шахслар аудиторияси фактларга таянган, асосий маълумотни тез қабул қилиб, унга ишонса кичик ёшлилар, маълумот даражаси пастроқ шахслар эса кўпроқ юракка яққин, эмоционал (ҳиссиёт уйғотувчи) маълумотга ўч бўлади. Мафкуравий ахборот ёзма тарзда етказилиши мумкин. Биринчисига газета, журналлар, китоблар дарсликлар, ёзма манбаларда мужасамлашган маълумотлар киради иккинчисига маъруза, дарсни баён этиш, мунозара ва суҳбатлар ўтказиш киради. Бундан ташқари, мафкуравий ғоялар турли бадиий ва ҳужжатли фильмлар, болалар ёки катталар учун яратилган мультфильмлар орқали ҳам етказилиши мумкин. Муҳими, улар ҳам маънавият ва ўлмас меросимиз, келажакка ишонч уйғотувчи маъно – мазмун билан йўғрилган бўлиши керак.

17-шакл

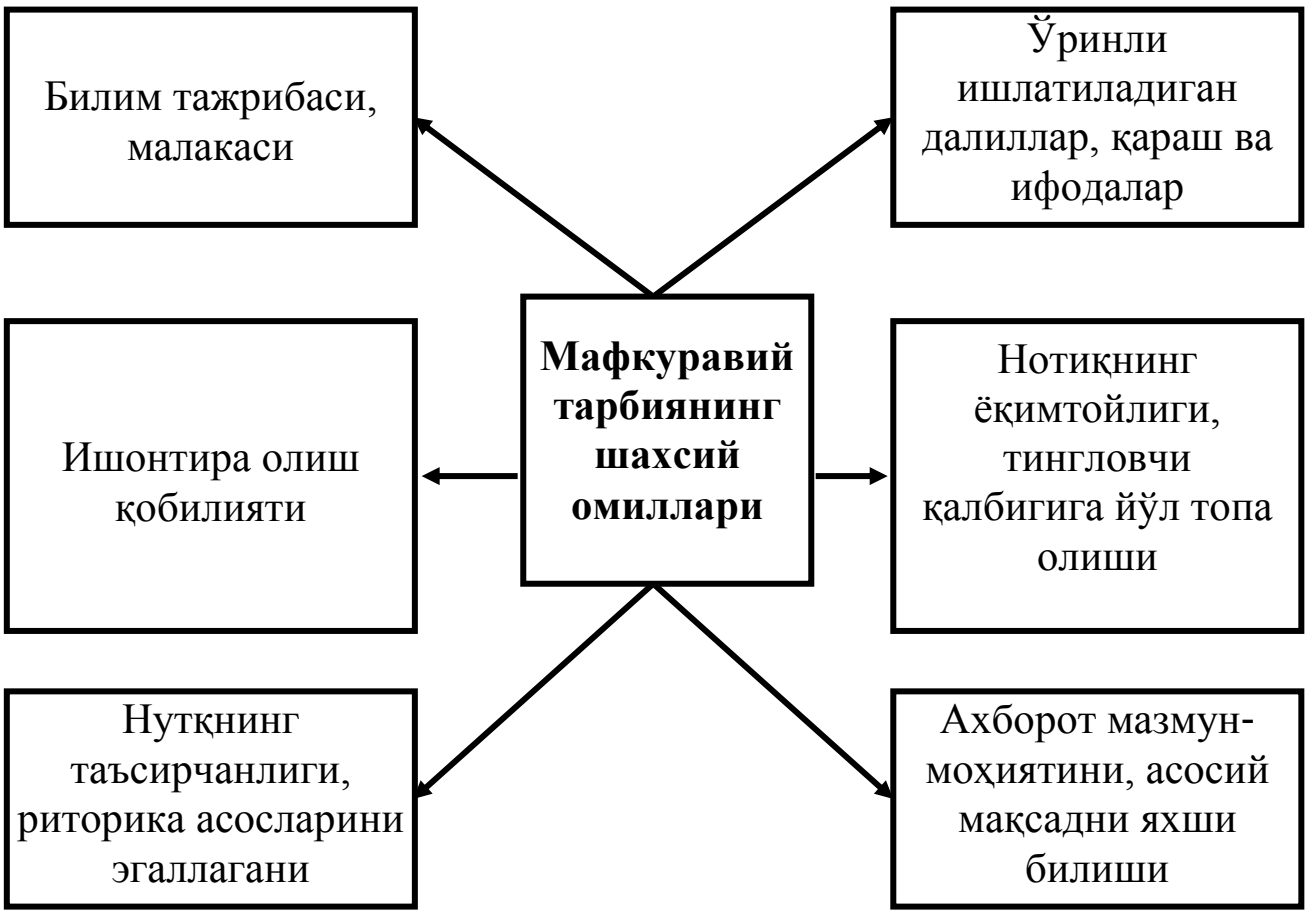

4. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Фаннинг методологик муаммоларига барча даврларда ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Бугун ҳам мамлакатимизда билимнинг бу соҳасига қизиқиш кучайиб бормоқда. Ижтимоий ҳаёт давомийлиги ва фан ривожининг юқори обстракция поғонаси мураккаб, ечими бирмунча қийин бўлган саволларни юзага чиқармоқда. Табиийки, уларнинг илми билишнинг эскича ёндашуқлари ёрдамида ҳал этилиши мушкул. Методология ҳам амалиёт талабаларидан ортда қолиши, ижтимоий қадриятларнинг ўзгариш қонуниятларига боғлиқ ҳолда ривожланмаслиги мумкин эмас.

Биринчи навбатда янги методларни излаб топиш жараёни давом этмоқда, мавжудларини тубдан такомиллаштириш, илмий билиш мантиқини лойиҳалаш, тадқиқотлар самарасини оширадиган техникавий қурилмаларни яратиши эътибор қаратилган. Бошқа томондан, методогиянинг дунёқараш жиҳатлари – чуқур назарий умулашма, башоратлаш, фан стратегиясини ва унинг мавқеини ошириш жамият ислоҳотларига мос равишда амалга оширилмоқда. Бу жараёнларнинг тезлашувини таъминлашда ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла холос бўлиш, миллий истиқлол ғоясини омма онгига сингдириш, бунда оммавий коммуникациянинг барча воситаларидан фойдаланиш сезиларли самара бериш сир эмас.

Методология – (юнонча-методлар ҳақида таълимот) ижодий жараён сифатида илмий билиш йўллари ва воситаларининг, илмий тадқиқот қонуниятларининг, уларни тақққослаш ва тизимлаштириш замирида юзага келган. Демак, методология илмий билиш фаолиятининг моҳиятини йўллари ва воситаларининг назарий муаммоларини, шунингдек, ижтимоий жараён сифатида илмий тадқиқот қонуниятларини ўрганади.

Методология тушунчаси мураккаб ва ҳар доим ҳам бир хилда талқин қилинавермайди. Биринчи навбатда у кенг маънода – фан методологияси сифатида қўлланилиб, бирча илмий фанлар учун илмий билишнинг фалсафий таянчи хисобланади. Бошқача қилиб айтганда, методология фан сифатида объектив борлиқни билиш ҳақида таълимот (назарияси)дир. Тор маънода эса аниқ илмий фанлар (шу жумладан педагогика) учун илмий билиш назарияисни

англатади. Демак, методологик билимларнинг умумий тизимида методология ўрнини аниқлаштириш учун мавжуд.

Аниқ фанлар методологияси умумий методологияга таянган ҳолда:

1. унинг талабларини муайян фан объекти ташкил этадиган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга татбиқ этади;
2. ўзида билишнинг аниқ илмий методлари ҳақидаги назарияни ўрганилатёган ҳодиса ва жараён қонуниятларининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда мужассамлаштиради.

Педагогика – бошқа ривожланган фанлар қатори ўзининг алоҳида предметига, назарий принципларига эга ва алоҳида тадқиқот методалинини билувга тортилган объектив воқеликнинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятлрини хисобга олган холда қўллайди.

Методологик муаммоларни ишлашдаги силжишларнинг мавжудлигигав қармасдан, қатор назарий-метологик муаммолар ечимсиз қоляпти. Етарлича тадқиқ қилинмаяпти. Фикримизча, методологик муаммоларни ишлаб чиқиш камида икки шартни ҳисобга олишни тақозо этади.

Биринчи шарт – педагогика бирмунча долзарб муаммолари билан мактаб, академик лицей, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг амалий вазифалари ўртасидаги алоқадорликни кучайтириш лозим. Бу бизни сохолистик назариялаштиришдан, умуимй мулоҳазалашдан тийиб туради. Асосий эътиборни шундай тадқиқот йўналишлари ва муаммоларига қаратиш лозимки, натижада педагогика фанининг ҳаётий муҳим масалалари ечимини топиш учун методологик ёндашувлар билан бизни қуроллантирисин, таълим ва тарбиявий жараённинг амалий вазифалари ечимини таъминлансин.

Иккинчи шарт – методология ва педагогика назарияси муаммоларини ишлаб чиқишга юксак малака ва тажрибага эга, илмий жиҳатдан етук университет, институт ҳамда илмий-тадқиқот муассасаларида фаолият кўрсатаётган педагог ходимларни жалб этиш лозим.

Методологияга эътиборнинг кучайиши, кун тартибида турганлигининг объектив омиллари мавжуд: мамлакатимизда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат заминида адолатли фуқаролик жамияти қурилмоқда ва таълим тизими жамият

тараққиётига мос ҳолда тубдан янгиланди. Бу янги моделнинг муваффаққияти кўп жиҳатдан педагогик тадқиқотлар натижасига, умуман,педагогика фанининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқдир.

Дастлаб педагогик тадқиқотларнинг назарий ва амалий аҳамияти, уларнинг мантиқи, методологик тавсифи билан боғлиқ қуйидаги масалалар аниқлаштирилмоғи лозим:

- педагогиканинг назарий тадқиқотлари самарасини ошириш;
- педагогик тажрибани ўрганиш ва натижаларидан фойдаланиш;
- педагогик тажриба-синов, унинг моҳияти, методикасини ойдинлаштириш;
- фан ютуқларини таълим ва тарбия жараёнига татбиқ этиш муаммолари;
- тарбияга яхлитликда ёндашиш, бунда мафкуравий тарбиянинг аҳамияти;
- педагогика фанини миллий ва умуминсоний тажрибалар асосида ривожлантиришнинг методологик жихатлари ва х.к.

Ану шу саволлар доирасидан маълум бўладики, мавжуд билимлар билан яшаш, замонавий талаб ва эҳтиёжларга бефарқ қараш, мумкин эмас. Бундай шароитда табиийки, “таянч” нуқта амалиёт бўлиши лозим, яъни замонавий ўзбек таълими ҳолати – ҳақиқий ҳақиқат мезони ҳисобланади. Амалиёт таъсири остида назария илмий кашфиётларнинг асосий омилига айланади. Фақат кенг ва ҳар томонлама ташкил этилган амалиётгина фаолиятнинг камчилигини ва етилмаганлигини ҳамда айни вақтда педагогик воқаликни билишга хизмат қилади.

Мамлакатимизда таълим тизимини ислоҳ қилиниши ва ривожлантиришнинг тариҳий аҳамияти – бу таълимнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида акс этган – “инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади” (23-модда) – принципига амал қилган ҳолда инсонийликка йўналтирилганлигидир. Инсоний устуворлик таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципи сифатида Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида” ги қонунида ҳам ўз ифодасини тўлиқ топган*: “Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги” (3-модда).*

Демак, бу мантиқан айтганда, “битирувчи”ни тайёрлашдан “эркин шахс”ни шакллантиришга ўтишни англатади. Чунки эркин

фикрга эга инсон, маълумотли шахс нафақат ижтимоий тизим ичида харакатланади, балки уни ўзгартиришда ҳам фаол бўлади. У олам ва одам муносабатларини умуминсоний қадриятлар контекстида қабул қилади.

Бугун мамлакатимизда қатор ўқитувчиларимиз педагогик ғоялар тарғиботчисига айланишда, ўзлари ҳам бевосита тарғиботчилик фаолиятини намойиш қилмоқдалар, тасдиқланган дастлабки материаллар билангина эмас, балки ўзининг шахсий ижодий режаси асосида иш юритмоқдалар. Янгиликка, эркинликка, мустақиликка интилиш ҳозирги замон ўқитувчисининг шахс сифатлари таркибига кириб улгурди, энди анъанавий ўқитиш тизим ўз ўрнини миллий истиқлол ғояси билан суғорилган ва қатъиян илмий асосда ташкил этилаётган замонавий педагогик тизимга бўшатиб беряпти. Педагогик амалиётниг турли томонларини қамраб олаётган кучли инновацион импульс ҳаракати давом этмоқда: таълим мазмунини йириклаштириш, натижаларини олдиндан белгилаш, ўқитишни психологиялаштириш, компьютерлаштириш, интерфаол ўқитиш ва тарбия методлари, таълимни бошқаришга қаратилган ёндашувлар вужудга келди. Шу ўринда методологик муаммоларнинг қуйидаги йўналишларига, унинг алоҳида томонларига қисқача изоҳ беришга ҳаракат қиламиз.

1. Педагогика предмети ва унинг чегараси.

Педагогик тадқиқот бу йўналиши баъзи эътирозларни пайдо қилиши мумкин. Чунки аксарият кўпчилик педагогика предмети ва унинг чегараси аллақачон аниқланган, деб ўйлашади: у – **тарбия ҳақидаги фандир**. Бу таъриф педагогикага кўп асрлар олдин берилган, маълум маънода анъанавий таъриф дейиш мумкин. Афсуски, бу изоҳ бугунги кун талабига тўлиқ жавоб бера олмайди, қатор холларда чалкашликка олиб келади, фаннинг таъсир доирасини торайтиради. Гап шундаки, педагогик адабиётларда **“тарбия”** атамасининг ўзи турлича изоҳланади: 1) кенг ижтимоий – инсонга ўраб турган ижтиомий муҳит таъсири; 2) кенг педагогик – ўқув тарбия жараёнини бутунлай қамраб оладиган мақсадли фаолият; 3) тор педагогик – тарбия деганда махсус тарбиявий ишлар тушунилади; 4) бирмунча торроқ – тарбиявий куч йўналтирилган майдонча, маслан, ватанпарварликни тарбиялаш (ахлоқий тарбия), бадиий тасаввурларини шакллантириш (нафосат тарбияси) тушунилади – (Ю.К. Бабанский).

Педагогика таълим ҳақидаги ягона фан сифатида ҳам эътироф этилади, бу фан вакиллари у ёки бу таълимий фаолият билан шуғулланадилар (В.В.Краевский). Шундай экан, педагогикани таълим ва тарбия ҳақидги фан сифатида талқин этиш тўғри булади. Бу ўз навбатида шахсни мақсадга мос ҳолда шакллантиришнинг икки қанотида англатади. Шу сабадан бирмунча аниқ таъриф қуйидагича бўлиши мумкин: **педагогика – бу шахсни мақсадли шакллантириш ҳақидаги фандир.**

Маълумки, шахсни шакллантиришда ирсият, мухит, педагогларнинг мақсадли фаолияти, инсоннинг хусусий фаолияти ва ўз-ўзини тарбиялаш каби омиллар катта имкониятларга эга. Таклиф қилинётган таъриф фаннинг мавқеини пасайтирмайди, аксинча, унинг қатор афзалликларини санаб ўтиши мумкин: биринчидан, педагогик фаолият ўрни шахсни ривожлантириш ва тиклаш омиллари (ирсият, муҳит ва б.) орасида белгилаб боради; иккинчидан, педагогик жараён сифатида таълим ва тарбия аҳамиятини мувозанатлаштиради; учинчидан, **“тарбия”** атамаси қайси маънода (тор ёки кенг) ишлатилишини кўрсатиш заруратидан соқит қилади.

Шахсни шакллантириш муаммоси билан бутун социология, фалсафа, психология, этика ва бошқа қатор фанлар шуғулланишади. Агар социология тарбияни ижтимоий ривожланишнинг омили сифатида қараса, психология тарбияга шахсни руҳий ривожланиши воситаси тарзида мурожаат қилади. Этика тарбия масалаларини ахлоқий тараққиёти нуқтаи назаридан талқин этилади. Бу фанлардан фарқли ўлароқ, педагогика шхсни шакллантиришнинг иккитабиатини тадқиқ қилади, уларнинг тузилмасини аниқлаштиради, қонуниятларини ишлаб чиқади, таълимий-тарбиявий фаолиятлар технологиясини лойиҳалайди.

Педагогика фани предмети аниқлаш, унинг бошқа фанлар билан алоқаси ва ўзаро таъсир доирасини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиши лозим. Бу муаммо ҳозирча умумий тарзда ёритилган бўлиб, аслида кадрлар тайёрлаш миллий модели асосида ҳам мазмун жиҳатдан, ҳам мантиқий боғланишлар жиҳатдан унинг тавсифномаси ишлаб чиқилиши лозим.

Ҳар бир фаннинг ривожланиш доирасини тадқиқотларни табақаллаштириш ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлигининг хилма-хиллигига боғлиқ ҳолда муҳокама қилиниши лозим.

Мустақиллик йилларида педагогика фанлари тизими ҳам бирмунча кенгайиб бормоқда. Бу демакки, педагогика фанининг ўз

объекти, предмети, илмий тушунчалар таркиби, уларнинг мантиқи, назария ва амалиёт мутаносиблиги каби қатор саволларни янгича талқинда ифодалаш зарурати мавжуд. Бошқача айтганда, таълим соҳасидаги ўзгаришлар педагогикани ўрганадиган фан парадигмасини алмшатириш ғоясини вужудга келтираяпти.

Педагогик парадигма илмий фаолият модели сифатида бир томондан таълимда фанлараро тадқиқотларнинг нуфузи ошаётганлигини, педагогика фанининг интегратив функцияси кучаяётганлигини кўрсатса, бошқа томондан таълим – тарбия қонуниятларини ўз предмети сифатида қабул ягона фан сифатида педагогиканинг назарий мавқеини ошириш ва мақомини аниқлаштириш вазифасини илгари сурди.

2. Педагогика методологияси

Педагогика фани ривожининг ҳозирги босқичида алоҳида долзарб методологик масалаларни ечиш билан чегараланмасдан хусусий билимлар тизими сифатида педагогика методологиясини аниқ белгилаб олиш зарур. Бу биринчидан, педагогик назариялар ишончлилигини таъминласа, бошқа томондан методологик билимлар педагогик (ёки ихтиёрий бошқа) тадқиқотлари самарли ташкил этиш ва етказиш мумкин эмаслигини уқтиради.

Ижодий жараён бугунги кунда педагогика фани методологиясига, унинг предметига нисбатан турлича ёндашувлар вужудга келмоқдаки, уларнинг моҳиятини қисқача тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Методология функцияси асосида аниқлаш.

Методология алоҳида фан сифатида икки функцияни бажаради: **дескриптив (**ифодаловчи**)** ва **перскриптив** (меъёрловчи). Биринчиси – объектни назарий жиҳатдан ифодалашни кўзласа, кейингиси – тадқиқотчининг ишлаши учун мўлжал олишга шарт – шароит туғдиради. Бу икки вазифанинг мавжудлиги педагогика методологиясини ҳам икки гуруҳга ажратишни тақозо этади – назарий ва меъёрий.

Педагогиканинг назарий методологиясига қуйидагиларни киритиш мумкин: методология таърифи; фан методологиясининг умумий тавсифи, унинг даражалари; методология билимлар тизими ва фаолиятлар тизими сифатида; педагогика соҳасидаги тадқиқий

фаолиятни методологик таъминлаш манбалари; педагогик тадқиқот объекти ва предметининг методологик таҳлили.

Меъёрий асоси қуйидаги саволлар доирасини қамраб олади:

- педагогикани объектив борлиқни маънавий ўзгартиришнинг бошқа шаклидан фарқли илмий асослаш;

- педагогика соҳасидаги ишларни фанга тааллуқлилигини аниқлаш: -мақсаднинг ўзига хослиги; махсус тадқиқот объектини ажратиш; махсус билиш методлари ва воситаларини қўллаш; атамаларнинг бир хиллиги;

- педагогик тадқиқотларни гуруҳларга ажратиш;

- тадқиқот тавсифномаси: муаммо, мавзу, унинг долзарблиги, тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифалари, фаразлари, ҳимоя қилинадиган ҳолатлар, янгиликлар, фан учун муҳимлиги, амалиёт учун муҳимлиги;

- педагогик тадқиқот мантиқи;

- педагогика фанлари тизими, уларнинг ўзаро алоқаси.

Тадқиқот муаммоси бўйича қабул қилинган директив ва меъёрий хужжатлар ҳам бевосита методологиянинг меъёрий асосини ташкил этади.

Фалсафий асос мавқеидан аниқлаш.

Фалсафий нуқтаи назардан методология назарий ва амалий фаолиятни ташкил этиш ва куриш принциплари ва усуллари тизими, шунингдек, бу тизим ҳақидаги таълимот (назария) сифатида қабул қилинади. Аниқроғи, методология предмети – фаолиятни ташкил этиш ҳақидаги назария демакдир.

Бу ерда қайси фаолият ҳақида фикр юритиляпти?

Илмий фаолият назарда тутиляптими ёки педагогик фаолият?

Бу саволга жавобни қуйидаги таҳлил натижа асосида топиш мумкин.

Агар ўқитувчи кундаги одатий номаҳсул (**репродуктив)** фаолият билан машғул бўлиб, ҳар доим ўзи ўзлаштирган бир хилдаги технология билан иш кўрса “дарс берувчи” сифатида фаолият кўрсатса, бу ерда методология ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Аксинча, маҳсулдор (**продуктив**) фаолият намойиш этиб, мисол учун, илмий – тадқиқий педагогик фаолият кўрсатса ёки ўзининг хусусий муаллифлик ўқитиш тизимини яратса, шубҳасиз, методологик фаолият вужудга келади. Кейинги ҳолатда икки қарама – қарши тушунча – лойиҳа ва рефлексия – асосий ўринга кўтариляпти. Маълумки, ҳар қандай маҳсулдор фаолият лойиҳалаш

кўникмаларини талаб этади. Илмий –тадқиқий ишларнинг қуйидаги босқичлари – зиддиятларни аниқлаш, муаммони ифодалаш, фаразларни қуриш ва ҳ.қ. – мантиқан тадқиқот лойиҳалаш усулидир.

Амалий педагогик фаолиятда ҳам таълим (тарбия) тизимларини лойҳалаш ишлари амалга оширилади. Бунга "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" асосида яратилган замонавий таълим тизими, уни ривожлантириш концепцияси ("портлаш эффекти") мисолида иқрор бўлишимиз мумкин.

Ижодий фаолиятни ташкил этишда ҳар доим рефлексия – лойиҳанинг, жараён ва натижаларнинг доимий таҳлили муҳим ўрин тутади.

Хулоса сифатида илмий-педагогик тадқиқот методологияси ҳам, амалий педагогик фаолият методологияси ҳам қуйидаги учлик яхлитлигида қурилиши мумкинлигини таъкидлаш лозим:

"лойиҳа технология (илмий - тадқиқий ёки педагогик) рефлексия" (А.М. Новиков).

Бу ёндашувларга таяниб ҳамда мавжуд адабиётлар таҳлили асосида педагогика методологиясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Педагогика методологияси ўзида педагогик назария асослари ва тузилмаси ҳақидаги билимлар тизимини,педагогик ҳодиса ва жараёнларни тадқиқ қилишнинг ёндашувларини, педагогик воқеликни ҳаққоний ифода этадиган ахборотларни олиш усулларини, шунингдек, бу билимлар тизимини қўлга киритиш бўйича фаолият тизимини мужассамлаштиради.

Кўриниб турибдики, бу таърифда илмий билишнинг икки жиҳати – билимлар тизими ва илмий-тадқиқий фаолият қамраб олинган. Ёки икки фаолият тури – методологик тадқиқот ва методологик маъминот ҳисобга олиняпти. Агар биринчисининг вазифаси педагогика фанлари ривожининг қонуниятлари ва йўналишларини, педагогик тадқиқотларнинг сифат ва самарадорлигини ошириш принципларини, уларнинг тушунчалари таркибини аниқлаштирса, иккинчиси – методологик билимлардан тадқиқот дастурларини асослашда ва сифатини баҳолашда фойдаланишни англатади.

Шу билан биргаликда педагогик муаммоларнинг умумназарий муаммолар билан алмаштиришга йўл қўйиб бўлмайди.

Чунки, биринчиси "қандай қилиб методологияни педагогикага қўллаш мумкин" деган саволни аниқлаштирса, иккинчиси – умумназарий саволлар эса педагогиканинг предмети, унинг бошқа

фанлар билан алоқаси, таълим ва тарбия моҳияти каби умумий саволлар ечимга қаратилади[1].

3. Педагогиканинг илмий тили

Замонавий фан ривожига боғлиқ ҳолда фан тилининг методологик масалалари ҳам кун тарбида туради. Фанда тилдан фойдаланиш муаммоси илмий фан сифатида педагогикани ҳам четлаб ўта олмайди.

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида амалий фаолиятда ва билиш жараёнида икки асосий вазифани бажаради:

1) инсонлар ўртасида алоқа воситасини ўтайди
2) тафаккур шакли сифатида тўпланган билимларни қайд этиш ва сақлаш, тизимлаштириш учун зарур ҳисобланади.

Маълумки, тил билан қатор фанлар –лингвистика, психология, семиотика (белгилар ҳақидаги фан), фалсафа шуғулланади. Методология тилни илмий билимларни ифодалаш, уларни қайта ишлаш, илмий ахборотларни тўплаш ва сақлаш воситаси сифатида ўрганади.

Педагогика бошқа фанлар қатори миллий тилдан илмий ахборотларни шакллантириш, ишлов бериш, сақлаш ва узатишнинг универсал воситаси сифатида фойдаланилади.

Биз тилда турли даражадаги тушунчаларга таянамиз. **Тушунча** – бу предметларниг умумий ва ўзига хос сифатлари ҳақидаги фикрдир. Тушунча асосида предметлар ўхшашлиги ва фарқлари аниқланади.

Албатта, тушунчалар моҳиятини англашда одамлар ҳам бир-биридан фарқланади. Шу боисдан миллий тил сўзлари ҳам бир хил эмас, улар амалий фаолиятда турлича муҳимлик касб этади ва мулоқот жараёнида текисланиб, аниқланиб бораверади.

Ҳар қандай фан, жумладан педагогика ҳам аниқ тушунчалар тизимини талаб этади. У миллий тил асосида яратилади ва илм тили, яъни педагогикнинг тушунча-тоифларт тизими шаклланиб оради. Тоифа тушунчадан бир босқич юқори туради ва айни вақтда ўзида уларнинг белги ва хусусиятларини сақлаб қолади. Шу боис тоифа тушунчадир, бироқ барча тушунчалар тоифа бўла олмайди.

Педагогика бўйича илм тилини шакллантириш мураккаб жараён, у ҳанузгача қониқарли даражада тадқиқ қилинган эмас. Бу

[1] Г.И. Саранцев. Метод обучения как категория методики преподования// Педагогика, 1998 г., №1, с. 28-34.

фан ҳам бошқалари қатори ҳаётий тилдан кўплаб атамаларини қабул қилади. **(“шакл”, “метод”, “тарбия” ва б.)**. Унинг вазифаси атамалардан бир хилдаги тушунчаларни шакллантиришдир.

Шу боис мумкин қадар тушунчаларни фаол илмий мулоқот таркибига киритиш учун аниқлаштириш, чегаралашга ҳаракат қилади.

Педагогикада илмий нутқнинг луғат заҳираси янги, махсус терминлар ва таърифлар билан бойиб боради. *(“педагогик технология”, “инновация фаолият” ва б.)*, баъзан бундай бойиш бошқа фанлар эвазига ҳам бўлиши мумкин. *(“бошқариш”, “ахборот технологияси”)* ёки эски таърифлар янгича талқинда ифодаланади. Мисол учун *“ўқитиш методи”* нинг анъанавий таърифи (белгиланган мақсадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг ўзаро ҳаракат усуллари) гўё ўзгармайдигандек эди. Бироқ Гегель таълимотига кўра, метод ҳаракатдаги объектни ўрганиш усулидир. Шунга асосан, ўқитиш методига берилган энг сўнгги ва янги таъриф қуйидагича: ўқитиш методи – бу харакатдаги ўқув материалини ўрганиш бўйича ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг хамкорликдаги фаолият усулларидир.

Фойдаланилаётган атамаларнинг аниқ таърифи ва махсус педагогик луғатини шаклланиши педагогика фани тилига мос ҳолда амалга оширилиши зарур. Бу фаннинг ўзига хос томони шундаки, унинг тили одатий (кундалик) тилга жуда яқин бўлгани учун тушуниш бирмунча енгил кечади. Шу сабали махсус педагогик тиллар нафақат ўқитувчи ва тарбиячига тушунарли, балки уларни ота-оналар, ўқувчи-талабалар ва кенг жамоатчилик ҳам тез ҳазм қилишади. Бошқа томонидан одатдаги тил билан илмий тилнинг яқинлиги фан сифатида педагогика учун хусусий бўлган методик харатердаги жиддий қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Махсус педагогик атамалар сифатида вўлланилаётган тушунчалар индуктив тарзда ҳаммага тушунарли (таълим, тарбия, ўқитиш ва б.), улар ўта аниқликни талаб қиладиган вазиятларни вужудга келтирмайди. Шу боисдан бу тушунчалар миллий тилда тавсифланган ҳолда турлича таърифланади ва ўз навбатида аниқлигини бир қадар йўқотади. Фикримизнинг исботи учун “тарбия” тушунчасининг моҳиятини ойдинлаштиришга қаратилган таърифларни келтириш мумкин. Бироқ тушунчаларни аниқ таърифлаш илмий педагогик ғояларни муваффаққиятли ривожлантириш учун зарурий шарт ҳисобланади.

Белгилар ёрдамида аниқ илмий тилни яратиш педагогикада ҳам кузатилади. Педагогика ўз тадқиқотлари натижаларини нафақат ёзма равишда, балки чизма, жадвал, шкалалар орқали ҳам ифодалайди. Кейинги вақтларда педагогик ҳодисалар таҳлил учун кибернетика, информатика, математика,мантиқ фанларининг тушунча ва рамзларидан кенг фойдаланилмоқда.

Эришилган ютуқ билан фан тилининг ривожланиши тўхтамайди, у вақт ўтган сайин ривожланиб бораверади. Шубҳа йўққи, педагогика фанларининг илмий тилигаоид методологик саволлар эътиборидан тушмайди, қолеварса, ҳар бир илмий термин жиддий тадқиқотлар натижалари асосида вужудга келади. Қўлланилаётган атамаларнинг бир хиллиги маълум илмий соҳада ҳодасаларни бир хилда тушунишга имкон беради, билишнинг бугунги тараққиёти кеча эришилган ютуқларга таянади, яъни ҳаммасини янгидан бошлашга ҳожат қолмайди.

4. Педагогик тадқиқотларнинг методологик тавсифи

Методологиянинг педагогика учун муҳимлиги, бир томондан, фан ривожининг умумий хусусиятлари билан, бошқа томондан, педагогик билимлар ривожининг ўхига хослиги билан, учунчи томондан, билиш босқичларининг мураккаблиги билан белгиланади. У ўзининг ривожланиши давомида бойиб боради, тажриба орттиради, объектив воқелик ҳодисаси сифатид тарбиянинг мҳим қонуниятлари ва тамойилларини очиб беради.

Педагогик тадқиқотларнинг замонавий йўналишлари долзарб ва амалий жиҳатдан муҳим масалаларнинг янгича ечимларини излаб топиш жараёнининг тезлашуви, айни вақтда истиқболли муаммоларнинг нуфузи ошиб бораётганлиги билан тавсифланмоқда. Бунда икки йўналишдаги тадқиоқтлар алоҳида кўзга ташаланади:

1. Умумий характердаги йирик тадқиқотларни талаб этадиган кенг доирадаги муаммони ўрганиш
2. Мураккаб педагогик жараёнларнинг ички, нозик қирраларини топишга имкон берадиган тор муаммолар ечимига қаратилган чуқур деталли ўрганиш.

Биринчи йўналиш тарафдорлари педагогик жараённинг барча унсурлари ўзаро алоқада ва уларни ажратиш ярамайди, деган далилга таянишади, педагогик тажрибани яхлит ўрганши зарурлигига урғу беришади. Бироқ улар қуйидаги ҳолатни назардан четда

қолдиришади: педагогик жараён ўзининг бор муносабатлари билан олиб қаралганда педагогика фани объекти ҳисобланади. Иккинчи йўналиш вакиллари педагогик жараённинг алоҳида унсурлари *(метод, шакл ва б.)* ўрганшга урунган ҳолда бир нарсани унутишадики, ўқув-тарбиявий ишлар тизимида юлиб олинган ҳеч бир восита тўлиқ ҳисобланмайди.

Бугунги куннинг жиддий методологик муаммоси – бу замонавий таълимни педагогик тадқиқотларга оид илмий муаммоларда ишонарли ва самарали акс эттиришдир.

Бажарилаётган тадқиқотларда учрайдиган уммий камчиликлар:

- ✓ Мавзуларнинг долзарб педагогик муаммолар ечимига қаратилмаганлиги, улар янги, концептуал ғояларнинг йўқлиги
- ✓ Фаразларнинг исбот талаб қилмайдиган ҳолатда ноаниқ ифодаланиши
- ✓ Жиддий хулосаларнинг йўқлиги, уларнинг назарий ва амалий жиҳатдан ноаниқлиги
- ✓ Шаблонлик (бир қолипдалилик)
- ✓ Тавсияларни амалиётда қўллаш имкониятлари йўқлиг ва б чеклайдиган асосий омиллар:
- ✓ Малаканинг етарли эмаслиги;
- ✓ Умрини яшаб бўлган собиқ совет педагогикаси ғочларидан халос бўла олмаслик
- ✓ Тадқиқот методларидан тўғри фойдалан билмаслик ва б.

Замонавий педагогик билимлар сезиларли даражада шу кунга қадар такриб топган тушунчаларининг анъанавий тизими гирдобидан чиқиб кетади. Бундай шароитда педагогика фанининг ўз предмети, чегараси ва характери, илмий билимларни эгаллаш, уларни амалиётда қўллаш каби масалаларни янгича талқинда қўймоқда. Бошқача қилиб айтганда, методологик муаммоларни номзодлик ёки докторлик диссертацияси даражасида тадқиқ қилишга эҳтиёж туғилмоқда. Улар қаторида:

- ✓ Педагогикада илмий факт муаммоси
- ✓ Тадқиқот натижаларини амалиётга татбиқ этиш технологияси
- ✓ Ўқитиш таркиби, тузилмаси ва функцияларини илмий асослаш
- ✓ Назария ва амалиёт каби фундаментал тадқиқотлар ҳам ўз ечимини кутяпти.

Тадқиқот тақдири методларига боғлиқлиги сир эмас. Педагогик тадқиқотлар методи агар педагогикҳодасалрнинг объектив моҳиятини

тўғри ифодаласа, педагогика предметининг ўзига хослигига жавоб берса, шубҳасиз, илмий деб эътироф этилади. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, педагогик тадқиқот методлари учун методологик баҳо зарур бўлади. Афсуски, уларни ёритишга бағишланган ишлар кам, борлари ҳам рус тилида, ўзбек тилида бу соҳа бўйича бирорта йирик педагогик

Педагогик тадқиқотларнинг самарадорлиги тадқиқотларнинг самарадорлиги тадқиқотчининг методологик маданиятига тўғри пропорционалдир. Шу боисдан бу тушунча интеграл сифат кўрсаткич ҳисобланиб, тадқиқотчидан ўзида хусусий илмий фаолиятни таҳлил қилиш кўникмасини, маълум концепция (назария)ни илмий асослаш ва ижодий қўллаш қобилиятини эгаллашни талаб этади.

Бугун ҳар бир педагогик тадқиқот қоидага кўра, жорий этилгунга қадар илмий асосланиши шарт: дастлабки ҳолат; тадқиқот мантиқи; кутилаётган натижалар, уларга эришиш методларини белгилаш; истеъмолчилар билан ҳамкорлик ўрнатиш; уни жорий этиш шартларни ишлаб чиқиш; иқтисодий манфаатдорлик ва ҳ.қ.

Педагогик тадқиқот илмий фаолиятнинг мураккаб тури ҳисобланиб, у ишончли қўлларда – методологияни чуқур ўрганган, илмий тадқиқот методлари билан қуролланган Шахс томонидан муваффақиятли амалга оширилиши мумкин.

Олимнинг қиёфаси, руҳияти ва тийнати ҳақида махсус адабиётларда батафсил ёритилган, айниқса, унинг қуйидаги сифатлари алоҳида қайд этилади; ҳақиқатга, номаълумни билишга жиддий интилиш; кузатилаётган ҳодиса ва жараёнларни таснифлаш қобилияти ва кузатувчанлик; илмий тафаккурнинг аналитик – синтетик жамланмаси ва б. Тадқиқотчи тафаккурининг характери ҳақидаги савол бирмунча мулоҳазалидир. Бу мураккаб жараённи тўлиқ тасвирлашга даъвогарлик қилмаган ҳолда жиҳатларига эътиборни қаратамиз:

Объективлик қаралаётган ҳодиса ва жараёнларнинг қандайдир бегона, ёт тадқиқот учун муҳим бўлмаган тассурот ва таъсирлардан ҳоли бўлишни, нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқасини, ундаги ўзгаришларни холисона ифодалашни таъминлайди.

Аниқлик тадқиқотнинг барча муалажалари учун тегишлидир: педагогик ҳодиса ва жараёнларни кузатиш ва қайд этиш; фикрлар таҳлили ва умумлашмаси; турли манбаларидан олинган илмий ахборотлардан фойдаланиш ва б.

Танқидийлик бошланғич маълумотларни соғлом баҳолашни тажриба натижаларининг ҳаққонийлигини таъминлаш билан фаразлар ва назарияларни қуришдаги шубҳасиз узлуксиз ва қонуний даражаси билан, агар улар янги фактларга зид келиб, далиларни тўғри ва чуқур тушунтира оладиган концепция топилса, улардан воз кечиш қобилияти қобилияти билантавсифланади.

Муайянлик ва изчиллик қабул қилинган атамаларнинг бир хиллигида, тадқиқот мантиқига амал қилишда, шарт-шароитларни ҳисобга олишда, илмий аппарат тушунчаларининг боғлиқлигида намоён бўлади.

Тизимлилик ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни бирор белгилари асосида таснифлашга интилишда, тасаввурлар, тушунчалар ва қонуний алоқаларни ўрнатиш, концепцияларни, назиряларни шакллантиришда юзага чиқади.

Хуллас, илмий тафаккур тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси белгилашда объективликни, муайянликни, аниқликни нозик, эҳтиёткорона чоғиштиришни, ҳақиқатни билиш йўлининг тўғрилигини, тажриба натижаларини, назарий хулосаларни танқидий текшириб кўришни ва албатта, тизимликни тақозо этади. Бошқача айтганда, тадқиқотчининг методологик маданиятини шакллантиришда рефлексия – хусусий илмий фаолиятини таҳлил қилиш кўникмаси асосий ўрин тутар экан.

Юқорида таъкидланганлар турли соҳа вакилларининг илмий тафаккурига тегишлидир. Шу билан бирга педагог – тадқиқотчи ўзига хос баъзи бир хусусиятлар билан фарқланиб туради.

Биринчидан, у етарлича пежагогик тажрибага эга бўлиши, камида беш-ўн йиллик педагогик жараённинг “ичида қайнаши” керак. Шундагина, бу жараённинг сиру синоатларидан воқиф бўлади, унинг нозик, кўз илғамас жойларини топади, муаммони англай олади, мавжуд зиддиятларни шакллантиради ва янги ечимини қидира олади.

Иккинчидан, педагогик муаммонинг долзарблиги респондентлар фикрига таянган ҳолда аниқланади. Бу жуда муҳим босқич ҳисобланади.

Маълумки шогирдни тайёрлашда кучли шахслар кўмагига таяниш бизда қадимдан синалган усул. Устоз ўзининг заиф томонларини шогирдига ошкор қилмаган ҳолда ўзидан-да кучлироқ устоз ҳузурига юборишни лозим топган. Мисол учун Машраб ҳурфикрлиликда ташна эди. Биринчи устози Мулла Бозор Охунд (XVII аср) Машрабни ўзидан кучлироқ бўлган Ҳидоятуллоқ Офоқ

Ҳожага жўнатади. Сабаби Бозор Охунд шогирдининг фикрлашини бўлиб қўйиши, ўзи билмаган ҳолда унга зарар етказиши мумкин эди. Натижада Машраб Офоқ Ҳожа ҳузурида валий бўлиб етишади.

Педагогик тадқиқотчи объектлар (ўқитувчи, тарбиячи, ўқувчи талабалар ва бошқалар) билан иш кўради ва педагогик тажриба-синов ўтказишда ундан эҳтиёткорлик талаб этилади, айниқса, ўқувчи-ёшлар қалбиа, дунёқарашига, эркин фикрлашига синов давомида путур етмаслиги лозим.

Хуллас, педагогик воқеликни тўғри акс эттиришда тадқиқотчи соғлом фикр соҳиби бўлиш учун методологик маданиятни эгаллаши шарт экан.[1]

Таъкидлаш жоизки, айрим тадқиқотчилар педагогик тадқиқотларнинг асосларини белгилашда педагогиканинг методологик муаммоларини умумназарий муаммолар билан алмаштириб, *“статистик методология”, “педагогик методология”* каби ифодаларда нотўғри талқин қилаётган ҳолларга дуч келинмоқда. Сабаби фалсафа фанигина методологик база ҳисобланаби, унинг барча бўлимлари, тушунчалар, қонуниятлари, тоифалари методологик аҳамият касб этиши эътироф қилинган. Шу билан биргаликда философияни методология билан тўлиқ алмаштириш ҳам ярамайди: методология – бу бошдан - охир философия эмас, балки унинг асосий функцияларини, айрим жиҳатларини ўзида акс эттиради, холос.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда педагогика фанининг методологик асоси философиядир. Философиянинг бош масаласи эса объектив борлиқ ва инсон ўртасидаги ўзаро алоқани ойдинлаштириш ҳисобланади. Олам билан одам мавжудлигини тадқиқ қилиш инсоннинг чексиз фаолиятини ва характерини ўрганишдир. Индивиднинг шахс даражасида намоён бўлишида тарбиянинг етакчи мавкеини қадимдан файласуфлар тан олишган ва инсон тарбияси муаммоси фалсафанинг асосий масалалари қаторига киритилган. Шу тариқа фалсафий таълимотлар таркибида педагогик фикр ва ғоялар вужудга кела бошлаган ва йиллар давомида ривожланиб борган, натижада педагогика мустақил фан сифатида ажралиб чиққан. Демак, ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, педагогика фанинг

[1] Н.Саидаҳмедов. Замонавийлик, методология, педагогика.//UZLUKSIZ TALIM, 2004 йил 2-сон, 17-26-бетлар.

методологиясини жамият тараққиёти қонунларини ифода этувчи замонавий философия, унинг билиш назарияси ташкил этади.[1]

5. Педагогика фанининг асосий тушунчалари ва тармоқлари

Педагогика фани таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгаришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисимларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, таълим мазмуни ва тарбиянинг келгусидаги истиқболлари, йўллари ва усулларини кўрсатиб боради. Педагогика фанида бир-бири билан боғланган асосий тушунчалар мавжуд бўлиб, уларнинг айримларини шарҳлаймиз:

Тарбия – ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот – дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва маъсулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Тарбия бола туғилгандан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда, касб-ҳунар коллежида, олий таълим муассасасида ва жамоатчилик таъсирида шаклланиб борадиган жараёндир.

Билим – бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги, уларнинг ички зиддиятларидан келиб чиққан боғлиқликдир. У қонуният деб ҳам юритилади. Яъни **билим инсоният томонидан мустақил ҳаётда, фаолиятда, жумладан ишлаб чиқаришда зарур бўлган фан асосларини қонунлар ва тушунчаларни ўзлаштириш натижасидир**.

Билимни ҳаётда кўп самара берадиган қилиб қўллай олиш учун билим билан бирга кўникма ва малака ҳосил қилиш лозим. Билим баҳсда керак бўлса, кўникма ва малака меҳнат фаолиятида, дунёни ўзлаштиришда зарур.

Кўникма – малаканинг таркибий қисми бўлиб, ҳаракатнинг айрим қисмларини ниҳоятда тез, аниқ ва мақсадга мувофиқ равишда бажарилиш қобилиятини ифодалайди ва ўқувчи – талабаларда кўп маротаба такрорланадиган машқлар натижасида юзага келадиган ҳаракатлар йиғиндисидир.

Малака – ўқувчи-талабаларнинг билим эгаллаш ва меҳнат жараёнидаги ҳаракатини (ёки ҳаракатлар мажмуасини) муайян

[1] Н.Саидаҳмедов. Педагогика фани методологияси хусусида. // Халқ таълими, 2000 йил 1-сони, 34-37-бетлар.

шароитда мақсадга мувофиқ шакллантириш ва шу орқали ўқишда ва меҳнат фаолиятида ижобий натижаларга эришиб, онгли бажаришга тайёр бўлишдир.

Умуман, иқтидор ва кўникма машқ қилиш ва такрорлаш орқали **малакага** айланади.

Маҳорат – турли малакалардан ишончли, ижодий фойдаланиш ҳамда касбий малакалар ривожланишининг юқори даражаси ва касбий таълимнинг мутлоқ мақсадидир. Маҳорат – бу мураккаб ишни тез, аниқ бажаришнинг енгиллиги, меҳнатнинг юқори сифати ва барқарор маромидир.

Одоб - ахлоқ – шахснинг ўзига ва дунёга нисбатан муносабатларидаги хатти-ҳаракатларининг белгиланган, аниқланган усули бўлиб, сабаб тасаввурлар ва қарашларни ўз ичига олади, яъни шахс шаклланадиган манба ҳисобланади.

Шахс – жамият аъзоси сифатида, ўз – ўзининг англаши ва тафаккур фаолиятининг объективлиги, мулоқотда ҳамда камолотга етишида насл (ирсият) биологик, ижтимоий муҳит ҳам мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шахснинг ахлоқий сифатлари – шахснинг ақлий жиҳатдан камолотга етишуви унинг ақлий, зеҳний сифатлари, фазилатлари орқали намоён бўлади: билағонлик, объективлик, фикрловчилик, қобилиятлилик ва ҳ.к. ҳисобланади.

Шахс шаклланиши – инсон биоижтимоий мавжуд бўлганлиги туфайли, биологик ривожи билан бир қаторда у ижтимоий ривожланиб ҳам боради ва камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади.

Ижтимоий тараққиёт – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир этиш, яъни шахснинг шаклланиш жараёни. Шахснинг ижтимоий тараққиётида мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия етакчи ўринни эгаллайди.

Педагогик тамойил (принциплар) – ўқитувчи ва ўқувчи-талаба ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув қуроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Шахснинг ҳар томонлама камолга етиши – маълум бир тарихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори, унинг

биоижтимоий моҳиятларини ташкил қиладиган ҳамма кучларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Педагогик муҳит – таълим –тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро (ўқитувчи – ўқувчи – талабалар орасидаги) муносабатлар мажмуи.

Ижтимоий муҳит – киши шахсини шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар мажмуи. Ижтимоий тафаккур, турмуш тарзи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муносабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш.

Ички муҳит – шахснинг ўзига хос ҳаётий фаолияти, характернинг ўзига хослиги, ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини намоён этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик – шахснинг ўзига хослигини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жихатлар, ота-она томонидан ирсий бирликлар орқали ўтадиган бирликлар.

Ўз-ўзини англаш – шахснинг ўзига ва ўз фаолиятига бир жамоа ёки бутун жамият нуқтаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият – қандайдир шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсад сари йўналтирилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги – педагогик жараённи, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи-талаба орасидаги педагогик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-ҳурмат ва муҳаббат) руҳида амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва конкрет шахс эҳтиёжи ва имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Тизим – *(юнонча “sistema”)* сўзидан олинган бўлиб, бўлаклардан ҳосил бўлган, бирикиш маъносини англатади. Яъни яхлит, бутунликда фаолият кўрсата оладиган ўзаро боғлиқ элементларнинг йиғиндисидир.

Педагогика фани узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтиб, ҳозирги вақтда илмий билимларнинг яхши шаклланган, катта назарий ва амалий материалларни ўз ичига олган тармоғига айланди ва ўзининг илмий-назарий, услубий, амалий асосларини яратди. Натижада буларнинг барчаси педагогика фанининг алоҳида тармоқлари вужудга келишига сабаб бўлди. Жумладан, **педагогика тарихи**

мустақил тармоқ сифатида, педагогика фанининг тарихан ривожланишини ўзида акс эттирди. Бунда ўтмишдаги илғор педагогик ғояларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бугунги кундаги аҳамияти, мутафаккирларнинг педагогик меросидан фойдаланиш зарурияти ҳақида фикр юритилади.

Педагогика тарихи педагогик таълимотлар тарихи ва тарбиянинг ривожланиш масалаларини ижтимоий ҳодиса сифатида тадқиқ этиб, педагогик ғояларнинг салбий педагогик ғояларга қарши кураши тарихини, хукмрон табақаларнинг демократияга қарши сиёсатини очиб ташлайди, илғор педагогик ғоялар, ҳур фикрлар, таълим қонуниятларининг айрим олинган тарихий даврдаги ривожланиш тамойилларини таҳлил қилади, муҳим умумий хулосалар чиқаради ва бугунги кун учун долзарб муаммоларни ўртага ташлайди.

Тарихийлик тамойили ҳар қандай фан ривожланишнинг зарур тамойили ҳисобланади. Зеро, ўтмишни ҳозирги давр билан қиёслаш фақат хозирги ходисаларнинг асосий ривожланиш босқичларини яхши кузатиб боришга ёки ўтмишнинг бебаҳо тажрибаси ҳамда эришилган ютуқлардан фойдаланишга ёрдам бериб қолмай, шу билан бирга, бу соҳада хатоларга йўл қўйишдан сақлайди ва келажакка йўналтирилган амалий таклифлар, мақсадли изланишларни амалга оширишга кўп даражада асос бўлади. Жамият ҳаётини қайта қуриш, ўсиб келаётган ёш авлодни, шунингдек, ҳамма фуқароларни тарбиялашни кучайтиришни талаб этади.

Педагогика фанлари тизимида тарбияланувчиларнинг ёшларига ва касбий омилкорлигини шакллантиришга қаратилган **мактабгача таълим педагогикаси, мактаб педагогикаси, ёшлар педагогикаси, катта ёшдагилар педагогикаси, касб-ҳунар таълими педагогикаси, ишлаб чиқариш педагогикаси, олий мактаб педагогикаси, менежмент педагогикаси, тиббиёт педагогикаси, ҳарбий педагогика, иқтисодий педагогика, замонавий педагогик технологиялар ва бошқа тармоқ педагогикалари вужудга келди.** Бу тармоқ педагогикалари мактабгача, умумий ва ўрта махсус таълим муассасаларида, касб-ҳунар колежларида, олий ўқув юртларида олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини ўрганади.

Булардан ташқари **дефектология** деб аталувчи махсус педагогика: **сурдопедагогика** (кар ва соқов), **тифлопедагогика (**кўзи ожиз**); олигофренопедагогика** (ақлий ривожланишдан орқали қолган); **логопедия** (нутқи яхши ривожланмаган)

тарбияланувчиларни ўқитиш ва тарбиялаш масалалари билан шуғулланади.

Педагогика фанлари тизимининг муҳим тармоғи сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўргатишнинг қонуниятларини ўрганувчи **методика,** яъни **услубият** фанининг хизматлари беқиёсдир. Бутун педагогик жараённи амалга ошириш йўл-йўриқларини кўрсатиб берувчи (**методика, яъни услубият**), фани ҳам, ўз навбатида, мактабгача таълим услубияти (методикаси), умумтаълим услубияти, касб-ҳунар таълими услубияти, махсус таълим услубияти, олий таълим услубияти, малака ошириш услубияти ва бошқа фан услубияти тармоқларидан иборат. Бу педагогик фанлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақазо этади, бир-бирини тўлдиради. (18-шакл).

18-шакл

Педагогиканинг асосий тармоқлари

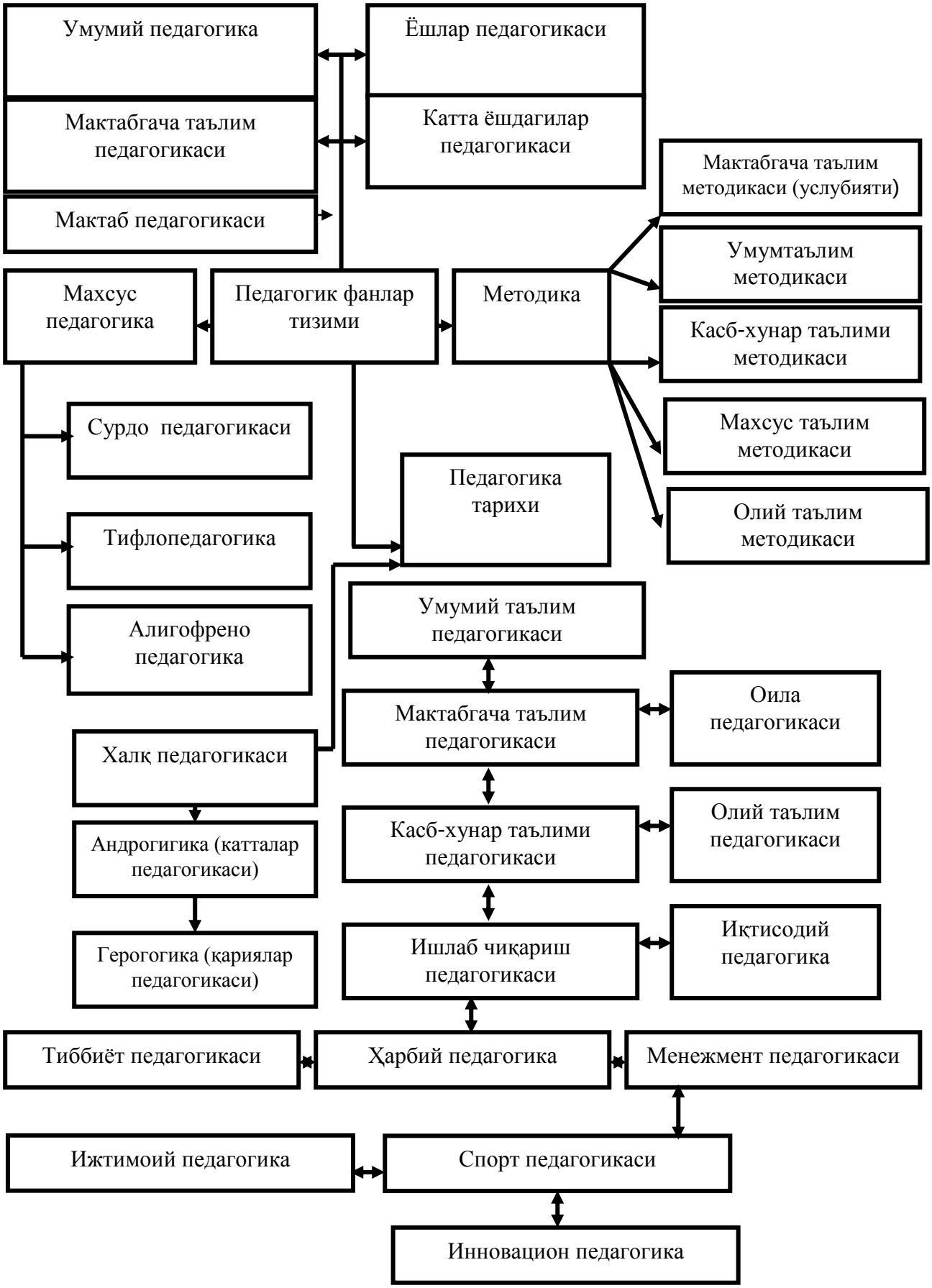

6. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ ВА ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Педагогика инсонлар орасидаги муносабатларни ва ижтимоий муҳитнинг инсонга таъсирини тадқиқ этувчи фан сифатида иқтисодиёт, маданият ривожланишининг ўзига хослиги ҳамда уларнинг инсон шахси шаклланишига таъсирини ўрганади. Шу билан бирга, педагогика укув муассасаси тизимининг ташкилий жиҳатларидаги кўпгина масалаларни ҳал этишга, шахсларни тарбиялашда ўқув муассасаси, оила ва жамоатчиликнинг ўзаро ҳамкорликда иш олиб боришига ёрдам беради.

«Педагогика» фани тарбия жараёнини ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганар экан, табиий равишда жамиятдаги барча фанлар билан боғликдир. «Фалсафа» фан сифатида инсоният жамияти, табиат ривожланишининг умумий қонуниятларини ташкил этадиган, яъни педагогиканинг тараққий этиб боришига имкон берадиган илмий манбаидир. Шу билан бирга, файласуфлар ва педагогика фанлари вакиллари томонидан ишлаб чиқилган бир қатор умумий масалалар фалсафада ҳам, педагогикада ҳам баробар мавжуддир.

Булар жумласига тарбия билан бошқа ижтимоий ходисалар орасидаги ўзаро алоқалар; дунёқарашни, аҳлоқий, меҳнат ва эстетик тарбияни шакллантириш масалалари; шахс ва жамоа муносабатлари; таълим жараёни моҳиятини тушуниш ҳамда билишнинг диалектик назариясини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган гнесеологик масалалар ва бошқа муаммолар киради.

Педагогиканинг аниқ масалаларини ишлаб чиқишда фалсафанинг социология, этика, эстетика каби тармоқлари катта аҳамиятга эгадир.

Этика фалсафанинг аҳлоқий ва тарбия масалалари билан бевосита боғликдир. Уларни хал этишда педагогика ахлоқнинг умуминсоний қадриятларига суянади.

Эстетика (нафосат тарбияси) инсоннинг эстетик идеалларини шакллантириш, маданиятга ва воқеликка эстетик муносабатлари умумий қонуниятларини ўрганади ва эстетик тарбияни илмий жиҳатдан асослаш учун хизмат қилади. Бу асосларни педагогика фани ишлаб чиқади, ёшларни гўзалликни хис қила олиш, тушунишга ўрганиш воситалари ва йўлларини белгилаб беради.

Педагогиканинг фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар билан боғлиқлигини, ҳал этадиган илмий масалаларнинг умумийлигини педагогиканинг ижтимоий хусусияти, унинг мафкуравий йўналишга

эга эканлигини таъкидлаб туради. Тарбиянинг ҳамма муаммоларини бошқа сиёсий, ижтимоий масалалар билан бир қаторда ҳал этиш заруриятини кўрсатиб беради.

Жамиятимиз ривожланишининг ҳозирги босқичида педагогиканинг иқтисодиёт фанлари билан алоқаси мустаҳкамланиб бормоқда. Ижтимоий фанлардаги маълумотларга суяниб, педагогика жамиятнинг тарбияга бўлган объектив эҳтиёжини ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини ўрганади.

Инсоннинг ақлий ривожланиши қирраларини, жиҳатларини ўрганадиган бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, педагогика инсон шахси, унинг тараққиёт босқичлари билан шуғулланади.

Педагогика психология ва физиология билан ҳам бевосита ва билвосита боғлиқдир. Физиология педагогика ҳамда психологиянинг табиий илмий базаси ҳисобланади. Педагогика физиологиянинг олий асаб (нерв) фаолиятининг ривожланиши, асаб системасининг ўзига хослиги, биринчи ва иккинчи сигнал системалар ҳақидаги, шунингдек, сезги органларининг, таянч ҳаракат аппаратларининг, юрак, қон-томир ҳамда нафас олиш системаларининг фаолияти, ривожланиши ҳақидаги маълумотларга суянади.

Психологик ҳодисаларнинг физиологик асосларини билиш педагогика учун тарбия ва таълимнинг баъзи бир омилларини яққол, аниқ билиб олиш, тушуниш имкониятини яратади ҳамда таълим-тарбия жараёнини самарадорлигини оширишнинг кўпгина муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради.

Психология педагогиканинг бошқа фанлар томонидан аниқланган билимлар, ўсиб келаётган инсоннинг шахсини шакллантириш, ички жараёнларини юз бериш омиллари ва шарт-шароитлари ҳақидаги билимлар билан қуроллантиради.

Кейинги вақтларда педагогика бошқа янги ривожланаётган фанлар билан, жумладан, мураккаб динамик тизимларни режали бошқариш ҳақидаги фан бўлган кибернетика билан мустаҳкам алоқада ривожланмоқда. Буларнинг барчаси педагогика ўзининг предмети ва тадқиқот соҳасига эга бўлиб, бошқа бир қатор фанлар билан жуда мустаҳкам боғлиқликда эканлигини кўрсатади.

Ҳозирги мустақиллик шароитида ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида умуминсоний қадриятларни, умуминсоний ижобий хислатларни ривожлантириш Ўзбекистон ҳукуматининг қарорларида мустақил Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида, нутқларида ўз аксини, тасдиғини топган.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида тутган ўз йўли, тамойиллари тарбия жараёнида ҳали аввалги кекса авлод олдида турмаган янги масала ва муаммоларни ечиш учун зарур бўладиган хислат ва сифатлар шакллантирилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда миллий истиқлол мафкураси аста-секин шаклланиб бораяпти. Педагогика илмидаги тушунчалар таърифлар миллий истиқлол мафкурасига мос умуминсонийлик руҳида тушунтирилмоғи мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Албатта таълим ва тарбияда умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий ўзига хослик нисбати, мувозанати алоҳида аҳамиятга эга. Яна бир томондан таълим назариясини, таълим - тарбия мазмунини, шаклини ва услубларининг асосий жиҳатлари Шарқда ишлаб чиқилиб, Европа орқали ўзгариб, ривожланиб яна Шарққа қайтиб келганини ва дунё педагогик жараёнини бир бутунлигини ҳисобга олинса, қуйидаги тушунчаларда хусусий миллийликдан кўра, умуминсонийлик жиҳатларининг кўплиги кўзга ташланиб туради.

19-шакл

Педагогика фани ўз мазмунини бойитишда янгилашда мавжуд бўлган педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва

вазифаларига мувофиқ келадиган методлари билан ўрганади. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари қанчалик тўғри қўлланса, таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада юксалади. Лекин илмий тадқиқот методларининг аниқ чегараланган тизими ҳозиргача фанда яратилган эмас. Педагог педагогик жараёнда ўз аудиторияси тарбияланувчилари характер-хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг психологиясини чуқур ўрганишда бир қатор методларни қўллаши мумкин. Чунки педагогнинг асосий мақсади дарс жараёнини тарбиявий таъсирини ошириш ҳисобланади. Бунинг учун қуйидаги педагогик илмий текшириш методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Адабиётларни ўрганиш методи
2. Педагогик кузатиш методи.
3. Суҳбат методи (якка тартибда, гуруҳ билан)
4. Педагогик сўраш методи.
5. Тест синовлари методи.
6. Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи.
7.Эксперемент-тажриба-синов методи.
8. Статистика маълумотларини тахлил қилиш методи.
9. Математика ва кибернетика методи.
10. Моделлаштириш методи.

Таълим методларини танлаш билан бир каторда ўқитувчи дарсдаги талабаларни ёш ва индивидуал характер хусусиятларини ўрганиши ҳамда таҳлил килиши шарт.

Адабиётларни ўрганиш методи – тадқиқот мавзуси бўйича педагогика психология, маданият, иқтисод, сиёсатга доир адабиётлар ва диссертациялар ўрганишда қўлланилади.

Педагогик кузатиш – одатда табиий кузатиш орқали талабаларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўлларини белгилаш учун қўлланилади. Бу метод тадқиқотчининг педагогик тажрибанинг муайян бир томони ва ҳодисаларини бирор мақсадни кўзда тутиб идрок этиш ташкил этади. Бунда кузатишлар тезлиги ва сони, кузатиш объекти, вақти, педагогик вазиятларни кузатиш учун ажратиладиган характеристика ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Суҳбат методи – сўрашнинг бир тури бўлгани ҳолда тадқиқотчининг жиддий тайёргарлик кўришини талаб этади, чунки у текшираётган шахс билан бевосита алоқада бўлиш вақтида оғзаки

суҳбат тарзида, суҳбатдошининг жавобларини ёзмасдан эркин муомала шаклида қўлланилади.

Суҳбат методи – таълим муассасаси ўқитувчилари ва талабалар жамоаси билан ота-оналар ва кенг жамоатчилик билан, якка ва гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Суҳбат методидан фарқ қилиб интервью олиш методи саволларни олдиндан белгиланган изчилликда интервью йўли билан баён қилишни назарда тутади. Бунда жавоблар магнит тасмасига ёки кассеталарга ёзиб олинади. Ҳозирги кунда оммавий сўраш назарияси ва практикаси интервью ташкил этишнинг кўп методлари мавжуд:

- гуруҳлар билан;
- интенсив;
- синаш ва ҳ.к.

Педагогик сўраш методи – тадқиқотчининг бошқа кишилардан педагогик тажрибанинг бирор томони ёки ҳодисалари ҳақида ахборот олиш жараёни бу методнинг асосини ташкил қилади. Сўраш саволларнинг мантиқий ўйланган системасини,уларнинг аниқ ифодаланишини, нисбатан камчилиги (3-5та) назарда тутилади. Шунингдек, қатъий шаклдаги жавобни («ҳа», «йўқ») ҳам тақозо этиши мумкин.

Тест синовлар методи- бу ёзма жавобларнинг оммавий равишда йиғиб олиш методидир. Тест синовларини(анкеталарини) ишлаб чиқиш мураккаб илмий жараён. Пировард натижада тадқиқот натижаларининг ишончлилиги анкеталар мазмунига, берилаётган саволлар шаклига, тўлдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда тест саволларининг маълумотларини компьютерда математик статистика методлари билан ишлашга имкон берадиган қилиб тузилади.

Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи – бунда талабаларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиш сабаблари тавсифи, талабаларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, ёки курсидан қолишнинг олдини олиш, Рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига, таълим муассасасининг моддий базасига эътибор берилади.

Эксперимент-тажриба-синов методи – ушбу тажриба асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш методи-таълим соҳасига, жумладан, ажратилган маблағларнинг доимий ўсиб

бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмали қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, ўқув биноси қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика методи орқали аниқланади.

Математика ва кибернетика методлари- ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетикаси машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга таржима, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустаҳкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш дифференциал ва индивидуал таълим бериш, таълим-муассасаси ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлардир.

Бу каби методлардан фойдаланиб таълим ва тарбия ишларини олиб бориш фақатгина педагог учун эмас, иқтисодиёт жабхаларида фаолият юритаётган бошқарувчи ходимлар, оилада фарзанд тарбияси билан шуғулланувчи ота-оналар учун ҳам, жамоа билан ишлайдиган масъулиятли шахс учун хам зарурий шарт бўлган методлардан биридир. Зеро, инсон тарбиясидек мураккаб жараёнга ҳеч қачон эътиборсиз бўлмаслик зарур.

20-шакл

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Педагогика – юнонча **“педагогос”** атамасидан келиб чиққан бўлиб, **“бола етакловчи”** деган маънони билдиради. Қадимги Юнонистонда қулдорларнинг фарзандларини ўқув муассасасига олиб борадиганларни “педагогос” деб аташаган. Кейинчалик бу атаманинг маъноси бир мунча ўзгаради. Махсус тайёргарлик кўрган ва тарбия билан шуғулланган шахслар “педагог” деб атала бошлаган. Кўп вақтлар педагогика илмий фан сифатида фақат ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясини ўрганади, деб қаралган. Аммо хаёт амалиёти фақат тарбиясигина эмас, балки катталар тарбиясига хам тааллуқли эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам ҳозирда педагогикани ёш авлодни ва катта ёшдагиларни ҳам ўқитиш ва тайёрлаш, уларга маълумот бериш қонуниятларини ўрганувчи фан, деб белгилаш одатга айланди.

Педагогика мустақил фан сифатида шакллангунча узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтиб, хозирги вақтда илмий билимларни яхши шаклланган, катта назарий ва амалий материалларини ўз ичига олган тармоғига айланди. Буларнинг барчаси педагогиканинг алоҳида тармоқларга ажралишига саба бўлди.

Миллий педагогика – муайян давлат конституцияси, таълим тўғрисидаги қонунлари ҳамда истиқболли ривожланиш дастури, жамият тараққиётининг умумий қонунлари, халқнинг миллий–маърифий мероси ва таълим-тарбия сохасида эришилган жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосисида шаклланган ҳамда миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига жавоб берувчи таълим-тарбия назарияси, усул ва усулларини ифодаловчи илм-фан мажмуидир.

Педагогиканинг асосий тушунчалари – педагогика фани ҳам бошқа фаолият сохалари сингари ўзининг махсус тушунчаларига эга, илмий тилда уни педагогик **категориялар** дейилади.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эхтиёжини қондириш мақсадида умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни ёшларни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият тури.

Педагогик жараён – ўқитувчи билан ўқувчи-талаба, тарбиячи билан тарбияланувчи орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш, тарбиялаш майлида кечадиган муносабатлар тизими.

Метод – мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиб ўтиш учун қўлланиладиган тадбир-чоралар ёки усуллар мажмуидир.

Методика – мақсадларга етишишда қўлланиладиган методлар тизимидир.

Методик асос – шахс мақсад сари қилган ҳаракатида унга тамойил бўлиб, хизмат қиладиган мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат давомида амал қилиши шарт бўлган қонуниятлар мажмуидир.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Педагогика фанининг предмети ва объектини изоҳлаб беринг?
2. Педагогика фанининг мақсади, вазифалари ва асосий тушунчалари (категориялари)ни тушунтириб беринг.
3. Педагогиканинг фан сифатида шаклланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган Шарқ мутафаккирларининг қайси асарларини биласиз?
4. Педагогик методология нима?
5. Педагогика тармоқлари қайсилар?
6. Миллий педагогикани яратиш зарурияти нимада?
7. Мафкуравий тарбия нима?

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. Педагогиканинг инсон ва жамият тараққиётидаги ўрни.
2. Педагогик фанлар мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
3. Педагогика фанинг методологик асослари.
4. Миллий педагогиканинг тараққиёт босқичлари ва асосий йўналишлари.
5. Иқтисодчи кадрларни тайёрлашда педагогика фанинг ўрни.
6. Миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкуранинг педагогик асослари.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. “Педагогика” атамасининг айнан маъноси нима?

a) грекча, таълим-тарбия жараёни;
b) русча, педагог-ўқитувчи;
c) юнонча “педагогос” бола етакловчи;
d) ўзбекча, болашунослик;
e) юнонча “донишмандлар сухбати”.

2. Мутафаккир педагоглардан қайси бири таълим ва тарбияни аниқ таърифлаб берган

a) Абу Наср Форобий;
b) Алишер Навоий;
c) Ян Амос Коменский;
d) Абдулла Авлоний;
e) Беҳбудий.

3. Қандай шахсларни педагог деб аташган?

a) ота-онани;
b) махсус тайёрланган ўқимишли донишмандларни;
c) тарбиячини;
d) билим берувчини;
e) таълим-тарбияга раҳбарлик қилувчини;

4. Педагогикани фан сифатида қайси мутаффаккир аниқ ва тушунарли қилиб таърифлаган?

a) Ал-Хоразмий;
b) Абу Райҳон Беруний;
c) Ян Амос Коменский;
d) Абдулла Авлоний;
e) А.С.Макоренко.

5. “Мактаб” атамасининг маъносини тўғри таърифини топинг.

a) “мактаб” юнонча сўз бўлиб, “бўш вақт, меҳнатдан дам олиш”;
b) “донишмандлар” билан суҳбат;
c) таълим – тарбия маскани;
d) мулоқот;
e)ўқиш-ўргатиш.

6. “Ал-ҳосил, бизлар учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё халокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир...”, деган сўзларнинг муаллифи ким?

a) Фитрат;
b) Бехбудий;
c) Абдулла Авлоний;
d) Садриддин Айний;
e) Абдулла Қодирий

7. Тарбия қайси фаолият махсули хисобланади?

a) меҳнат;
b) ўқиш;
c) кўникма;
d) малака;
e) тажриба;

8. “Таълим ва тарбия эгизакдир” иборасининг муаллифи ким?

a) Рудакий;
b) Беҳбудий;
c) Абдураҳмон Жомий;
d) Алишер Навоий;
e) Хисрав Деҳлавий;

9. Педагогика фанининг махсус тармоғи қандай аталади?

a) Дефектология;
b) Тифлопедагогика;
c) Олигофренопедагогика;
d) Сурдопедагогика;
e) A,B,C,D.

10. Қайси фан педагогиканинг методологик асоси хисобланади?

a) психология;
b) фалсафа;
c) социология;
d) тарих;
e) педагогика тархи;

11. Педагогика фанлари тармоқларида биринчи ўринда қайси педагогика тармоғи туради?

a) умумий педагогика;
b) мактабгача таълим педагогикаси;
c) махсус педагогика;
d) касб-хунар таълими педагогикаси;
e) олий мактаб (таълим) педагогикаси.

12. Ҳозирги кунда педагогиканинг қайси илмий – тадқиқот методлари етакчи хисобланади?

a) Педагогик кузатиш ва сўраш методлари;
b) Тест синовлари ва таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методлари;
c) Эксперемент – тажриба – синов методлари;
d) Математика – кибернетика методлари;
e) a, b, c, d.

13. Жамият мафкураси нима?

a) Инсон манфаатларини ифода этувчи, бехатар, тинч-тотув, фаровон турмушга йўлловчи манба;
b) Муқаддас анъаналаримизни англаш;
c) Хилма –хил фикрлар ва ғояларни бир байроқ остига бирлаштириш;
d) Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;
e) Фикрлар хилма-хиллиги ва ҳурфирклик.

14. Миллий мафкура воситасида нимага эришилади?

a) эл-юрт бирлашади;
b) иқтисодиёт ривожига эришилади;
c) маърифатга эришилади;
d) барқарорликка эришилади;
e) a,в,c,d.

15. Комил инсон ғояси нима?

a) комил инсон ғояси – одамзотга хос юксак маънавий ва жисмоний мукаммалликни ўзида мужассам этган, уни эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоя;

b) комиллик – меҳр – мурувват, адолат, тўғрилик, виждон, ор-номус, ирода, тадбиркорлик, матонат каби асл инсоний хислат ва фазилатларнинг мажмуидир;

c) комил инсон ғояси азалдан халқимизнинг эзгу орзуси, миллат маънавиятининг узвий қисми бўлиб келган;

d) комил инсон – қуллик, мутелик, боқимандаликдан бутунлай холос бўлган, ўз маслаги, ватани, халқи манфаатларига ёт, зарали ғояларни тарқатаётган кимсалар ортидан кўр-кўрона эргашиб кетавермайдиган, огоҳ ва фаол инсондир;

e) a, в, c, d.

ИНТЕЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. Педагогика фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборатлигини изоҳлаб беринг.

№	Педагогика фанининг предмети	Педагогика фанининг мақсад ва вазифалари
1	2	3

2. Тарбия нима?

№	Тарбия тушунчасини изоҳи
1	2

3. Таълим нима?

№	Таълим тушунчасини изохи
1	2

4. Педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқадорлигини тушунтириб беринг?

№	Фалсафа	Психология	Социология	Физиология	Бошқа фанлар алоқадорлиги
1	2	3	4	5	6

5. “Метод”, “Методика” ва “методологик асос” тушунчаларини изоҳлаб беринг

№	Метод	Методика	Методологик асос
1	2	3	4

6. “Методология” нима?

№	Методология тушунчаси
1	2

7. Педагогиканинг асосий тушунчаларига нималар киради?

№	Асосий педагогик тушунчалар
1	2

8. Таълим-тарбия жараёни ва педагогиканинг илмий-тадқиқот методларини қўллашнинг аҳамиятини тушунтириб беринг

№	Педагогиканинг илмий-тадқиқот методалари
1	2

9. Педагогика фанининг тармоқларини тушунтириб беринг

№	Педагогика фанинг тармоқлари
1	2

10.Таълим ва тарбиянинг бирлиги деганда нимани тушунасиз?

№	Таълим	Тарбия
1	2	3

11.Комил инсон деганда нимани тушунасиз?

№	Комил инсон тушунчаси
1	2

12.Миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкурани тарбиялашнинг педагогик асосларини изоҳлаб беринг

№	Миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкуранинг мазмун-моҳияти	Мафкуравий тарбия
1	2	3

II бўлим. ПЕДАГОГИКА НАЗАРИЯСИ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ

II боб. ПЕДАГОГИКА НАЗАРИЯСИНИНГ ЖАМИЯТ ВА ШАХС ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

2.1. ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ЖАРАЁНЛАР ЖАМИЯТ ВА ШАХС ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ОБЪЕКТИ ВА СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Халқаро терроризм, худудий можаролар ва урушлар, сиёсий қарама-қаршиликлар, миллатлараро, конфессиалларо можаролар, «маданият, менталитетлар уруши», экологик танглик, экологик ҳалокат хавфи, «инсон – жамият – табиат» тизимидага кескинлик, гиёҳвандлик ва наркотик моддалар билан савдо-сотиқ қилиш, миллат генофонди ва саломатлиги, жамиятдаги қонунбузарлик ва жиноят, ижтамоий бетоқатлик, ёшларнинг маънавий-ахлоқий йўналганлигининг йўқотганлиги, «оммавий маданият» томонидан халқнинг урф-одатлари, энг юксак орзу-умидлари, маънавий-ахлоқий ва маданий-тарихий умуминсоний қадриятларнинг сиқиб чиқарилиши – мана учинчи минг йилликда инсоният дуч келган ва инсон ҳамжамиятига таҳлика солаётган энг муҳим муаммоларнинг баъзи кўринишлари.

Бундай ҳолда савол туғилиши табиий: **бунга таълимнинг нима алоқаси бор? Таълим қандай қилиб мамлакат хавфсизлигини таъминлаши, масалан, халқаро терроризм билан курашиши мумкин? Наҳотки жаҳонда терроризмнинг кенг қулоч ёйишида таълим айбдор бўлса ва ахир, кечаётган салбий жараёнлар учун таълим масъулми?**

Қолаверса, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш учун махсус, сиёсий, иқтисодий, керак бўлса ҳарбий услублар мавжуд-ку! Мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини ёки ҳарбий қудратини ошириш учун ижтимоий тангликдан қутилиш, иқтисодий тажовузларга барҳам бериш ва ҳоказо каби махсус

характердаги тадбирларни кўриш етарли ва шу йўл орқали хавфсизлик таъминланади.

Сўзсиз, терроризм билан барча мумкин бўлган усуллар, шу жумладан, куч ишлатиш ва харбий методлар билан курашиш керак. **Аммо экстремистик онг ва инсон феъл-атвори, ижтимоий танглик, сиёсий, миллий, диний муросасизликларнинг сабабларини теранликда излаш жудаям муҳим; махсус илмий фанлар ва кенг кўламдаги фанлараро алоқаларга оид илмий изланишлар доирасида XXI аср тажовуз ва ундашларининг олдини олишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш зарур.**

Бундай механизмлар қаторига, биз бунга тўла аминмизки, педагогика назарияси фани ташкил этувчилари билан биргаликда киради. Айнан шу асосда педагогика назарияси ва таълим тизими, мазмуни ва ташкил этилиши орқали қўйилган вазифаларга жавоб қидириш лозим.

Аммо, шубҳа остида қаровчилар эътироз билдиришлари мумкин, наҳотки энг яхши таълим тизими мавжуд ахволни ўзгартира олиши ва келажакка таъсир кўрсата олиши мумкинми?

Исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат шуки: **барча кишилар, вазирдан бошлаб, то оддий фуқарогача таълим тизими маҳсулидир.**

Биз кимни ва қандай тарбиялаяпмиз ва ўқитяпмиз? Қандай маънавий-ахлоқий идеаллар ва қадриятларни, қандай дунёқарашни шакллантираяпмиз? Жамият келажаги учун ҳар биримизга қандай масъулият чора-тадбирларини юклаяпмиз. **Ёшларимизда фидоийлик, ватанпарварлик, ғурур, ишонч туйғулари шаклланяптими? Бу ва шунга ўхшаш саволларга жавоблар ҳар томонлама таълим тизими, ўсиб келаётган ёш авлод таълим-тарбияси ва ривожланиши натижаларига, уларнинг интеллектуал, ахлоқий, маънавий сифатларига боғлиқ.**

Ривожланган демократик давлат ва фуқаролик жамияти тараққиётига **мос янги ижтимоий онгни шакллантириш, маълумки,** икки асосий фактор таъсирида содир бўлади: бевосита **ижтимоий амалиёт ва аниқ мақсад сари йўналтирилган таълим ва тарбия жараёни. Ҳар бир инсон бевосита**

таълим тизими, ижтимоий тарбия ва ривожланиш, касбий шаклланиши жараёни орқали шахс бўлиб камол топади. Натижада, у **ижтимоий аҳамиятли** вазифаларни бажариш қобилиятига эга бўлганида, **ижтимоий ролларни** эгаллаганида, ўзининг қизиқиши ва масъулиятини ижобий идрок қила олганида, жамиятнинг бошқа аъзолари билан мустақил муносабатлар ўрната олганида **шахснинг ижтимоийлашуви** рўёбга чиқади.

Айнан таълим бизнинг келажагимиз учун «масъул», айнан таълим «ҳозирги даврда келажакнинг ўзига хос юлдузи бўлиб ҳисобланади. Бу шуни англатадики, **«таълим жамиятда нима бўлаётганлиги» ва «келажакда нима содир бўлиши»да нафақат «роль ўйнайди», балки «масъул»дир.**

Тарбиявий ва демак, педагогик фаолият – узвий ва моҳиятан, ҳар бир оиланинг, жамиятнинг бош мақсади бўлиб, ҳар бир кишининг олдида эса ўқиш ва бутун умри давомида ўз маълумотини ошира бориш вазифаси туради. Бундан қуйидаги хулосага келиш қийин эмас: **жамиятни кенг кўламда педагогикалаштириш, педагогик ғояларни жамиятнинг барча жабҳаларига кириб бориши учун махсус чора-тадбирлар кўриш ва шарт-шароитлар яратиш зарур.** Бу дегани, жамият нафақат таълим макони, балки ўзининг **«таълимий ва тарбиявий вазифалари»**ни ҳам бажариш учун масъул демакдир. Бироқ, бу – махсус таҳлил предмети.

«Таълим ва жамият», «таълим ва давлат», «таълим ва шахс», «жамият ва шахс», «давлат ва шахс» – бу санаб ўтилган тушунчалар, яъни категорияларнинг бир-бирига ўзаро таъсири ва уйғунлашуви, мамлакат фуқароларининг баркамол авлодини шакллантиришда уларнинг «мавжуд бўлиши ва ривожланиш стратегияси ва сиёсати **Кадрлар тайёрлаш Миллий модели**да аниқ белгиланган ва кўрсатилган.

Сўзсиз, таълим тизими жамиятдан ташқарида мавжуд эмас ва мавжуд бўлиши мумкин ҳам эмас, у ўзига хос **«жамият, кўзгуси»**, унинг давоми ва ажралмас қисми ва шу вақтнинг ўзида **«тараққиёт ва гуллаб-яшнашининг пойдевори»**дир.

Шунингдек, Кадрлар тайёрлаш Миллий моделига сингдирилган бош мақсад – равнақ топаётган, демократик-ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг шаклланишига хизмат қилиши лозим бўлган ғоянинг қудратли салоҳиятини англамоқ ва тушунмоқдир. Бу ўз навбатида, ушбу салоҳиятни қандай, қайси йўл билан ҳаётга жорий этиш билан боғлиқ кўплаб саволларга жавоб топиш имконини беради. Республикамизнинг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” аслида Кадрлар тайёрлаш Миллий моделини асоси, восита ва механизмидир. Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастури истиқлол ғоясининг ажралмас таркибий қисми, Ўзбекистон фуқароларининг янги баркамол авлодни шакллантиришнинг асосий пойдевори эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак. Миллий моделнинг энг муҳим хусусиятларидан бири, унда бош мақсадга эришиш йўлидаги давлат, жамият ва шахснинг манфаатлари узвий равишда бир-бирига чамбарчарс боғланиб кетганлигидадир.

Шахс моделининг изчиллигини ва яхлитлигини таъминлайдиган асосий элемент бўлиб, миллий дастурда айтилганидек, **“Республикада амалга оширилаётган таълим соҳасидаги ўзгаришларнинг бош мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи, бу инсон омили, унинг ҳар томонлама ривожланиши ва фаровонлигидир”** деган қоиданинг асосий моҳиятини ташкил этади. Кадрлар тайёрлаш Миллий моделида ва дастурида туб ўзгаришларнинг асл мақсади, таълим тизимини ислоҳ қилиш туфайли рўй берадиган барча ўзгаришларнинг асосий ва бош йўналиши, айни вақтда бу жараёнлардаги давлат ва жамиятнинг ўрни ва вазифалари аниқ равшан кўрсатиб берилган: **“Шахснинг ҳар томонлама ривожланишини, унинг замонавий ўзгариб бораётган жамият ҳаёти билан мувофиқлаштириш таълимий ва касбий дастурларни онгли равишда танлаш ва уларни босқичма-босқич ўзгартириш, жамият, давлат ва оила олдида ўзининг масъулиятини ҳис қиладиган фуқароларни тарбиялашдан иборат”.**

Мақсад шуки, таълимни ташкил қилиш, бошқариш борасида ўтказилаётган ислоҳотлар, таълимий ва касбий дастурлар ва тарбиявий-

маърифий лойиҳаларнинг моҳиятини белгилаш, замонавий ахборот ва педагогик технологияларни танлаш каби бу тизимнинг асосий вазифаси, яъни таълимнинг давлат, жамият ва шахсий қадриятларни уйғунлаштириш орқали баркамол шахснинг шаклланишига йўналтирилган Кадрлар тайёрлаш Миллий моделининг бош мақсадини англаб бориш, моделнинг стратегик ғоялари ва талабларига қабул қилинажак қарорларнинг мос бўлишига эришишдир. Шу ўринда миллий моделнинг асл моҳияти ва бош мақсади, ёшларга шунчаки билим бериш эмас, балки уларни баркамол шахс сифатида шакллантириш эканлигини унутмаслик керак. Хўш? Миллий модел асосида шаклланган шахс қандай сифатларга эга бўлади? деган савол туғилади. Шахснинг маълумот даражасига қарамай, юксак кўрсаткичларга эришуви унинг камолотидан дарак беради. Ўз соҳасида касбий маҳоратини намойиш этиш етукликнинг юксак даражасини билдиради ва жамоатчилик фикрида илк из қолдиради. Новаторлик таклифлари, ихтиролари соҳасидаги муваффақиятини ифодалаб, бетакрор шахс эканлигини исботлашга хизмат қилади. Ноёб касб соҳиби, ўткир қобилиятли, истеъдодли етук шахс шаклланганлиги ижтимоий-тарихий воқелик сифатида юксак баҳоланади. Шахс камолотининг муҳим кўрсаткичи – субъектдир. Бу камолотга эришув ва ижтимоий-сиёсий етукликни намойиш қилишдир. Етук мутахассислар, фан ва техника, жамоат арбоблари, ижодий-тарихий фикрловчилар, сиёсатчилар, давлат раҳбарлари субъект босқичида фаолият кўрсатадилар. Шунинг учун ушбу вазият оммавийлигига эришиш жамият тараққиётининг тезлаштириб, фидоий, толиқмас кишилар сафини кенгайтиришга хизмат қилади.[1]

Дарҳақиқат, Президент И.А.Каримовнинг энг нуфузли халқаро ташкилотлардан бири **ЮНЕСКО**нинг Ибн Сино номидаги Олтин медали билан мукофотланиши, жаҳоннинг қатор обрўли таълим ва илмий марказларининг фахрий доктори ва профессори этиб сайлангани ҳам Кадрлар тайёрлаш Миллий модели асосида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг халқаро эътирофига ёрқин далилдир. Ҳар томонлама етук, шаклланган, комил инсон ғояси

[1] Б.Хидиров. Кадрлар тайёрлаш модели ва шахс камолоти.//UZLUKSIZ TA'LIM, 2003 йил 3-сон 9-10-бетлар.

инсониятнинг азалий орзуси бўлиб ҳисобланади ва ушбу даражага эришиш борлиқни, жамиятни билишнинг муҳим манбаи саналади. Ҳар томонлама шаклланган шахс тўғрисида тасаввуф тариқатлари, илмий мактаблари бир қанча маълумотлар тўплашга муваффақ бўлганлар, шунингдек, бу борада жаҳон инсонпарварлик ғоялари билан қуролланган алломаларнинг изланишлари алоҳида ўрин эгаллаган.

Кадрлар тайёрлаш Миллий модели нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, ҳар томонлама камол топган шахс, ўз соҳаси бўйича малакали мутахассис даражасига эришади. Бунинг натижасида етук инсон ҳаёт ва фаолиятида ижтимоий-тарихий психологик намуна босқичига ўсиб ўтади, ўзининг салоҳияти билан соҳани тараққий эттириш манбаига айланади. Индивидуаллик намунаси миллий ва инсоний аҳамият касб этади, тараққиётни ҳаракатлантирувчи механизми вазифасини бажаради. Бу даражадаги шахснинг хусусиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади: юксак ақл заковатга эгалик, интеллектуал фаолиятда маҳсулдорлик; хулқ, фаолият, муомила жараёнларида ўз имкониятини оқилона баҳолаш ва ўзгаларнинг ҳам худди шундай даражага эришуви; соҳага оид талант ва салоҳиятнинг амалий ифодаланишини таъминлаш; ҳар бир ихтисосликка оид қарашларда мукаммалликка, сермаҳсулликка ва динамизмга эришиш; ихтисослараро билимдонлик комил инсон камолотининг юксак босқичи бўлиб, ҳозирги даврда бир неча соҳалар бўйича мукаммал билимларга, қарашларга эгалиги билан характерланади; узлуксиз равишда кашфиётларни амалга оширишга қобиллик; ҳар томонлама ривожланган шахснинг навбатдаги камолот босқичи ақлий донишмандлик деб аталади. Ақлий донишмандлик ахлоқий маданият, юксак ҳис-туйғулар, муомала мароми, табиат ва жамият қоидаларига риоя қилиш, ахлоқий етуклик, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий энг кўринишларига оқилона ёндошишни таъминлайди.

Умуман, Кадрлар тайёрлаш Миллий моделининг бошқа таълим моделларидан мутлақо фарқи ҳам айнан шундадир. Ҳозирги кунда ҳам ушбу жиҳат ислоҳотларнинг янги босқичига оид меъёрий-ҳуқуқий ва услубий

ҳужжатларни тайёрлаш, қарорлар қабул қилишда асосий таянч бўлиб хизмат қилмоқда.

Демак, таълим ва жамият ажралмасдир!

Бу, моҳиятан, бир тизим. Шунинг учун жамиятда содир бўлган ҳар бир аҳамиятга молик муаммо, сўзсиз, таълим макони ҳолатига таъсир кўрсатади. Давлат ва жамият таълим тизими ривожланишининг кафолотидир, улар таълим маконидаги тааллуқли сиёсатни амалга оширади, унинг мақсад ва вазифаларини белгилайди, устувор йўналишларини аниқлайди. Бу «таълим – жамият» тизимидаги «ўзаро ҳаракатлар оқими»нинг биринчи йўналишидир.

Иккинчи – ҳар томонлама ривожланган, ҳозирги замон талабларига мослаша оладиган, жамият, давлат ва оила олдида турган ўз масъулиятини онгли ҳис қиладиган фуқароларни тарбиялаш узлуксиз таълим тизимида, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари ҳамжамиятининг тенг аъзоси бўлиш, ривожланган демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишга қодир ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантиришдир.

«Таълим тизимида баркамол инсонни шакллантириш билан жамият тараққиёти ва гуллаб-яшнашига эришиш» – бу давлат, жамият, шахснинг бугунги ва келажаги олдида турган бош вазифадир.

Равшанки, касбий тайёргарликсиз, етук маълумотсиз, маънавий ва ахлоқий бойликларсиз иқтисодиётда, ижтимоий ва маънавий соҳада бир сўз билан айтганда, давлат ва жамиятда тараққиёт бўлиши қийин. Бошқача айтганда, ҳозирга шароитда миллий мустақиллик ғояси ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида таълимни ривожлантириш, уни такомиллаштириш учун зарур шарт-шароитлар яратилиб, долзарб йўналишларни бажаришга масъулият билан ёндашмоқ лозим деб ҳисоблаймиз.

Давлат ва жамият таълим тизимини ислоҳ қилишнинг ташаббускори ва кафолотчиси сифатида, мамлакатнинг сиёсий, ижгимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболлари, ривожланган демократик давлатлар тажрибалари, халқнинг маданий-тарихий ва умуминсоний қадриятлари, анъаналари, фан, маданият, техника технологиялар асосида қуйидагиларни белгилаб берганди:

узлуксиз тшьлим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг истиқболдаги мақсад ва вазифалари, баркамол шахсни, Ўзбекистон фуқароларининг янги авлодини шакллантиришга қаратилган; таълимнинг давлат, ижтимоий ва шахсий қадриятлари; таълим ва кадрлар тайёрлаш меъёри ва сифатига талаблар; таълим турларининг узлуксизлиги ва узвийлиги; таълимий-касбий дастурларни эътиборга олган ҳолда таълим жараёнини ва мазмунини ташкил қилишга бўлган талаблар; таълим тизимини молиявий ва етук педагог кадрлар билан таъминлаш, мазкур соҳа педагоглари ва ходимларини рағбатлантиришнинг зарур ва етарли шарт-шароитлари; таълим жараёнининг барча иштирокчилари ўзаро ҳаракатларининг шакл ва механизмлари, уларнинг талаб қилинган таълим натижаларига эришишдаги ҳуқуқ ва бурчлари ва шу кабилар.

Бошқача айтганда, давлат ва жамият Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» га мос равишда мамлакат ривожланишининг ҳозирги босқичида Кадрлар тайёрлаш Миллий модели ва дастурини ҳаётга жорий этиш бўйича таълим соҳасига нисбатан ўзларининг вазифаларини амалий жиҳатдан бажардилар.

Хўш, таълим тизими бунга қандай «жавоб» берди? У жамиятга нисбатан ўзининг вазифаларини бажариш учун ҳамма ишни бажара олдими?

Умуман олганда, таълим соҳаси ходимлари жамият олдидаги масъулиятларини онгли равишда тушуниб етдиларми, жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида таълим олдида турган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун барча чора-тадбирлар кўрилдими?

Таълим тизими жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тараққиётига фаол таъсир кўрсатиши, XXI аср хуружларига барҳам бериш талабларига тўлақонли жавоб бериши учун таълим жараёнини, зарур ҳолдаги мазмун билан тўлдиришни қандай ташкил қилиш мумкин?

Қўйилган саволларга берилган тўғри жавоб кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар, жамиятнинг маънавий-ахлоқий, маданий янгиланиш

суръатлари ва йўналишларини, ёшларимиз онгида мустақиллик ғоясининг шаклланишини белгилайди.

Умуман олганда, таълим соҳаси ходимлари ва таълим тизими эртанги кун вазифаларини ҳал қилишга тайёрми? Яқин истиқболдаги таълим тизимини ривожлантириишиш устувор йўналишлари нималардан иборат?

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар, жамиятнинг маънавий янгиланиши, миллий истиқлол ғоясининг ҳаётга фаол жорий этилиши мамлакатнинг илдам қадамлар билан ривожланишини таъминламоқда.

Шу маънода аниқ мақсадга қаратилган дастурлар мажмуасида устуворларини аниқлаш, уларни амалга оширган тадбир ва механизмларини ишлаб чиқилганлиги бугунги кунда ўз натижасини бермоқда. Шу нуқтаи назардан Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастурини жорий қилишда, стратегик ҳаракатларнинг асосий йўналишини белгилаб олинишида муҳим аҳамият касб этди.

Бинобарин, ислоҳот жараёнида тегишли ўзгариш ва қўшимчалар киритиш имкониятлари ***Миллий модель – «Ислом Каримов модели»***нинг моҳиятида мужассамланган, шунингдек, ўзаро алоқада бўлган моделнинг таркибий қисмларини макон ва замонда динамик ўзгариши – конкрет сиёсий ва ижтимоий иқтисодий шарт-шароитлар белгиланганлиги, моделнинг ташқи омиллар (воситалар) билан ўзаро мутаносибликда бўлиши кадрлар тайёрлаш ва таълим сифатига таъсир этувчи шарт-шароитлар яратилишига имкон берди. Шу боис Кадрлар тайёрлаш Миллий модели ва дастури рўй бераётган жараён ва ҳодисаларнинг ҳар томонлама ва чуқур ҳал этилишига имкон туғдирди.

Кадрлар тайёрлаш Миллий модели – бу динамик ҳодиса. Давлат ва жамият ривожланишининг ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган аниқ босқичида у ўзининг асосий параметрларини ***(таълимнинг мақсад ва вазифалари, эркин фикрловчи, ижтимоий фаол шахсни шакллантиришга йўналганлик ва бошқалар)*** сақлаган ҳолда аниқ ижтимоий-иқтисодий шарт-

шароитларга мослашган ҳолда зарурий ўзгаришлар киритилди. Бу ҳодисаларга олиб келган сабабларнинг намоён бўлиши эса ўз навбатида кадрлар тайёрлаш тизимининг ривожланиш жараёнини самарали бошқариш имконини берди.

Миллий моделнинг амалий тадбиқига таъсир кўрсатувчи хусусият ва параметрлар тадқиқи кадрлар тайёрлаш тизими ривожланиши истиқболларини белгилаш имкониятини берди. Бундай ҳолда кадрлар тайёрлаш тизими таркиби ва тузилмасига унинг ривожланиши жараёнида ўзгаришлар киритиш имкониятлари туғилди.

Агар, Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастурини тадбиқ этишнинг *ниҳоясига етган биринчи босқичи,* асосан, стратегик режадаги вазифаларни ҳал қилган бўлса, *иккинчи босқич* – бу белгиланган таълим сифатини таъминловчи таълим ва тарбия жараёнининг миллий дастур, унинг мақсад ва вазифаларини бажаришга эришилди.

Иккинчи босқичда таълим жараёнининг барча иштирокчилари ўртасидаги давомий ҳамкорлик ва бирдамликлари таъминдики, бу кадрлар тайёрлаш учун ҳал қилувчи ахамиятга эга бўлиш билан бирга жамият тараққиётида инсон ресурсининг ўрни ва таъсирининг аҳамиятлилигини кўрсатади.

Инсоният XXI асрда дуч келадиган муаммоларни ҳал қилиши шароитида таълимга жамиятнинг дунёқарашини белгилаш вазифаси юклатилади, у жаҳон маданияти қадриятлари ва идеалларини асраб-авайлашга жалб қилинади. Бунинг учун барча интеллектуал кучларни жалб қилиш, таълим муассасалари ва кадрлар тайёрлаш тизими фаолиятининг энг мақбул маҳаллий ва халқаро тажрибаларини ўрганиш ва фойдаланишни тақазо этади.

Таълим – мамлакатдаги демократик ва бозор иқтисодиётининг амалга оширилишида асосий омил ва механизмлардан бири сифатида кўрилиши ҳамда қўлланилиши лозим.

Мувофиқлаштирилган вазифаларнинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда **узлуксиз таълимнинг давлат, жамият ва шахс** олдидаги тарихий вазифаси ва мажбуриятини бажаришдаги қуйидаги устувор жихатларини алоҳида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан. Ўсиб келаётган авлод онгида миллий истиқлол ғояси тамойилларини шакллантириш масъулияти. Миллий ғоя – юксак ижтимоий мақсад бўлиб, жамиятни жипслаштиради ва сафарбар этади, жамиятнинг барча ижтимоий қатламлари ва гуруҳлари, ҳаракатлар ва сиёсий партиялар, Ўзбекистоннинг бутун халқини бирлаштиради.

Сиёсий, ижтимоий-иқгисодий соҳада стратегик жихатдан устувор режаларни амалга ошириш, жамият ҳаётини маънавий яхшилаш – мамлакатни ривожлантиришнинг асосий омили бўлиб, у олий мақсад – *«Ватан мустақиллиги ва равнақи, халқ фаровонлигига эришиш учун асос ҳисобланади».*

Қонунлар, ўрнатилган меъёр ва қоидалар, давлат ва жамият билан шахснинг ўзаро алоқалари принципи ва механизмлари асосида фаолият кўрсатувчи ҳар бир жамиятнинг ўз мафкураси бўлади. Шахс ҳуқуқи ва эркинликлари, аъзоларининг мажбуриятлари қонунан белгиланган демократик давлат ва фуқаролик жамиятида мафкура – ижтимоий манфаатларни ҳаракатлантирувчи куч, жамият ва шахс мақсадларини амалга ошириш вазифасини бажаради.

Тарихан маълумки, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтишда жамият ҳаётининг барча жабҳаларида, жумладан, айниқса маънавий-ахлоқий соҳада ҳамда умумий онгни шакллантиришда кўпгина муаммоларни ҳал этиш талаб қилинади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин халқнинг асл мақсади ва орзуларига тўғри келмайдиган коммунистик мафкурадан воз кечилди.

Жамиятда табиий равишда янги ғоялар, илғор фикрлар, тараққиётга элтувчи мафкурага эхтиёж туғилади. Ушбу эҳтиёжни тушуниб етмаслик ёки эътиборга олмаслик оқибатида мафкуравий бўшлиқ ҳосил бўлиши ва бу бўшлиқ халққа ёт ғоялар билан тўлдирилиши мумкин. Бундай мафкуравий таҳдид одатда ғоявий чалкашликлар мавжуд бўлган жойда кучаяди. Аҳолининг турли қатламлари айниқса, ёшлар онги ва қалбини эгаллашга уринишлари ортади. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда мафкура, маънавият маърифат, миллий таълим-тарбия йўналиши кўпгина ишлар амалга оширилди. Бироқ, янгича дунёқараш, ижтимоий онгни шакллантириш жараёни – бу мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. Боз устига халқ ва давлат мақсадларига бегона, ижтимоий ҳаётга таъсир кўрсатувчи ёт ғоялар кучайиши ҳавфи мавжуд. Бундай ғоя тарафдорлари – дунёнинг баъзи мамлакатларида жойлашган, катта таъсир кучи ва воситаларига эга бўлган марказлар юзага келган мураккаб вазиятларда ўз ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қиладилар.

Мамлакатимиз фуқароларининг айниқса, ёшларининг онги ва қалбига йўл топишга уринишларининг сабабларидан бири – юртимизнинг геосиёсий нуқтаи назардан қулай жойлашганлиги ҳамда интеллектуал ва табиий захираларга бой эканлигидадир.

Бугунги кунда жамиятимиз ҳаётига қуйидаги мафкуравий таҳдидлар хавф солиб турибди. Ислом халифалигини тиклаш йўлида ҳаракат қилиш; ёш мустақил давлатларни собиқ иттифоққа қайтариш ғояси; тарихимизни миллий қадриятларимизни, диннинг мохиятини сохталаштиришга уриниш; ахлоқ қоидаларига зид ғояларни тарқатиш, халқларнинг маънавий-ахлоқий илдизларига путур етказишга интилиш; турли ғоявий воситалардан фойдаланиб минтақавий ва халқаро миқёсдаги зиддиятларни кучайтиришга интилиш ва шу кабилар.

Дунёни ижтимоий-тарихий нуқтаи назардан тақсимлашга уринадиган мафкуралар мавжуд: **улуғдавлатчилик ҳукмронлиги; диний мансублик; этник яқинлик (этоцентризм); ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий якка ҳокимлик ва ҳоказо.**

Бундай таҳдидлар тажовузкор мафкура шакллари бўлиб, энг аввало содда, лақма одамлар онгини эгаллаб, уларни миллий қадриятлардан, жаҳон цивилизацияси дурдоналаридан маҳрум қилишга қаратилгандир. Жамиятдаги юзага келиши мумкин бўлган ижтимоий мураккаблик, таҳдид ва хатарлар, миллатлараро ва динлараро зиддиятлар, сепаратизм, фанатизм ва фундаментализм, экстремизм ва терроризмнинг намоён бўлишини, ички ва

ташқи кучлар томонидан қўллашга уриниш мамлакат хавфсизлиги учун тўғридан-тўғри таҳдид ҳисобланади.

Дунёни ғоявий тақсимлашга бетўхтов уриниш кетаётган бугунги кунда фақатгина кучли миллий ва прогрессив мафкура жамиятни нохуш асоратлардан сақлай олади. Жамият ва давлат миллий мафкура борасида изчил, доно ва қатьий сиёсат олиб борилишидан манфаатдор бўлиши зарур.

Миллий истиқлол ғояси – бу **сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий, диний, фалсафий қарашлар ва ғоялар тизими бўлиб, унда одамларнинг борлиққа муносабатлари англанади ва баҳоланади. У янги ижтимоий муносабатлар, илғор ижтимоий қадриятлар, қарашлар мавжуд шароитда очиқлик, бағрикенглик, юксак ижтимоий мақсадлар ва ғояларга эришишга йўналтирилган турли гуруҳлар, шахслар нуқтаи назарида ўз ифодасини топади.**

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов бу ҳақда шундай таъкидлайди: *«Эндиги вазифамиз шундан иборатки, миллий истиқлол ғояси тушунчалари асосида кенг жамоатчилик, зиёлилар, илм-фан ва маданият намоёндалари, аввало, маънавий-маърифий соҳа ходимлари миллий мафкурани такомиллаштириш, унинг асосий тамойилларини одамлар қалбига ва онгига сингдиришга қаратилган ишларни янги босқичга кўтариш зарур».*

Бу вазифаларни амалга оширишнинг таъсирчан омил ва механизмларидан бири «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», тор маънода – **узлуксиз таълим тизимидир.** Айнан таълим тизими (ижтимоий амалиёт, ижтимоий воситалар қаторида) ижтимоий фаол, мустақил фикрлайдиган, фидоий эркин ва масъулиятли шахсни камол топтиради.

Ҳозирги асосий вазифа – қўйилган мақсад сари интилиш, янги ижтимоий онгни шакллантиришнинг шарт-шароитлари, тадбирлари, механизмларини ишлаб чиқишдан иборат. Миллий истиқлол ғояси айнан шунга хизмат қилади. Шу маънода, бугун халқ, умуммиллат ишига айланган тараққиётнинг юксак мақсадларга эришишга йўналтирилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»

миллий истиқлол ғоясининг ажралмас қисми, уни амалга оширишнинг муҳим омили ва механизми сифатида қаралиши керак.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг миллий истиқлол ғояси доирасида амалга оширадиган устувор жиҳатларидан бири Республика фуқароларининг янги авлодини тарбиялаш, *«маънавий бой ва ахлоқан пок, ҳар томонлама камол топган, мустақил дунёқарашга ва мустақил фикрга эга бўлган, аждодларимизнинг бебаҳо меросига ва умуминсоний қадриятларга таянадиган шахсни шакллантиришдан иборат».*

Кўрсатилган мақсадга эришиш демократик ўзгаришларнинг умумий жараёни, мамлакатда янги иқтисодий-сиёсий муҳит шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, мустақиллик йилларида таркиб топган янги илғор қадриятларни халқ ақлу заковатига сингдириш учун шароит яратди, Бу узоқ давом этадиган мураккаб жараён бўлиб, барча давлат тузилмалари ва жамоат ташкилотлари, асосан, узлуксиз таълим тизими муассаса ва бўғинлари фаолияти таркибини қайта кўриб чиқишни тақазо этади.

Айнан ижтимоий ҳаёт тажрибаси, жамоатчилик таъсири, тарбия билан таълим жараёнининг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги – шахсни шакллантириш жараёнининг ташкил этувчиларидир.

Мустақиллик йилларида “Миллий истиқлол ғояси” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га мувофиқ таълим соҳасид жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш, таълимни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш, уни маънан бой ва юксак ахлоқли, мустақил фикрлайдиган шахсни тарбиялашга йўналтириш, ёш авлод онгида бағрикенглик ва Ватанга содиқликни шакллантиришни, таълим жараёнига умуминсоний ва миллий-маданий, тарихий қадриятларни сингдиришга алоҳида эътибор берилди.

Юқорида алоҳида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ҳал қилишда таълимга муҳим вазифалар юклатилади ҳамда у келажак жамият дунёқарашини шакллантиришга масъул, у жаҳон маданияти, қадрияти ва идеалларини муҳофаза қилишга йўналган. Бунинг учун интеллектуал кучларни жалб қилиш,

таълим муассасалари ва умуман, кадрлар тайёрлаш тизими фаолиятида энг самарали халқаро ва маҳаллий тажрибаларни татбиқ этиш зарур.

Хўш, бу жараёнда кадрлар тайёрлаш, таълим тизимининг яқин орадаги ва истиқболдаги вазифалари нималардан иборат?

Энг муҳими – эркин фикрловчи фуқарони, истиқлол ва демократия ғояларига садоқатли, ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли равишда иштирок этадиган, ижтимоий жараёнда фаол қатнашадиган, мамлакат тақдири учун масъул шахсни шакллантириш учун шароит яратишни **таълим ўз зиммасига олади.**

Мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига демократик асосларни жорий қилиш жараёнларини жадаллаштириш, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш, фикрлаш ва мунозара маданияти, шахснинг ички дунёсини ривожлантириш ва ниҳоят янги ижтимоий қадриятлар ва муносабатларни шакллантириш жараёнини жадаллаштиришга **таълим тизими жавобгар.**

Ёш авлод миллий истиқлол ғоясини англаб олиши, унинг ҳар бир фуқаро учун ҳаётий зарурат эканлиги, Ватанни гуллаб-яшнатадиган илғор ғоя эканлигига тўла ишонч хосил қилиш юзасидан аниқ мақсадга қаратилган тадбирлар тизимини амалга ошириш керак.

Шундай қилиб, таълим тизими миллий тамойилларига асосланган янги ижтимоий онгни шакллантириш масъулиятини ўз зиммасига олади.

Бунинг учун, бизнинг тасаввуримизда, қуйидагиларни амалга ошириш зарур.

Таълим жараёнида тарбиянинг устуворлиги ва шахснинг ҳар томонлама ривожланиши **таъминланиши зарур.**

Таъкидлаш лозимки, **шахс камолоти ва жамиятнинг интеллектуал, маънавий, ахлоқий қадриятларнинг шакллантирилиши билан бевосита боғлиқ бўлган таълим тизими ўзининг интегратив функциясини тўлақонли амалга ошира олмаяпти.**

Таълим соҳаси асосан, турли прагматик фан маълумотларини аждодлардан авлодларга ўтказиш, мазмунан узуқ-юлуқ, технократик англашга йўналтирилган билим, кўникма ва малакаларни тезроқ беришга йўналтирилган фаолият билан шуғулланмоқда. Амаддаги давлат таълим стандартлари диққат билан таҳлил қилинганда, таълим тизими нимага йўналтирилганлиги, таълим жараёнини қандай ташкил қилиш кераклиги, ундан қандай натижалар кутилаётганлиги аён бўлади. Педагогларнинг асосий кучи айнан ушбу масалани ҳал этишга йўналтирилган, педагогик жараён ҳам мазкур вазифага хизмат қилади, психологик-педагогик жиҳатдан жудаям пишиқ бўлмаса-да, ҳар хил методик материаллар, замонавий педагогик, айниқса, ахборот-коммуникацион технологиялар ишлаб чиқилмоқда.

Ёшларда уларнинг ҳар бирининг шу ўлка, Ватанга, инсоният цивилизациясига мансублигини англатиш, уни ўраб олган моддий ва маънавий дунёнинг яхлит қиёфасини шакллантириш, руҳий, маданий, маънавий қадриятларни миллий ва умуминсоний тушунчаларда аждодлардан авлодларга етказиш, миллий истиқлол ғоясини ёш авлодга етказиш таълим тизимининг асосий доминантига айлангани йўқ.

Бундай ҳолда жамият келажаги учун муҳим ҳисобланган шахснинг маънавий-ахлоқий даражаси таълим назарияси ва айниқса, амалиётининг диққат-эътиборидан четда қолаётгани ажабланарлидир. Шу ҳолда ёшларнинг ғайри ижтимоий хулқ-атворларининг илдизлари, унинг диний фундаментализм ва экстремизм, гиёҳвандликнинг салбий оқибатларига қарши тура олмаслиги; ёшларда маънавий-ахлоқий ҳамда маданий-тарихий қадриятлар, анъаналар, халқ идеаллари ва умуминсоний қадриятларнинг бой берилиши сабаблари ётмаяптимикин?

Шу борада таъкидлаш лозимки, ҳозиргача бутун эътибор ташкилий-педагогик асосларни вужудга келтириш, узлуксиз таълим мазмунини ишлаб чиқиш, ўқитишнинг самарали услублари, ахборот технологияси ва ҳоказоларни

излашга қаратилган. Тарбия муаммоларини ҳал қилиш зарур илмий-методик асосларсиз – узуқ-юлуқ амалга оширишга ҳаракат қилинмоқда.

Таълим-тарбия жараёнининг ўзаро узвий алоқадаги уч таркибий бирлиги – **тарбия, таълим, шахсни ривожлантириш** тўлиқ даражада амалга оширилиши лозим.

Тарбиявий ишлар мазмунини тубдан ўзгартириш, унга мақсадга *йўналтирилган, тизимли, узвий тус бериш каби сифатларни бойитишимиз керак.* Таълим жараёнининг барча субъектлари биргаликда самарали фаолият олиб боришлари учун шарт-шароит ва механизмларни шакллантириш, таъминлаш зарур. Бунинг учун таълим-тарбия жараёнига шахсга йўналтирилган таълим-тарбия воситалари ва методларининг мос шаклларини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш лозим. Ёш авлодни тарбиялаш жараёнини кенг кўламда ривожлантириш учун, биринчи навбатда, муқобил ташкилий тузилмалар – болалар ва ёшлар ташкилотлари ва бирлашмаларини юзага келтириш зарур.

Миллий истиқлол ғоясини амалга оширишни таъминлайдиган бош мақсад – баркамол авлодни шакллантиришни таъминлайдиган, маданий тарихий анъаналар, халқнинг урф-одатлари ва умуминсоний қадриятларга асосланган ёшларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг самарали ташкилий педагогик шакллари ва воситаларини ишлаб чиқиш ҳамда ҳаётга жорий этиш зарур.

Таълим мазмунида ёшлар онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришнинг шундай шакл ва услубларини кўзда тутиш керакки, Ватаннинг бугуни ва эртанги куни учун жавобгар фидойиларни тарбиялашнинг энг унумли, оқилона педагогик махорати асосида шакллантириш лозим. *Таълимда методологик ёндашув масаласини қайта кўриб чиқиш керак. Ижтимоий-шахсий йўналтирилган таълим технологияси анча истиқболлидир. Бу таълим ва тарбиянинг ўзига хос технологиясига асосланади:*

— ижтимоий-шахсий ҳаёт тажрибасига асосланган мунтазам давом этадиган жараён;

— мавжуд ҳолатга доим мослашиш жараёни;

— шахслараро алоқаларни қамраб олиш;

— шахснинг шаклланиш жараёни;

— ёшларни жамият фаровонлиги йўлида масъулиятли ва долзарб фаолият турига жалб этиш;

— ёшлар учун ижтимоий тарбияга муносабат билдириш имкониятларини вужудга келтириш;

— таълимнинг ва амалий ишларнинг аниқ мақсадини белгилаш;

— шахс эҳтиёжларини мумкин қадар эътиборга олиш;

— фаолиятга жалб этилган хар бир шахснинг масъулиятини аниқ белгилаш;

— мавжуд шароитга фаол таъсир кўрсатиши учун шахс ва жамият эҳтиёжларини бирлаштириш;

— ижтимоий мажбуриятларни фаол ва масъулият билан бажаришни назарда тутиш;

— таълим ва жамият мақсадларини бирлаштиришни қўллаб-қувватлаш ва маъқуллаш, тренинг, назорат мониторингини ўз ичига олиш ва ҳ.к.

Тарбия кенг маънода – махсус ташкил этилган, маълум мақсадга қаратилган аждоддан авлодга ўтадиган ижтимоий-маданий тажриба ва шахс ривожланиши учун яратилган шарт-шароитдир. Тарбия тор маънода эса бу ёшларни жамият ҳаётининг аниқ вазиятига жалб этиш, унинг ривожланиши учун шароит яратиши бўйича катталарнинг биргаликда олиб борадиган аниқ фаолиятини билдиради.

Янгиланаётган жамият ўз аъзолари ўртасида биргаликда ҳаракат қилишга, бағрикенглик, ўзаро ёрдамга асосланган янги муносабатларни шакллантиради. Ижтимоий муносабатларнинг бу хил маънавий бойликлари таълим-тарбия жараёнида тўла ўз ифодасини топиши керак. **Авторитар педагогика**да ўзаро алоқалар ўқитувчининг ўқувчи-талабаларга таъсир кўрсатиши, катталарнинг фаол ҳаракати натижасида шахс хулқида ўзгариш содир бўлиши, шунингдек, катталарнинг тарбиявий кўрсатмаларига тайёр туриши таъкидланар эди. Агар аввалги педагогика буйруқ асосида ва бир

томонлама таъсир кўрсатиш принципига амал қилган бўлса, **бугунги педагогика биргаликда фаолият кўрсатиш тамойили асосида ривожланмоқда.** Бу фақат педагогларнинг янги авлоди етишиб чиққанлигини, уларнинг педагогик маҳорати ошганлигини назарда тутмай, балки тегишли педагогик вазиятларнинг ривожланишини мақсад қилиб қўяди.

Биргаликда ҳаракат қилиш, ҳамкорликда иш юритиш демократик тамойилларга, ҳамкорларнинг индивидуал манфаатларига мос келади.

Педагог ва ўқувчи-талабалар ўртасида шундай муносабатлар тизимини вужудга келтириш керакки, бунда уларнинг биргаликдаги фаолияти натижасида кўзланган мақсадга эришиш имконияти яратилсин, ишонч ва манфаатдорликка максимал даражада риоя қилиниб, таълим жараёнида ҳар бир иштирокчи ўз қобилиятини намоён этиш имконига эга бўлсин.

Таълим жараёнини янада инсонпарварлаштириш, ижтимоийлаштириш ва демократлаштиришни давом эттиришни таъминлаш лозим. Фуқаролик жамиятини қуриш фуқаролик асослари – фуқаролик нуқтаи назари, миллий қадр-қиммат ва фахрланиш туйғуларини шакллантириш бўйича таълим жараёнига махсус тадбирларни жорий этиш зарурлигини талаб қилмоқда.

Ўқувчи-талабаларнинг туғма қобилияти ва истеъдодини ҳар томонлама ривожлантириш, миллий ва умумбашарий аҳамиятга молик дунёвий, маънавий бойликлардан баҳраманд этиш, шахс, жамият ва атроф-муҳит муносабатларида уйғунликка эришиш, **«Устоз-шогирд»**ликнинг тарихий анъаналари асосида самимий муносабатларни ўрнатиш – таълимни инсонпарварлаштиришнинг негизини ташкил этади.

Ўқувчи-талабаларда эстетик бой дунёқараш, юксак маънавият, маданият за ижодий фикрлашни шакллантириш, ҳар томонлама ривожланган шахсни тарбиялаш устуворлигини таъминлайдиган профессионал – таълим дастурлари мазмунини шу асосда кўриб чиқиш – таълимни ижтимоийлаштиришнинг моҳиятини ташкил этади. Бунда ўқувчи-талабанинг шахси, ижтимоий фаолликни ривожлантириш, мустақиллик, ғурур ва ифтихор туйғуларини шакллантиришга алохида эътибор берилиши керак. Ёшларнинг янги сиёсий

маданиятини шакллантириш бўйича махсус ўқув курслари ва дастурларининг жорий қилиниши ҳам таълим жараёнини инсонпарварлаштириш ва ижтимоийлаштириш гарови хисобланади.

Фуқаролик жамиятини барпо қилиш таълим тизимига фуқароликни, фаол фуқаролик нуқтаи назари, миллий ғурур ва ифтихор туйғусини шакллантириш учун жавобгарликни юклайди.

Фуқаролик – бу умумтаълим ва касб-ҳунар, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, тарихий ва маънавий-ахлоқий билимлар мажмуи бўлиб, шахсга: демократик фуқаролик ҳамжамиятда фаол иштирок этиш; мустақил ва танқидий фикрлаш; плюрализм шароитида мулоҳаза билан ҳаракат қилиш; миллий ғурур ва ифтиҳорнинг шаклланишини таъминлаш, ўзини сафарбар эта олиш ва бошқаларга кўмаклашиш имконини беради.

Таълим тизимига Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг фуқаролик сабоқларининг шаклланишини таъминловчи махсус ўқув курсларини жорий қилиш керак. Ўқув курсларида илк тарихий манбалар, ҳужжатлар, тарих ва адабиёт, тил, фан асослари, ҳуқуқ ва фалсафани ўзаро боғлиқ равишда мамлакатнинг умуммаданий таркибий қисми сифатида кўриб чиқилиши керак. Фуқароликни тарбиялаш ахлоқий негизлар ва табиий интеллектуал салоҳиятлар ҳамкорлигини таъминлаши керак.

Ёшлар зарур бўлган билим ва кўникмаларни эгаллар эканлар, келажакда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётига фаол киришиб кетадилар.

Глобаллашув жараёнларини эътиборга олиш бу алоҳида масала. Глобаллашув янги имкониятлар туғдиради ва шу билан бирга янги муаммоларни юзага келтиради. У тенг ҳуқуқлилик ва барқарорликни таъминлаш мақсадларини шакллантириш ва мувофиқлаштиришга эҳтиёж туғдирувчи жараённи юзага келтиради. Глобаллашув янги бойликларни юзага келтиради ҳамда иқтисодиёт ва жамиятнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро боғлиқлигини юқори даражага кўтарилишига олиб келади. У ахборот технологиялари соҳасида ўзига йўл очишга уриниш, товарлар ва хизматлар,

капитал ҳаракатчанлиги ҳамда бутун дунёда қашшоқлик ва тенгсизликни камайтиришга уриниш, шунингдек, таълим эҳтиёжларида янги технологияларни қўллаш таъсири асосида кечади.

Бундай шароитда *давлат ва жамият томонидан ҳар бир фуқаронинг ўн икки йиллик мажбурий ва бепул умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими олиш ҳуқуқи кафолатланишини тасдиқловчи тараққийпарвар Кадрлар тайёрлаш Миллий модели янада* баралла куч билан намоён бўлади. Боз устига, фуқароларнинг ўз таълим йўналишларини танлаш ва меҳнат бозорида шахснинг ижтимоий-профессионал ўрни имкониятлари ҳамда бутун умр давомида таълим хизматларидан фойдаланиш имкониятлари атрофлича ҳисобга олинган.

Ер юзи ахолисининг иммиграцион фаоллиги ортиши инсон ресурслари, товар ва хизматларнинг эркин айирбошланиши шароитида таълим тизимининг рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, уларга халқаро меҳнат бозорида эҳтиёж бўлиши долзарб муаммо ҳисобланади.

Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар жараёни, шароитлари таълим тизимига мослашувчанлик ва тезкорлик бахш этилиши лозимлигини шарт қилиб қўйди: иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш талабларига жавоб бериш шартлари ва имкониятларини яратади. Бу, ўз навбатида, ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ва мослашувчанлигини ошириш, тез ўзгараётган шароитда кўникма ҳосил қилиши имкониятини беради.

Ўқув дастурларининг замон талабларига мослашувчанлигини ва ҳаракатчанлигини таъминлаш – таълимни дифференциациялаш муаммосига бориб тақалади.

Дифференциациялаш – ҳозирги замон таълимининг асосий характеристикаларидан биридир. У таълимнинг ўзига хослигини эътиборга олган ҳолда ўқитиш ва тарбиялашнинг турли шаклларидан фойдаланиш имконини беради.

Республикада иқтидорли ўқувчи-талаба ёшларни қўллаб-қувватлашнинг аниқ мақсадга йўналтирилган давлат сиёсати ўтказилиб келинмоқда.

Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар нашр қилиш, моддий-техник базани яхшилаш борасида Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилаётган бир қатор халқаро ва чет эл ташкилотлари (Бутунжаҳон банки, Осиё Тараққиёт банки, **OECF, GTZ, TACIS, USAID** ва бошқалар) Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг татбиқ этилишини қўллаб-қувватламоқдалар.

Бугунги кунда ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясига жиддий аҳамият бериш зарур, биринчи навбатда, тегишли равишда ташкилий тузилмалар *болалар, ўсмирлар бирлашмаси ва ҳаракатларини вужудга келтириш керак.* Энг муҳими, булар ёшларда қизиқиш уйғотсин, уларнинг ўз қизиқишлари, қобилият ва истакларини қондиришига шарт-шароитлар яратиш лозим. Бу ўз навбатида баркамол шахсни шакллантиришга хизмат қилиши керак. Бунда таълим сиёсатини амалга оширувчи масъуллар, ёш авлод тарбияси билан шуғулланувчилар, мавжуд давлат ва жамият тузилмалари – Таълим вазирлигидан, то «Камолот» ёшлар ижтимоий харакатигача бўлган ташкилотлар фаолиятини тубдан такомиллаштиришни кўзда тутади.

Тарбия жараёнида барча субъектлар самарали таъсир кўрсатишлари учун шароит яратиши ва унинг механизмларини шакллантириш ва таъминлаш зарур. Амалда тизимнинг барча тузилмавий элементлари бор. Булар – оила, маҳалла, жамоат ташкилотлари, жамғармалар, фан ва ҳоказо.

Шундай қилиб, “Миллий истиқлол ғояси” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни ҳаётга татбиқ этишда *бағрикенглик ва ҳурфикрлилик тушунча ва тамойилларига жиддий аҳамият берилади.*

Инсоният ўз тарихи давомида ушбу тушунчани турлича талқин қилди, унга маълум мазмун берди. Бизнингча, бағрикенглик тушунчасига буюк Волътер нисбатан аниқ таъриф берган: «Мен сизнинг фикрингизга умуман қўшилмайман, бироқ мен сизда унга эга бўлиш имконияти, ўз фикрингизни яратиш ва изҳор қилишга муваффақ бўлишингиз учун умримни беришга ҳам тайёрман!».

Бағрикенглик – айниқса, бутунги кунда муҳим аҳамият касб этади. XXI аср – иқтисодиётнинг глобаллашуви ва ҳаракатчанлиги, коммуникация тизимининг жадал суръатлар билан ривожланиши, интеграция ва бир-бирига боғлиқлик, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши, ижтимоий тузилмани қайта қуриш билан характерланади. Бундай шароитда инсоний сабр-тоқат талабларига риоя қилмаслик битта давлат доираси билан чегараланиб қолмайди, у глобал характерга эга бўлади.

Шу жиҳатдан 1995 йил БМТнинг 28-сессиясида **«Бағрикенглик тамойиллари декларацияси»** қабул қилинишини алохида таъкидлаб ўтиш керак. Унда, жумладан, БМТга аъзо мамлакатлар бағрикенгликни шакллантириш бўйича тадбирларни давлат даражасида амалга оширишга даъват этилади. Декларация – асос бўладиган халқаро ҳужжат, унда нафақат ҳозирги замон ва келажакда инсоният бирлиги тамойиллари эълон қилинган, балки, ушбу тамойилларни татбиқ қилиш йўллари ҳам кўрсатилган. Ушбу ҳужжатдан, бизнингча, энг муҳим бўлган жойларини келтирамиз.

БМТ Декларацияси бағрикенгликни қандай талқин қилади? «Бағрикенглик – бу дунё маданиятларининг хилма-хиллигини, ўзини ифодалаш шакллари ва инсон индивидуаллигининг кўринишларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишини англатади. Бағрикенгликка билим, очиқлик, муносабат ва фикр эркинлиги, виждон ва қатъий ишонч манба бўлади. Бағрикенглик – бу ҳамжиҳатлик. Бу нафақат маънавий бурч, балки ҳам сиёсий, ҳам ҳуқуқий эҳтиёж. Бағрикенглик – бу ён бериш эмас, шафқат ёки, ножўя ҳаракатларига йўл бериш эмас. Бу, энг аввало, инсоннинг универсал ҳуқуқларини тан олиш асосида шаклланадиган борлиққа фаол муносабатдир».

Декларация кўрсатиб ўтилган тамойилларни амалга ошириш учун қандай тардбирларни тавсия этади? Фикримизча муҳим, самарали деб ҳисоблаган тадбирлардан бири: «Тоқатсизликнинг олдини олишнинг энг самарали воситаларидан бири тарбия ҳисобланади». Бағрикенглик руҳида тарбиялаш ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари нималардан иборат, ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш ва бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни

таъминлашга ўрганишдан бошланади. Бағрикенглик рухида тарбиялаш кечиктириб бўлмайдиган вазифа сифатида қаралади. У ёшларда мустақил фикрлаш кўникмаси, ахлоқий қадриятларга асосланган ҳолда танқидий фикр юритиш ва мулоҳаза қилишни шакллантиришга кўмаклашиши лозим».

Бу фикрлар Миллий истиқлол ғояси ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қоида ва тамойиллари билан уйғунлашуви ва мувофиқлашувини сезиш қийин эмас!

Сабр-тоқатлилик жамиятнинг ҳар бир фуқароси, ижтимоий гуруҳлар, партиялар ва турли ижтимоий ҳаракатлар, давлатлараро муносабатлар учун ҳам хос бўлиши керак. Бу принципнинг амалга ошиши догматизмдан, ҳақиқатни мутлоқлаштириш ва монополлаштиришдан воз кечишни, ҳуқуқни ва энг муҳими, инсон эркинлигини таъминлашни тақозо этади.

Аммо, сабр-тоқатлилик ижтимоий маънода ҳақсизликка жимгина муносабатда бўлишни, ўз эътиқодидан воз кечишни, ўзгаларнинг ғоясини кўр-кўрона қабул қилишни билдирмайди. Бошқача айтганда, ҳар бир киши ўз эътиқодида эркин бўлиб, бошқалар хам шундай ҳуқуққа эгалигини тан олади.

Бағрикенглик руҳидаги онгни шакллантириш билан бирга диний сабр-тоқатлиликка хам алоҳида аҳамият бериш керак. Диний эътиқод эркинлиги ижтимоий хаётда ҳамжихатлик ва тотувлик вазиятини вужудга келтиради, бир ерда, бир Ватанда яшовчи турли дин вакилларининг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқаришни таъминлайди. Қадимдан диний таълимотлар ахлоқий принципларни ўзида мужассам этади. Зеро, ҳамма динлар муқаддас ғояларга асосланади, эзгулик, тинчлик, дўстлик, раҳм-шафқат каби инсоний фазилатларга таянади.

Қадимдан дунёда ислом, христианлик, иудаизм, буддизм каби динлар фаолият кўрсатишмоқда. Кўпгина шаҳар ва қишлоқларда масжид, черков, синагогалар мавжуд бўлиб, уларда турли миллат ва дин вакиллари диний расм-русумларини ҳамда маросимларини ўтказиб турадилар. Халқимизнинг сабр-бардошли эканлигини шундан ҳам билиш мумкинки, Ўзбекистонда энг оғир кунларда ҳам диндорлар ўртасида зиддиятлар кузатилмаган.

Бугун мамлакатимизда **ўндан ортиқ конфессияга тегишли диний ташкилотлар** ишлаб турибди. Улар ўз фаолиятини юритиши, кўп миллатли халқимиз ҳаётида фаол қатнашиши учун ҳамма шароитлар яратилган. Бунинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Барча дин вакнлларининг иноқ яшаши, мамлакатда улуғвор ишларни амалга оширишда иштироки учун имкониятлар яратиб берилган.

Айтилганлардан келиб чиқиб, узлуксиз таълим тизимини ёш авлодда бағрикенг фуқаролик ахлоқини шакллантириш, миллатчилик, экстремизм, фундаментализмнинг олдини олиш вазифаларини ҳал қилишда аниқ мақсадга йўналтириш лозим деб ҳисоблаймиз. Айнан узлуксиз таълим тизими жамиятдаги ижтимоий зиддиятлар ҳавфини камайтиришга хал қилувчи таъсир кўрсатишга қодир.

Жамиятда бағрикенглик, хурфикрлиликни шакллантириш, экстремизмнинг олдини олиш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш миллий истиқлол ғояси негизида ётувчи комплекс вазифа ҳисобланади. Бу кўплаб вазирликлар, ташкилотлар, маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари ва бошқармаларнинг, жамоатчилик ҳаракатлари ва партиялар негизида ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятини тақозо этади.

Яна бир бор таъкидлаймиз: *таълим ва тарбия бағрикенглик руҳидаги онгни шакллантиришнинг энг мақбул воситаси ҳисобланади.* Бағрикенглик руҳида тарбиялаш, инсонлар, айниқса ёшларда умумцивилизациявий идеаллар ва қадриятларни миллий маданият, ғоя ва қадриятларга асосланиб англаш ва қабул қилишга йўналтирилиши, бу жараёнда универсал ҳуқуқлар амалга оширилиб бошқаларнинг ҳуқуқ эркинликларини ҳимоя қилишга интилиши, қўллаб-қувватланиши лозим.

Ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялашнинг миллий маданий-тарихий анъаналар, халқимиз урф-одатлари ва умуминсоний қадриятларга асосланган

самарали ташкилий ва педагогик шакл ва воситаларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш керак.

Тарбиявий-маърифий ишларнинг мазмун, шакл, восита ва услубларини бағрикенглик тамойилларига мувофиқлаштириб, ушбу фаолиятга, аниқ мақсадга йўналтирилганлик, мослашувчанлик, узлуксизлик ва узвийлик хусусиятларини бериш лозим.

Бу ишда гуруҳбозлик, расмиятчилик ва лоқайдсизликка барҳам берилиши керак. Бунинг учун зўравончилик ва бегоналанишга сабаб бўлувчи сабрсизликнинг тарихий-маданий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва диний манбаларини очиб ташлаш билан бирга сабрлиликни шакллантиришнинг тизими ва оқилона методикасини ишлаб чиқиш лозим. Тарбиявий-маърифий ишлар ёшларда миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган ҳолда мустақил фикрлаш, танқидий мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқариш малакасини шакллантиришга кўмаклашиши зарур.

Ўқув-тарбиявий ва услубий тадбирларни қуйидаги йўналишларда амалга ошириш мумкин:

а) таълим муассасаларида сабр-тоқатлилик, эътиқод эркинлиги ва маданиятлараро тотувликни ривожлантириш борасида баҳс-мунозара ўтказиш дастурини яратиш ва жорий этиш (жумладан, ўқув фанларининг амалдаги дастурларига шу билан боғлиқ махсус элементларни киритиш);

б) узлуксиз таълим тизимининг барча йўналишларида фаолият юритувчи профессор-ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлашни таъминлаш;

в) оммавий коммуникация, давлат хизматчилари, жумладан, ҳуқуқ-тартибот органлари ва бошқа вазирликлар, идораларда банд бўлган мутахассисларни қайта тайёрлаш мақсадида махсус тренинглар ишлаб чиқиш ва жорий этиш.

Ижтимоий-гуманитар фанлар: ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи; Ўзбекистон халқларининг бадиий, фалсафий ва педагогик тарафаккурининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи; этнография ва этногенез; адабиётшунослик, санъатшунослик *соҳаларидаги илмий тадқиқотларни янги поғонага кўтариш*

зарур. Мазкур муаммо юзасидан илмий изланишларнинг концепциявий йўналишлари Ўзбекистон Президент И.Каримовнинг **«Тарихий хотирасиз келажак йўқ»** номли китобида чуқур таҳлил этиб берилган. Шу маънода педагогика тарихи ва меросимизни замонавий методология асосида ўрганиш юзасидан ёш олимларнинг буткул янги илмий мактаб шакллантириш; ўқувчи-талаба ёшлар учун илмий, илмий-оммабоп ва информацион характердаги адабиётларни нашр этиш бўйича жуда кўп ишларни амалга ошириш лозим. *«Миллий-маънавий бойликларимиз ва маданий ютуқларимизнинг муштарак илдизларидан келиб чиқиб, миллий мафкурани тўлдириш ва бойитиш олимларимиз, файласуфларимиз, сиёсатшуносларимиз ва умуман, мамлакат илмий жамоатчилигининг долзарб вазифаси бўлиб қолаверади».*

Ислом ва бошқа динларнинг гуманистик асослари тўғрисидаги билимларни ўрганишга ва алоҳида шакллантиришга янги куч-қувват бағишлаш керак. Аждодларимизнинг бой илмий-назарий меросини илмий таҳлил қилиш ва ривожлантириш, ислом дини тарихини ўрганиш асосида унинг аҳволини, ҳозирги жамиятдаги, маданиятдаги, республиканинг маънавий ҳаётидаги ўрни ва ролини аниқлаш ҳамда дунёвий давлат, фуқаролик жамияти, кўп конфессиялилик шароитида ислом дини фаолият кўрсатишининг илмий прогнозини таъминлаш керак бўлади.

Миллий ғояни шакллантириш маъносида ўқувчи-талабалар учун *ўқув-услубий, илмий-оммабоп ва бадиий адабиётларнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этишни муҳим йўналиш деб ҳисобламоқ керак.* Мавжуд адабиётларни ҳар томонлама экспертиза қилиш асосида халқнинг бой ижтимоий-маданий ва тарихий тажрибасига, унинг прогрессив анъаналари ва урф-одатларига, умуминсоний қадриятларга асосланган дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва бадиий адабиётлар нашр этилишини таъминлаш зарур. Бу ишга фан, маданият ва санъатнинг энг илғор вакиллари жалб қилиниши лозим.

Умумий ва касбий маданиятни ошириш мақсадида ёшлар билан олиб бориладиган маданий-маърифий ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга

кўтариш керак. Бунда *оммавий ахборот воситаларининг* маърифатчилик фаолиятини кучайтириш муҳимдир.

Ўқувчи-талабалар учун адабиётлар, радио ва телевидениедаги эшиттириш ва кўрсатувларни «интеллектуаллаштириш ва маънавий ахлоқий тўлдириш» борасида кўп ишларни амалга ошириш лозим. Айнан оммавий ахборот воситалари *«...мустақил ва реал тўртинчи ҳокимият сифатида фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг энг таъсирли воситаси»* бўлиши баробарида демократик қадриятлар ва жамиятимиз мафкурасини ривожлантиришда ёшлар онгини шакллантириш бўйича фаол иш олиб бориши зарур.

Тарбия жараёни – уни тиклаш, ривожлантириш ва ҳаётга жорий қилиш, таълимда миллийлик, маънавий-ахлоқий қадрият ва нормалар билан бевосита боғлиқки, улар халқ педагогикаси, урф-одатлари, байрамлари, ўйинлари ва бошқаларда ўз ифодасини топади. Ушбу вазифаларни амалга оширишда «Оила», «Камолот», «Маънавият ва маърифат», «Маърифатпарварлар», «Тарихчилар», «Файласуфлар» ва бошқа жамоат ташкилотлари ва жамғармалар муҳим роль ўйнайди.

Шу асосда мамлакатимиз маданияти ва миллий санъатини ривожлантириш бўйича тадбирлар тизимини амалга ошириш зарур. Улардан таълим амалиётида, хорижда тарғибот ишларини олиб боришда, миллий ва халқаро танлов, фестиваль ва бошқаларни ўтказишда фойдаланилади. Ёшларнинг бадиий ижодига алоҳида ахамият бериш лозим.

Кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёни ўсиб келаётган авлоднинг ривожланиб бораётган ҳуқуқий маданиятини, фуқароларнинг янги ҳуқуқий онгини оширишни тақазо этади. «Фуқароларнинг, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти даражасини ошириш бўйича тадбирлар дастурининг кенг ижросини таъминлаш зарур, бунда мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси ўз ҳуқуқини билсин ва уни ҳимоя қила олсин». Ҳуқуқий фикрлашнинг эскича стереотипларидан воз кечиш зарур. Илгари қонун олдида

ҳамма баробарлигига, инсон ҳуқуқи давлат ҳуқуқидан устуворлигига, инсон ҳуқуқи асосий қадрият эканлигига ҳеч ким ишонмас эди.

Зеро, ёш авлодни миллий мафкура ва янгича ҳуқуқий тафаккур асосида маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий, жисмоний тарбиялаш, шубҳасиз, жисмоний ва руҳий саломатликни муҳофаза қилиш ва мустаҳкамлашни, соғлом турмуш тарзи асосларини шакллантиришни назарда тутади. Ёшларда фаол ҳаётий позицияни, маънавиятни, эзгулик ва инсонпарварлик, адолатпарварлик, принципиаллик идеалларини тарбиялашда, жисмоний тарбия ва спорт воситалари, шакллари ва усулларидан фойдаланиш – устувор йўналишлардан бирига айланмоғи керак. «Соғлом авлодни тарбиялаш жараёнининг моҳиятини, мазмунини ва ҳақиқий аҳамиятини чуқур англаган ҳолда биз бу ишни давлат сиёсати даражасига кўтаришимиз, уни чинакам умумхалқ ҳаракатига айлантиришимиз лозим».

Спорт билан оммавий равишда шуғулланишни таъминлайдиган бир бутун тизимни барпо этиш, ўқувчи-талаба ёшлар дам олипшнинг фаол шаклларини яратиш ва амалга ошириш ишларини давом этгирилиши зарур. Давлат ва жамиятнинг ушбу мақсадга йўналтирилган ишларининг самарасини бугуннинг ўзидаёқ кўриб турибмиз. Махсус “Баркамол авлод” давлат дастури амалга оширилмоқда, «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги янги Қонун қабул қилинди, болалар ва ўқувчи-талаба ёшларнинг жисмоний тарбия ва спорт бирлашмалари тузилмоқда, «Барчиной» ва «Алпомиш» спорт-норматив комплекслари жорий қилинган, «Умид ниҳоллари», «Баркамол авлод», «Универсиада» спорт мусобақалари муваффақиятли тарзда ўтказилмоқда. Кишилар онгида соғлом авлодни шакллантиришга муносабатни тубдан ўзгартиришни яна ҳам муҳим иш деб ҳисобламоқ керак.

Иккинчидан. Юқори сифатли ва малкали кадрлар тайёрлаш ва *мамлакат фуқароларининг янги авлодини шакллантириш* учун масъуллик.

Таълим сифатини бошқариш – мураккаб, кўп қиррали муаммо. Унинг ечими бир нечта даражада **(умумдавлат соҳалараро соҳавий, минтақавий миқёсда, таълим муассасаси, педагог ва ўқувчи-талаба даражасида),**

шунингдек, турли йўналишларда **(ташкилий, тузилмавий мазмунан, услубий)** амалга оширилади.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва модели таълим сифати муаммосини тизимли равишда барча бошқарув субъектларининг ўзаро ҳамкорлигида **(ва айни пайтда масъуллигида)** ҳал қилишни ва шу билан бирга ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларни зарурий таълим сифатига эга бўлишини назарда тутади ва талаб қилади.

Баъзи мутахассисларнинг фикрига кўра, таълим сифати – шахснинг эҳтиёжлари ва жамиятнинг давлат таълим стандартларига мос талабларини қондиришга қодир умумтаълим, маърифий, маданий ва касбий ривожланганлик даражасидир.

Бошқача фикрларга кўра, таълим сифати – унинг турли шакллардаги эҳтиёжлар, мақсадлар, талаблар ва нормалар (стандартлар)га тўла мувофиқлиги; таълимнинг турли даражаларда ташкил этилган, ижтимоий аҳамиятга молик маъно хусусиятларининг тизимли жамулжамлигидир.

Учинчи тоифадагиларнинг фикрича, таълим сифати деганда қўйилган мақсад ва таълим фаолиятининг ўзаро мувофиқлиги тушунилади, бунда мақсад – аниқ тарзда қўйилган ва шахснинг яқин келажакдаги ривожланиш доирасини қамраб олган бўлиши керак. Бу ўринда биз натижани ўқувчи-талабаларнинг максимал имкониятига эришиш, сифатга қараб баҳо берамиз. Бошқача айтганда, натижа ҳар қанча кўзга кўринарли бўлмасин, агар ўқувчи-талаба бундан ҳам юқорирофига қодир бўлса, эришилган натижани яхши деб ва аксинча, натижа ҳар қанча кўримсиз бўлмасин, агар ўқувчи-талаба бундан юқорирофига қодир бўлмаса, эришилган натижани ёмон деб топиш керак эмас.

Таълим сифати муаммосининг қўйилиши умуман олганда минтақавий ва алоҳида таълим муассасаларида бошқариш таркиби ва сифатини, педагог ва бошқарув ходимларининг касбий тайёргарлиги мазмунини, таълимга инновацион ёндашувни ўзгартиришни талаб этади.

Таълим сифатини бошқариш ва назорат қилишнинг замонавий тамойил ва муаммолари қуйидагилардан иборат деб ҳисоблаймиз:

– таълим сифати муаммоси – замонавий мутахассисларнинг умумтаълим, умуммаданий ва касбий тайёргарлигини баҳолашнинг янада ҳаққонийроқ тизимларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш нуқтаи назаридан долзарбдир;

– таълим сифатининг кафолати – таълим муассасаси ва ўқувчи-талабалар ўртасидаги келишув асосидаги режалаштирилган ва эришилган натижаларнинг таъминланишидир;

– таълим сифатини бошқариш мақсадининг қўйилиши – таълим кафолати талабларини бажариш, шунингдек, таълим параметрлари ўзгаришини сифат ва сон жиҳатдан баҳолаш барқарорлигини оширишдир;

– таълим сифати нормалари – жамият ва шахснинг муайян даражадаги эҳтиёжларига мос келувчи таълим сифатига оид расмий тан олинган ва қайд этилган талабларидир;

– таълим сифати мезонларининг белгиланиши – таълим сифатининг белгиланган меъёр, талаб, эталон ва стандартларга мувофиқлик даражаси ва аломатларидир;

– таълим сифатини баҳолаш – таълим сифати ўлчовларининг юзага чиқишидир;

– таълим сифати мониторинги – мавжуд аҳвол ўзгариш, баҳолаш ва прогноз қилишнинг таълим сифатига нисбати бўйича кузатишнинг комплекс тизимини ишлаб чиқишдир;

– таълим сифатининг таъминланиши – таълим сифатининг белгиланган норма, талаб ва стандартлардан кам бўлмаган даражада қўллаб-қувватланишидир;

– таълим сифатини бошқариш – таълимда «бошқарувчи субъект» томонидан барча объектларига нисбатан сифатнинг ривожланиши, қўллаб-қувватланиши ва тикланиш жараёнларига таъсир этилиши ҳамда белгиланган мақсад, норма ва стандартларга мувофиқ: назорат, баҳолаш, таҳлилнинг йўлга қўйишидир;

– билим, қобилият ва кўникмаларни баҳолашнинг педагогик тизимларини ишлаб чиқиш, бунда улар шахснинг касбий компетенцияси ва ривожланганлик

даражасини текшириш ва баҳолашнинг дидактик принципларига мос келиши шарт.

Таълим сифатини назорат қилиш ва бошқаришнинг мавжуд тизимларини мутлақо тўғри ва мукаммал деб ҳисоблаб бўлмайди. Назорат босқичлари вақт бирлигида бир-биридан узилган ва мантиқий тугалланмаган. Маълум назорат тизимлари асосига қўйилган методлар доираси эса анча тордир. Ўқувчи-талабаларнинг билим, қобилият ва кўникмалари даражасини баҳолаш таълим сифати параметрларини кенг миқёсда ҳисоблаш имконини берувчи индекслар воситасида амалга оширилмоқда.

Янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълим сифати муаммосини ҳал қилиш долзарб аҳамият касб этиб, қуйидаги зиддиятлар билан ҳам боғлиқ:

– таълим муассасалари битирувчиларининг рақобатбардошлигига қўйилаётган янги талаблар ва улар учун таълим сифати мезонларининг ишлаб чиқилмаганлиги;

– узлуксиз таълим тизими ва таълим муассасалари фаолиятининг ўзгарган шароитларида бошқарувнинг кам самарали услубларининг қўлланилиши;

– таълимни бошқаришда янгиликлар ҳамда шахсни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнининг ташкилий ва сифат жиҳатидан сезиларли даражада ортда қолганлиги;

– таълимни инсоннинг ижтимоий-профессионал омилкорлигига йўналтирилган ҳолда ислоҳ қилиш зарурияти ва шу билан бирга педагогик ва информацион технологияларнинг етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги;

– таълим муассасалари педагогик жамоаси фаолияти самарадорлигига қўйилаётган юксак талаблар ҳамда улар малакасининг етарли даражада эмаслиги;

– педагог ходимларнинг ўз ижодий потенциалини амалга оширишга тайёрлиги ҳамда ўқув жараёнини ташкил этиш ва унинг сифатини баҳолашнинг илмий-методик асослари етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги ва шу кабилар.

Замонавий нуқтаи назардан олиб қараганда малакали ва рақобатбардош кадрлар тайёрлаш сифати муаммосини кўриб чиқиш зарурияти, назоратнинг маълум услуб ва мезонларидан фойдаланиш кўламининг кенгайиши, таълим сифатини баҳолашнинг мавжуд методлари бирлашиши кадрлар тайёрлаш сифатини ҳолисона, ҳар томонлама ва тартиблашган тарзда баҳолаш имконини берувчи назорат тизимини яратиш муаммосини кўндаланг қилиб қўяди. Таълим сифатини назорат қилиш ва бошқариш тизими қуйидаги шартларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилса, самарали бўлади:

1. Таълим шахснинг шаклланишига шароит яратиш ва ҳолисона баҳолашга йўналтирилган махсус ташкилий бошқарув қарорлорни жорий этиш ва амалга оширишни назарда тутади;
2. Таълим сифатини самарали бошқаришнинг махсус ташкилий-бошқарув, тузилмавий ва таркибий чора-тадбирларини жорий этади;
3. Назорат тизими таълимнинг барча: кириш, жорий, оралиқ, якуний назорат босқичларида ҳамда битирувчининг меҳнат бозорига мослашишини ёки таълим хизматларини назорат қилишда амалга оширилади;
4. Таълим сифатини баҳолаш мезонлари ўз ичига: умумтаълим ва умуммаданий билим ва кўникмалар; шахснинг касбий ривожланганлиги; касбий билим, қобилият ва кўникмалар; умумий ўқув қобилиятлари; мотивация даражаларини қамраб олади;
5. Таълим сифатини назорат қилиш тизимида барча топшириқлар давлат стандарти талабларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади;
6. Мазкур тизимни таълим жараёнига жорий қилишда таълим сифатини баҳолашнинг турли шкалаларидан фойдаланиш зарур;
7. Педагогик жамоанинг ушбу тизимдан фойдаланишга тайёрлиги, аввало таълим муассасаси раҳбарияти ва ходимларидан бошқарув кўникмаларига эга бўлишни, назоратни турли услублар билан амалга оширишни талаб этади.

Таълим тизими сифатини бошқариш қуйидаги қўшимча шартларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилса янада самарали бўлади:

— бошқариш тизими таълимнинг барча даражасида ва ўқитишнинг ҳар бир босқичида амалга оширилади;

— таълим ва бошқарув жараёнининг барча субъектлари зарур малакага эга бўлади ҳамда таълим сифати ва бошқарув фаолияти самарадорлигини оширишдан манфаатдордир;

— тизим ўқувчи-талаба шахсининг ривожланишини баҳолашга йўналтирилган бўлади;

— таълим-тарбия жараёни, режа ва топшириқлар давлат таълим стандартлари талаблари асосига қурилади;

— таълим сифатини бахолаш ва мониторинг қилишнинг турли услуб ва воситаларидан фойдаланилади;

—ўқувчи-талабаларнинг ривожланганлик даражасини уларнинг билим, қобилият ва кўникмаларини турли услуб, рейтинг тизими орқали баҳолаш бўйича педагогик жамоани ўқитиш доимий равишда амалга ошира борилади;

— кўрсаткичларни ўз ичига олувчи ва таълим сифати даражасини, ўқувчи-талаба ва педагог шахсининг ривожланганлигини, таълим жараёни ва бошқарув қатнашчилари мотивациясини, билим, қобилият ва кўникмаларни (таълим сифатини назорат қилиш) характерловчи ўлчов мезонлари комплекси мавжуд бўлади.

Таълим сифати муаммосини тадқиқ қилишда қуйидаги асосий қоидаларга таяниш керак:

1. Таълим тизими сифатини бошқариш аниқ ижтимоий ва педагогик шароитларнинг таъсири билан асосланадиган мураккаб ва кўпфункциявий тизимини ўзида акс эттиради. Унинг ишлаши ва ривожланиши бир қатор объектив ва субъектив омилларнинг таъсирига асосланадики, бу таъсирнинг характери ўз ривожининг сифат жиҳатдан янги поғонасига ўтиши билан ўзгариши мумкин;

2. Таълимни ва унинг сифатини бошқаришни ислоҳ қилиш узоқ вақтни қамраб олади – ислоҳотнинг стратегик йўналишлари белгилаб олинган пайтдан бошлаб, то уларни якунлашгача. Бу жараён бир қатор қонуниятларнинг юзага келиши билан бирга кечади ва уларни билиш бу жараённи бошқариш имконини беради;
3. Таълимни ва унинг сифатини бошқаришни аниқ мазмун билан тўлдириш ва амалиётда қўллаш тўпланган билим ва тажриба, махсус тадқиқот натижалари асосида босқичма-босқич амалга оширилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган концептуал қоидалар асосида мазкур муаммо бўйича илмий изланишларнинг қуйидаги муҳим йўналишларини шакллантириш мумкин:

— таълим сифатини бошқаришнинг назарий асосларини, бошқарув тизимининг барқарорлиги ва ривожланиш омилларини тадқиқ қилиш;

— Ўзбекистондаги ва ривожланган хорижий давлатлардаги таълимни бошқариш билан боғлиқ тажрибаларни умумлаштириш ва ўрганиш;

— Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастури талаблари асосида таълим сифатини бошқариш механизми, услублари, шакл ва тамойилларини ишлаб чиқиш;

— таълим сифатини ва тизимини ижтимоий-педагогик бошқаришнинг концептуал моделини яратиш;

— таълим сифати ва тизимини бошқаришни баҳолаш ва мониторинг қилишнинг тузилмаси, таркиби ва услубларини ишлаб чиқиш.

Бизнингча, бу ишларнинг амалий натижаси қуйидагиларда ифодаланади:

– бошқарувнинг ишлаб чиқилган модели таълим сифати ҳамда таълим тизимининг ижтимоий-маърифий институт кўринишидаги фаолият самарадорлигини оширади, таълим сифатини мониторинг қилиш тизимидан эса таълимни бошқариш идораларида ва бутун таълим муассасаларида фойдаланиш мумкин;

– ўзида ўқувчи-талабаларнинг билими, ижтимоий-шахсий хусусиятларига нисбатан бир қатор талабларни жамлаган таълим сифатини бошқариш тизимларидан фойдаланиш натижасида таълим муассасаларининг ижтимоий-маърифий институт сифатидаги самарадорлиги сезиларли равишда ошади;

– Давлат таълим стандартлари мониторингини амалга оширишда махсус информацион (компьютер) дастурлардан фойдаланиш таълим сифати ва даражасини ошириш имконини беради;

– тадқиқотлар натижасида олинган материаллар, таълимни жамоат-педагогик бошқариш мазмуни бўйича, унинг ташкил этилиши, вазифалари, бошқариш цикллари тўғрисидаги тавсиялар ва бошқа асосий хулосалардан олий ўқув юртлари талабалари ҳамда таълим ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтлари тингловчиларига педагогика ва таълим менежменти бўйича махсус курс ўтаётганда фойдаланиш мумкин;

– ўтказилган тадқиқотлар натижасида таълимни бошқариш идоралари ходимлари учун ўқув қўлланмалари, методик тавсиялар, зарурий ёрдамчи материаллар яратилиши мумкин.

Учинчидан. Педагогларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш масъулияти.

Ўсиб келаётган ёш авлодга таълим-тарбия бериш жараёнида барча иштирокчилари ўртасидаги самарали ҳамкорликнинг ахамияти ва зарурлигани тан олган ҳолда педагог, тарбиячи, устозларнинг алоҳида ўрнига эга эканлигини таъкидлаш жоиз. Негаки, улар ёш авлодга аждодларнинг бой меросини, донишмандлигини, тажрибасини етказувчи таълим жараёнини такомиллаштирувчи муҳтарам зотлардир. Шу боис иқтисодчи-педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга қўйиладиган талабларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак, яъни педагогларнинг малакасини сифат жиҳатдан янги поғонага кўтариш лозим. Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастурининг муваффақиятли амалга оширилиши кўп жиҳатдан шунга боғлиқ. Педагогик таълим мазмунини ўзгартириш ҳам долзарбдир, негаки **бўлғуси педагоглар мулоқот маданиятини** ҳам мукаммал ўзлаштириб

олишлари зарур. **Ҳамкорлик педагогикаси – ўзаро тушуниш, ишонч, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, ижодий ҳамкорлик пайдо қиладики, бу ёшларда асл инсоний қадриятларни англаб қабул қилишига ёрдам беради.**

Педагогик таълим мазмуни ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёни уларда миллий истиқлол ғояси асосларини шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Шундагина улар ўзлари эгаллаган билим ва кўникмаларни ўсиб келаётган ёш авлодга бекаму кўст ўргатиш салоҳиятига эга бўлади.

Бу ишлар доимий ва тартиблилик тарзида бўлиб, таълим муассасалари ва тизим раҳбарларининг доимий эътиборида бўлиши зарур. Вазирлик томонидан ишлаб чиқилган профессор-ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш дастурларини тўла-тўкис амалга ошириш, педагоглар маҳоратини оширишни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантиришнинг самарали механизмларини жорий этиш лозим.

Педагоглар ўқитувчи-профессорлар, устозлар, тарбиячилар, маориф ходимлари) жамият усуворликларининг ўзгаришини ўз вақтида тушуниб англаган ҳолда ёшлар билан мулоқотда янада ҳушёрлик ва донолик билан, масъулиятни тўла ҳис этган холда муносабатда бўлишга ҳаракат қилишлари керак.

Асосий умидлар ижодий фикрловчи ва билимдон ўқитувчиларга қаратилган. Шу билан бирга мазкур касб эгалари яна қуйидаги хусусиятларни ўзида мужассам этиши лозим:

– касбий жиҳатдан фаол ва ҳар томонлама, ижтимоий-маданий соҳада кенг кўламда фаолият юритиш қобилиятига эга бўлиши;

– ўқувчи-талабаларга нисбатан хушмуомала, сабр бардошли бўлиши, уларни тушуниш ва қўллаб-қувватлашга тайёр туриши, лозим бўлса, ҳимоя қилиши;

– ўқувчи-талабалар психологиясининг ўзига хос томонларини тўғри англаши ва шахс мустақиллигини ҳурматлай олиши;

– гуруҳлар ичида ва гуруҳлараро алоқани ўрната олиши, ўқувчи-талабалар ўртасидаги келишмовчиликларни ҳал қила олиши;

– ҳар бир ўқувчи-талаба, айниқса, тарбияси оғир ёшлар психологиясидаги ўзига хос томонларни тушуниши, уларга ижтимоий ҳаёт тажрибасини оширишда ёрдам бера олиши, уларнинг камол топиши учун қулай шароит ярата олиши;

– ўз устида бетиним ишлаши, шахс сифатида ўқувчи-талабалар ва ҳамкасбларига ибрат бўлиши, мақсад сари иштиёқ билан ҳаракат қилиши бошқаларга ёрдам беришга тайёр туриши, ўқувчи-талабалар билан ҳам ўзаро ҳамкорлик қила олиши керак.

1-шакл

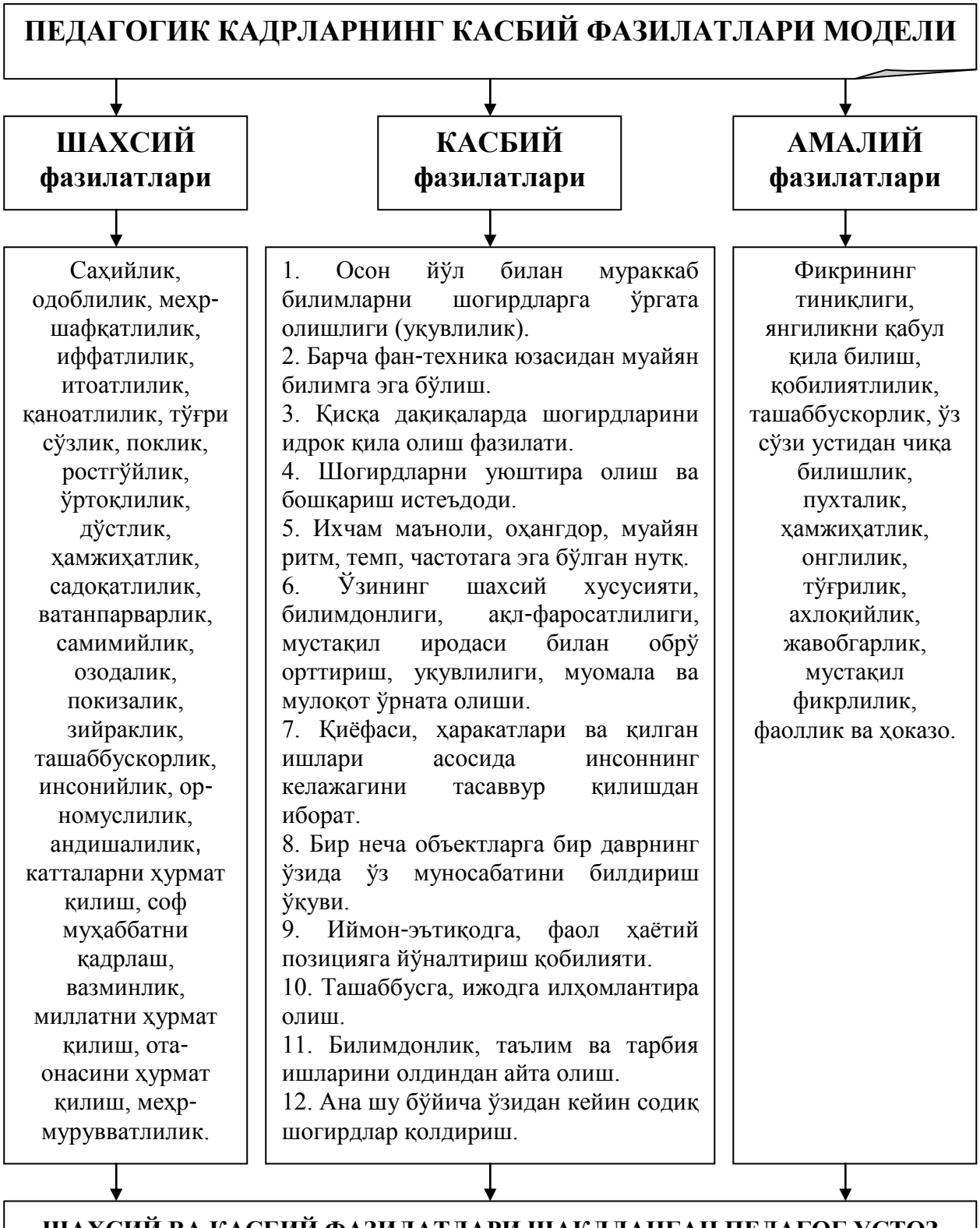

Ҳозирги замон педагоги – фақат дарс берувчи ўқитувчи эмас, ўқувчи-талаба қандай ўқиётгани ва ривожланаётганлигини тушунадиган ва ҳис этадиган шахсдир. Педагогиканинг шахсни ривожлантиришга йўналтирилган ғояси бугунги кунда янада ривож топмоқда: педагог ўқувчи-талабаларга фақат ахлоқ меъёрларини ўргатадиган ўқитувчи эмас, балки ёшларни севувчи, уларнинг ҳаётини ўз ҳаёти деб биладиган, унинг ички дунёси, маънавий-ахлоқий, умуммаданий ўсишига ёрдам берадиган, ёшлар даврасини кенгайтириб, ўзи камол топа оладиган, ўқувчи-талабалар ҳамжамиятини мустаҳкамлашга кўмаклашадиган шахсдир. Шунинг учун бугун фақат билимли одамгина эмас, балки ўқувчи-талабалар билан ижодий ҳамкорлик қила олиш қобилиятига эга бўлган киши ҳақиқий педагог бўла олади.

Жамият ҳаётининг кўп қирралилиги миллий истиқлол ғоясини амалга оширишда кенг кўламдаги назарий-услубий ёндашувлар хилма хиллигини, маънавий-маданий маконнинг ҳар бир тармоғида янги ғоя ва тамойилларни вужудга келтиради.

Бундан ташқари, миллий тажрибада жамоатчилик фикрини шакллантиришга, хусусан шахсга таълим-тарбия бериш соҳасида инновацион ёндашувлар пайдо бўлади. Буларнинг ҳаммаси мавжуд ҳолатни таҳлил қилишни тақозо этади. Зеро, янги шароитлар таълим тизимининг мазмунини, унинг фалсафасини ҳаққоний равишда ўзгартириб юборади соҳанинг ривожланиши учун янга имкониятлар яратади.

Бундай жараёнлар натижасида таълим соҳасида янги қадриятлар вужудга келади, яъни инновациялар ва ислоҳотлар самараси ўларок; педагогларнинг тажрибаси ва муайян мақсадга қараталган ҳаракатлари асосида янги маънавий, ахлоқий мафкура ва тамойиллар, демократик турмуш нормалари шаклланади ва рўёбга чиқарилади.

Айни пайтда истиқлол ва демократия каби янги ижтимоий қадриятлар бир томондан, педагогик фаолиятнинг муҳим асослари иккинчи томондан, янги ижтимоий қадриятларнинг шаклланиши учун қулай маънавий-маданий замин яратади. Улар жамият томонидан кутилган ва ижтимоий заруратга мос умумлашган ғоя ва тасаввурлар инъикосидир. Жамият ҳаётида ва таълим соҳасида қадриятларни авторитар тарзда ўрнатиб бўлмайди. Улар таълим мазмуни ва технологиясининг ривожланиши билан бирга тадрижий равишда ўзгариб боради.

Кишилар, ўзининг субъектив тажрибаси ва фикр доирасига кўра қадриятлар тизимини барпо қилади, ўзининг мақсадли фаолиятидан келиб чиқиб, уларнинг мезонини белгилайди. Шунинг учун ижтимоий қадриятлар ҳам, таълим мазмуни ҳам ўзгариб туради, аммо моҳиятан улар ҳамиша шахсга йўналтирилганлиги, инсон хуқуқи ва эркинликларини ифодалаш борасида доимий бўлади.

Умуман, умумбашарий миллий-маданий ва ижтимоий-маданий шаклларга эга бўлган қадриятларнинг умумий ифодаси таълим мазмуни ва стандартларига бевосита таъсир кўрсатади. Бугун улар таълимнинг ахлоқий ва маданий жиҳатдан белгиланадиган мақсадларига қаратилган. Шунга кўра, ўсиб келаётган авлодни меҳнатсевар, тўғрисўз, ишбилармон, саводли, тарбия кўрган, ўз қадр-қимматини биладиган, мустақил фикрлай оладиган, фидоий, шахсий бурчини ҳис этадиган, сабр-бардошли ва бошқаларга ҳурмат кўрсатиш руҳида тарбиялаш тақозо этилади.

2.2. ЖАМИЯТДА ШАХС ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Шахс деганда руҳий жиҳатдан тараққий этган, ўз хусусияти ва сифатлари билан бошқалардан фарқ қиладиган муайян жамиятнинг аъзоси тушунилади. Шахс-ижтимоий ҳаётнинг маҳсулидир.

Одамнинг инсонлик жинсига мансублик факти эса индивид тушунчаси билан ифодаланади. Инсон шахсининг энг характерли томонларидан бири унинг индивидуаллигидир.

Индивидуаллик деганда шахс руҳий хусусиятларининг қайтарилмайдиган бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, руҳий жараёнларнинг ўтиб бориш хусусиятлари, ҳиссиётлар, фаолият мотивлари, таркиб топган қобилиятлар киради.

Индивид ва шахс ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутлар. Шахснинг биологик ва психологик ривожланиши. Шахснинг жисмоний, ақлий, маънавий камол топиш жараёни. Болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шахснинг камол топиши яққол кўзга ташланади.

Ривожланиш шахсдаги жисмоний, руҳий ва ижтимоий жараён бўлиб, у барча туғма ва эгалланган миқдор ва сифат ўзгаришларини ўз ичига олади. **Ривожланиш деб бола вазнининг ошиши, суяк ва мускул тизимининг, таносил аъзоларининг, нерв функсионал фаолиятининг камол топиши, ақл-заковатининг шаклланишига айтилади. Боланинг жисмоний ривожланишида унинг бўйи ўсади, вазни ва мускул кучи ортади, сезги органлари мукаммаллашади, ҳаракатларни тўғри бошқара олади.**

Шахснинг руҳий ривожланишида шахсидаги психик сифат ва белгилар шаклланади, ҳиссий-иродавий, билиш жараёнида муҳим ўзгаришлар юз беради. Шахснинг ижтимоий ривожланиши у ижтимоий ҳаётда қатнаша бошлаганда, унинг хулқида теварак-атрофга бўлган муносабатида, айниқса, жамоа ишларида қатнашишида намоён бўлади.

Шахс ривожланишида биологик, физиологик ва ижтимоий омиллар, таълим ва тарбия, шахснинг фаоллиги (фаолияти) ва бошқалар муҳим ўрин эгаллайди. Шу боис педагогика ва психология фани шахс ривожланишини биологик ва ижтимоий хусусиятлари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган бир бутун нарса деб ҳисоблайди. Одам боласининг шахс сифатида ривожланган ҳар томонлама камол топишининг самарали бўлишига эришиш мақсадида педагогика назарияси фани ривожланишнинг қонуниятларини унга таъсир этувчи омилларни, шунингдек, шахс камолотида таълим ва тарбия ҳамда фаолиятининг таъсири ва аҳамиятини аниқлайди ва таҳлил қилади. Маълумки, одам шахс сифатида дунёга келмайди, балки унинг шаклланиши аввало ҳаёт

шароитларига боғликдир. Шахс ҳаёти давомида мураккаб ривожланиш жараёнини бошдан кечиради, натижада шахсга айланади. Шу сабабли шахсни маълум ижтимоий тузумнинг маҳсули деб тушунишимиз лозим.

Ҳар бир жамиятда шахснинг шаклланиши, камол топиши муҳим муаммолардан ҳисобланади. Шу сабабли шахснинг шаклланиши масалаларига тўғри ёндашиш учун шахснинг табиатини, тузилишини, унинг хулқ-атворини ва унга таъсир сабаб ва воситаларини билиш зарур.

Ҳар бир инсон шахс сифатида турлича намоён бўлар экан, унинг ижтимоий воқеликка, меҳнатга, кишиларга, жамиятга бўлган муносабати ҳам, фаоллик даражаси, ахлоқ-одоб борасидаги етуклиги ҳам турличадир. Шахс қайси жамиятда яшаса ўша жамият қонун-қоидаларига асосан камол топади. Педагогика назарияси шахснинг камолотга етишини мураккаб ва зиддиятли жараён деб билади. Шахснинг камолга етишида **ирсият, муҳит, мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг мустақил фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эгадир (1-шакл).**

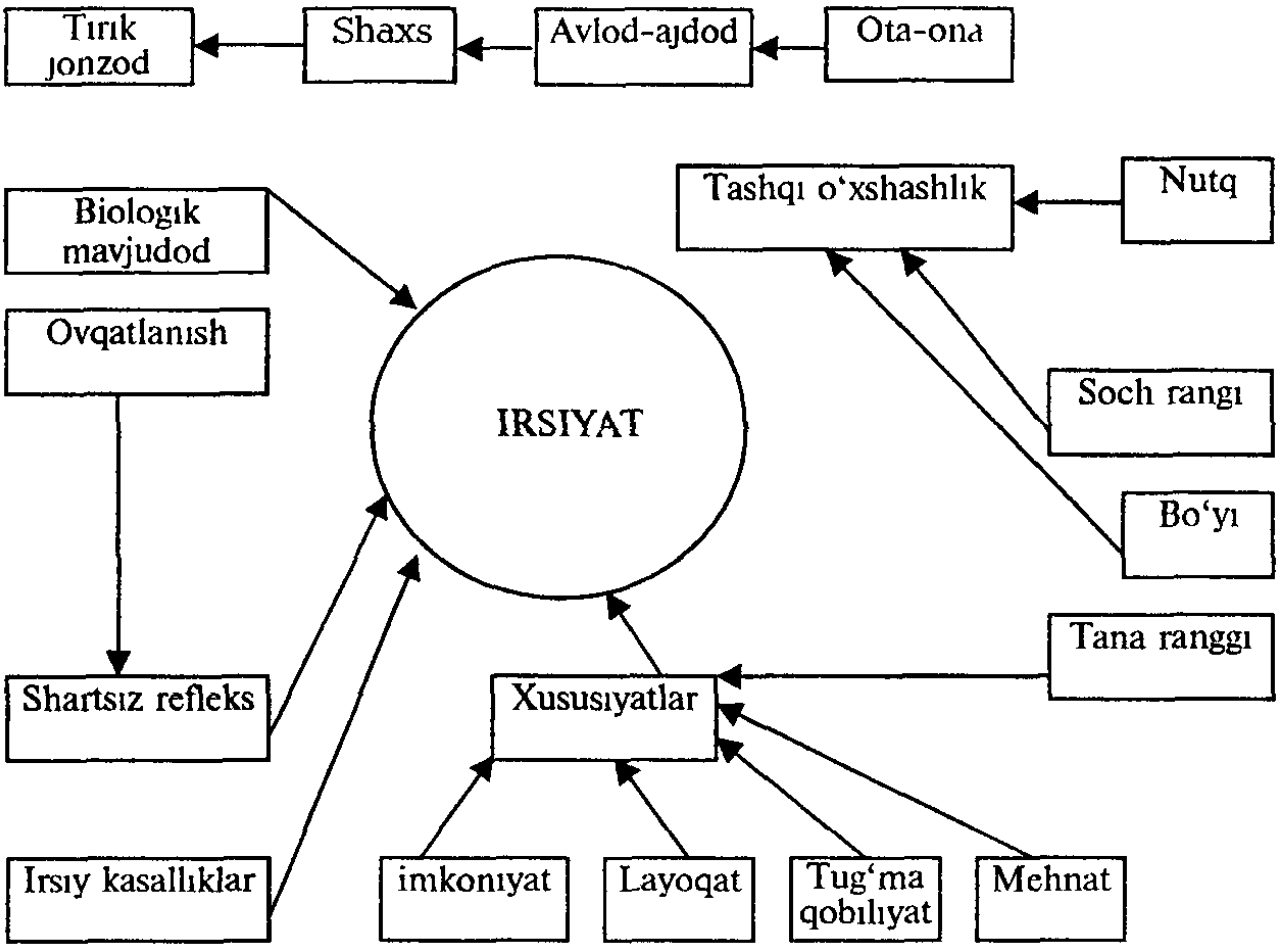

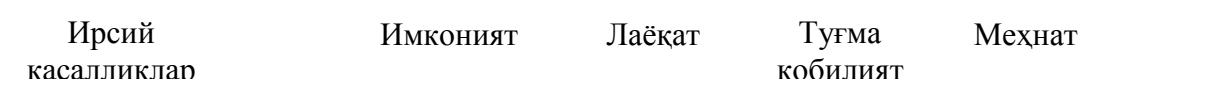

1-шакл. **Шахс ривожида ирсиятнинг ўрни.**

Шундай қилиб, ижтимоий муҳитнинг шахс шаклланишидаги ўрни ниҳоятда беқиёсдир. Ирсий белгиларнинг ривожланиши ҳам инсоний-ижтимоий муҳитда яшашга боғлиқлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Инсон боласи, агар ижтимоий-инсоний муҳитга эмас, бошқа муҳит, айтайлик ҳайвонлар муҳитига тушиб қолса, унда ирсий белгиларнинг айрим биологик кўринишлари сақланади, лекин инсоний фикр, фаолият, хатти-ҳаракат бўлмайди (1920-йилда ҳиндистонлик доктор Сингх Миднапур шаҳри яқинидаги бўри уясидан топиб олган қизчалар Камола ва Амола ҳаёти бунга мисол бўлади)[1].

Ирсият нишоналари шахсни шакллантиришнинг объектив омилларига киради. Одамлар организмдаги анатомик тузилишни, физиологик ҳаракатни, асаб типини, асосий шарциз рефлексларни мерос қилиб оладилар. Одам шахси ва хулқининг ривожланишида биологик омилларнинг ролини юксак баҳолаб, шахсни наслга боғлаб ўрганувчи **бихевиоризм, прагматизм, биогенетик оқимлар** бўлиб, уларнинг айрим вакиллари одам боласи она пуштидалигидаёқ бўлажак шахсга хос барча хусусиятларга эга бўлади деса, айримлари онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан-наслга ўтади, дейди. Баъзилари эса боланинг ахлоқий жиҳатдан ўсишини ҳам ирсиятга боғлайди.

Биологик омилнинг инсон шаклланишидаги ўрни муҳим ва ўзига хос, ирсиятнинг аҳамиятини инкор етиб бўлмайди, инсонга хос хусусиятлар – ақлий ва жисмоний меҳнат қобилияти, тафаккур ва нутқ ҳам туғма ўтиши мумкин, лекин бу туғма имкониятлар ривожланиши учун инсон боласи инсоний муҳит, одамлар орасида яшаши, одамлар билан алоқа қилиши, ижтимоий ҳаётда қатнашиши ва маълум хулқ-одоб қоидаларига амал қилиши лозимдир.

Шахснинг шаклланиши ва ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ўрни беқиёсдир. Муҳит бу шахсга таъсир этувчи ташқи воқеа ва ҳодисалар комплексидир. Булар: табиий муҳит (географик, экологик), ижтимоий муҳит (шахс яшаётган жамият), оила муҳити ва бошқалар киради. Булар орасида

[1] Педагогика. Ўқув қўлланма. А.Мунавваров таҳририда. – Т.: «Ўқитувчи», 1996, 29-бет.

ижтимоий муҳитнинг, яъни шахс яшаётган жамиятнинг инсон камолоти учун яратилган имкониятлари муҳим роль ўйнайди (2-шакл).

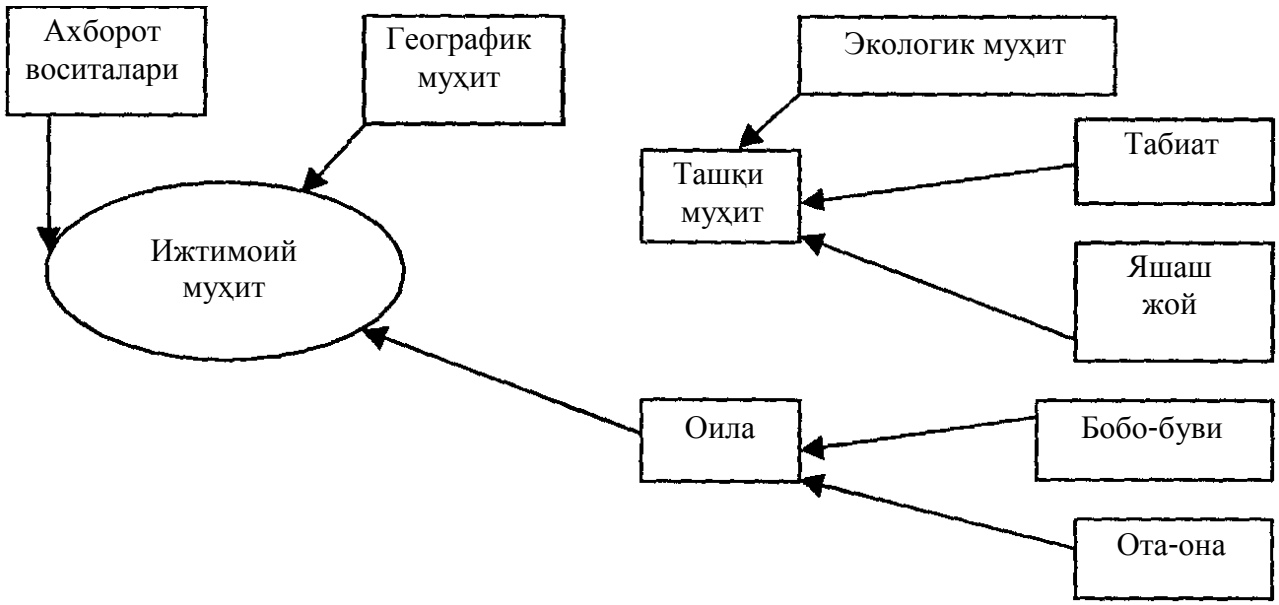

2-шакл. **Шахс ривожида ижтимоий муҳитнинг ўрни.**

Мустақил Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини ислоҳ қилиш, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни қабул қилиниши баркамол авлодни тарбиялашдаги дастлабки қадамлардир. Шахс ривожланишига эришиш ҳар бир жамиятда амалга оширилаётган таълим-тарбия тизими орқали амалга оширилади. Фақат тарбия орқали шахсдаги ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариш мумкин. Таълим-тарбия жараёнида аниқ мақсад ва режа асосида шахсга таъсир этилади. Бунинг натижасида муҳитдаги воқеаларнинг тўғри ижобий таъсирини амалга ошириш имкони туғилади. Муҳит бера олмаган нарсалар таълим-тарбия орқали ҳосил қилинади, хатто таълим-тарбия туфайли шахсда туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб шахсни камолга етказиш мумкин (3-шакл). Бундан ташқари муҳитнинг салбий таъсири туфайли тарбияси издан чиққанларни ҳам қайта тарбиялайди.

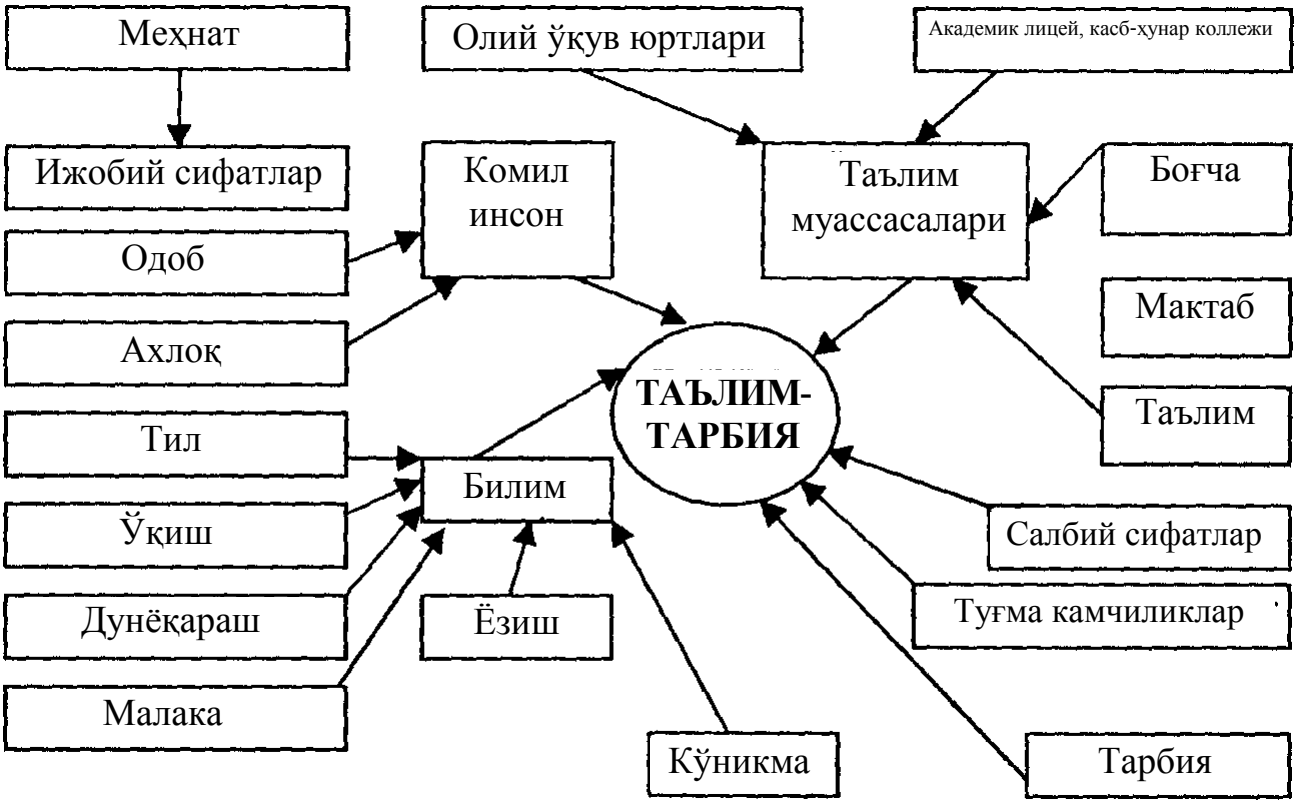

3-шакл. **Шахс ривожида таълим-тарбиянинг ўрни.**

Ривожланиш шахс фаолиятидан ташқарида бўлмайди. Шу сабабли шахс фаолияти унинг ривожланиши учун асос бўлади. Педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият хоҳ ўйин, меҳнат, ўқиш, спорт ва бошқалар шахснинг ривожланишига таъсир кўрсатади (4-шакл). Шахс улғая борган сари унинг фаолияти ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб боради, турли ёш даврларида эса фаолият турлари ҳам ўзгариб боради. Шу сабабли бола ҳаётида ўйин, ўқувчи-талабалар ҳаётида ўқиш, катталар ҳаётида меҳнат фаолиятлари катга аҳамиятга эгадир.

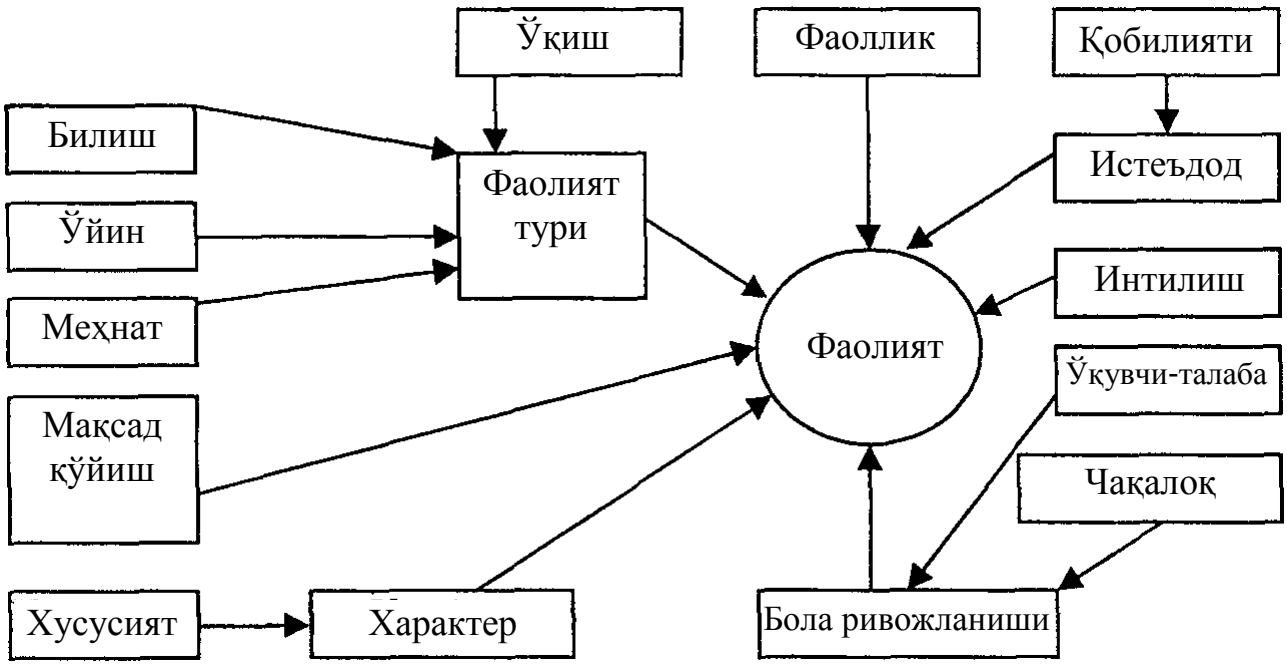

4-шакл. **Шахс ривожида фаолиятнинг ўрни.**

Ўқувчи ва талабаларнинг ривожланишида ўқув жараёнларининг аҳамияти ва таъсири беқиёс каттадир. Билимларни ўзлаштириш уларнинг тафаккурини ўстиради, ижодий қобилиятларини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлиб қолади. Бу жараёнда уларда ижтимоий хулқ нормалари шаклланади. Шахс қайси ёшда бўлишидан қатьий назар, уларнинг ривожланишида меҳнат фаолиятининг аҳамияти каттадир. Айниқса, меҳнат инсоннинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камол топишида муҳим манба ҳисобланади. Меҳнат жараёнида унинг иштирокчилари бир-бирлари билан алоқада бўладилар, ўзларининг нимага қодир эканликларини кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Меҳнат орқали шахснинг ахлоқий сифатлари таркиб топади, уларда ватанпарварлик, масъулиятлилик, интизомлилик, фаоллик ортади. Улар ўз-ўзини тарбиялашга астойдил киришадилар. Ўз-ўзини тарбиялашга ота-она ва ўқитувчининг тарбиявий таъсири янада самарали бўлади. Тарбия билан ривожланишнинг ўзаро бир-бирига таъсири ва муносабатлари мавжуд, чунки қаерда тарбия жараёни муаммолари тўғри ҳал этилса, у шахс камолотига самарали таъсир кўрсатади. Камол топган шахс тарбиянинг роли ва имкониятларига ишонч билан қарайди.

Тарбия шахснинг баркамол ривожланишини таъминлаши учун шахсдаги ривожланишнинг моҳиятини тушуниш, билиш фаолиятининг ўзгариш сабабларини аниқлаш зарур. Тарбия ҳақиқаган ривожлантирувчи омил бўлмоғи учун тарбияланувчи жамиятнинг тарбия олдига қўйган талабларини, шахснинг ўзига хос хусусиятларини билиши зарур. Педагогика назарияси фани шахс ривожланишида тарбиянинг етакчилик ролини эътироф этиш билан бирга уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини тан олади.

Шахснинг ривожланиб камол топиши, ҳаётнинг ҳамма босқичларида бир хил бўлмай, балки ёш хусусиятлари ва ҳаёт тажрибаларига қараб ҳар хил бўлади. Тарбия жараёнида ўсаётган авлоднинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини билиш ва ҳисобга олиш жуда зарур. Маълумки, бир хил ёшдаги болаларнинг, ўқувчи-талабаларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари, психик жараёнлари мавжуд.

Айниқса, миллий истиқлол мафкурасини ёшлар қалби ва онгига сингдириш таьлим-тарбиянинг ҳамма босқичларида унинг турли шакллари орқали амалга оширилди.

Шунинг учун ҳозирда педагогика назарияси фани олдида таълим муассасаларида ўқувчилар ва талабаларнинг ёшига мос равишда миллий истиқлол мафкурасини сингдиришнинг дифференциал педагогик -психологик дастурини яратишдек энг долзарб вазифа турибди.

Бу жараёнда тарбиячилар ва ўқитувчилар шахснинг муайян ривожланиш давридаги хусусиятлари, характери ва феъл-атворини белгиловчи омилларнинг ҳаммаси биргаликда таъсир кўрсатишини билиши лозим. Шахснинг бугун ҳаёти давомида нормал ривожланиши мактабгача ривожланиш даврига боғлиқ. ***Шахс 1 ёшгача чақалоқлик, 1-3 ёшгача эрта болалик, 3-6 ёшгача мактабгача болалик даврини бошдан кечирадилар.***

Янги туғилган чақалоқ дастлабки кунлардан бошлабоқ ҳаётга мослашиб, тез ўсиб, ривожлана бошлайди. Бу даврда ҳам жисмоний, ҳам ақлий тез ўса бошлайди, ҳулқ-атворидаги ўзгаришлар тез кўзга ташланади.

Ота-она ва тарбиячилар мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятларинн яхши билишлари лозим, шундагина улар фаолиятини самарали ташкил қилишлари мумкин. Бу ёшда болалар ўйин фаолиятининг тарбиявий аҳамияти каттадир. Болалар ўйин орқали ижтимоий ҳаётга фаол қўшиладилар.

Бу жараёнда уларни ёшларига мос меҳнат фаолиятларида иштирок этишларини ташкил этиш лозим, бу орқали уларнинг куч ва қобилиятлари тез ривожланади.

Болаларнинг мактаб ёшидаги ривожланиши узоқ давом этадиган, қийин, мураккаб жараёндир. Бу даврда улар болаликни, ўсмирлик ва ўспиринликни бошдан кечирадилар. Нормал ривожланган 6-7 ёшли бола ўзининг жисмоний ва ақлий камолоти жиҳатидан мактабда таълим олиш учун тайёрдир. Мактабдаги таълим-тарбия жараёни кичик ёшдаги ўқувчининг ҳар томонлама ривожланишига, шахсий хусусиятларига кучли таъсир этади ва улғайишини тезлаштиради. Бу ёшдаги болада қизиқувчанлик кучли бўлади. Бу ҳолатдан ўқитувчи ва тарбиячилар самарали фойдаланишлари лозим. Бола ҳаракатчан бўлади, шу сабабли улар организми тез суратларда текис ривожланади. Боладаги қизиқишлар ў'з вақтида қондирилиши, шу мақсадда пайдо бўлган саволларга жавоб берилиши лозим. Бу ёшдаги болага ўқитувчининг таъсири кучли бўлади, уларнинг топшириқ ва талабларини бажону дил бажарадилар, Ўқитувчининг бола олдидаги обрўси ниҳоятда кучлидир. Шу сабабли муаллим энг яхши намуна кўрсатадиган шахс бўлиши керак. Бунинг учун ўқитувчи ўз ўқувчиларининг жисмоний ва психологик хусусиятларини яхши билиши ва ҳисобга олган ҳолда улар билан мулоқотда бўлиши даркор.

Бола ривожланишида ўсмирлик даврининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, бу 11-15 ёшли ўқувчилардан иборат. Бу давр шахс ривожланишидаги энг мураккаб давр ҳисобланиб, баъзан уни ўтиш ёши даври, деб ҳам аташади, чунки бу йилларда улар болаликни тарк этиб балоғат ёшига ўтадилар. Ўсмирлик даврииг мураккаблиги уларнинг анатомик-физиологик ва психологик хусусиятларида содир бўлаётган кучли ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Тарбияда ўсмирлик даври, қийин давр ҳисобланади. Бу ёшдаги боланинг интизоми ёмонлашади, ўзлаштириши пасаяди, ўғил болалар ўртасидаги муносабатлар бир текисда бўлмайди. Ўсмирнинг хулқ-атворидаги беқарорлик, кўп нарсага танқидий кўз билан қараши, мақтанчоқлик хусусиятларини пайдо бўлиши, қизлардан бирини яширинча севиб қолиши кабилар унинг жисмоний ривожланиши ва балоғатга етиши билан изоҳланади. Тажрибали устоз, мураббийларнинг фикрича, ўсмирлик даври энг самарали ёшдир. Улар билан олиб бориладиган ўқув тарбиявий ишларнинг самарали бўлишини таъминловчи энг асосий шартлардан бири ўсмирнинг жисмоний ва маънавий ривожланишининг ўзига хос томонларини ҳисобга олиб иш тутиш ва уларда пайдо бўлаётган янги эҳтиёжларга ғоят катта эътибор беришдан иборатдир.

Бу ёшда дўстлик, ўртоқлик тарбиясига алоҳида эътибор бериш лозим. Ўсмирнинг дўсти, ўзининг тенгдоши, фикрдоши, тилакдоши, хатто танқидчиси ҳамдир. Бу даврда пайдо бўлган дўстлик, бир умрга қолиши мумкин. Ўсмирлар билан ишлаганда, ўқитувчи, мураббийдан юксак маҳорат, сабр-тоқат, вазминлик, уларнинг мустақил фикрлашларига имконият яратиш ва тинглаш, жамоа ҳаётига оид ишлар юзасидан ўсмирга қулоқ солиш кабилар уларга тўғри тарбия беришнинг муҳим шартидир. Улар, шахсини ҳурмат қилган, камситмайдиган, ўсмирларни катта бўлиб қолганини тан оладиган ўқитувчиларга ишонадилар ва ҳурмат қиладилар.

Ўспиринлик даври ёшликнинг дастлабки йиллари бўлиб, 15-18 ёшни ўз ичига олади. Булар катта ёшли ўқувчи-талабалар бўлиб, асосан ўрта махсус, касб-ҳунар коллежи ва олий таълим жараёнида шаклланадилар. Бу давр мураббийлар ва ўқитувчилар учун жуда масъулиятли бўлиб, улар ўз олдиларига катта ёшдаги ўқувчи-талабаларни ижтимоий ва шахсий ҳаётга бевосита тайёрлаш билан боғлиқдир.

Ўспиринлик жисмоний ўсишнинг даври бўлиб, организмнинг таркиб топиши, тўқималарнинг такомиллашиши ниҳоясига етади. Бу эса, ўқувчи-талаба шахсиннинг хусусиятларига ва фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади. Бу ёшда ўқувчи-талабанинг ўқишга муносабатида жиддий ўзгаришлар содир

бўлади. Улар ўзларининг ҳозирги ҳаёти ва фаолиятига келажак нуқтаи назаридан карай бошлайдилар. Шу сабабли ўқишга бўлган қизиқиш билан касбга бўлган қизиқиши ўртасида узвийлик вужудга келади.

Бу ёшдаги ўқувчи-талабада онглилик, мустақиллик даражасини ортиши, қизиқишлар доирасининг берилаётган билимлар билан қониқмаслик, кўпроқ нарсаларни билишга бўлган қизиқиш кучаяди. Шундай экан, ўқитувчилар ахборот-коммуникация воситаларидан самарали фойдаланиши, турли мавзуларда маърузалар, учрашув ва баҳслар ташкил қилишнинг аҳамияти беқиёс каттадир.

Шахс ривожланишининг яна муҳим бир даври ёшлик йиллари бўлиб, бу 17-18 ёшдан 24-25 ёшгачадир. У талабаларнинг ҳар томонлама шаклланиш жараёнини ўз ичига олади. Бу даврдаги ютуқлар олий ўқув юртидаги таълим-тарбия ишларининг самарадорлигига боғлиқдир. Талабалик даврининг хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръатлари билан рўёбга чиқишидир. Бу даврда шахснинг мураккаб фазилатлари, ҳислатлари, сифатлари такомиллашади. Жумладан, мустақиллик ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилик кабилар шаклланади. Ижтимоий воқеликка, ахлоқий қоидаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди. Йигит ва қизларимизни олий ўқув юртларига кириб ўқишлари уларда ўз кучлари, қобилиятлари ва ақл заковатларига, ички имконият ва иродаларига қатьий ишонч туғдиради.

Талабалик даврида ижодий тафаккур муайян ҳаётий тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис-туйғулар, қарашлар ахлоқий қадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Талабалар ўқув фаолиятининг муваффақияти олий ўқув юртидаги таълим ва тарбия жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва унга амал қилиш, ҳамда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” асосида талабалар онгида миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ишларини узлуксиз тарзда олиб боришдан иборатдир.

Бу ўзига хослик ривожланиш жараёнида яққол намоён бўлади. Ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, шахс хусусиятига мослашиш эмас, балки шу ёш

даврда ўқувчи-талаба имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия ишларини ташкил этиш демакдир. Шундагина шахс ривожланишига таълим-тарбиянинг таъсири самарали бўлади. ўқувчи-талабаларни ўқитиш ва тарбиялашнинг муваффақияти ўқитувчининг ҳар хил ёшдаги ёшлар ўртасидаги тафовутларни қай даражада ҳисобга олишига боғлиқдир. Шундай экан, тарбиячи мактабгача ёшдаги ва мактаб ҳамда ўрта махсус ва олий ўқув юртларида таълим олаётган ўқувчи-талабаларнинг ёши даврлари билан хусусиятларини ҳисобга олмоқлари лозим. Шахс, унинг характери, хулқ-атвори, умуман, жисмоний ва маънавий тараққиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу жараён мураккаб ва зиддиятлидир. Шу сабабли ривожланиш жараёни бир текисда бормайди, балки бунда сакрашлар, нотекисликлар ҳам содир бўлади.

Шундай экан, ўқитувчи ва тарбиячилар ўқувчи-талабанинг ёши ошган сари унинг эҳтиёжларида, интилиш ва қизиқишларида қандай сифат ўзгаришлари содир бўлаётганини мунтазам кузатиб боришлари лозим.

Хулоса шуки, педагогика назарияси фанининг энг муҳим вазифаси шахс ривожланишини ҳар жиҳатдан ўрганишдир ва ўқитувчининг педагогик фаолиятда муваффақият қозониш шарти ўз ўқувчи-талабаларининг хислат ва хусусиятларини билишидан иборатдир. Шахснинг характери, хулқ-атвори, шахси барча ижтимоий омиллар йиғиндиси, яъни теварак-атрофидаги одамларнинг унга муносабати, намуна кўрсатишлари, мафкуралари, ўз фаолиятида ҳосил қилган тажрибаси таъсирида шаклланади. Албатта, ижтимоий омиллар инсон шахсининг ҳар томонлама шаклланишига самарали таъсир кўрсатади. Шу боис педагог шахснинг муайян ривожланиш давридаги хусусиятлари, характери ва феъл-атворини белгиловчи омилларнинг ҳаммаси биргаликда таъсир кўрсатишини билиши лозим.[1]

[1] Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р. Педагогика (олий ўқув юртлари учун қўлланма). – Т.: 2005, 25-34-бетлар. IBRAGIMOV X., ABDULLAYEVA SH.. PEDAGOGIKA NAZARIYASI (darslik). – T.: “FAN VA TEXNOLOGIYA”, 2008, 53-57-betlar.

2.3. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ, ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТ ВА ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ ЎЗИГА ХОС ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН СИФАТИДА

Ҳозирги замон педагогика назарияси фани олдида турган муҳим муаммолардан бири – педагогик фаолият муаммоси ҳисобланади. Чунки, педагогнинг фаолияти орқали дунёвий билимлар ва педагогик-психологик ғоялар ҳаётга татбиқ этилади.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасида кадрларнинг янги авлодини тайёрлаш муаммосининг самарали ечими, биринчи навбатда, ҳозирги кун талабларига жавоб бера оладиган педагогика, психология, иқтисодиёт, маънавият, маданият, фалсафа, тарих, ҳуқуқшунослик ва бошқа фанларнинг билим асосларини чуқур биладиган профессионал малакага эга бўлган ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган иқтисодчи педагог кадрларнинг тайёрланиши билан боғлиқдир.

Узлуксиз таълим тизимини амалга ошириш жараёнида ёш авлодни кўнгилдагидек ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида гап борар экан, бу ғоят мураккаб ва кўп қиррали вазифани фақат малакали педагогик маҳоратга эга бўлган педагог кадрлар билан амалга ошириш мумкин.

Шундай экан, педагоглик касби – катта санъатдир. Бу санъатга у ёки бу педагог осонгина, ўз-ўзидан эриша олмайди. Бунинг учун ўқитувчилик касбига, яъни соғлом авлоднинг чинакам мураббий бўлишга ҳаваси, иштиёқи зўр, замон талабларини тез ва чуқур тушунадиган, ўзининг илмий, ижтимоий-сиёсий савиясини, педагогик маҳоратини изчиллик билан амалга ошира борувчи, мустақиллик ғояси ва мафкураси билан пухта қуроллантирган, ҳақиқий ватанпарвар ва меҳнатсевар кишиларгина эриша оладилар.

Педагогик фаолият билан шуғулланиш ва педагогик маҳорат туғма талант ёки наслдан-наслга ўтувчи хусусият эмас, балки изланиш, ижодий меҳнат маҳсулидир. Бу кўп қиррали педагогик фаолият заминида ижодий меҳнат ётади. Шунинг учун ҳам педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳамма

ўқитувчилар учун стандарт, яъни бир қолипдаги иш усули эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати жараёнида ташкил топади ва ривожланади.

Бу жараёнда илғор ўқитувчининг педагогик фаолияти, маҳорати ва тажрибаларини бошқа ўқитувчи ўрганиши, ундан ижодий фойдаланиши ва ўз фаолиятини илғор тажрибалар билан бойитиши зарур. Ўқитувчининг педагогик маҳорати асосан синф, аудитория машғулотларида яққол кўринади. Чунки ўқув машғулотлари ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра ўқитувчининг ўқув юртидаги асосий ишидир. Шу сабабли у илмий, ғоявий ва оммабоп бўлиши, турмуш билан ўқувчи-талабаларнинг тайёргарлик даражаси билан боғланиши зарур.

Таълим жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи ва талабалар ўртасида ўзаро жонли тил, фикр олишув, самимий муносабат, ҳурмат, асосий мақсадга эришишда ҳамкорлик лозим. Мазмуни саёз, амалий тажрибадан, турмушдан ажралиб қолган, умумий сўз ва қуруқ насиҳатгўйликдан иборат бўлган, расмият учун юзаки ўтказиладиган дарс-маъруза ва бошқа ўқув машғулотлари ўқувчи-талабаларни қизиқтирмайди, уларни илмий ва ғоявий жиҳатдан етарли озиқлантирмайди. Шундай экан, ўқув машғулотларини шундай ташкил этиш керакки, унинг таъсирида ўқувчи-талабаларда шу фанга нисбатан турли қарашлар, илмий тафаккур ва эътиқодлар вужудга келиши ва шаклланиши даркор.

Таълим ва тарбия жараёни таъсирчанлигининг янада юксак бўлиши, педагогнинг илмий салоҳиятига, ёшлар олдидаги обрўсига, шахсий сифатларига, илмий истеъдодига, таълим соҳасидаги тажриба ва маҳорати ҳамда ўқувчи-талабалар билан ўрнатилган дўстона муносабатига боғлиқдир.

Замон талаблари педагогларнинг ўзларида мавжуд бўлган билим ва савия билан чекланиб қолмасдан, хорижий мамлакатлар тажрибасини қунт ва сабот билан ўрганиб, мағзини чақиб, ундан кейин ўз ўқувчи-талабаларига сабоқ беришлари зарурлигини тақазо этади.

Педагогик фаолият самараси ўқитувчининг педагогик қобилияти қай даражада шаклланганлигига ҳам боғлиқдир. Қобилият – фаолият жараёнида

пайдо бўлади ва ривожланади. Жумладан, билиш қобилияти, тушунтира олиш қобилияти, кузатувчанлик қобилияти, нутқ қобилияти, обрў орттира олиш қобилияти, муомала қила билиш қобилияти кабилар.

Педагогик қобилият ва маҳорат ўқитувчида осонлик билан шаклланмайди. Ўқитувчилик касбини танлаган киши ўз мақсадига эришиш учун узлуксиз ўқиши, ўрганиши ва изланиши, ижодий меҳнат қилиши, мустақил юртимизда бўлаётган воқеликни тез англаши ва ўз меҳнатининг мамлакат учун қанчали зарурлигини чуқур ҳис қилиши зарур.

Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида қобилиятнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлмоғи ва тарбияланмоғи лозим:

1. Билиш қобилияти – фаннинг тегишли соҳаларига оид (математика, физика, химия, биология, тарих, адабиёт ва ҳоказоларга доир) қобилиятлар. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги фан-техника янгиликларини ҳамиша кузатиб боради, материални мукаммал билади, унга ниҳоятда қизиқади, оддий тадқиқот ишларини ҳам бажара олади.

2. Тушунтира олиш қобилияти – ўқув материалини ўқувчи-талабаларга тушунарли қилиб баён эта олиш, материал ёки муаммони аниқ ва тушунарли қилиб гапириб бериш, ўқувчи-талабаларни мустақил равишда фикрлашга ўргатиш, зарур ҳолатда ўқув материалини ўзгартира олиш, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчи-талабаларга етказиш кабилар.

Қобилиятли педагог ўқувчи-талабаларнинг руҳиятини, билим ва қобилият даражасини ҳисобга олади, уларнинг нималарни билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб қўйганликларини тасаввур этади. Баъзи ўқитувчиларга, айниқса, тажрибаси кам ўқитувчиларга ўқув материали оддий, тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай ўқитувчилар ўқувчи-талабаларни эмас, балки ўзларини назарда тутадилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзини ўқувчи-талабанинг ўрнига қўя олади, у катталарга аниқ, тушунарли бўлган нарсанинг ўқувчи-талабага

тушунилиши қийин ва мавҳум бир нарса бўлиши ҳам мумкинлигига асосланиб иш тутади. Шунинг учун у баён этишнинг характери ва шаклини алоҳида ўйлаб режалаштиради.

Қобилиятли ўқитувчи дарс материалини баён этиш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг қандай ўзлаштираётганликларини пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек, қобилиятли ўқитувчи ўқувчи-талабаларни материални ўзлаштириб олишлари учун замин тайёрлаб, уларнинг дам олишдан ишга ўтишлари, бўшашиш, ланжлик, лоқайдликларига барҳам бериш учун бироз вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзага келгунга қадар дарсни бошламайди.

3. Кузатувчанлик қобилияти – ўқувчи-талабанинг ички дунёсига кира олиш, ўқувчи-талаба шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанлик ва ҳоказолар. Бундай қобилиятли ўқитувчилар кичкинагина аломатлар, унча катта бўлмаган ташқи белгилар асосида ўқувчи-талабаларнинг руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам фаҳмлаб олади.

4. Нутқ маданияти – нутқ ёрдамида, шунингдек, имо-ишора воситасида ўз фикр ҳамда ҳис-туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир.

Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчи-талабаларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтираётган ўқувчи-талабанинг жавобини таҳлил қилаётган ёки маъқуламаётган бўлса ҳам унинг нутқи ҳамиша таъсирчанлиги, ўзи гапираётган нарсага қизиқаётганлиги билан ажралиб туради. Фикрнинг ифодаси ўқувчи-талабалар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

Ўқитувчининг баёни ўқувчи-талабалар фикри ва диққатини юксак даражада фаоллаштиришга қаратилади; ўқитувчи ўқувчи-талабалар олдига саволлар қўйиб, уларни аста-секин тўғри жавоб беришга ундайди, ўқувчи-талабаларнинг диққатини кучайтиради ва фикрини фаоллаштиради (“Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг”, “Ўйлаб кўринг” каби). Шунингдек, ўринли

қочирик, ҳазил, енгилгина истеҳзо нутқини жуда жонлантириб юборади ва уни ўқувчи-талабалар тез ўзлаштирадилар.

Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли, образли, талаффузи жиҳатидан ёркин, ифодали бўлиб, унда стилистик, грамматик, фонетик нуқсонлар учрамаслиги лозим. Бир хилдаги чўзиқ, зериктирадиган нутқ ўқувчи-талабаларни жуда тез чарчатади, уларни ланж, лоқайд қилиб қўяди. Айрим ўқитувчилар тез гапиришга, бошқалари секин-аста гапиришга мойил бўладилар. Бироқ ўқувчи-талабаларнинг ўқув материалини ўзлаштиришлари учун ўртача, жонли нутқ яхши натижа беришини эсдан чиқармаслик лозим. Шошқалоқлик материални ўзлаштиришга халақит беради ва болаларни тез чарчатиб қўяди. Ҳаддан ташқари секин нутқ ланжлик ва зерикишга сабаб бўлади. шунингдек, ҳаддан ташқари кескин ва қаттиқ товушли бақироқ нутқ ўқувчи-талабаларнинг асабини бузади, тез толиқтириб қўяди, ўқитувчининг заиф овози ёмон эшитилади. Ниҳоятда бир хил такрорланадиган имо-ишора ва хатти-ҳаракатлар ўқувчи-талабаларнинг ғашини келтиради.

5. Ташкилотчилик қобилияти – биринчидан, ўқувчи-талабалар жамоасини уюштиришни, жипслаштиришни, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни; иккинчидан, ўз ишини тўғри уюштиришни назарда тутади. Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда ишни вақтга қараб тўғри тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади. Дарс давомида ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари баъзан учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарснинг режасини ўзгартира олади.

6. Обрў орттира олиш қобилияти – ўқувчи-талабаларнинг ҳиссиёти ва иродасига бевосита таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишдир. Обрў ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун мажмуига, чунончи, унинг иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиши ва ҳоказоларга), шунингдек, ўқувчи-талабаларга таълим ва тарбия бериш

масъулиятини ҳис этишига, ўзининг ҳақ эканлигига ишонишига, бу ишончни ўқувчи-талабаларга етказа олишга ҳам боғлиқ.

Ўқувчи-талабалар қўполлик қилмайдиган, қўрқитмайдиган, тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчини жуда ҳурмат қиладилар. Ўқитувчининг бўшанлиги, лақмалиги, принципсизлиги ва иродасизлигини ёқтирмайдилар.

7. Тўғри муомала қила олиш қобилияти – ўқувчи-талабаларга тўғри ёндошиш йўлини топа олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигидадир.

8. Олдиндан кўра билиш қобилияти – ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчи-талабаларнинг келгусида қандай одам бўлиш истиқболини тасаввур қила олишда, тарбияланувчида қандай фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият тарбиянинг қудрати ва одамга бўлган ишонч билан боғлиқдир.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти – ўқитувчида диққатнинг барча хусусиятлари – ҳажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилиниши, сафарбарлиги кабилар тараққий этган бўлиши муҳимдир.

Диққатни айни бир вақтда тақсимлаш қобилияти – ўқитувчилик учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи материални баён қилиш мазмуни ва шаклини, ўз фикрини (ёки ўқувчи-талабанинг фикрини) диққат билан кузатади, айни вақтда барча ўқувчи-талабаларни кўриб туради, толиқиш, эътиборсизлик, тушунмаслик аломатларини тез пайқаб олади, интизомсизлик ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят, ўз хатти-ҳаракатларини ҳам кузатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча материални баён қилишга берилиб кетиб, ўқувчи-талабаларни эътибордан четда қолдиради, назорат қилмай қўяди, борди-ю ўқувчи-талабаларни диққат билан кузатишга ҳаракат қилса, фикрини йўқотиб қўяди.

Шундай қилиб, ўқитувчи юқорида кўрсатилган қобилиятлардан ташқари бир қанча ижобий сифатларга аниқ мақсадни кўзлаш, қатъийлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби фазиларга ҳам эга бўлиши керак.

Ўқитувчида бундай хусусиятлар бўлмаса ўртамиёна педагог даражасидан юқорига кўтарила олмайди.[1]

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг онглилигига, миллий ғоя ва мафкурага содиқлигига, билим ва фикр доирасининг кенглигига, ўз вазифасига муносабатига эътибор бермоқ керак. Айниқса, педагогик маҳоратда ўқитувчининг фикр доираси кенг бўлиши зарурлигини алоҳида ҳисобга олиш лозим. Чунки педагогда билим, фикр мукаммал бўлмаса, у камолотга эриша олмайди. Дарҳақиқат, киши у ёки бу масалани, албатта фикр орқали ҳал этади. Шунинг учун педагогик маҳорат соҳиби бўлишга интилган педагог, шубҳасиз, ўз билимини доимо кенгайтириши, ўқувчи, талабага маънавий-ахлоқий таъсир этувчи ғоя ва фикрларни янгилаб бориши зарур. Бунинг учун кўп ўқиши, ўрганиши лозим. Ўқитувчининг педагогик фаолияти ва маҳоратига баҳо беришда уни таълимни қай даражада ташкил қила билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Узлуксиз таълимда дарс ва маърузаларни мукаммал ташкил қилиши ўқитувчининг биринчи навбатдаги вазифасидир. Юқори савияда ўтилган мавзулар ўқувчи-талабалар онгида узоқ сақланади, уларнинг имон, эътиқоди ва мафкураларининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади. Шу сабабли, ўқитувчининг илмий савияси ўз бурчига муносабати, ёшларга мураббийлик иштиёқи, педагогик маҳорати, дастлаб дарс ва маърузаларда кўринади. Фан ўқитувчисининг фаолиятига бериладиган баҳо даражасини ҳам дарс ва маърузанинг сифати белгилайди.

Дарс бериш санъатини эгаллашда педагог уюштирган ўқув машғулоти, чуқур билим бериш воситаси бўлиши билан бирга, мустақил Ўзбекистоннинг равнақи, эртанги кунга бўлган ишонч, халқимизнинг ақл-заковати ва меҳнатининг нималарга қодирлиги, жамиятнинг муносиб фуқароси ва қурувчиси бўлиш учун нималар қилиш зарурлигини кўрсатувчи кўзгу бўлиб хизмат қилади.

[1] Малла Очилов. Муаллим қалб меъмори. – Т.: “Ўқитувчи”, 2001, 202-212-бетлар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, биринчи навбатда, ёшларимиз ўз мураббийлари ва профессор-ўқитувчилари дарсидан ҳар жиҳатдан мамнун бўлсинлар. Уларда романтик орзулар уйғонсин, тафаккури ривожлансин, амалий фаолият, ижодий қобилият, ўқиш-ўрганиш ва меҳнатга ҳавас кучайсин. Улар ўқув машғулотидан сўнг олган баҳолари билан эмас, балки билим ва малака ҳосил қилганликларини, маънавий озиқ олганликларини ҳис қилсинлар. Таълимнинг мазмундор, қизиқарли ва тушунарли бўлиши устоз билан шогирдлар қалбини, руҳини бир-бирига мустаҳкам боғлайди, улар ўртасидаги самимий ҳурмат ва ўзаро ишончни мустаҳкамлайди. Бунинг учун ўқитувчи аввало, ўз фанини ва уни ўқитиш йўл-усулларини мукаммал ўзлаштириб олиши, мураббий-педагогга хос маданиятнинг юқорилиги, ўз шогирдларига ҳурмат ва муҳаббат, улар ҳаётига қизиқиш ва руҳий ҳолатларни билиш ва тушуниш, босиқлик, ҳис-туйғуларини бошқара олишлари, ташқи кўриниши, кийиниш маданиятига эътибор беришлари, нутқ маданиятининг юқорилиги, жамоат ишларида фаолликлари, айниқса, омма ўртасида илмий-маърифий ва маънавий-маданий ишлар тарғиботчилари бўлишлари лозим.

Шундагина, мамлакатимизнинг келажаги бўлган ўқувчи-талаба ёшларимиз ўз устозларини номини зўр эҳтиром, чуқур миннатдорчилик билан тилга оладилар. Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида кўрсатилганидек, ўз фанлари бўйича тегишли маълумот эгаси, юксак касбий тайёргарлиги ва юқори ахлоқий фазилатлар соҳиби бўлиши керак.

Юқорида қайд этилган фикрлардан бугунги кун ўқитувчисининг педагогик фаолияти ва унинг шахсига нисбатан қўйилаётган талаблар мазмуни англанилади. Замонавий ўқитувчи қандай бўлиши лозим?

Ўқитувчи махсус педагогик, психологик ва мутахассислик маълумоти ва методик тайёргарликка, шунингдек, юксак ахлоқий фазилатларга эга шахс саналади.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддаси 7-бандига мувофиқ педагогик фаолият билан шуғулланиш суд ҳукмига

асосан маън этилган шахсларнинг таълим муассасаларида фаолият олиб боришларига йўл қўйилмайди.

Замонавий ўқитувчи шахсида қуйидаги фазилатлар намоён бўлиши керак:

1. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий ислоҳотлар моҳиятини чуқур англаб етиши ҳамда бу борада ўқувчи-талабаларга тўғри, асосли маълумотларни бериб бориши лозим.

2. Замонавий ўқитувчи илм-фан, техника ва замонавий технология янгиликлари ва ютуқларидан хабардор бўлиши талаб этилади.

3. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур ва пухта билимга эга бўлиши, ўз устида тинимсиз ишлаши ва изланиши лозим.

4. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчи-талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда фаолият ташкил этиши керак.

5. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида энг самарали шакл, метод ва бошқалардан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи даркор.

6. Ўқитувчи ижодкор, ташаббускор ва ташкилотчилик қобилиятларига эга бўлиши шарт.

7. Ўқитувчи юксак даражадаги педагогик маҳоратга, чунончи, коммуникативлик лаёқатига эга бўлиши, педагогик техника, нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари (мимика, жест, пантомимика) қонуниятларини чуқур ўзлаштириб олишга эришиши лозим.

8. Ўқитувчи юксак нутқ маданиятига эга бўлиши ва унинг нутқи бир қатор сифат ва хусусиятларга эга бўлиши керак.

9. Ўқитувчи кийиниш маданиятига (содда, озода ва бежирим кийиниш, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг диққатини кўп жалб этувчи турли хил безаклар (қимматбаҳо тақинчоқлар ва ёркин рангли пардоз-андоз воситалари)дан ортиқча ва ўринсиз фойдаланмаслик, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, ҳатто соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийинишига одатланиш кабилар) эга бўлиши лозим.

10. Ўқитувчи шахсий ҳаётда пок, атрофдагиларга ва ҳамкасбларига ўрнак бўла олиши лозим.

Замонавий ўқитувчи шахсининг мазкур талабларни ўзида акс эттира олган ички ва ташқи қиёфаси унинг ўқувчи-талабалар ва ҳамкасблари ҳамда ота-оналар ўртасида обрў-эътибор қозонишини таъминлайди.

Узлуксиз таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг икки муҳим кўрсаткичи – сифат ва самарадорлик айнан ўқитувчининг педагогик фаолияти салоҳияти ва касбий маҳоратига узвий алоқадордир. Унинг касбий талабномаси (профессиограммаси) талаблар кучайтирилмоқда.

Касбнома (профессиограмма) қуйидагиларни ўз ичига олади: ўқитувчи шахсининг хусусиятлари; ўқитувчининг педагогик-психологик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар; махсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмуни; ихтисосга оид услубий тайёргарликнинг мазмуни.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

– миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкуранинг мазмун-моҳиятини ва педагогик асосларини чуқур тушуниш, ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш, ижтимоий фаоллик;

– касбий педагогик фаолиятида – ўқувчи-талаба ёшларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик касбини севиш; психологик-педагогик такт, педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти, ҳаққонийлик, дилкашлик, талабчанлик, қатъийлик ва мақсадга интилиш; вазминлик, ўзини тута олиш;

– билиш соҳасида – кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш, педагогик маълумотни интилиш ва ҳ.к.

Ўқитувчининг педагогик-психологик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар:

– педагогика, психология ва методология асосларини, шахснинг шаклланиш ва ривожланиши қонуниятларини билиш;

– тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари, шакл ва методларини тушуниш, болалар, ўсмир ва ўспиринлар физиологик ривожланишининг асосий қонуниятларини билиш;

– ўқувчи-талабалар гигиеник ва соғлом турмуш тарзи тарбиясининг назарий, табиий-илмий асослари ва воситаларини билиш;

– шахс ривожланишининг психик қонуниятларини, ҳар хил ёшда шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини билиш.

Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш соҳасида:

– ҳар қандай педагогик вазиятни таҳлил қилиш; педагогик таъсирларни режалаштириш ва натижаларини мўлжаллай олиш, ижтимоий-педагогик ҳодисаларнинг амалдаги ҳолатини, уларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабларини, шарт-шароитлари ва характерларини таҳлил қила билиш ва баҳолай олиш;

– ўқувчи-талабаларнинг тарбияланганлик ва билим даражасини аниқлаш;

– шахс ва жамоанинг ривожланишини белгилай олиш;

– таълим ва тарбия жараёнида ўқувчи-талабаларда учраши мумкин бўлган қийинчиликлар ва хатоларни кўра билиш№

– аниқ педагогик вазифалар ва уларни ҳал қила олиш;

– ўқувчи-талабаларнинг синф ва аудиториядаги ҳам дарсдан ташқари фаолиятига раҳбарлик қилиш соҳасидаги ишларни режалаштириш кўникмаси;

– ўқувчи-талабаларнинг ташқи кўриниши ва қилиқларидан унинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни аниқлаш, маълум вазиятда ўқувчи-талабалар хулқининг хусусиятларини англаш ва изоҳлаш кўникмаси;

– ўзини хаёлан тарбияланувчи, яъни ўқувчи-талабалар ўрнига қўя олиш кўникмаси;

– ўқувчи-талабаларни шахс учун ва ижтимоий қимматли истиқболларга қизиқтириш ва жалб қилиш кўникмаси;

– умумий вазифаларни бажариш учун ўқувчи-талабаларни гуруҳларга бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатларини ҳисобга олиш кўникмаси;

– тезда қарорлар қабул қилиш ва педагогик таъсирнинг анча кучли воситаларини тез топа олиш кўникмаси;

– тўғри талаблар қўя билиш, педагогик вазият ва ҳар бир ўқувчи-талабанинг хусусиятларига қараб уларни ўзгартира олиш кўникмаси;

– айрим ўқувчи-талабалар жамоаси ва кичик гуруҳлар, шунингдек, ота-оналар ва ўқитувчилар билан педагогик мақсадга мувофиқ муносабатлар ўрната олиш кўникмаси;

– ҳар хил одамлар билан турли шароитда алоқа қилиш, умумий тил топа билиш ва тўғри муомала қила олиш кўникмаси;

– ўқувчи-талабаларни ўзига қарата олиш кўникмаси;

– зарур ҳолларда жамоага ва айрим ўқувчи-талабаларга нисбатан муносабатни ўзгартира олиш, уларга индивидуал ёндашиш йўлларини топа олиш кўникмаси;

– руҳий хусусиятлар ва маънавий-руҳий вазиятлар, ижтимоий педагогик-психологик ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг сабабларини кўра олиш кўникмаси;

– синф ва гуруҳдаги ижобий ёки салбий ижтимоий педагогик-психологик ҳодисаларнинг, жамоадаги муносабатларнинг характерини оча билиш кўникмаси ва ҳ.к.

Педагогик жараённи тўғри уюштириш соҳасида:

– қўйилган педагогик вазифани асосли равишда ўзгартира олиш кўникмаси;

– ташқи таъсирларга мослашиш ёки улардан сақланиш; шароитга қараб ҳаракат воситаларини танлаш ва қайта ўзгартира олиш малакаси;

– ўқувчи-талабаларнинг жамоадаги ўзаро муносабатларига раҳбарлик қила олиш, уларни тўғри йўлга сола билиш, пайдо бўлиб турган ўзаро низоларни йўқота билиш; ўқувчи-талабалар орасида дўстлик ва ўртоқликни ривожлантира олиш кўникмаси;

– кўрсатилган йўл-йўриқларни амалга ошириш, ўқувчи-талабаларнинг иши устидан жорий назарий назорат қилиш, фаолиятнинг характер ва йўналишини алмаштириб туриш кўникмаси.

Якуний ҳисоб, олинган натижаларни баҳолаш ва педагогик вазифаларни белгилаш соҳасида:

– олинган натижаларни дастлабки маълумотлар ва топширилган педагогик мақсадга таққослаб таҳлил қила билиш кўникмаси;

– ўқув-тарбиявий ишларнинг самарали шакл, метод ва воситаларини топа билиш кўникмаси;

– таълим ва тарбия усулларини қўллашнинг қулай шароитларини аниқлай билиш кўникмаси;

– педагогик фаолиятнинг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қила билиш кўникмаси;

– илғор тажрибаларни умумлаштириш, ишнинг самарали шакл ва усулларини ўзлаштириб олиш мақсадида бошқа ўқитувчилар тажрибасини таҳлил қила билиш кўникмаси; ўз тажрибаси билан педагогика назарияси ўртасидаги боғланишни аниқлаш, тадқиқотчилик вазифаларини ўз олдига қўя билиш кўникмаси;

– эришилган натижаларни таҳлил қилиш асосида галдаги педагогик вазифаларни белгилай олиш ва амалга ошира олиш кўникмаси.

Махсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмунига қуйидагилар киради:

– ихтисосга доир билимларни билиш; илмий билимларни, илмий тадқиқот методологияси ва методларини билиш; фаннинг назарий ва амалий аҳамиятини ҳозирги даражаси, қонуниятлари, тарихи ва ривожланишининг кейинги асосий йўналишларини билиш; педагогика ва психология фани асосларини тушуниш; айрим фан соҳасидаги билимларни чуқурлаштириш, мустақил илмий-тадқиқот ишидан дастлабки малакалар ҳосил қилиш, билимларни мустақил тўлдириш учун библиографик маълумотномалар, кўрсатмалар, проспект, тематик каталоглардан фойдалана билиш ва ҳ.к.

Ихтисосга доир методик тайёргарлик мазмуни:

– узлуксиз таълим ривожланишининг ҳозирги босқичида фанларни ўқитишнинг мақсади ва вазифаларини билиш, давлат таълим стандарти, амалдаги фан бўйича ўқув дастурларини, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини ҳар томонлама пухта билиш;

– фаннинг қайси масалалари ўқувчи-талабаларда қийинчилик туғдиришини тез пайқаш, бу қийинчиликлар моҳиятини тушуниш, уларни бартараф этиш йўлларини, ўқитиш методикасининг назарий асосларини билиш;

– маълум шароитларда дидактиканинг, педагогик психологиянинг асосий қоидаларига таянган ҳолда ўқитишнинг қулай муқобилларини танлай олиш; зарур ҳолларда ишнинг маълум усулларини бошқаси билан алмаштира билиш, дидактиканинг асосий қисмлари (тушунча, қонуниятлар, кўникма ва малака)ни, уларни шакллантириш методикасини билиш;

– ўқув-тарбиявий ишларнинг назарий асосланган ташкилий шакллари, методлари ва воситаларини танлай олиш;

– режалаштирилган педагогик таъсирларга ўқувчи-талабаларнинг жавоб ҳаракатларини олдиндан чамалай билиш кўникмалари ва ҳ.к.

Ўқув-тарбия жараёнини режалаштириш ва амалга ошириш соҳасида:

– ўқувчи-талабаларнинг тарбияланганлик ва билим даражасини ҳисобга олган ҳолда таълим-тарбия мақсадига мувофиқ ўқув материалини танлаш, уни анализ ва синтез қила олиш кўникмаси;

– илмий-материални қайта ишлаб, ўқув материалига айлантира олиш кўникмаси;

– маълум дидактик вазифага мувофиқ ўқувчи-талабалар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда мураккаб матнларни ва ўқув материалини ўзлаштира олиш кўникмаси;

– дарсни ижодий ва асосли ташкил эта олиш кўникмаси.

Ўқувчи-талабалар фаолияти турларининг педагогик имкониятларини аниқлаш ва ҳаракатга келтириш соҳасида:

– тарбиявий мақсадга мувофиқ айрим ўқувчи-талабалар ва жамоа учун вазифалар белгилаш, қўйилган мақсад асосида уларнинг тушунчасини ўзгартира олиш кўникмаси;

– ўқувчи-талабаларга таъсир ўтказиш ва улар фаолиятига раҳбарлик қилишни режалаштириш кўникмаси;

– таълим ва тарбия услуб (метод)ларини педагогик мақсадга мувофиқ қўллаш кўникмаси;

– ўқувчи-талабалар хулқи ва фаоллигини бошқариш;

– ўқувчи-талабаларда фанга қизиқишни уйғотиш ва ривожлантира билиш;

– мутахассислик бўйича барча ўқув-тарбиявий ишларни ҳозирги замон дидактикаси, педагогик-психологик, тизимли, технологик ёндошувлар ва техник талаблар даражасида ташкил қила билиш;

– таълим жараёнида ўқувчи-талаба шахсини ривожлантириш, шунингдек, уларни ижтимоий-фойдали меҳнатга ва касбий фаолиятга тайёрлаш кўникмаси;

– оддий кўргазмали қуроллар тайёрлай билиш, ўқитишнинг техника воситалари билан ишлаш малакасига эга бўлиш ва улардан фойдаланиш методикасини билиш ва ҳ.к.[1]

“Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдеворидир”, – деган шиор кун тартибига ўринли киритилган мустақиллик йилларида бу масаланинг ечими ўқитувчи ва тарбиячи шахсига янада мустаҳкам алоқадор бўлиб қолди. Боиси, ўқитувчи тажриба ва малкасининг уйғунлиги муваффақиятлар гарови эканлиги сир эмас. Ўқитувчининг ижодкор ва ташаббускор бўлиши лозимлигини мазкур дарслик эпиграифдаги буюк немис педагогининг фикри ҳам тасдиқлайди.

Таълим тизимини инсонпарварлаштириш (гуманизациялаш) муаммоси кун тартибига қўйилган бугунги кунда ўқитувчи шахсининг инсонпарварлик жиҳати олдинги ўринга чиқди.

Ўқитувчининг шахсий фазилатлари:ахлоқий баркамоллик, яъни саҳоватпешалик, меҳрибонлик, талабчанлик, маънавий поклик қаноатлилик, ростгўйлик, садоқатлилик, покизалик, зийраклик, андишалилик, вазминлик, сабр-бардошлик, мулойимлик ва бошқалардир.

Ўқитувчининг касбий фазилатлари: ўз соҳасининг пухта билимдони бўлиш, ҳунар сирларини содда усулда ўргата олиш, ҳаётий тажрибалари

[1] Малла Очилов. Муаллим қалб меъмори. – Т.: “Ўқитувчи”, 2001, 202-208-бетлар.

асосида тарбияловчилик, шогирдлар эҳтиёжлари ва ютуқ-камчиликларини идрок эта олувчанлик, нутқ маданиятига эга бўлиш, шахсий намуна бўла олишлик ва шу кабилардир.

Шогирдлик одоби бўйича қуйидагича мезонлар қайд қилинади: *“Агар сендан шогирдлик одоби нечта, деб сўрасалар, еттита дегин”. 1) аввало: ўз ишига яхши муносабатда бўлиш, яъни ўз касбини севиш; 2) ўз ишига эътиқод қўйиш ва унга ишониш; 3) устоз олдида хокисор бўлиш, ўз ножўя одатларини тарк этиш; 4) кўриш(ножоиз) лозим бўлмаган ҳамма нарсалардан нигоҳини олиб қочиш; 5) эшитиш мумкин бўлмаган барча нарсаларга қулоқ солмаслик; 6) барча нолойиқ ишлардан қўл тортиш; 7) устозига қарши бўлган кишилар билан муомала қилмаслик.* Ана шу кесимларда ўқитувчи ва ўрганувчи ўртасидаги диалектик муносабат тўлақонли амалга оширилади.

Ўқитувчидан биринчи навбатда қуйидагилар талаб қилинади:

1. Жисмоний ва ақлий саломатлик.
2. Юксак ахлоқий ва инсоний фазилатлар.
3. Кучли ва кенг қамровли пойиндор билим.
4. Методик мукаммаллик ва сайқалланган касбий маҳорат.
5. Нутқ маданияти, нотиқлик санъати ва имло саводхонлиги.
6. Муттасил ўз устида ишлаш ва малакасини ошириш ва бошқалар.

Одатда, кўпчилик ўқитувчилар шахсни ўргатиш ва тарбиялашдаги вазифасини ўз ўқув фани доирасида ўқувчини тегишли билим ва кўникма ҳамда малкалар билан қуроллантириш, уларда таҳлил қилиш, умумлаштириш ва қиёслаш сифатларини шакллантиришда кўрадилар. Ваҳоланки, ўқитувчининг меҳнати ва унинг педгогик фаолияти кенг қамровлидир. У ўқитишнинг учта муҳим ижтимоий функцияси – **таълим бериш, тарбиялаш ва шахсни ривожлантириш** билан боғлиқ вазифаларини бажаришга масъулдир. Бироқ олий ўқув юртларидаги машғулотлар ўқитувчининг амалга оширадиган амалий-педагогик фаолияти билан етарли даражада боғланмаган. Умуман, бу фикрни қуйидаги объектив ва субъектив омиллар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, бўлажак ўқитувчиларни ижодкорлик фаолиятига тайёрлашни кўзда тутиб ўқув режасига киритилган машғулотлар аксариятининг мазмуни айнан ўқитувчи ўқувчи-талаба шахсини шакллантиришга йўналтирилган. Ушбу вазият ўқитувчининг малакали мутахассис сифатида шакллантирилишида ижобий таъсирга эга бўлсада, унинг касбий-педагогик фаолиятида бевосита қўллай оладиган ижодкорлик фаолиятига тайёрлаш методларини эгаллашига хизмат қилмайди.

Иккинчидан, бўлажак ўқитувчиларни касбий фаолиятга тайёрлашда ижодкорлик тушунчаси маълум бир чекланган маънода, одатда техник ижодкорликни амалга ошириш ва бошқаришга тайёрлаш маъносида талқин қилинади. Кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқариш жараёнида шакллантириладиган шахсда эса нафақат техник ёки бадиий ижодкорлик билан боғлиқ, балки янада чукурроқ билимларни талаб қилувчи тадқиқотчилик ижодкорлигини шакллантириш лоим бўлади.

2.4. ЎҚИТУВЧИЛИК КАСБИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТДА ТУТГАН ЎРНИ

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўзда тутилган вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитда таьлим-тарбияни ташкил этишдан кўзланган мақсадга эришиш ўқувчи-талабаларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш вазифалари таълим муассасаларида фаолият юритаётган ўқитувчилар зиммасига юклатилган.

Ўқитувчининг кўп қиррали ва мураккаб фаолияти замирида ёш авлодни баркамол шахс сифатида тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш каби муҳим вазифалар ётади. Буларни амалга ошириш эса ўқитувчининг хилма-хил фаолиятига боғлиқ: ўқувчи-талабаларни ўқитиш ва дарсдан ташқари тарбиявий ишларни ташкнл эта билиш ва ўтказиш, ота-оналар ва жамоатчилик ўртасида педагогик билимларни тарғибот қилиш ишларини

олиб бориш ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчидан чуқур билимга эга бўлишни, ўз соҳасини, ўқувчи-талабаларни севишни талаб қилади. Ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ва фидойи ўқитувчилар сони йилдан йилга кўпайиб бормоқда ва бундай педагоглар эл-юртга танилмоқда.

Таълим муассасаларида таълим ва тарбия ишларини ташкил этувчи ва амалга оширувчи шахс – бу ўқитувчи. Яхши ўқитувчи бўлиш учун **педагогик назарияни** эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назария ўқувчи-талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-қоидалар, умумлаштирилган, усулий ғояларни баён этади. Бироқ таьлим бериш жараёнида педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар ҳам учраб турадики, уларнинг оқилола ечимини топиш учун ўқитувчидаи билимдонлик, пухта амалий тайёргарлик, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорлик талаб қилинади.

Шунинг учун ҳам мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ишлайдиган ўқитувчи:

– педагогик қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;

– миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукаммал эгаллаган, дпллй гшмлардал ҳам хабардор, маънавий баркамол шахс;

– Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўғри англаган, эътиқодли фуқаро;

– ихтисосига доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукаммал эгаллаган мутахассис;

– ўқитувчилик касбига меҳр қўйган, ёшларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчиси ва талабаси улғайиб яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, унинг шахс сифатида ривожланиб баркамол инсон сифатида камол топишига кўмаклашадиган мураббий;

– эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан адолатли, одобли касб эгаси бўлмоғи даркор.

Ўқитувчи ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган, ўқувчи-талабаларга таълим-тарбия беришга махсус тайёргарлик кўрган, касбига мувофиқ педагогик фаолият билан шуғулланаётган инсондир. Бу ерда “касбига мувофиқ” жумласига эътибор бериш лозим, чунки нокасбий педагогик фаолият билан деярли барча одамлар шуғулланади, аммо фақат ўқитувчигина қачон, қаерда, қандай тарбия бериш кераклигини билади ва бу тарбиянинг самарали усулларидан фойдаланиш ҳамда педагогик қоидаларга мос ҳолда олиб боришни уддалай олади, ўз касбий бурчини бажариш учун белгиланган тартибда масъулиятни сезган ҳолда меҳнат қилади. Ўқитувчилик иши инсон фаолиятнинг мураккаб турларидан биридир. Ўқувчи-талабаларни тарбиялашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигинн ўзида акс эттрувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Аммо одамларнинг аксарият қисми ўқитувчи айнан ннма билан шуғулланишларидан тўлиқ хабардор эмас ва педагогик фаолиятнинг кўзга ташланган ташқи белгиларини кўрсатиш билан чекланади. Агар саволни: **«Ўқитувчининг бошқа одамлардан нима фарқи бор?», – деб берсак, кўп нарса ойдинлашади.** Ўқитувчи фақатгина фанни билган кишининг вазифаси эмас, у шу баробарида педагогик фаолиятни ҳам эплай олиши керак.

Албатта, математикани ўргатиш фақат математикани биладиган одамнинг қўлидан келади. Лекин тарбиялашни билмаган қанчадан-қанча билимли математиклар ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи бўлиб чиқадилар. “Ўқитувчи ўзи нима иш қилади? Унинг педагогик вазифаларини қандай сўзлар билан ифодалаш мумкин?”, – деган саволга моҳирона жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар педагогик профессиограммада келтирилган ихтисослик хусусиятларини билишлари лозим. Профессиограмма қуйидаги хусусиятларни ўз ичига олади:

1) ўқитувчи шахсининг хусусиятлари;
2) ўқитувчининг руҳий-педагогик тайёргарлигига қўйиладиган

талаблар;

3) махсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмуни;

4) ихтисосга оид усулий тайёргарликнинг мазмуни.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари:

Ғоявий йўналишда: илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш; ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш; ижтимоий-сиёсий фаоллик.

Педагог касби йўналишда: ўқувчиларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик фаолиятдан ҳузурланиш; руҳий-педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур, ташкилотчилик қобилияти; ҳаққонийлик; дилкашлик; талабчанлик; қатъийлик; мақсадга интилиш; вазминлик; хушмуомалалик; ўзини тута билиш; касбий лаёқатлилик.

Билиш борасида: кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, ителлектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш; ўзининг педагогик маълумотини оширишга интилиш.[1]

Педагогнинг вазифаси педагогларга хос касбий билим ва маҳоратни қўллашга интилишдир. Албатта, педагогларнинг ўз маҳоратларини ишга солишлари билан боғлиқ асосий йўналиш – бу ўқитиш, билим бериш, тарбия бериш, ўқувчи-талабаларнинг билим савиясини ошириш ва уларнинг малакаларини шакллантиришдир. Бу йўналишларнинг ҳар бири доирасида кўп муайян ҳатти-ҳаракатлар бажарилади ва бу ишлардан кўзда тутилган вазифалар кўп ҳолатларда яширинган бўлиб, ҳамма вақт ошкора кўриниб турмайди. Шунга қарамасдан, педагог ишининг моҳиятига қараб, касбий педагогик асоси нима эканлигини аниқлаймиз: ўқитувчининг асосий вазифаси – бу таьлим ва тарбия бериш, малакаларни шакллантириш жараёнларини бошқариш; ўқитиш эмас, ўқишга йўл кўрсатиш, тарбия бериш эмас – тарбиялаш жараёнига раҳбарлик қилишдир. У ўз вазифасини яққолроқ англаган сари ўз ўқувчи-талабаларига кўпроқ мустақилликни, ташаббускорлик ва эркинликни тақдим қилади.

[1] З.Исмоилова. Ўқитувчи ва унинг жамиятда тутган ўрни.//UZLUKSIZ TA’LIM, 2004йил 2-сон, 81-82-бетлар.

Шунииг учун ҳам Сократ моҳир педагогларга **“фикр акушерлари”** номини берган. Унинг номи **“майэтика”**, таржимада **“доялик санъати”**дир. Тажрибали педагог тайёр маьлумот бериш эмас, балки ўқувчи-талабанинг миясида фикр туғилишига ёрдамлашиши керак. Демак, педагог меҳнатининг моҳияти – бу баркамол инсон шаклланишига ҳамроҳ бўладиган барча жараёнларни бошқаришдир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, педагог-ўқитувчи омили ёшларнинг ғоявий-сиёсий билимларни эгаллашлари орқали касбий билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришда асосий ҳисобланади. Давр тараққиёти ва эҳтиёжлари асосида педагог-ўқитувчи “шахси”ни ривожлантириш, педагогик таъсир этиш воситасида улардаги қобилият, қизиқиш, истеъдод, эътиқод ҳамда амалий кўникмаларни шакллантириш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Шу боис ёшлар таълим-тарбиясида юксак самарадорликка эришишда ҳар бир фан ўқитувчисидан чуқур педагогик-психологик билим, кўникма ва малакалар, ўқитувчи-талабаларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш талаб этилади. Шунга кўра ўқитувчи шахсий режасини қуйидаги талаблар асосида ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир:

– педагогик муаммоларни прогноз қилиш: ўқитувчи педагогик прогноз қилишда муаммоларни олдиндан кўра билиш ва уни бартараф этиш қобилиятига эга бўлиши лозим;

– муаммоларни ҳал этишнинг методик жиҳатдан мақбул йўлларини излаб топиш ва шакллантириш: ўқитувчи муаммони методик жиҳатдан ҳал этишда энг самарали ва оптимал усулпи танлаши ва уни қўллаган ҳолда муаммоларни бартараф этиш зарур;

– ўқувчи-талаба шахсига “педагогик таъсир” кўрсатиш маҳоратига эга бўлиши: ўқитувчи ўқувчи-талаба шахсига «педагогик таъсир» кўрсатиш усул ва воситаларидан ўринли фойдаланишда таълим-тарбия жараёнининг марказида ўқувчи-талаба шахсини шакллантиришни назарда тутиши зарур;

– ўз вазифасини фақат таълимиинг синф-дарс шакли билан чегарамаслик: иидивидуал ўзлаштириш жараёнини ҳисобга олган ҳолда дарсдан ташқари қўшимча машғулотлар ташкил қилиш орқали таълимда самарадорликка эришиш керак;

– синф ёки гуруҳ раҳбари вазифасига масъулият билан ёндашиш: синф-гуруҳ жамоаси ва ҳар бир ўқувчи-талабанинг педагогик-психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўз вазифасига жиддий ёндашиш лозим;

– синф-гуруҳ раҳбари ва ота-оналарнинг ҳамкорликдаги фаолияти асосида ягона таълим-тарбия мақсадини амалга ошириш зарур;

– синфдан ва дарсдан ташқари дарсларни изчил ва тизимли ташкил этиш: мазкур дарсларда бирдамлик, жамоавийлик, дўстлик, бир-бирига ижобий муносабат, миллий ва умуминсоний қадриятлар, Ватанга муҳаббат туйғуларини тарбиялашга алоҳида эътибор қаратиш лозим;

– ўқувчи-талабаларни мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежи, олий ўқув юрти кутубхонасидаги китобларни асраб-авайлашга жалб қилиш: кутубхоналар билан алоқани йўлга қўйиш орқали ўқувчи-талабаларда китобга бўлган ижобий муносабатни, китобхонликни ҳамда кенг дунёқарашни шакллантириш зарур;

– ўқувчи-талабаларнинг дарсдан ташқари фаолиятини ягона таълим-тарбия уйғунлигида режалаштириш: ўқувчи-талабаларнинг бўш вақтларини керакли машғулотлар билан банд қилиш, уларни тўгаракларга жалб қилиш, касбга йўллаш кабиларга аҳамият бериш лозим;

– режалаштирилган ишларни тизимли ва мажмуавий ёндашувлар асосида олиб бориш: ишлаб чиқилган тизим асосида таълим муассасаси жамоаси билан биргаликдаги фаолиятни ташкил қилиш зарур.

Ўқитувчининг бундай фаолияти ўқувчи-талабаларни ҳар томонлама билимлар билан қуроллантириш, таълим жараёнининг субъекти сифатида ривожлантириб ҳамда шакллатириб боришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Ўқитувчи фаолиятини педагогик-психологик жиҳатдан ўрганиш натижаларининг кўрсатишича, ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолияти

самарадорлигини оширишда педагогнинг шахсий сифатлари ва унинг касбий тайёргарлиги катта аҳамият касб этади. Шунга кўра ўқитувчининг касбий-шахсий маҳоратга эга бўлиши, илмий жиҳатдан билимдонлиги ва унинг шахсига хос ижобий фазилатлари ўқувчи-талабаларда фаоллик ҳамда мустаҳкам ижодий билимга интилишни шакллантиришнинг ҳал қилувчи асоси ҳисобланади.

Педагогик амалиёт даврида бўлажак ўқитувчиларда касбий-шахсий сифатларни шакллангириш учун кенг имкоииятлар яратилади ва бу жараён касбий фаолиятга максимал яқинлаштирувчи энг муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Педагогик амалиёт даврида талабада ўқитувчилик касбига ижобий муносабатлар, педагогик фаолиятга ижодий ёндашиш, фаннинг сўнгги ютуқларини амалиётга жорий этиш, синфга раҳбарлик қилиш қобилиятини шакллантириш, ўқувчи-талабалар шахсини, синф ёки гуруҳ жамоасини педагогик-психологик жиҳатдан ўрганиш, миллий тарбия масалаларини ҳал этишда ўқув-тарбия муассасаларига ёрдам бериш, маданий-оммавий ишларда фаол иштирок этиш, билим, кўникма ва малакаларни янада таркиб тошириш каби жиҳатлар фаоллашиб, мустаҳкамланиб, уларни ўқитувчилик касбига ва меҳнатига тайёрлаб боради.

Бундан ташқари таълим самарадорлигига эришиш учун бўлажак ўқитувчи шахсига бугунги кунда таълимни модернизациялаш шароитида замонавий ўқитувчи шахсига қуйидаги педагогик-психологик талаблар қўйилади (1-шаклга қаранг).

1-шакл

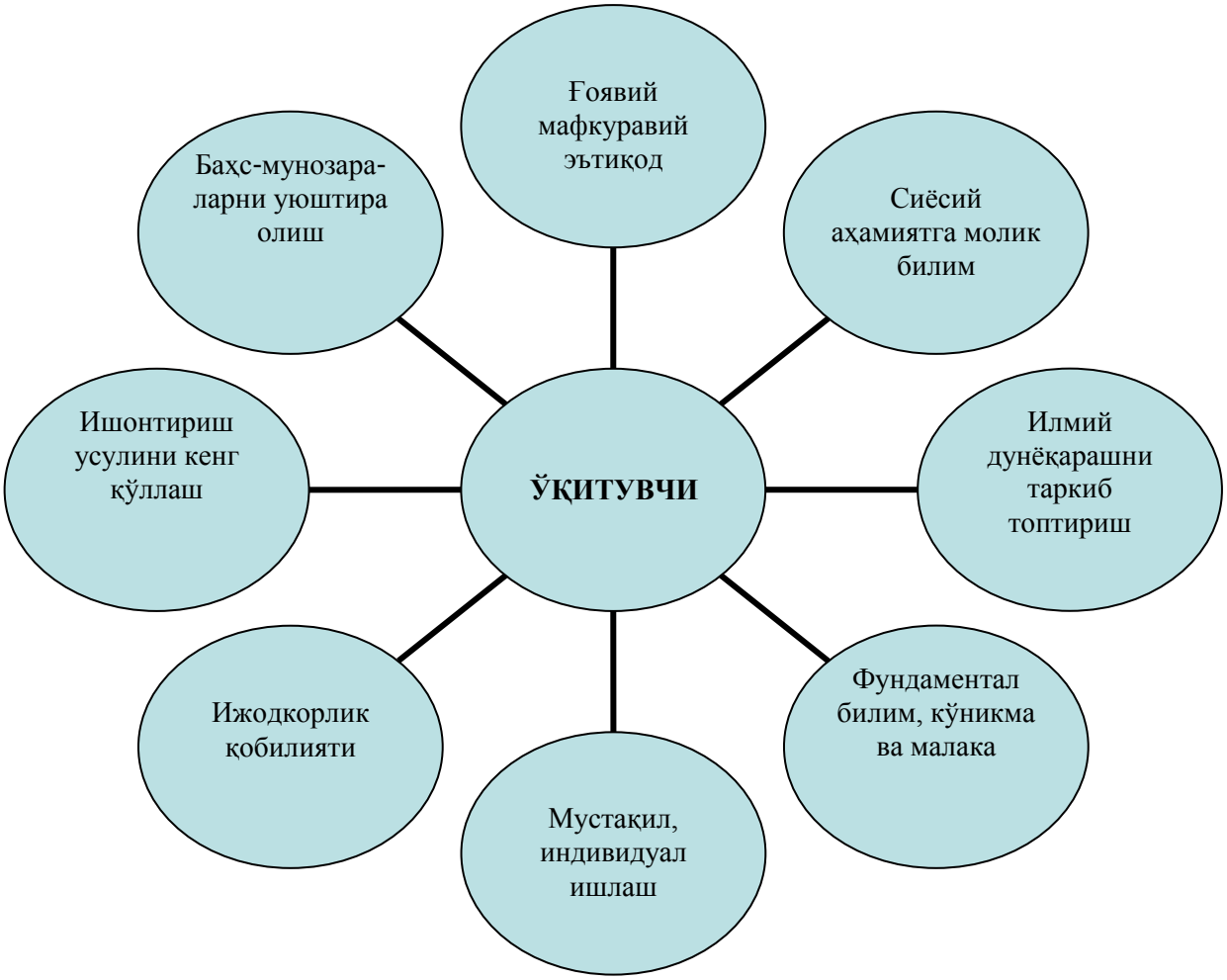

Юқоридаги сифатларни ўзида мужассамлаштирган бўлажак ўқитувчи, ўз ўз ўқувчи-талабаси шахсида: олижаноблик, ақлий қобилият, маънавий етуклик ва бошқа юксак инсоний сифатларни тарбиялай олади. Бу жараёнда ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг ёшига хос педагогик-психологик индивидуал хусусиятларни ҳисобга олгани ҳолда:

– ўқувчи-талабаларни онгли интизомга риоя қилишга одатлантириш;

– педагогик фаолиятда адолатли йўл тутиш;

– синф ва гуруҳ фаоллар ҳаракатини қўллаб-қувватлаш;

– ўқувчи-талабаларнинг мустақил фаолиятларини муносиб рағбатлантириб бориш;

– берилган топшириқларни ўз вақтида бажаришни талаб қилиш;

– синф ва гуруҳ жамоасидаги тарбиявий ишларни изчил олиб бориш каби усуллардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.[1]

Бундан ташқари бўлажак ўқитувчида педагогик маҳоратни шакллантиришда маъруза, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, турли ахборот заҳиралари, ўқув-методик адабиётлар кўламини кенгайтириш ҳамда педагогик амалиёт даврида олиб борган кузатишлари натижасида тўплаган материалларни амалда қўллаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Маълумот – таълим-тарбия орқали тўпланган билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси ва шаклланган маънавий фазилатлар йиғиндисидир.

Таълим – инсониятни илмий билимлар, ҳаёт учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, қобилиятларини ўстириш, тафаккурларини шакллантириш жараёнидир. Шунингдек, таълим педагогларининг (билим бериш) фаолиятидан ва ўқувчи-талабаларнинг (билим олиш, ўқиш) фаолиятларидан иборатдир.

Тарбия – шахсни муайян йўналишда шакллантириш, камол топтириш мақсадида турли одамларнинг бир-бирига таъсир кўрсатадиган ижтимоий муносабатдир.

Узлуксиз таълим тизими – мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълими, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълимидан иборатдир.

Ижтимоий тараққиёт – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир этиш, яъни шахсни шаклланиш жараёни. Шахснинг ижтимоий тараққиётида мақсадга йўналтирилга таълим-тарбия етакчи ўрин эгаллайди.

[1] Г.Боймуродова. Таълимни модернизациялаш шароитида замонавий ўқитувчи шахсига қўйиладиган педагогик-психологик талаблар.//UZLUKSIZ TA’LIM, 2007 йил, 3-сон 97-100-бетлар.

Шахс шаклланиши – инсон биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли, биологик ривожи билан бир қаторда у ижтимоий ривожланиб ҳам боради ва камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади ва унда бир қатор ижтимоий сифатлар таркиб топиб, илмий асосланган мустақил фикр шаклланади.

Педагогик жараён – ўқитувчи ёки педагог, ўқувчи ва талаба орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш ва тарбиялаш зайлида кечадиган муносабатлар тизимидир.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қатор фанлардан билим бериш ҳамда умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ ҳамда муайян педагогик усул ва услублар орқали амалга ошириш, яъни баркамол авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият туридир.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва шахс эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Таълим-тарбияни инсонпарварлаштириш – педагогик жараённи, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи-талаба орасидаги педагогик муносабатларни ўта инсоний (ўзаро иззат-ҳурмат ва муҳаббат) руҳда амалга ошириш.

Педагогик мулоқот – таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқот тури.

Педагогик қобилият – фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади.

Педагогик маҳорат – ўзлаштирилган билимлар ва ҳаётий тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни (шу жумладан, дарс беришни) педагогика назариясидаги қонун-қоидалар ва замонавий таълим методлари асосида ўқувчи-талабаларга аниқ ва тушунарли қилиб етказиб беришдир.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Кадрлар тайёрлаш Миллий модели ва дастури асосида таълим тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш истиқболларига оид вазифаларни тушунтириб беринг.

2. “Таълим ва жамият”, “Таълим ва давлат”, “Таълим ва шахс”, “Жамият ва шахс”, “Давлат ва шахс” тушунчаларининг бир-бири билан ўзаро таъсирини ва уйғунлигини тушунтириб беринг.

3. Узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг истиқболдаги мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

4. Кадрлар тайёрлаш Миллий модели ва дастурининг мақсад ва вазифаларини тушунтириб беринг.

5. Миллий истиқлол ғояси доирасида амалга ошириладиган устувор йўналишлар ва вазифалар нималардан иборат?

6. Таълим ва тарбиянинг ўзига хос технологияси нимага асосланади?

7. Тарбия кенг маънода ва тор маънода нимани билдиради?

8. Бағрикенглик ва ҳурфикрлилик тушунчаларини изоҳлаб беринг.

9. Таълим сифатини бошқариш ва назорат қилишнинг замонавий тамойил ва муаммоларини тушунтириб беринг.

10. Педагогик кадрларнинг касбий фазилатларига нималар киришини тушунтириб беринг.

11. Педагогик фаолият тушунчасини изоҳланг.

12. Педагогик қобилият деганда нимани тушунасиз?

13. Педагогик маҳорат нима?

14. Ўқитувчилик касби ва унинг жамиятда тутган ўрнини тушунтириб беринг.

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг қабул қилиниши ва уларнинг моҳияти.

2. Кадрлар тайёрлаш Миллий моделининг педагогик моҳияти.

3. Ўқитувчилик касбининг тарихий тараққиёти ва унинг жамиятда тутган ўрни.

4. Педагогик фаолият педагогик қобилият ва педагогик маҳорат – педагогик жараён сифатида.

5. Педагогик жараён ва мутахассислик.

6. “Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими”, “Менинг идеал ўқитувчим”, “Ўқитувчи бурчи, масъулияти, инсонпарварлиги ва унинг жамиятда тутган ўрни ҳақида” мавзуларидан бирига эссе ёзинг.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Тарбия кенг маънода нимани назарда тутади?

а) ижтимоий тажриба ва шахс ривожланишини;

б) махсус ташкил этилган, маълум мақсадга қаратилган аждоддан авлодга ўтадиган ижтимоий-маданий тажриба ва шахс ривожланиши учун яратилган шарт-шароитдир;

с) шахснинг шаклланиш эҳтиёжларини эътиборга олиш;

д) таълимнинг ва амалий ишларнинг аниқ мақсадини белгилаш;

е) таълим ва жамият мақсадларини бирлаштириш.

2. Тарбия тор маънода нимани билдиради?

а) ёшларни жамият ҳаётининг аниқ вазиятига жалб этиш, унинг ривожланиши учун шароит яратиш бўйича катталарнинг биргаликда олиб борадиган аниқ фаолиятини билдиради;

б) ижтимоий-шахсий ҳаёт тажрибасига асосланган мунтазам давом этадиган жараённи билдиради;

с) шахсни мавжуд шарт-шароитга мослашиш жараёнини билдиради;

д) шахснинг шаклланиш жараёнини билдиради;

е) шахс ижтимоий мажбуриятларни фаол ва масъулият билан бажаришни билдиради.

3. Педагогик фаолият нима?

а) педагогик фаолият – ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган, ёш авлодга таълим-тарбия бериш иги билан шуғулланадиган ва бунга махсус тайёрланган ўқитувчи-педагогнинг меҳнат фаолиятидир;

б) педагогик фаолият инсонни ўзини қуршаб турган оламга фаол муносабат шакли;

с) педагогик фаолият – хулқ-атворга оид хатти-ҳаракатлар ўртасидаги қонуний алоқаларнинг мотивланган мажмуи;

д) педагогик фаолият – муайян вазифаларни бажаришга ёки бу ижтимоий қимматга молик мақсадларга эришишга йўналтирилган тадрижий амалга ошириладиган ҳаракатлар;

е) педагогик фаолият – педагогнинг ваколатлилиги, фаолиятининг самараси, билим даражаси, ўқитиш технологияси, шахсни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш ишлари йиғиндиси.

4. Қандай шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга?

а) тегишли маълумоти ва касб тайёргарлигига эга шахслар;

б) касб тайёргарлиги ва ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар;

с) тегишли маълумоти, касб тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар;

д) билими, педагогик маҳоратга эга ва касб тайёргарлиги бор шахслар;

е) барча турдаги таълим муассасаларини битирган ва малака ошириш масканларида бўлган шахслар.

5. Педагогик фаолиятнинг объекти ким?

а) педагог;

б) ўқитувчи;

с) мураббий;

д) тарбиячи;

е) а, б, с, д.

6. Педагогик маҳорат нима?

а) педагогик маҳорат – бу ўқитувчининг шахсий сифатлари, фаолияти, инсонпарварлиги, софдиллиги ва жавобгарлиги;

б) педагогик маҳорат – бу ўқитувчининг фанларни ўрганишда эришган тажрибаларини ўз фаолиятида ижодий қўллаган ҳолда ўқув-тарбия ишининг ҳамма қирраларида энг юқори даражада эришган ютуқлари;

с) педагогик маҳорат – бу педагогнинг ўқувчи-талабалар билан тарбия мақсадида алоқа ўрнатишидир;

д) педагогик маҳорат – бу ўқитувчининг ҳис-ҳаяжонини ифодалайдиган ҳаракатлари, нутқ, овоз ва вазифалари;

е) педагогик маҳорат – бу педагогик вазифани, фаолиятни моҳирлик билан талқин этиш, ўйлаб топиш, ўз фаолиятида педагогик маҳоратга эришиш, ёшлар психологияси ва педагогикасини етарли даражада билиш ҳамда аниқлаш.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. Кадрлар тайёрлаш модели ва дастурида таълим тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини тушунтириб беринг.

№	КТМ ва ДТТРУЙ	Тушунча

2. Тарбияни кенг ва тор маънода изоҳланг.

№	ТК ва ТМ	Изоҳ

3. Бағрикенглик ва ҳурфикрлик тарбияси ҳозирги кунда қандай аҳамият касб этади?

№	Б ва ҲТ	Тушунча

4. Таълим сифатини бошқариш ва назорат қилиш тамойиллари ва муаммолари нималардан иборат?

№	ТСБ ва НҚТ ва М	Тушунча

5. Педагогик кадрларнинг касбий фазилатлари моделини изоҳланг.

№	ПККФМ	Тушунча

6. Педагогик фаолият, педагогик қобилият ва педагогик маҳорат нима?

№	ПФ, ПҚ ва ПМ	Тушунча

7. Ўқитувчининг жамиятда тутган ўрнини тушунтириб беринг.

№	ЎЖТЎ	Тушунча

III бўлим. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

III боб. ДИДАКТИКА – ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

3.1. ДИДАКТИКАНИ ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ СИФАТИДАГИ ТАРАҚҚИЁТИ

Дидактика – педагогиканинг таълим, билим бериш жараёни ва ўқитиш назариясини умумий қонуниятларини ўрганувчи мустақил бўлими ҳисобланади. Дидактика юнонча **“didasko”** сўзидан олинган бўлиб, **“ўқитиш”, “ўргатиш”** маъноларини билдиради. Таълим қонуниятларини ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнида таълим тушунчаси унинг моҳияти, мазмун ва вазифалари, ўқитиш принциплари шакллари ҳақидаги билимлар баён этилади.

1-шакл

Дидактика – таълим назарияси
Дидактика – юнонча “didasko” сўзидан олинган бўлиб, “ўқитиш”, “ўргатиш” деган маъноларни билдиради.

2-шакл

ДИДАКТИКА – ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ
Дидактика – билим бериш назарияси. **Аниқроғи, таълим-тарбия берувчилар ва уларни олувчилар орасидаги педагогик муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқловчи ва шу соҳада қўлланиладиган тушунча, атама ва қоидаларни илмий асослаб берувчи ҳамда уларни бошқаларга ўргатувчи педагогик илм-фан тармоғидир.**

Демак, дидактика педагогиканинг ёш авлодни **“нимага ўқитиш”, “нимани ўқитиш”** ва **“қандай ўқитиш”** каби саволларига жавоб излайди.

Таълим назарияси тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўзбек халқ педагогикасида инсон ақлан баркамол бўлишининг энг муҳим шарти уни болалигида ўқитиш ва тарбиялаш деб ҳисоблайди. Ал-Хоразмий, Киндий, Беруний, Форобий, ибн Сино, Умар Хайём, Юсуф Хос Хожиб, Алишер Навоий каби кўплаб Шарқ алломалари қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборат эдики, улар билишнинг предмети ва манбаларига, билиш жараёни қандай босқичлардан таркиб топишига, билиш фаолияти билан амалий фаолият ўртасидаги муносабатларга эътибор берганлар. Масалан, **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** (783-850) шахсни узлуксиз камол топиши назариясини ривожлантириш борасида муҳим хизмат қилди, индуктив ва дедуктив тафаккурдаги алоҳидалик ҳамда умумийликнинг бирлиги принципини муайянлаштирди.

Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий (806-866) субстанцияни барча илмий билимларнинг бош предмети сифатида кўриб чиқишда энг аввало миқдор ва сифатни ҳиссий идрок этиш зарурлигини тасдиқлади. Кимки миқдор ва сифатни билмаса, у субстанцияни билишдан ҳам маҳрумлигини ўқитирди. Олим ўзининг дидактик ғояларида ҳиссий ва рационал билишни ифодалади. Ҳиссий билиш – якка нарсаларни билишдан иборат бўлса, рационал билиш – умумий нарсаларни билиш эканини таъкидлади. Унинг фикрича, ҳиссий билиш фақат ақл учун материал беради.

Сабаблар ҳақиқатни билишда ва ўзининг ана шу ҳақиқатга мувофиқ хатти-ҳаракатларини англашда инсоннинг ақлига кўмаклашади. «Ҳақиқат», – деб ёзган эди ал-Киндий, – ҳар қандай нарсани ва унинг барқарорлигини билишнинг сабабидир, бинобарин ҳаётдаги мавжуд ҳамма нарса ҳақиқийлиги билан мавжуддир. Ҳакиқатни билиш зарур ва шунга кўра мавжуд нарсаларни билиш мумкин».

Абу Наср ал-Форобий (870-950) ўқитиш методларининг таснифини ишлаб чиққан. Уларни амалий ва назарий методларга ажратган, шу тариқа

ўқитишнинг амалий йўналиши ва кишиларнинг ҳаёти ҳамда кундалик фаолияти билан боғлиқлиги ғояларини олға сурган. Олим ўқитишнинг тажриба – кўрсатмали, индуктив ва дедуктив амалий методларига алоҳида эътибор берган. Барча методларни ўқувчи-талабаларнинг ҳаётий тажрибасига, мантиқий тафаккурига таянган ҳолда бирлаштирган. Ўқув жараёнини ташкил этишга кўйиладиган талабларни ишлаб чиқишда дедуктив методини устун кўйиб, ўқувчи-талабаларга материални тушунтиришда нималарга алоҳида эътибор бериш ҳақида, энг муҳим нарсаларни фанга ишончли билимлар берадиган ва шубҳалантирмайдиган далиллар билан ёритиш ва ҳоказолар бўйича ўкитувчилар учун қимматли тавсияларини баён қилган.

Форобий математика фани мисоллари асосида ўкитишнинг илмийлилик, кўрсатмалилик, тушунарлилик ва изчиллик принципларини ишлаб чиққан. Билиш жараёнининг ва фандаги билим шаклларини мохиятини ёритган. Унинг фикрича, ана шу жараёнлар қонунлар сифатида шаклланади ва уларга риоя қилиш фикрлашни такомиллаштиради ҳамда мураккаб билиш жараёнида кўпол хатоларнинг олдини олади. Билиш жараёни фикрлаш мантиқи орқали ўтиши керак. Мантиқ объекти англашга қаратилган ва ақл етадиган моҳиятлар таҳлил этиладиган фикрлаш жараёнининг тўғрилигини белгилашга хизмат қилади. Мантиқ қуролдир ва у нарсаларни аниқ билишга ёрдам беради.

Форобий билиш фаолиятини ташкил этиш масалалари бўйича ҳам анчагина муфассал тавсияларни ишлаб чиққан. Унинг ёзишича, яхши назариётчи бўлиш учун назария қайси фанга тааллуқли бўлсада, қуйидаги учта шартга риоя қилиши шарт: 1. Мазкур фан асосидаги ҳамма принципларни тўлиқ билиш; 2. Мана шу принциплардан ва мазкур фанга доир маълумотлардан тегишли хулосалар чиқара билиш: 3. Нотўғри назарияни рад эта билиш ва ҳакиқатни ёлғондан фарқлаш, хатоларни тўғрилаш учун бошқа муаллифларнинг фикрларини таҳлил қила билиш.

Борлиқнинг акс этиши сифатидаги ҳиссий билиш муаммоси ва энг асосий масала – билишнинг манбалари масаласи доимо **Абу Райҳон Беруний** (973-1048) назарий билиш фаолиятининг дикқат марказида турди. Олим билишнинг

назарий асосини чексиз ва узлуксиз жараён сифатида таҳлил ҳамда талқин қилди. У қадимги давр олимлари ишлаб чиққан билишнинг илмий методларини ривожлантириб дидактик йўсинда муҳим хулосалар чиқарди. «Ўқиш ва такрорлаш орқали, – деб ёзган эди Беруний, – дунёнинг тузилишини, осмоннинг ва ернинг шаклларини билиш астрономия фани учун ғоятда фойдалидир. Бинобарин ана шу тариқа таълим олувчи малака ҳосил қилади ва мазкур санъат аҳли ишлатадиган сўзларни ўрганади, бу сўзларнинг маъносини англайди. Кейинчалик астрономия фанидаги турли сабаблар ва исботларни ўрганишда ана шундай сўзлар учраса, уларни бемалол тушуниб бораверади ва у ёки бу нарсаларни ўзлаштиришда чарчамайди».

Беруний таъкидлаганидек, ўқитиш изчил, кўрсатмали, мақсадга мувофиқ бўлиши ва маълум тизимда олиб борилиши лозим. Бинобарин кўрсатмалилик таълимнинг тушунарлироқ, муайянроқ ва қизиқарлироқ бўлишини таъминлайди, тафаккурни ривожлантиради.

Абу Али ибн Сино (980-1037)нинг билим орқали эришиладиган натижалари ҳақидаги таълимоти ўқитиш назариясида алоҳида ўрин эгаллади. Унинг фикрича, буюмларни чинакам билишга ташқи кўринишини таҳлил қилиш, сабабларини аниқлаш асосида ақл билан эришилади. Ибн Сино ақлнинг ривожланиш босқичларини ишлаб чиққан. Мушоҳада билан идрок қилишнинг биринчи босқичи ақлий категорияларни тушунтиришдир. Иккинчи босқич икки хил фикрни идрок этишдир. Ақл ривожланишнинг учинчи босқичига ўзлаштирилган фикрларни идрок этиш билан эришилади. Шунда уни ҳақиқий ақл дейилади.

Олим ақлларни босқичларга бўлар экан, биринчи босқичда ёдлай оладиган, лекин ҳали ҳарфларни ҳам, сиёҳ ва қаламни ҳам билмайдиган боланинг ақлини назарда тутган; иккинчи босқичда – таёқчаларни чиза бошлаган, қаламдан фойдаланишни ўрганаётган боланинг ақли тасаввур қилинади; учинчи босқичда инсон ақлий шаклларни ва уларга мувофиқ ҳиссий образларни эгаллаган бўлади. Ибн Сино ақл деганда инсоннинг туғма истеъдодини, шунингдек, тажриба асосида ва билиш жараёнида

шаклланадиган фикрлаш қобилиятини тушунади, ақлни инсоннинг бирламчи туғма соғлом фикрлаши, яхши ва ёмон ишларни вужудга келтирадиган, уларни фарқлантирадиган куч, деб таърифлайди. Ақл инсоннинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон ақл ёрдамида нарсалар ва ҳодисаларни таҳлил қилади, умумлаштиради ҳамда уларнинг энг яхшиларини танлайди, деб уқтиради. Шунингдек, ақлни икки категорияга ажратади. Уларнинг бири – назарий ақл бўлиб, борлиқдаги умумий нарсаларнинг моҳиятини идрок этишдир, иккинчиси эса амалий ақл бўлиб, буюмларни танлашда туртки сифатида кўринадиган қобилиятдир.

Абдулла Авлоний (1878-1934) ўзининг барча асарларида илм муаммосини биринчи ўринга қўйган. «Алҳосил – деб ёзган эди у, – бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илм билан боғлиқдур... Шунинг учун ўқимак, билмак замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмакка жонимиз борича саъй қилмоғимиз лозимдур».

А.Авлоний илм тарбия жараёнида ўзлаштирилади ва у яхшини ёмондан, эзгуликни ёвузликдан, жоизни ножоиздан фарқлаш имконини беради, деб ҳисоблайди. Хусусан у тарбия билан таълимнинг бирлиги муаммосини ишлаб чиқди. Гарчи А.Авлоний таълим билан тарбия ўртасида озгина фарқ борлигини айтган бўлса ҳам, улар тана ва жон сингари бир-бирига чамбарчас боғлиқдир, дейди.

Ҳамза Ҳқ

Зеро, Шарқда IX асрда ҳали Европанинг кўп ҳудудларида, хуснихат ишлатилмаган ва синф-дарс тизимининг нималигини билмаган бир вақтда Хоразмдаги Маъмун академияси қошида ташкил этилган мактаб ва мадрасаларда илмий-педагогик фаолият билан шуғулланган қомусий олимлар яратган педагогик назариянинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар илгари сураётган дидактик ғоялар бевосита ўрганилаётган фан мантиғидан ажратилмаган. Таълим-тарбия мақсади, принциплари, мазмуни ва услубларига хос ғоялар биронта фанда аниқ билим ва кўникмаларни шакллантириш жараёнида ёритилади. Марказий Осиёдан етишиб чиққан қомусий олимларнинг асарлари лотин тилида ўрта аср Европа Университетларида ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланилган. Юқорида бу асарлар Европада табиий ва ижтимоий-педагогик илмларни ривожлантириш учун асос бўлганлигига тўхталган эдик.

Бу дегани таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон-бир элементи ўзгарса, унинг бошқа қисмларининг ҳам шунга мослаштириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги педагог ўзгарса, таълим-тарбия жараёнини шакллантирувчи ўқитишнинг усул ва услублари, техник воситалардан фойдаланиш усуллари ҳам ўзгариши мумкин. Ёки, ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материаллар ҳамда ўқитувчи ўзини ва дарс бериш усулларини бир оз бўлса-да ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқдирлар. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнини муайян қонуниятлар асосида кечишини назарий томонидан асослаб беришдан иборатдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида қуйидаги анъанавий **тадқиқот усулларидан** фойдаланади: *тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Шу билан биргаликда, дидактикада нисбатан янги ҳисобланувчи – мажму ёндошув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усулларидан ҳам фойдаланилади.*

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчи вазифаси – билим эгаллаш ва уларни кўникма ва малакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: *билимни узатишда илмий асослаб бериш, таълим олувчилар имконияти ва ёш хусусиятларидан келиб чиқиш, кўргазмалилик, мунтазамлик, таълим ва амалиёт бирлиги, онглилик ва фаоллик, тизимлик ва изчиллик, таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойиллари киради.* Булар ўқув қўлланмамизнинг кейинги саҳифаларида батафсил тушунтирилиб берилади.

3-шакл

ДИДАКТИКА – ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

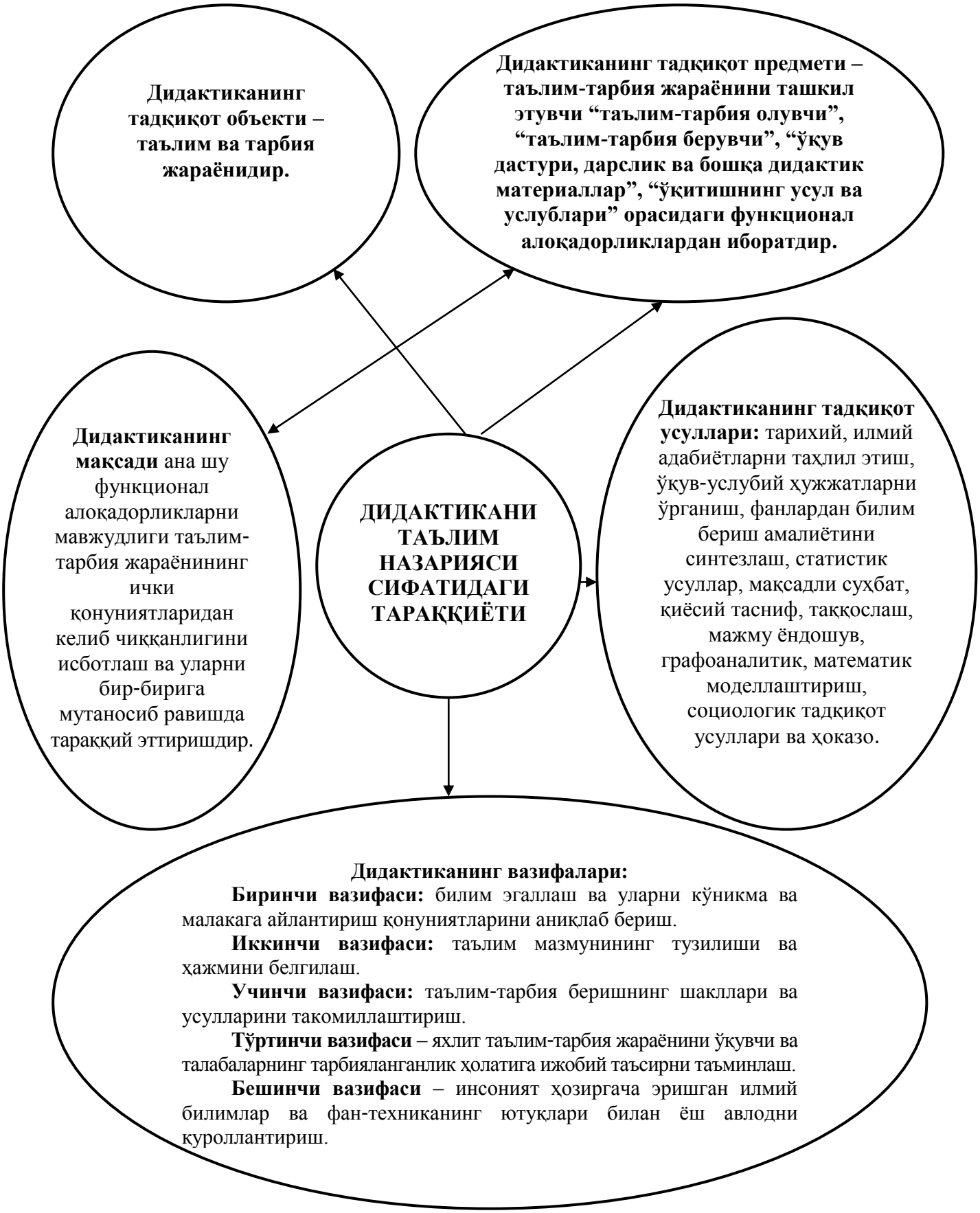

Иккинчи вазифаси – таълим мазмунининг тузилиши ва ҳажмини белгилаш.

Учинчи вазифаси – таълим-тарбия беришнинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш.

Тўртинчи вазифаси – яхлит таълим-тарбия жараёнини ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирни таъминлаш.

Бешинчи вазифаси – инсоният ҳозиргача эришган илмий билимлар ва фан-техниканинг ютуқлари билан ёш авлодни қуроллантириш ва ҳоказо.

Демак, таълимнинг асосий вазифаларидан бири шахсни илмий билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборат. Таълим инсон билиш фаолиятининг бир тури сифатида бир неча маънони билдиради, яъни таълим олувчиларда билим, кўникма ва малакалар хосил килиш, уларда дунёкараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш хамда уларнинг қобилиятларини ўстиришдир.

Таълим оркали ёш авлодга инсоният тажрибаси оркали тўпланган билимлар берилади, зарурий кўникма ва малакалар хамда эътикодлар шакллантирилади. Таълим ўкитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, у икки томонлама характерга эга, яъни унда икки томон ўкитувчи ва ўқувчи-талаба фаол иштирок этади. Ўкитувчи аник максадни кўзлаб, режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни сингдиради, ўқувчи-талабалар эса уни фаол ўзлаштириб олади. Билдириш, билиш мураккаб, кийин, зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда инсон психикасига тегишли сезги, идрок, хотира, хаёл, диққат, тасаввур, тафаккур ва нутқ каби жараёнлар фаол иштирок этади ва муҳим роль ўйнайди. Таълим бериш, ёшларга билим бериш, уларда кўникма ва малакаларни хосил килиш, яъни хакикатларни оча олишга кодир бўлган жиддий мантикий тафаккурни тарбиялашдир.

4-шакл

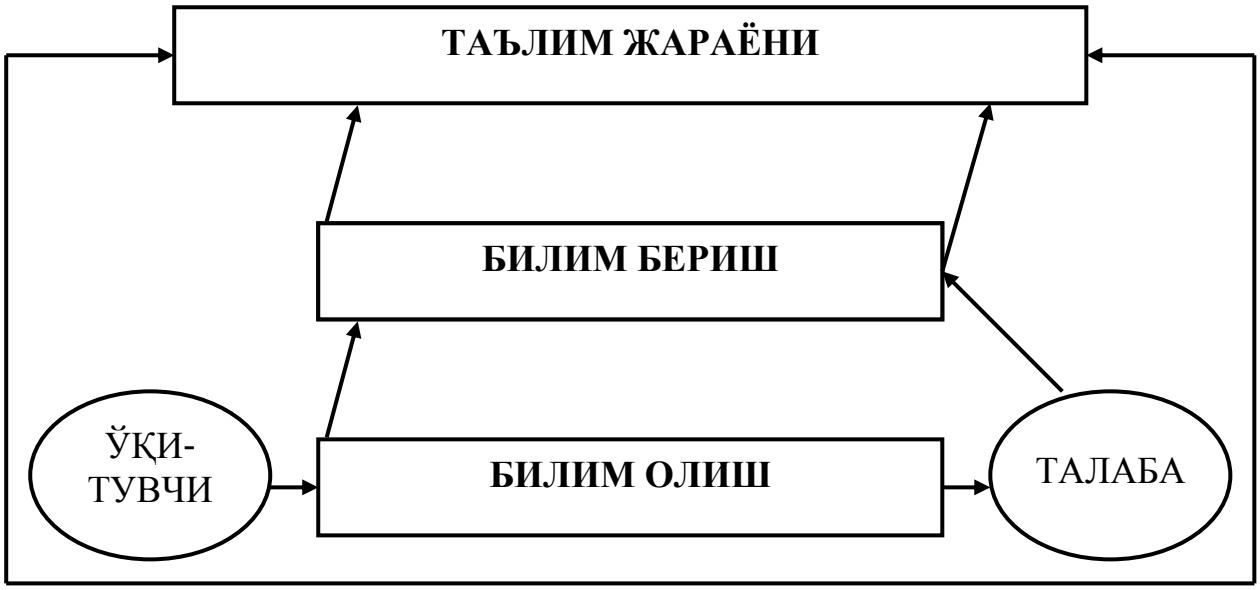

5-шакл

БИЛИМ ЎЗЛАШТИРАЁТГАНДА ПСИХИКАНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ

Психик жараён	Психологик ҳолатлар	Ўқувчи-талаба шахсининг хусусиятлари
Билиш жараёни	Ҳиссий иродавий	Индивидуаллик
Сезгилар	Эмоциялар	Йўналишлар
Идрок	Эътиқодлилик	Темперамент
Тафаккур	Тетиклик	Қобилиятлар
Хаёл	Апатия	Иқтидор
Нутқ	Қизиқувчанлик	Ақлий салоҳият
Диққат	Ғайратланиш	Ҳулқ мотивацияси
	Ишончлилик	Иш услуби
	Ижодий руҳланиш	Масъулият

Таълим жараёнида ўқитувчи билим бериш билан чекланмайди, у ўқувчи-талабаларнинг фикрлаш фаолиятига ҳам раҳбарлик қилади, ўқувчи-талабаларда

мустақиллик, ижодкорлик қобилиятларини ўстиради ва шу тариқа ўрганилаётган нарсанинг онгли равишда ўзлаштириб олишга эришилади, материални идрок қилишлари ва тушуниб олишлари билан бирга, уни пухта эсда сақлаб қолишлари тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилади.

Ўкитувчи ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятларини ташкил килиш максадида ўқув ишларни олиб борар экан, аввало таълим жараёни оркали уч вазифани, яъни билим бериш оркали уч максадни хал килиш лозимлигини унутмаслиги керак. Бу максадлар ўкитувчи ва ўқувчи-талабалар фаолиятини бирлаштиради:

1. Талимий максад – ўқув материалининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга татбик кила олишдир.

2. Тарбиявий максад – фан асосларини ўзлаштириш оркали унинг мазмунида ётган ғоялар, дунёкарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, имон - эътикодларини шакллантиришдир.

3. Ривожантирувчи максад – таълим жараёни таъсирида шахснинг аклий камолатини, билиш кобилиятини, ўкишга, мехнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Бу максадларни амалга ошириш натижасида ўқувчи - талабада мустакил ишлаш истеъдоди пайдо бўлади. Уни ўйлашга ўргатади, таълим жараёнида тафаккур ҳукмронлик килади.

Бу боғликликни, аввало, таълимни амалга оширишнинг қуйидаги боскичларида кўришимиз мумкин.

Биринчи боскич – ўқув материалларини идрок килишдан иборат. Бунда ўқувчи-талабалар таълимнинг мазмуни билан танишиб, ўзининг билиш вазифалари нималардан иборат эканлигини тушуниб оладилар. Бунда сезги, идрок, тасаввур каби жараёнлар фаол иштирок этади.

Иккинчи боскич – улар ўқув материалларини тушуниб оладилар, унинг моҳиятини англайдилар ва умумлаштирадилар. Натижада уларда янги

билимлар пайдо бўлади. Бунинг учун улар *анализ, синтез, таккослаш, хулоса чикариш*дан фойдаланадилар.

Учинчи боскич – янги билимлар, машклар, мустакил ишлар ўкитувчининг кўшимча изоҳлари оркали мустахкамланади.

Тўртинчи боскичда – улар ўзлаштириб олган билимларни имкониятга караб амалиётга татбик киладилар.

Буларни билиш оркали ўкитувчи таълим-тарбия жараёнини самарали бошкариши мумкин. Шунинг учун ўқув жараёнининг хамма боскичларида ўкитувчи етакчилик ва бошкарувчилик ролини ўйнайди. Ўкитиш жараёни билиш фаолиятининг мухим тармоғи сифатида катор вазифаларни бажаради. Жумладан:

1. Ўқувчи ва талабаларда билим кўникмалари ва малакаларини хосил килади.

2. Уларда дунёкараш, ишонч ва эътиқодларини ўстиради.

3. Ёшларни муайян даражада ўқимишли, муайян тарбияли кишилар бўлиб етишишларига, қобилият ва истеъдодларини ўстиришга эришилади.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ўқитувчида ўз касбига лаёқат бўлиши лозим. Лаёкатлилик педагогик меҳнатни муваффақиятли бажаришга қодир бўлишдир. Бу, аввало, педагогик касбнинг ижтимоий роли ва заруриятини яққол тасаввур қила олишда кўринади. Бундан ташқари ўкитувчи ҳар бир ўқувчи-талабага қизиқиб қараши, унинг эҳтиёж ва хусусиятларини тушуна билиши лозим.

Юқоридаги фикрлардан умумий хулоса чиқарадиган бўлсак, **таълимнинг ўзига хос хусусияти унинг тарбиявий характерга эга эканлигидир.** Ҳар қандай тарбия асосида билим мавжуд бўлганидек ҳар қандай таълим ўзида маълум тарбиявий таъсирга мужассамлаштиради. Билимларнинг талабанинг фақат фикрлаш қобилиятига эмас, балки ички кечинмаларига, ҳис-туйғуларига, фазилатларига ҳам ўз таъсирини ўтказади. Айниқса, гуманитар фанларни ўрганиш талабанинг маънавиятини шаклланишида ахамиятлидир. Шунинг учун таълим муассасалари тарихан фақат илм масканларигина бўлиб қолмасдан,

балки тарбия ўчоқлари сифатида ҳам қабул қилинган. Таълим ва тарбия бир жараённинг икки томони бўлиб, бири-бирини тўлдириб келади. Билим бу куч-қудрат, ана шу куч-қудрат маънавияти етук инсон қўлида ривожланишга хизмат қилади. Маънан қашшоқ инсон бу қудратдан ноўрин фойдаланиши ва жамиятга зиён етказиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бундай ҳолатлар тарихда жуда кўп маротаба такрорланган ва бу исбот талаб қилмайдиган аксиомага айланган. Демак, таълим албатта тарбиявий асосга эга бўлиши ва талабаларга фақат билим бериш билан чекланиб қолмаслиги, балки тарбиялашдек мураккаб жараённи ҳам ўз зиммасига олиши лозим.

6-шакл

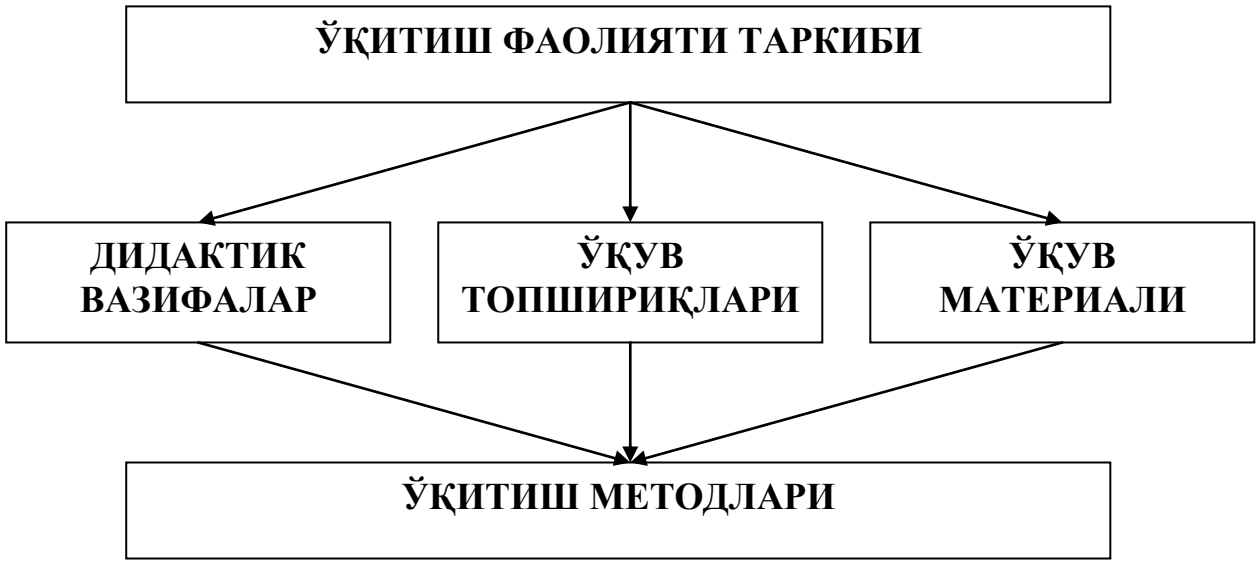

Таълим жараёни таъсирида талабанинг ақлий камолотини, билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантириш ва янги поғонага кўтариш асосий масалалардан биридир. Айнан таълимнинг ривожлантирувчи хусусиятини икки даражага ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Зарурий ривожланиш. Бу талаба тайёргарлигидаги мавжуд даража, бошқача қилиб айтганда, талабадаги бор даража, яъни талабанинг бугунги ўқув жараёнигача бўлган тайёргарлик даражасидир. Бу даража талабанинг ишни мустақил бажара олиши билан характерланади.

7-шакл

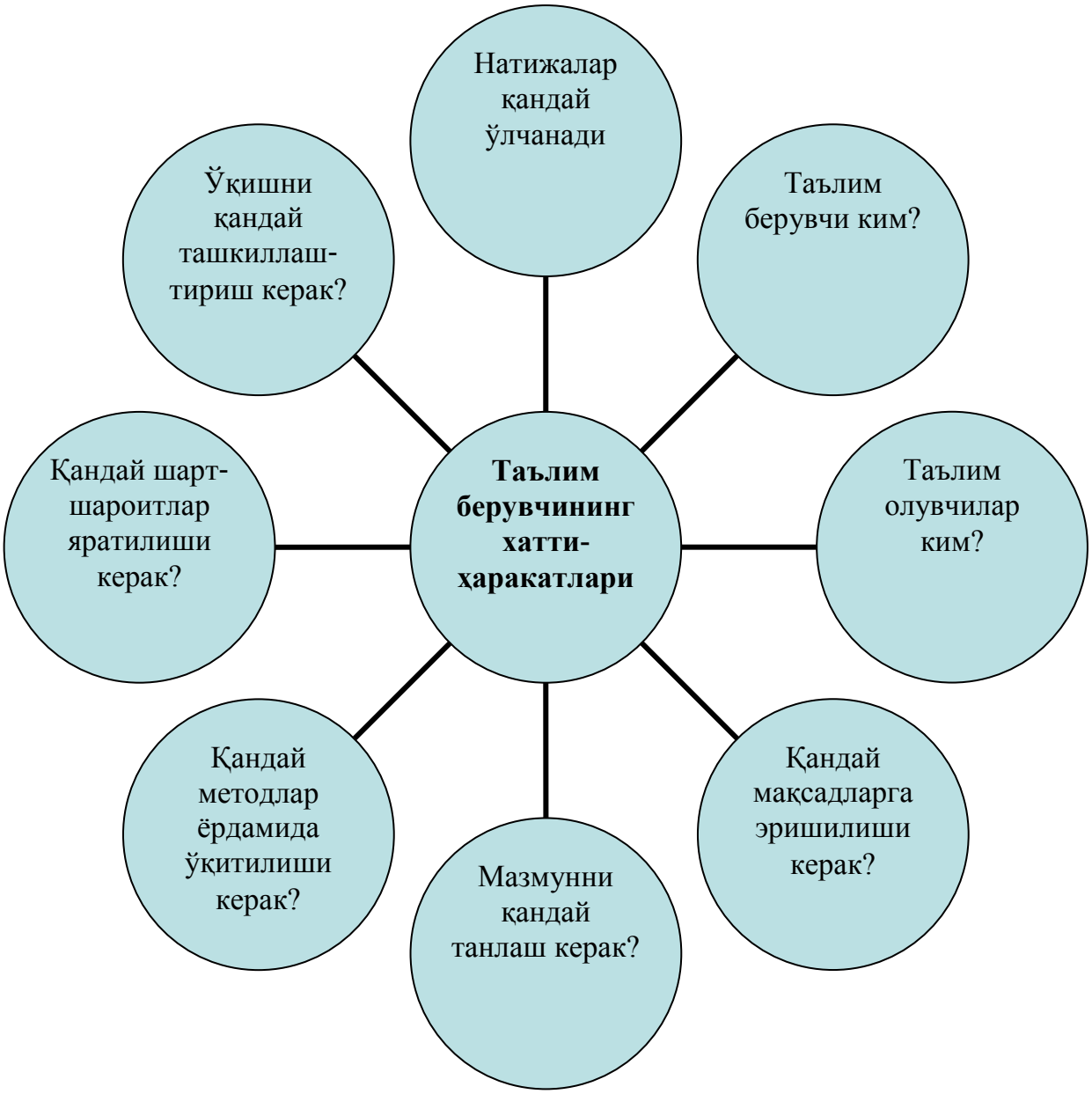

Юқори даражадаги ривожланиш. Бошқача қилиб айтганда, шу дарс давомида кўтарилиш керак бўлган даражадир. Бу талаба ҳозирча қила олмайдиган, лекин кўмак воситасида эплай оладиган ишдир. Талаба ана шу ўзи учун янги бўлган ва бажаришга кучи етадиган вазифани бажариш давомида иккинчи даражага кўтарилади. Лекин бу вазифа талабанинг тараққиёт зонасида жойлашган бўлиши шарт, акс ҳолда ривожланишга эришиш қийин. Яқинлашиб қолган тараққиёт зонасига кирган ҳар нарса таълим жараёнида зарур ривожланиш даражасига ўтади.

Шундай қилиб, яқинлашиб қолган тараққиёт зонаси ривожланишдан илгарилаб кетадиган таълим воситасида яратилади. Таълимнинг ҳар бир босқичи тараққиётнинг эришилган босқичига таянади ва муайян босқични кўзлаган ҳолда навбатдаги босқични тайёрлаб беради.

Демак, таълимнинг яна бир зарурий хусусиятларидан бири унинг ривожлантирувчи хусусиятга эга эканлигидир.

Таълимнинг ана шу юқорида санаб ўтилган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ва уларга амал қилган ҳолда ўқув жараёнини ташкил қилиш шубҳасиз таълим самарадорлигини оширади.

Таълим жараёнида белгиланган мақсадга эришиш учун бир қатор вазифаларни бажариш лозим. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Талабаларда билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш.

2. Талабаларда дунёқарашни, ишонч ва эътиқодларини ўстириш.

3. Талабаларнинг маънавиятини бойитиш ва тарбиялаш.

4. Ёшларнинг ички имкониятларини, қобилиятларини ва истеъдодларини очиш хамда ўстириш.

Ушбу вазифаларни бажаришда **дифференциялашган ёндашувнинг** ахамияти беқиёсдир. Чунки, **дифференциация** (*яъни якка ҳолдаги ёндошув*) талаба шахсини чуқурроқ ўрганишга, кучли ва заиф томонларини аниқлашга ёрдам беради. Талаба шахси чуқурроқ ўрганилгандан кейингина унга мос бўлган методлар танлаб олиниши мақсадга мувофиқ. Барча талабалар учун умумий методлар қўллаш таълимни кўр-кўрона олиб бориш билан баробар ва бу ҳолда таьлимнинг самарасини жуда паст даражага эга бўлади. **Таълимни дифференциациялаш** муаммоси ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда маълум даражада ўз ечимини топмоқда ва айтиш керакки, бу ечимлар ижобий ютуқларни қўлга киритишга ёрдам бермоқда.

Таълимда ёшларни билим, кўникма, малакалар билан қуроллантириш, уларнинг қобилияти ва истеъдодларини ривожлантириш жараёнида баҳолаш ва билимларни текшириб туриш муҳим аҳамият касб этади. Баҳолаш таълим

тизимида фойдаланилаётган методлар қанчалик самарали экаклигини, талабаларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлашга ёрдам беради.[1]

Албатта таълим тизимини самарали бўлиши педагог кадрларнинг тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқ. Педагог биринчи галда ўз касбини сезиши, ҳурмат қилиши, талабага катта қизиқиш ва меҳр билан қараши, жамият олдидаги ўзининг катта масъулиятини ҳис қила олиши шарт. Педагог ҳар бир талабанинг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлай олиши ва ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлай билиши, тахлил қила олиши ва умумлаштира билиши педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шаклларини мукаммал билиши, талабага нисбатан талабчан бўлиши педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиши, ўз фаолиятини таҳлил қила олиши ва хулосалар чиқара олиши керак.

Ўқув жараёнида таълим олувчилар ва педагоглар ўртасида ўзига хос муносабатлар ўргатилиб бу жараён икки томоннинг биргаликдаги фаолияти натижасида боради. Шунинг учун ҳам таълим жараёни икки томонлама характерга эга дейилади. Педагоглар ва талабаларнинг фаоллик даражаси таълим жараёнининг самарасини белгилайди. Албатта бу жараёнда педагог йўналтирувчи сифатида майдонга чиқади. Педагог аниқ мақсадни кўзлаб режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни шакллантиради. Талабалар эса уларни фаол ўзлаштириб олишлари керак. Таълим жараёнида педагог ўргатиш, билим, малака, кўникма ҳосил қилиш вазифасини бажарса, талабалар ўзлаштириш жараёнини ўз бошидан кечирадилар. Бу мураккаб психик жараён бўлиб, сезги, идрок, тасаввур, тафаккур кабилар иштирокида боради. Ўқиш талабаларнинг ўзлаштириш, билиш қобилиятлари, фикрлаш операциялари ва ҳаракатларини, кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш жараёнидир. Бу пассив томошабинлик жараёни эмас, балки талабага номаълум бўлган ҳақиқатларни очиб берадиган фаол, ижодий фаолият, билим кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёнидир.

[1] Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. – Москва, “Академия”, 2005, с. 37-48.

Билим ва кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика ана шу соҳа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчи-талабаларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва талабаларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошиши сабабли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик принциплар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг янги тузилишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактика, яъни **таълим-тарбия назариясига** тааллуқлидир.

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг ички тузилишнинг таркибий қисмлари — мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакл ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси — ўқитиш жараёнида мавжуд барча қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир талаба билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлиши учун талаба ва педагогларнинг аудитория ҳамда уйда мустақил бажариладиган топшириқлар вақтининг ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган нормаларга эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини, таълим бериш, тарбиялаш билан биргаликда лойиҳалашга мажму ёндошиш ҳамда ўқитиш вазифаларини у амалга оширадиган системасининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда муайянлаштиришдир.

Педагогик жараённи режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: *ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини онг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мос вариантини танлаш; ўқтишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усуллари ва услубларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан, ўқувчи-талабаларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шаклларини танлаш.*

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари – таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, ўқувчи-талабаларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усулларини яратиш, ўқув материалини ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмокда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қоидалар талқин қилинган.

Таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан: табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибаси, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, ҳудудий ва ҳаёти ифодаланиши лозим.

Таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак.

Таълим мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади.

Таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўлларини излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг таълим назариясида ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

– таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш — гипотезани олға суриш — гипотезани концепцияга айлантириш — концепцияни ҳал қилиш — уни тасдиқлаш ёки рад этишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

– талабаларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчиликка оид ижодкорлик ва изланувчанлик кўникма ва малакаларни тарбиялаш ғояси.

– муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланади ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, талабаларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида талабаларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқариладиган фаолликдан иборат.

Мазкур қонуниятлар асосида муҳим аҳамиятга молик назарий қоидалар, фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва

услублари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

— таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини қўзғатиш ва ривожлантириш;

— талабаларнинг ўз олдиларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

— талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

— ўқувчи-талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;

— таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали талабалар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмунини белгилайдиган масалаларни қал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, таълим-тарбия муассасаларидаги, ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

“Ижтимоий тарбия” иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга ошириладиган, оиладаги ва яқин атроф-муҳитдаги тарбиядан фарқли жараённи ифодалаш учун фойдаланилади.

“Таълим ва тарбия” тушунчасининг қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги баҳс самарасиздир, чунки ҳамма гап уларнинг қайси мақсадда қўлланишидадир. Адабиётларда кўп учрайдиган **«таълим»** ва **«тарбия»** сўзларини педагогик жараённинг қарама-қарши томонларини ифодалаш учун қўлланиши унчалик тўғри эмас. Бинобарин, таълим билим

беришнинг мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялашни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто, таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам принцип жиҳатдан турличадир.

Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошириладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини – касбий жиҳатини кўрсатишни билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий категорияси ҳисобланган. Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У икки турдаги фаолиятни, яъни *шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни* тақазо этади. Бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони – объект ва субъект жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектив шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида ички объектив боғланиш ва муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар — субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгаллаган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Тарбия баъзан тўпланган билимларни, фаолият тажрибаларини ёш авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифатида, баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади – унинг кўзланган натижасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат ҳужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади.

Тарбиянинг мақсади – шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий, ахлоқий-эстетик қадриятларини шакллантириш, юксак даражада уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини **охирги ва оралиқ, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлакай мақсадларга** таснифлаш мумкин Мақсад билан бир қаторда, ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради.

«Шахсни шакллантириш ва камол топтириш» тушунчаси – шахсни ўсиши, қандайдир янги хусусият ва фазилатларга эга бўлиши жараёнидир. «Шакллантириш» тушунчаси **«тарбиялаш»** тушунчасига нисбатан кенгроқ бўлиб, у шахс ва жамоанинг таркиб топишига таъсир кўрсатадиган хамма нарсани, шу жумладан, мақсадга мувофиқ жараёнларни ҳам, мақсадга номувофиқ жараёнларни хам ўз ичига олади. **«Шакллантириш»** ва **«тарбиялаш»** тушунчалари жиддий чегараланса, инсонни табиат ҳодисалари тарбиялайди, деб бўлмайди. Инсонни фақат кишилар тарбиялайди, табиат ҳодисалари шахсни шакллантириши мумкин, аммо уни тарбиялай олмайди.

Шахс ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, тарбия омили, ижтимоий ишлаб чикариш, маданий, психологик омиллардан иборат ички омилларнинг таъсири натижасида шаклланади,

Шахс шаклланишининг асоси унинг фаолияти бўлиб, бу фаолият доимо ўзини вужудга келтирган ёки ташкил этган шахсга нисбатан шаклланувчи бўлади.

Жамоанинг шаклланиши ҳам ташқи омиллар – ижтимоий муносабатлар, тарбия воситалари ва ижтимоий муҳит хамда ижтимоий муносабатлар таъсири натижасида амалга ошади.

Тарбиялаш сингари шакллантиришда ҳам доимо шахсни ва жамоани такомиллаштириш назарда тутилади.

«Такомиллаштиришув» – карама-қаршиликларнинг бирлиги ва курашини тақазо этади, ана шу бирлик ҳамда кураш натижасида рўй берадиган кучланиш, ўз-ҳаракатланишни келтириб чиқаради.

Шахс ва жамоа такомиллашувининг самараси уларнинг ҳолатидаги сифат ўзгаришида намоён бўлади.

Шахс такомиллашувининг манбаи эҳтиёжлар ва уларни қондириш йўллари орасидаги зиддиятлардир. Жамоа такомиллашувининг манбаи ҳам зиддиятлар ҳисобланади. Психологлар жуда кўп зиддиятларни, шу жумладан, шахслар ва жамоаларнинг манфаатлари ўртасидаги, раҳбарларнинг жамоага қўядиган талаблари билан жамоанинг ана шу талабларини бажариш орасидаги зиддиятларни аниқлаганлар. Ана шу зиддиятлар ҳал қилинганда ривожланиш, такомиллашиш содир бўлади.

«Ўқитиш» ва **«ўқиш»** тушунчалари. Ўқиш сўзини дидактиклар ва психологлар илгаридан, ҳозир ҳам турлича шарҳлайдилар. Ўқиш мақсад, мазмун ва ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, улар ёрдамида ўқувчи-талабалар маълум билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирадилар, ўқиш ўқувчи-талабанинг фаоллиги натижасида ривожланади, характер касб этади, у турли шаклларда (меҳнат, жамоатчилик фаолияти, китобхонлик, ўйин ва ҳоказо тариқасида) амалга ошиши мумкин, билишга таянади ҳамда индивидуал тажрибага шахснинг хулқида ўзгаришни вужудга келтиради.

Ана шу тушунтиришлардан кейин **«ўқиш»** деган тушунчанинг таърифини келтириш мумкин. Биз ўқиш деганда ўқувчи-талабалар воқеликни бевосита ва билвосита билиш давомида маълум билимлар, кўникмалар ва малакалар режали ўзлаштиришнинг мақсадга мувофиқ жараёнини тушунамиз. Бунда ўқиш жараёни маълум даражада кучли мотивлаштиришдан вужудга келади ва унинг натижаси шахсни карашлари, эътиқод, ҳатти-ҳаракатлари, умумий камолотига, қисқаси, унинг хулкига таъсир кўрсатадиган мавжуд билимлар ва кўникмалар захирасининг ортишида намоён бўлади, деб биламиз.

Ўқиш ибораси тасодифий жараён маъносида ҳам, ўқиш жараёнига мунтазам, режали ва бевосита раҳбарлик қилиш маъносида ҳам қўлланилади.

Ана шу иккинчи маънодаги ўқиш жараёни нисбатан узок вақт, баъзан кўп йиллар мобайнида ўқитиш жараёни билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Шуни хисобга олиб мазкур иккала жараённи кўпинча умумий ном билан таърифлаймиз ва **ўқитиш-ўқиш жараёнларини таълим жараёни**, деймиз. Бу жараёнда фақат ўқиш билан ўқувчи-талабалар маълум миқдордаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ёрдам берадиган шарт-шароитларни яратиш билан боғлиқ ҳаракатлар эмас, балки ана шу шароитлардан тўғри фойдаланишни назорат қилиш элементлари ҳам намоён бўлиб, улар бир бутунни ҳосил қиладилар.

8-шакл

Педагог ўқувчи-талабалар ишининг боришини кузатиш ва улар эришган натижаларни баҳолаш асосида ўзининг кўрсатмалари, йўналтирувчи саволлари, тегишли тушунтиришлари ва ҳоказолар билан ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолияти жараёнига тузатишлар киритади. Шунга кўра **таълим биринчидан ўқишни, иккинчидан ўқитишни, яъни ўқишни ва шу билан бирга уни назорат қилиш ҳамда тузатиш тадбирларини ўз ичига олади, дейиш мумкин.**

Ўқитиш ғоятда мураккаб иш, бунинг далили сифатида шуни айтиш жоизки, педагогнинг таълим жараёнидаги раҳбарлик ролини таъминлашга уриниши ва ҳаракатларини сақлашга интилиши ўртасидаги таълимга хос диалектик зиддият аслида юксалишнинг манбаидир. Шунингдек, ўқитишда деярли хамма вакт унинг тарбиявий жиҳатлари яққол билиниб туради.

Хулоса қилиб айтганда, таълим мақсад, мазмун, ўкитувчининг шахси, талабалардаги дастлабки билимларнинг характери, ўқитишнинг методик-техник базаси ва бошқа омиллар билан белгиланади.

3.2. ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ (КАТЕГОРИЯЛАРИ)

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг структуравий компонентлари – мақсадли рағбатлантириш – мотивлаштириш мазмуни, ҳаракати, ўқитишнинг шакл ва методларининг ажратилиши алоҳида ахамият касб этади. Мана шу компонентларнинг ажратилгани ўқитувчи билан ўқувчи-талабаларнинг биргаликдаги фаолияти қонуниятларининг табиатини чуқурроқ тушуниш имконини беради.

Педагогик ечимларни танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси – ўқитиш жараёнининг мавжуд барча қонуниятларини ҳисобга олиш фикри билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда

ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини, албатта, комплекс ҳолда ҳисобга олиш билангина таълим муассасаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Педагогик ва психологик шарт-шароитларни аниқлаш асосида ўқитишнинг оптималлиги мезонларининг асослари таркиб топтирилган ва уларнинг энг аҳамиятлилари қуйидагилардан иборат:

– ўқитиш оптимал бўлиши учун ҳар бир ўқувчи-талаба ўзининг ҳуқуқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши, тарбияланиши ва камол топиши шарт;

– ўқитиш оптимал бўлиши учун ўқувчи-талабалар ва ўқитувчилар дарсдаги синфдан ёки аудиториядан ташқари бажариладиган ишлар вақтининг ўзлари учун гигиеник жиҳатдан белгиланган нормасига эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини таълим бериш, тарбиялаш ва камол топтириш билан биргаликда лойиҳалашга комплекс ёндашиш ҳамда ўқитиш вазифаларини у амалга ошадиган тизимнинг хусусиятларини хисобга олган ҳолда муайянлаштиришдир.

Ишни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: – ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг мувваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган оптимал вариантини танлаш;

– ўқитиш жараёнида қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган метод ва воситаларни танлаш, ўқувчи-талабаларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шаклларини танлаш.

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари, масалан, таълимнинг мазмунини ишлаб чиқиш ва танлаш, муаммоли – камол топтирувчи ўқитиш, ўқувчи-талабаларнинг ўқишини фаоллаштириш, ўқитиш методлари ва уларнинг таркибий қисмлари: ўқувчи-талабалар ўқув билим фаолиятининг методлари, ўқув материалини ташкил қилиш, структуралаштириш ва ҳакозолар жадал ўрганилмокда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги муҳим қоидалар талқин қилинган:

– таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибаси, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, ҳулқи ва ҳаёти ифодаланиши лозим;

– таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

– таълимнинг мазмуни ўқувчи-талабаларнинг ёшидан ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

– таълимнинг мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмуни бўйича ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим мазмуни ривожланишининг ҳозирги босқичдаги таълимни компютерлаштириш масаласи ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўқувчи-талабаларни замонавий ҳисоблаш техникасидан фойдаланишга доир билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, ўқув жараёнида компьютерларнинг кенг қўлланишини таъминлаш жамиятда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан биридир. Мана шу вазифани амалга ошириш юзасидан педагогика фанида барча таълим тизимига электрон ҳисоблаш микропроцессор техникасини татбиқ этишнинг иккита асосий йўналиши ишлаб чиқилмоқда.

Буларнинг биринчиси – таълим муассасасидаги таълимнинг мазмунига ўқувчи-талабалар тайёргарлигининг компоненти сифатида дастурлаштириш асосларини ва ҳисоблаш техникасини жорий этиш; иккинчиси – таълим муассасасида электрон ҳисоблаш машиналаридан таъминлаш таълимининг воситаси сифатида фойдаланишдир.

Педагогика фани таълим муассасасининг ЭҲМлардан фойдаланишдаги тажрибаларини ўрганиши ва умумлаштириши: ялпи компютер саводхонлигига жавоб берадиган ягона дастурлаштириш курсини яратиш; дастурлашни ўргатиш бошланадиган муддатни ва курснинг ҳажмини белгилаши, таълим

муассасасида ўрганиладиган алгоритм тилини танлаш, таълимни машина базасидан фойдаланиш асосларини ишлаб чиқиши ва бошқа вазифаларни адо этиши керак.

Таълим назариясига муаммоли – камол топтирувчи ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўлларини излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли – камол топтирувчи ўқитишнинг педагогик назариясида ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

– таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш:

– фаразни олға суриш – фаразни асослаш – фаразни ҳал қилиш – уни тасдиқлаш ёки рад етишдек зарур бўғинларни ўз ичига олган муаммоли ўқитиш;

– ўқувчи-талабаларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчилик йўсинидаги кўникма ва малакаларини ўстириш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланди ва эксперимент йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, ўқувчи-талабаларнинг тайёрлиги даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш назарияси муаммоли – камол топтирувчи ўқитиш назариясига жуда яқиндир.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида (ўқитишнинг мазмуни, шакллари ва методлари билан) ўқувчи-талабаларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллашнинг (муаммоли ва репродуктив)

усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқарадиган фаолликдан иборатдир.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик назарий қоидаларни ифодалаш мумкин.

Фаоллаштириш воситалари тизими, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва методлари ўқитишнинг асосланган, мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаш учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

– таълимнинг ҳамма босқичларида ўқувчи-талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини қўзғатиш ва ривожлантириш;

– ўқувчи-талабаларда ўз олдиларига муайян мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш;

– ўқувчи-талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

– ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний ва аҳлоқий, иродавий кучларини ошириш;

– таълим жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали ўқувчи-талабаларнинг ўз ўқув-билиш фаолиятини баҳолашни таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим самарадорлиги янада ортади.

Таълим жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий структураси мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги таълим муассасасидаги, ишлаб чиқаришдаги, мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади.

Инсон туғилган пайтидан бошлаб у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансуб бўлиб, меҳнат алоқаларининг маълум тизимида тегишли юридик ҳуқуқлардан фойдаланади. Жамиятдаги ўзаро муносабатлар мажмуининг мазмуни ва характери шахс камол топишининг умумий йўналишини хал қилувчи йўсинда

белгилайди. Ота-оналар ва педагоглар тарбия методларида ўзига хос ўрин тутадилар ҳам, уларнинг мақсадларини, истакларини ва интилишларини пировард натижада жамият белгилайди, унинг у ёки бу ижтимоий гуруҳлари, ҳаётнинг умумий шароитлари, унинг манфаатлари ва идеаллари белгилайди.

“Ижтимоий тарбия” иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга ошириладиган, оиладаги ва яқин атроф-муҳитдаги тарбиядан фарқли жараённи ифодалаш учун фойдаланилади.

Дидактиканинг асосий таълим ва тарбия (категорияси) тушунчасининг қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги баҳс самарасиздир, чунки ҳамма гап уларнинг қайси мақсадда қўлланишидадир. Адабиётларда кўп учрайдиган таълим ва тарбия атамаларини педагогик жараённинг қарама-қарши томонларини ифодалаш учун қўлланиши унчалик тўғри эмас. Бинобарин, таълим – билим беришнинг мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялашни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам принцип жиҳатдан турлича:

– касбий жиҳатни кўрсатишни билдиради

– инсонпарвар-демократик ёки тоталитар бўлиши мумкин. Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошириладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини касбий жиҳатини кўрсатишни билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий тушунчаси (категорияси) ҳисобланган. Тарбиянинг ижтимоий табиатини англаш давлат ва халқ тарбияси, жамият ва шахс тарбияси ўртасидаги мақсадга мувофиқ ва тасодифий тарбия ўртасидаги тафовутни, тарбиявий таъсир объектининг ғоят мураккаб тугунини билиш имконини беради.

Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия – тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У икки турдаги

фаолиятни, яъни шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони-объектив ва субъектив жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектив шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида ички объектив боғланиш ва муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар — субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгаллаган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда қобилиятларига боғлик бўлади.

Тарбия баъзан тўпланган билимларни, фаолият тажрибаларини ёш авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифатида ва баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади унинг кўзланган натижасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат ҳужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади. Синфий жамиятда тарбиянинг мақсади ҳукмрон синфлар томонидан белгиланади ва баён қилинади. Масалан, қулдорлик даврида – тарбиянинг мақсади қулларни бўйсундириш ва бостириб туришга лаёқатли жангчилар ҳамда лашкарбошиларни; феодализм даврида феодал рицарлар; буржуазия даврида ишбилармонлар ва бизнесменларни тайёрлашдан иборат бўлган.

Ҳозирги кунда эса тарбиянинг мақсади - шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий ахлоқий-эстетик қадриятларини шакллантириш, юксак даражада уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга

келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини охирги ва оралиқ, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлакай мақсадларга таснифлаш мумкин. Мақсад билан бир қаторда, ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради. Масалан, тарбиянинг умумий мақсадини рўёбга чиқариш, яъни шахсни ҳар томонлама камол топтириш учун ақлий, ахлоқий, ғоявий-сиёсий, эстетик, меҳнат ва жисмоний тарбия вазифаларини амалга ошириш зарур.[1]

3.3. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИНГ БОСҚИЧЛАРИ

Билим жараёни каби таълим жараёнида ҳам ўқувчи-талабалар билмасликдан билишга, нотўғри ва ноаниқ билишдан тобора тўлиқроқ ва аниқроқ, чуқурроқ билимгача бўлган йўлни босиб ўтади. Бу жараёнда ҳиссий идрок этиш ҳам, абстракт тафаккур ҳам, амалда синаб кўриш ҳам бўлади.

Муайян фан ва ҳодисалар объектив дунёни билиш жараёнидан ўрганилади ва уларнинг ташқи, ички моҳиятини ўзлаштириш жараёнида омиллар аниқланади. Мушоҳада, тасаввур ва абстракт тафаккурга асосланиб фактлар умумлаштирилади ва илмий хулосалар чиқариш натижасида назариялар, қонунлар ва категориялар тяратилади.

Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, таълим жараёнида билиш фаолиятининг босқичлари тарихи жуда узоқдир. Шарқ Уйғониш даврининг мутаффакир олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразимий** (780-850) “Ал китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-муқобала” асари билан билиш назариясига улкан ҳисса қўшди.

Ал-Хоразмий билим беришда талабанинг шахсий кузатишларига ҳамда олган билимларидан фойдаланишига бунда у таълим олувчиларни, яъни билим изловчиларнинг тадқиқот манбаларини тўплаш, улардан фойдаланиш ва кузатишларини тушунтира олиш, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишларига катта аҳамият беради.

[1] Р.Мавлонова, Н. Вохидова, Н.Рахмонқулова. Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 60-65-бетлар

Ал-Хоразимий билим беришнинг *кўргазмали тажриба усуллари, савол-жавоб, кўникма ва малакаларни шакллантиришда билимларни синаш усулидан фойдаланган.*

Ал-Хоразимий таълим жараёнида билимни сезгидан мантиқий тасаввур орқали фарқ қилишни таъкидлайди: “Сезги орқали билим қисман билим бўлса, мантиқий билим эса ҳақиқий билимнинг муҳим томонини намоён этади.

“Инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати мантиқий фикрлашга асослангандагина мукаммал шаклланиши мумкин”.[1]

Демак, Ал-Хоразмий билимларни эгаллашда кўргазмали воситалардан фойдаланиш, таълимда мантиқий тафаккурга, шахсий кузатиш ва тажрибага таяниш, савол-жавоб, баҳс каби таълим методларидан фойдаланган ҳолда талабаларда мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, уларда олган билимларини амалиётга татбиқ эта олиш малака ва кўникмаларни таркиб топтириш каби инсоний ақлий камолотга етказишга чорловчи ғоялари билан билиш назариясига муҳим ҳисса қўшди.

Абу Наср Фаробий (973-910) ҳам билишда инсон ақл-тафаккурини ролига катта баҳо берди: “Нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқари туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар чексиздир. Инсон ўзининг ақлини, хаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсаларни билиб олади, уларга асосланиб билим манбаи бўлган олам ва унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, атрофлироқ билим ва маълумотга эга бўлади.

... аввал билиш зарур бўлган илм ўрганилади, бу – олам асослари ҳақидаги илмдир. Уни ўргангач, табиий илмларни, табиий жисмлар тузилишини, шаклини осмон ҳақидаги билимларни ўрганиш лозим. Ундан сўнг умуман, шакли табиат-ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақидаги илм ўрганилади”[2] Олим фикрини давом эттириб шундай дейди: “Киши билим ва тажриба орттирмасдан олдин жуда кўп нарсаларни назарга илмайди, билим эгаллаб, тажриба ҳосил

[1] С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари –Т.: “Адолат”, 2001, 103-бет.
[2] Абу Наср Форобий. Рисолалар. –Т.: “Фан”, 1975,71,72-бетлар

қилгач ҳалиги нарсаларга қарашини ўзгартиради, аввал беҳуда деб ҳисобловчи нарсаларнинг заруратлигини ҳис этади, илгари эътиборини тортмаган нарса энди аксинча уни ҳайратга солади”[1]

Демак, Форобий билимининг икки босқичи – ҳиссий билиш ва ақлий билим ҳақида фикр билдириб, ҳиссий билимнинг даражалари, келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида фикр билдиради, билимларнинг келиб чиқиши ҳақида шундай дейди: “Инсон билимларни ақл ва сезиш орқали кўлга киритади... сезилувчи образлар ҳис этиш орқали, ақлий образлар эса сезилувчи образлар орқали билинади”.[2]

Форобийнинг билиш таълимоти, инсоннинг беш сезги аъзоси беш турли вазифани бажаришга мувофиқлашган бўлиб, улар ташқи муҳитдан олинган хабарларни бир ягона марказга тўплайди ва бу биринчи марказда барча хабарлар образлар умумлашади. Одам аъзоларининг юрак тана, тана ва унинг аъзоларини қон билан таъминлайди, қон юрак орқали бутун аъзоларга тарқалади. Иккинчи марказ – мия қон билан тирик бўлганлиги сабабли, юракка бўйсунади, лекин шу билан бирга у бутун аъзоларга раҳбарлик қилади, ўз буйруғига бўйсундиради, уларни маълум мўътадилликда ушлаб туради.

Форобийнинг фикрича, биринчидан, инсондаги руҳий жараёнлар билан физиологик-анатомик жараёнлар руҳий аъзо билан боғлиқ, иккинчидан, юрак инсоннинг биологик ҳаётини, мия эса, руҳий-маънавий ҳаётини бошқариб туради.

Умуман, Форобий ўз асарларида сезгилар ва ақлий билиш, тафаккур каби жараёнларга жуда катта эътибор беради ва уларни бошқа руҳий жараёнлар – хотира, тасаввур, диққат, ҳис-туйғу, ирода, қобилият, – малака ва кўникма каби шахсий хислатларни билиш жараёни билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) дунёни билиш жараёнида билимларимизнинг манбаини сезги аъзоларимиз ва улар орқали қабул қилинган ҳиссисий билимимиз ташкил этишини таъкидлайди: “Агар сезги аъзоларимиз

[1] Абу Наср Форобий. Рисолалар. –Т. “Фан”, 1875, 76-бет
[2] Ўша жойда, 79-бет

бўлмаганда олам ҳақида билимга эга бўлмаган бўлардик ва ундан ташқари олам ҳақида тасаввурга эга бўлмасдик”[1] Олим “Хиндистон” асарида ўз фикрини давом эттириб: “...фақатгина сезги органлари ёрдамида ўзлаштирилган билимлар турли хатоларга олиб келиши мумкин, шунинг учун доимо ақлнинг кучига суяниш зарур.

Агар инсон сезгилардан фикрлаш ва хулоса чиқариш ёрдамида фойдаланса, ана шу сезгилар орқали идрок қилинадиган нарсаларни ўрганишда жуда катта ютуқларга эришмоқ мумкин.[2]

Беруний эшитишга нисбатан идрок қилиш ва эслаб қолишнинг афзаллигини таъкидлайди: “Хабар кўзи билан кўргандандек бўлмайди”, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишидан иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш пайти нарса бир вақтининг бир бўлаги билан чекланади. Хабар эса нарсанинг (қаровчига) кўринган вақтдан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳолларидан дарак беради, ана шунинг учун хабар бор нарсалардан ҳам, йўқ нарсалардан ҳам дарак беради. Ёзиш хабар турларидан биридир”.[3]

Беруний “Минералогия” асарида ташқи сезги органлари орқали рўй берадиган ҳиссиётни дастлабки билиш қобилияти деб ҳисоблайди ва ана шу масалага батафсил тўхталади: “Ташқи сезги органлари орқали рўй берадиган ҳиссиёт дастлабки билиш қобилиятидир. Ўзининг қўзғовчилари орқали вужудга келадиган ҳиссиёт кишига жуда ёмон кўрсатиш, ҳатто уни ҳалокатга олиб бориши мумкин. Ёруғлик кўришнинг қўзғовчиси бўлиб, у ҳаво орасидан жисмнинг шакли ва ташқи қиёфасини лекин асосан рангини ўтказади. Ана шу белгилар ёрдамида предметларнинг миқдори ҳам аниқланади. Эшитишнинг қўзғовчиси товушлардир. Ҳаво уларни кишига етказади. Ҳид билишни

[1] С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари. –Т.: “”Адолат”, 2001, 108-бет
[2] Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар 2-жилд. –Т.: “Фан”. 1966. 9-бет.
[3] Ўша жойда, 25-бет.

қўзғатувчи ҳидлар ҳаво орқали бурун тешикларига боради...”[1] Шу тариқа Беруний назарий билим ҳиссий билишга асосланишини исботлар экан, агар сезги, ҳиссиёт бўлмаса, билим ҳам бўлмас эди, деган хулосага келади.

Берунийнинг ташқи оламни билишда инсон асосан ақлга таянади ва ақл ҳодисаларнинг сир-синоатини англашга ёрдам беради. Инсон ақлга мувофиқ билиш орқали оламнинг моҳияти ҳақида билимларни ўзлаштиради. Лекин билимнинг чеки йўқ ва ҳамма билимларни бирдан инсон ўзи билиб олган нарсалар билан кифояланиб қолмай, доимо янги билимларни ўрганишга интилиши керак.

Абу Али ибн Сино (980-1037) “Донишнома” (“Билимлар китоби”) ва “Ақсом ал-улум ақлийя” (“Ақл-идрокка асосланган илмлар бўлимлари”) асарларида 29 та илм тармоғига таъриф бераркан, инсон аҳлоқий ҳатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворининг негизи шахснинг ақли ҳамда билиш фаолиятига йўлловчи фикрий жиҳатлари турли илмларни эгаллаши билан бевосита боғлиқлигини алоҳида таъкидлайди: “Ақл икки турлидир – ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл”.[2] Бунда назарий ақл-идрок вазифаси (унинг воситаси билан ақл ета оладиган умумий тушунчаларни англанади) ва амалий ақл-идрок эса назарий ақл-идрок хулосалар амалга оширишда намоён бўлади. Яъни шахс ахлоқий идрокдир.

Ибн Сино ўз асарларида шахснинг билиш фаолиятида ақл ва ақлий тарбиясининг табиий ва психологик асосларини аниқлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, ҳаёт, ҳаётий қувват уч шаклда: ўсимлик, ҳайвонот ва инсон шаклида намоён бўлади. Инсонда ҳар уч ҳаётий қувват ва инсонгагина хос бўлган ақлий қувват мавжуддир. Инсонда ташқи муҳит таъсирисиз, ақлий жараёнларнинг ўзи ҳам турли руҳий, ҳиссий туйғуларини келтириб чиқариши мумкин.

Олимнинг таъкидлашича, мантиқ, яъни тўғри фикр юритиш ақлдан тўғри фойдаланиш, хатолардан сақланиш қоидасини ўргатади, маълум билимлардан

[1] Ўша жойда, 9-бет.
[2] С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари. –Т.: “Адолат “, 2001, 108-бет.

номаълум билимларга ўтиш йўлини кўрсатади. Шу боис у инсон ўз билимининг ҳақиқийлигини англаш учун мантиқдан хабардор бўлиш зарурлигини уқтиради. Умуман, ибн Синонинг билиш таълимоти асосида билимларни эгаллашда мантиқий тафаккурга, шахсий кузатиш ва тажрибаларга таяниш керак, деган ғоя ётади.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларга асосланиб, шуни айтиш мумкинки, Мусо-ал Хоразмий, ал-Киндий, ал-Форобий, Беруний, ибн Сино, Насриддин Тусий, ал-Чағминий ва бошқа мутафаккирларнинг дидактик таълимотларидаги мантиқий билишга оид фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўзининг назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаган.

Тажриба шуни кўрсатадики, таълим жараёнида билиш фаолияти икки босқичга – назария ва амалиётга бўлинади. **Назария деб, тафаккурнинг барча босқичларидан ўтган ва амалиётда синалиб, кўрилиб, маромига етган билимлар мажмуига айтилади.** Назария ҳар хил шаклларда ифодаланади: **аксиома, теорема, қонун, формула, график, рақам** ва бошқалар. Назарияда ғоя шаклланади. **Амалиёт билимларнинг ҳақиқийлигини кўрсатувчи мезондир.** Кузатиш, тажриба ўзгартириш, яратиш булар амалиёт шаклларига киради.

Амалиёт ижтимоий ҳаёт ва табиатнинг мураккаб жараёнларини билиб олишда инсон учун асосий қурол бўлиб хизмат қилади.

Илмий билишнинг вазифаси ходисаларнинг моҳиятини, уларнинг ривожланиш қонуниятларини очишдан иборат эмас, балки бирор бир қонуннинг қай тариқа намоён бўлиш сабабларини кўрсатиб беришдан иборат.

Илмий омил илмий билишнинг элементи бўлиб кузатиш, тажриба асосида қўлга киритилади, омилга асосланмаган билимнинг илмий қиймати, амалий фаолият учун аҳамияти ҳам бўлмайди. Шунинг учун илмий билимнинг, фаннинг асосий мақсадида омиллар асосида ётган умумий боғланишларни, қонуниятларни топиш, уларнинг моҳиятини билишдадир.

Билиш сезишдан бошланади. Сезиш теварак-атрофдаги воқелик, нарса ва ходисаларни сезги органларимизга таъсир этувчи айрим сифатларнинг

онгимизда акс этишидир. Сезгилар – олам ҳақидаги барча билимларимизнинг манбаидир. Аммо илмий асосда бўлишда, масалан, олим ёки ўқитувчининг билиши билан ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолияти ўртасида умумийлик бўлса ҳам, лекин улар бир-биридан фарқ қилади.

Назарий билим негизида ўқувчи-талабаларда амалий кўникма ва малакаларини шакллантириш бир неча босқичларда амалга оширилиши мумкин. Бу босқичлар 9-шаклда кўрсатиб ўтилган.

9-шакл

Билиш фаолияти умумийлиги, тафаккурдан тежамли ва малакали фойдаланиш, мустақил фикрлаш таълимнинг ривожланишига таъсир этади. Ақлий тафаккурнинг ана шу сифатлари таълим жараёнида ривожлана бориб, билимни ўзлаштириш самарадорлигини оширишига кўмаклашади.

10-шакл

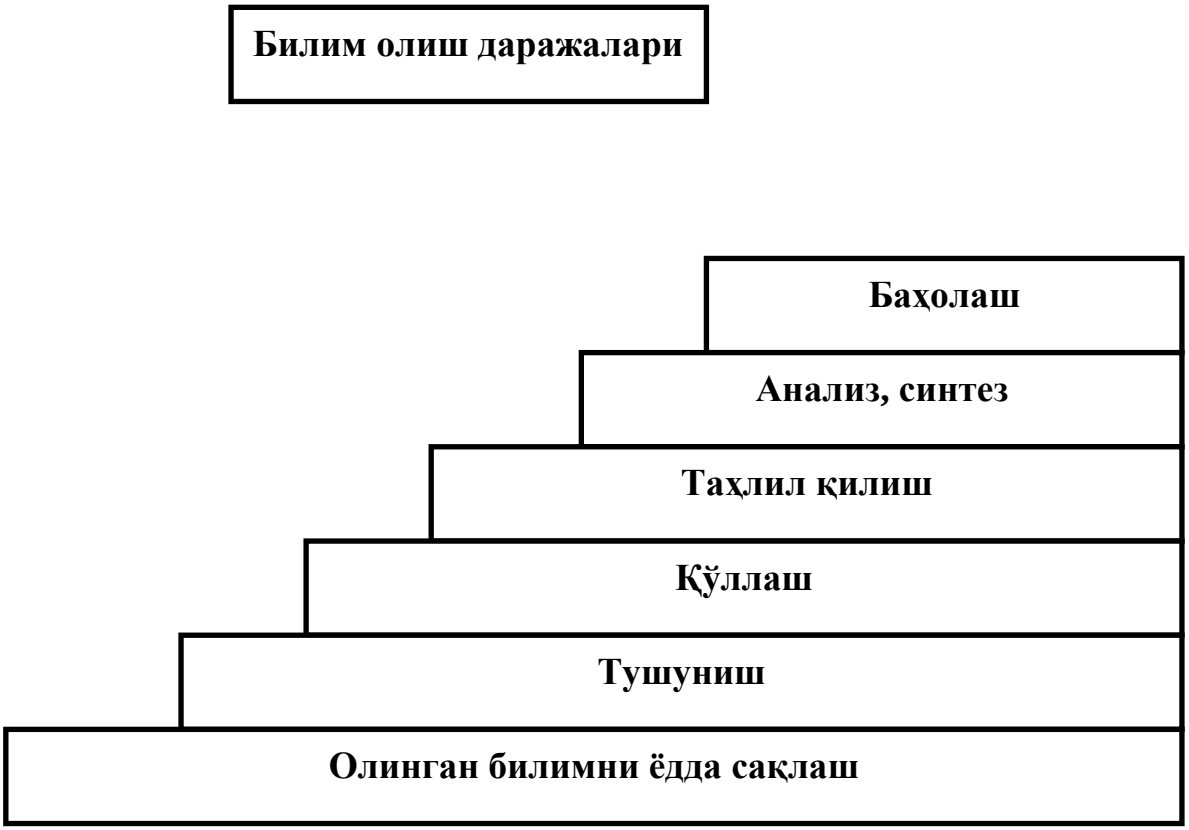

Билиш фаолиятининг **таълим жараёни** – маълумот мазмуни ҳамда унга оид фаолият усуллари, ўқувчи-талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини ўзлаштириши учун ўқитиш ва ўқиш фаолиятларининг реал алоқалашуви, сабабиятли боғланиш, бир-бирига мувофиқлашуви асосида таълимнинг звенолар ва цикллар шаклда макон ва замонда ҳаракатланадиган мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Буни қуйидагича тавсифлашимиз мумкин.

11-шакл

Таълим жараёни

БИЛИМ, КУНИКМА ВА МАЛАКА

БИЛИМ – инсоннинг ўқиш, кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш кабилар орқали олинган, ўзлаштирилган ва мияда сақланиб қолинган маълумотлар тўплами.

Кўникма – ўзлаштирилган билимларни амалда машқ қилиш ва такрорлаш натижасида бажариладиган ҳаракатлар йиғиндиси.

Малака – ўзлаштирилган назарий билим ҳамда амалий кўникмаларнинг автоматлашган ҳолда бажариладиган хатти-ҳаракатлар мажмуи.

Таълим жараёнида фақат **индуктив анализ,** яъни айрим-айрим олинган билимларнинг умумлашган билимларга айланиши, ёки бошқача қилиб айтганда, осондан-қийинга, оддийдан мураккабга ўтиш принципига кечиши билан чекланмай, хусусий ўзига хосликларни **дедуктив** равишда ажратиб чиқариш жараёнини тўлиғича кўрсаткичлари билан биргаликда кўриш ҳоллари ҳам учрайди.

Ўқитувчилар амалга оширадиган таълим жараёнини икки томонлама тасаввур этиш мумкин. Биринчидан, дарс давомида ўқитувчи ахборот воситаси сифатида таълим шаклини амалга оширади. Иккинчидан, ўқувчи-талабаларнинг дарс пайтида ва дарсдан ташқарида амалга ошириладиган ўқув ишлари тарзида юз беради.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчи раҳбарлигида мустақил амалга оширилганида ўқувчи-талабалар ўқитувчи томонидан таҳлил этилган ўқув вазифаларини ҳал этиш тадбирларини бажарадилар. Ўқитувчининг доимий назорати остида ўқув фаолиятини вақти-вақти билан тўғрилаб борадилар. Ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолияти натижаларини таҳлил этадилар.

Демак, таълим жараёни ўзаро узвийликда бўлган қуйидаги асосий қисмларнинг мажмуидир:

12-шакл

Ўқитувчининг фаолияти	**Ўқувчи-талабанинг фаолияти**
1. Ўқувчи-талабаларга таълим мақсади ва вазифасини тушунтириш. 2. Ўқувчи-талабаларни янги билим (воқеа, ҳодиса, фан қонунлари) билан таништириш. 3. Тушунишни, билим ва билишни эгаллаш жараёнларини бошқариш. 4. Илмий қонун-қоидаларни англаш жараёнини бошқариш. 5. Назариядан тажрибага ўтиш жараёнини бошқариш. 6. Изланиш ва тадқиқотчилик фаолиятни ташкил этиш. 7. Ўқитишдаги ўзгариш ва ўқувчи-талабалар ривожини текшириш, баҳолаш.	1. Ўрганишнинг ижобий асосларини ташкил этишда шахсий фаолият кўрсатиш. 2. Янги билим, билишни эгаллаш. 3. Таҳлил, хулоса, таққослаш, солиштириш, тартибга солиш. 4. Қонун-қоидаларни англаш ва ўзаро алоқада бўлиш сабабларини билиш. 5. Билиш ва кўникмаларни тартибга солиш. 6. Юзага келган муаммоларни мустақил ҳал қилиш. 7. Ютуқларни мустақил баҳолаш.

Шу нуқтаи назардан **таълим жараёни ўз** таркибига барча ўқув фанларини ва барча даражадаги ўқитиш фаолиятларини, барча таълим тизимларини қамраб олади.

Таълим жараёнида ўқитувчи:

— ўқувчи-талабаларнинг ўқув-англаш фаолиятини рағбатлантириш;

— илмий билим ва билишни эгаллаш, англаш фаолиятини ташкил қилиш;

— уларда фикрлаш, тушуниш ва назарий қобилиятни ривожлантириш;

— ўқишни билишларини, кўникма малакакаларини такомиллаштириш;

— уларда илмий дунёқарашни ва эстетик маданиятни ҳосил қилиш вазифаларини бажаради.

Таълимни ташкил қилишда ўкитувчи:

— ўқувчи-талабаларни ўқув машғулотига тайёрлайди;

— уларда янги материални эгаллаш эҳтиёжини шакллантиради;

— ўзлаштириладиган материал мазмунини аниклайди;

— ўқув-англаш фаолиятни яратади;

— бу фаолиятга ҳаяжонланиш, ижобий хусусият бахш этади;

— ўқувчи-талабалар фаолиятини тартибга солади ва назорат килади;

— фаолият натижасини баҳолайди ва якунлайди.

Юқорида айтиб ўтилганидек таълим жараёни ўқитувчининг раҳбарлик, таълим бериш фаолияти билан ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятлари чамбарчас боғланиб кетади. Агар ўқитувчи ўқув ҳаракатларини назорат қилиш билан бирга ўз фаолиятини ҳам тўғирлаб борса, ўқувчи-талабалар ҳам унинг таъсирида ўз ҳаракатларини тўғирлаб боришади. Фақат ўқитувчи билан ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятлари мана шундай уйғунлашгандагина таълим жараёни якдил яхлит, бир бутун бўлиб ривожланади. Аксинча, агар ўқитувчи бутун вужуди билан фаолият кўрсатса-ю ўқувчи-талабаларни ўз ортидан эргаштира олмаса, таълим жараёнининг вазифалари амалга ошмай қолади.

8-шакл

Билиш жараёни тавсифи

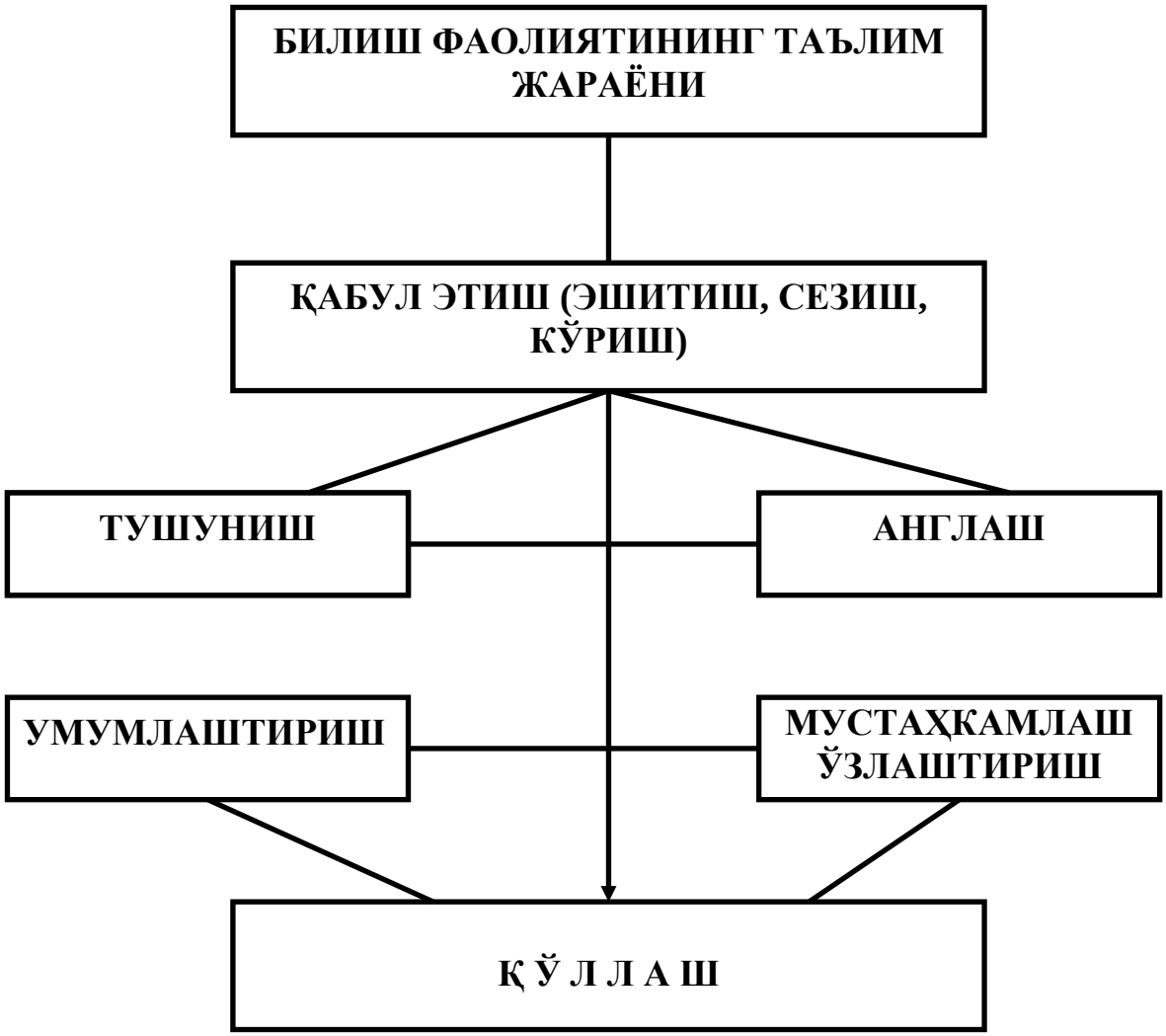

Ўқитувчи – ўқувчи-талабаларнинг биргаликдаги ёки таълим олувчиларнинг мустақил ҳолатдаги ўқув фаолиятлари – билим жараёнининг асосини ташкил этади. Булардан ташқари, билимларни ўзлаштиришнинг ички жараёнлари ҳам мавжуддир. Шу нуқтаи назардан билиш, яъни ўзлаштириш жараёнининг педагогик-психологик тавсифини қуйидагича тасаввур этиш мумкин.

Қабул этиш *(эшитиш, сезиш, кўриш)* – ўқувчи-талабалар сезги органларига таъсир этадиган ҳодисалар ва жараёнларнинг шахс тафаккурида акс этишидир. Қабул етиш жараёнига кўриш, фикр юритиш, мулоҳаза қилиш билан бирга уларнинг аввалги тажрибалари ҳақида маълумотлар ҳам киради. Ўқувчи-талабалар қабул этиш жараёнида ўзининг аввалги билимлари, амалий

тажрибаларига суянган ҳолда ҳодисаларнинг айрим ўзига хосликлари, белгилари, шакллари, шу билан бирга ўқитувчининг товуш асосидаги маълумоти ҳам қабул қилинади. Бу жараёнда педагогик, фаолият ўқувчи-талабаларда сезги майдонини кенгайтириш, ўқувчи-талабалар ҳаётий тажрибасига кенгроқ суяниши, кўргазмали қуроллардан мувофиқ фойдаланиш, оғзаки нутқини ниҳоятда драмалаштириб, шоирона иборали сўзлар ишлатиб ўзига ром қила олиш билан изоҳланади. Бундан ташқари педагог ўқувчи-талабалар диққатини меҳр-муҳаббат билан қўллаб-қувватлаб туриши, янги куч-ғайратларини фаоллаштириши лозим.

Қабул этиш (эшитиш) ўрганилаётган материални тушунишга олиб келиши керак. **Тушуниш,** яъни билим эгаллаш айрим жараён ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлари ва уларнинг келиб чиқиши орасидаги боғлиқликнинг моҳиятини очишдан иборат. Изоҳланадиган ўқув материали тушунарли бўлиши учун ўқитувчи ўқувчи-талабаларни ўз фикри ортидан эргаштира олиши, аниқ мантиқий баён этиши муҳимдир. Хусусан, таълимни шу ҳусусда кўриш керакки, ўқувчи-талабаларнинг ўзлари ашёвий далиллар, тажрибавий маълумотларни қиёслаб кўрсинлар, уларнинг сабабларини изоҳласинлар, мустақил хулосалар чиқарсинлар.

Тушунилган ўқув материали энди атрофлича **англаниши** керак. Маълумотни англаш тушунишдан кўра кўп қирралироқ, чуқурроқ ҳисобланади. **Англаш** давомида тушунилган билимлар бойитилади, ўзаро боғланишлар янада ойдинлашади, ўқувчи-талабанинг ўзига ишончи янада ортади. Англашнинг самарали амалга ошиши учун ўқитувчи ақлий фаолиятнинг ҳар турли усуллари, яъни *таҳлил, қиёслаш, муаммо қўйиш усулларидан* кенг фойдаланиши лозим. Ўқувчи-талабалар суҳбатларга, тадқиқот ишларига ва тажрибалар ўтказишга жалб этилиши керак.

Билиш жараёнида *умумлаштириш* алоҳида ўрин тутади. Билим, иқтидор ва кўникмалар оддий элементлар бўлакчаларидан йиғилиб мураккаб билимларга, мураккаб кўникма эса малакаларга айлана бошлайди. Соҳа бўйича умумлашган билимлар бўлғуси мутахассисларнинг малакали иш

бажаришларида қўл келади. Шундай умумлашган билим, иқтидор ва кўникмаларга политехник (касб-ҳунарга оид билим) мисол бўла олади. Бундай умумлашган билим ва кўникмалар ишлаб чиқаришнинг умумий асослари, кенг тарқалган технологик жараёнлар, политехник малакалардан иборатдир. Умумлашган билимлар мутахассисга янги соҳани эгаллашда назарий билимларни амалда қўллаш имконини беради.

Ўзлаштирилган, умумлаштирилган билим бирон-бир муайян ҳаётий шароитларда қўлланиши керак. Тажриба амалиётда амалга оширилса, ўрганилаётган масаланинг амалий аҳамияти яққол намоён бўлади, билимларни *мустаҳкамлайди,* унинг ҳаётийлигини таъминлайди.

Ўқувчи-талабалар ўрганилаётган мавзуни англаб, кейин тушуниши ёки аксинча, олдин тушуниб кейин англаши мумкин. Ўзлаштиришнинг ҳар бир таркибий қисмлари: *умумлаштириш, мустаҳкамлаш ва қўллаш ўзаро* бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўзлаштириш жараёнининг кетма-кетлиги дарс *репродуктив* тарзда, яъни таҳлил методи билан ўтказилганда намоён бўлади. Амалда ўқув материалини ўзлаштириш муаммоли ҳаётий масалаларни ҳал этишдан бошланиши мумкин. Ўқувчи-талабаларга муаммо ёки назарий масала таклиф этилади. Ўқув жараёнида назарий хулосаларни ҳаётда қўллаш, татбиқ этишдан назарий жиҳатдан тушунишга, англаш ва фикрлашга томон борилади. Таълим жараёнига шундай дедуктив ёндашиш ўқитиш муаммоли метод билан ўтказилганда самарали натижа беради.

Ўзлаштириш жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқув материалининг қанчалик асосланиши, ишончли далиллар билан тасдиқланишига боғлиқ. Ўқув жараёнини ташкил этар экан, педагог ўқувчи-талабаларнинг ижодий изланишларини қўллаб-қувватлаб, улар мавзу бўйича нималарга эътибор беришларини англашга ёрдам беради. Буларнинг ҳаммаси ўқувчи-талабаларга мазкур мавзуни фаол ўрганишга имкон беради, уларда ижодкорлик кўникмасини шакллантиради. Ўқув жараёнида педагог талабчанлик ва рағбатлантиришнинг мақсадга мувофиқ меъёрини сақлаб

туриши керак. Булардан ташқари, ўзлаштиришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқувчи-талабалар ҳиссиётининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Қувонч, қайғу, ваҳима, ҳайратланиш, ачиниш, хафагарчилик, раҳмдиллик, норозилик, нафратланиш ва бошқа ҳиссиёт кечинмалар ўқувчи-талабада ўқув жараёнининг боришига бевосита таъсир кўрсатади, уларни мулоқотга чорлайди.

Гуруҳ ўқувчи-талабаларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда таъсирланмайдилар. Шунинг учун ҳар бир ўқувчи-талабанинг индивидуал психологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Заиф, суст ўзлаштираётган ўқувчи-талабаларнинг ютуқлари ҳам бўлади. Иқтидорли ўқувчи-талабалар билан ишлашда ҳам ҳиссиётнинг аҳамияти катта. Иқтидорли ўқувчи-талабалар мураккаб масалаларни ечиш жараёнида қийинчиликларни бошидан ўтказишади. Шу билан бирга масала ечилганида чексиз қувонч туйғуси, масала ечилмаганида эса қайғу чекиш ҳолатлари юз беради. Иқтидорли ўқувчи-талабалар кўпинча худбинроқ бўлиб ўсишади. Уларда ўз ўртоқларига (гуруҳдошларига) нисбатан хайрихоҳлик кечинмаларини йўлга қўйиш жуда зарурдир.[1]

Шундай қилиб, билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг ижодий тафаккурини ривожлантириш учун *тадқиқий амалий ишларни бажариш методлардан* фойдаланиш зарур. Ижод, қўшиқ ва бошқа адабий шаклдаги топшириқларни бажариш эссе, иншо, баён ёзиш, тасвирлаш, мусиқий ижодиётдан фойдаланиш самарали натижалар беради.

Шундай қилиб, таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг ўзаро билим фаолияти икки хил хислатга эга. Биринчи хислати – ўқувчи-талаба шахсини руҳияти қонуниятлари ва унинг ижтимоий ривожида ташкил топади. Иккинчи хислати – у ўқувчи-талаба шахсининг билиш фаолиятини ўзгартиради. Таълим жараёнининг билиш фаолияти ўз мақсад, вазифа, мазмун, метод ва шаклларига эга. Белгиланган мақсад, мазмун ва дастур ўқитувчининг фаолияти орқали амалга оширилади. Ўқишни бошқариш кутилган натижани ҳосил қилади.

[1] Б.Зиёмухаммадов, Ш.Абдуллаева. Педагогика. Дарслик –Т.: 2000, 83-90-бетлар.

Ўқиш – ўқувчи-талабаларнинг фаолияти бўлиб, билим олувчилар ўқитувчининг ёрдамида таълим вазифаларини бажаради, инсониятнинг ижтимоий-тарихий тажрибаларини ўзлаштирадилар.

Барча турдаги билиш фаолияти уч босқичдан ташкил топади:

– *мўлжаллаш-асослаш,*
– *мулоқот-бажариш,*
– *фикрлаш- баҳолаш.*

Шунга кўра, ўқувчи-талабаларнинг таълим жараёнидаги билиш фаолияти шу уч босқичдан ташкил топади, таълимнинг муҳим вазифаси ўқувчи-талабалар фаолиятидаги бу уч босқичнинг бирликда бўлишига эътибор беришдир.

Ўқитувчи ўқувчи-талабалар таълим оладиган таълим муассасасидаги шарт-шароитни асосли равишда ўрганиш, таълим-тарбия мақсади ва тўғри ифодалаши, уларни аниқлаш йўллари ва баҳолашга қўйилган талабларни қўйиши керак.

Мақсад қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

– у аниқ белгиланган бўлиши;
– белгилашга доир далиллар аниқ бўлиши;
– натижалар маълум таълим муассасасига тегишли бўлиши. Мақсад даражаси умумий кўрсатма асосида белгиланади. Бу:
– жамият талаби;
– таълим тизими вазифалари;
– таълим муассасалари қўйган педагогик талаб, вазифалар асосида бўлади.

Замонавий педагогик технологияда таълимий мақсадни аниқлаш йўли, таълим таъсирининг йўналиши ва натижаси аниқланади.

Мақсадни қўйиш йўллари:

– таълимнинг ўқувчи-талабаларга таъсир этиш йўлларини ва яратилган шароитни аниқлаш;

– ўқувчи-талабаларда шакллантириладиган қобилият ва имкониятни аниқлаш;

– таълим жараёнида ўқувчи-талабалар эришадиган натижани аниқлаш.

Мақсадни белгилаш йўллари:

1. Мақсад ўрганиладиган матн мазмуни асосида аниқланади.

Масалан: “Таълим мақсадини ўрганиш”да.

2. Мақсад ўқитувчи фаолияти асосида аниқланади.

Масалан: “Ўқувчи-талабаларнинг таълим принциплари билан таништириш”да.

3. Мақсад ўқувчи-талабаларнинг аҳлоқ-одоби, руҳияти ва шахсий ривожи асосида аниқланади.

Масалан: “Ўқувчи-талабаларда ифодали ўқиш қобилиятини ривожлантириш”да

4. Мақсад ўқувчи-талабаларнинг фаолияти асосида аниқланади.

Масалан: “Ўқувчи-талабанинг шахс сифатида шаклланишини тадқиқ этиш” (ўрганиш)да.

Замонавий педагогик технологияда тавсия етилган йўлнинг (усулнинг) моҳияти шундаки, мақсаднинг ўқувчи-талабалар фаолиятида ифодаланган таълим натижалари орқали шаклланишини таъминлайди.

14-шакл

Таълим мақсади

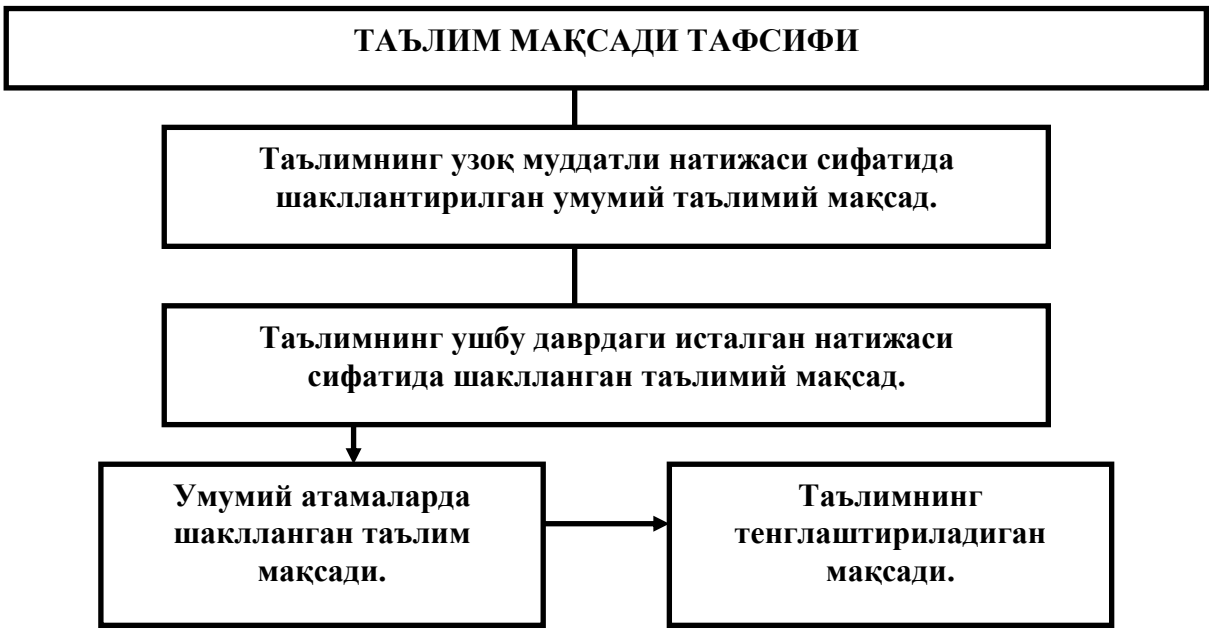

Маълумки, энг қадимги даврда жамоа аъзолари ижтимоий ҳаётда орттирган тажрибалари асосида катталарнинг меҳнат фаолияти намунасида турли йўллар билан ёш авлодни тарбияладилар, таълим вазифаларини бажардилар.

Давр ўтиши билан инсоният ҳар бир шахс ижтимоий ҳаётда ўз ижодий фаолияти, табиий борлиқни ўзлаштиришда фаол иштирок этиши кераклигини англаб етди.

Ҳозирда ижтимоий ҳаёт ҳар бир шахс олдига кенг қамровли улуғ вазифаларни кўйиб, уларни амалга оширишни, натижаларни ҳаётга тадбиқ этишни талаб этмокда. Бу вазифалардан энг муҳими куйидагилар:

– ақлий ривожланиш вазифалари — ёшларда билим, билиш ва кўникмаларни, яъни ақлий ривожланишни, мустақил фикрлашни, ижтимоий ҳаётда ва ишлаб чиқаришда фаолият кўрсатишни ривожлантириш;

– руҳий (эмоционал) ривожланиш вазифалари – ёшларда санъат ва ташқи оламга эмоционал, эстетик муносабатни ривожлантириш;

– ахлокий ривожланиш вазифалари – ёшларда ахлоқий фазилатларни, маънавий гўзалликни, масъуллик ҳиссини ривожлантириш;

– жисмонии ривожланиш вазифалари – ёшларда мустаҳкам, куч-қудратни ривожлантириш;

– шахсий ривожланиш вазифалари – таълим ва тарбия жараёнида ҳар бир ўқувчи-талаба шахсида табиат инъом этган кадриятларни аниқпаш ҳиссини ривожлантириш;

– маданий тарбия вазифалари – ёшларда миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида бадиий маданиятни ривожлантириш.

Бу вазифаларни амалга ошириш ва, ижобий ҳал қилиш, шахсни ҳар томонлама ривожлантириш — педагогик жараённинг мақсади.

Таълим мазмуни ва фанларни ўқитиш усулларини аниқлашда ҳар бир билимда ўзаро боғлиқ бўлган илмий, мантиқий педагогик-психологик хусусиятни ўқувчи-талабалар билиб олиши керак.

Таълим мазмунини шакллантирувчи асосий манбалар, бу фан ва моддий ҳамда моддий бойлик, ижтимоий мулоқот тажрибаси, маънавий қадриятлар, ижтимоий тушунча шакллари, инсон фаолияти турларидир. Таълим мазмунини бу манбалар асосида шакллантиришда тарихий ва педагогик-психологик талаблар ҳисобга олинади.

Қуйидаги турлар таълим мазмунининг ўзига хос махсус турлари ҳисобланади:

– табиат, жамият, техника, фикр ва фаолият қобилияти ҳақидаги билим. Бу билимларни ўзлаштириш ўқувчи-талабаларда дунёнинг ҳақиқий кўринишини шакллантиради, фаолиятга онгли ва амалий жиҳатдан тўғри ёндашишга хизмат килади;

– маълум фаолиятни амалга оширишдаги тажриба, бу — шахснинг билим, билиш, кўникма ва малакасини бирлаштирувчи тажриба;

– жамиятда содир бўладиган янги муаммоларни ҳал қилиш бўйича ижодий, изланувчан фаолият тажрибаеи. Бу тажриба мустақил равишда ўзлаштирилган билим ва билишни янги шароитда амалга оширишни, фаолиятнинг янги усулларини шакллантиришни талаб этади;

– объект ёки инсон фаолияти воситаларига бўлган муносабат тажрибаси. Бу тажриба ташқи оламга, одамларга муносабатда намоён бўлади.

Шундай қилиб, таълим мазмуни, бир томондан, ўқувчи-талабаларнинг ўқиш-билиш фаолиятининг муҳим шарти бўлиб, жамиятнинг ҳозирги ва келгусидаги талабини акс эттиради, иккинчи томондан, ўқувчи-талабалар фаолиятини амалга оширишда муҳим қурол бўлиб хизмат қилади ва шу орқали ўқишда шахсий талаб мазмуни бўлади.[1]

Умуман олганда, таълим жараёнида педагогик фаолият доираси (ўқитувчи – ўқувчи-талабанинг фаолияти), таълим мақсади, таълим вазифалари, таълим мазмунининг ўзига хос хусусиятларига қисқача тўхталиб ўтдик, холос. Шу маънода таълим жараёни, таълим мазмуни, таълим қонунияти ва қонунлари

[1] А.Зуннунов, У Маҳкамов. Дидактик (таълим назариси) Ўқув қўлланма. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, –Т.: 2006, 5-13-бетлар.

ҳамда тамойиллари, таълим методлари билан боғлиқ масалаларни мазмун-моҳияти ушбу китобнинг кейинги қисмларида чуқурроқ ёритиб берилади.

3.4. ТАЪЛИМ МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ

Таълим асосида жамият ривожланишининг объектив эҳтиёжлари туради. Таълим инсоннинг меҳнат оламига самаралироқ киришини, жамият ҳаётига кўшилишини таъминлайди. Мустақилликка эришиб, эркин бозор муносабатлари асосида демократик ҳуқукий давлат сифатида эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлига ўтган Ўзбекистон Республикасида ҳозирги босқичда таълим тизимига, педагогика фанига, ёш авлодда мустакиллик ва фаолликни, ишбилармонлик ва тадбиркорликни шакллантиришга жиддий эътибор берилмокда.

XX аср педагоглари ва психологлариниг диккат марказида ўқувчи-талабаларнинг ақлий қобилиятларини шакллантириш, уларни ўқитиш, тарбиялаш камол топтириш жараёнларини уйғунлаштириш. фаолият ва онгнинг ўзаро боғлиқлиги назариясини ишлаб чикиш, мустақил ўқув-билиш ишлари, ўкишни фаоллаштириш, таълим жараёнларини оптималлаштириш, фаол таълимнинг шакл ва методларидан фойдаланиш каби муаммолар асосий ўрин олади. Уларни ишлаб чиқиш мамлакат педагогика ва психология фанларида жахонда ҳақли равишда, эътироф этилган турли йўналиш ва мактаблар вужудга келишини олдиндан билиш имконини яратди.

Таълим – жараён бўлиб, у натижа ва тизимдир. Таълим жараён сифатида билимлар, кўникма ва малакаларнинг маълум йиғиндисини, фаолият ва муносабатларнинг тегишли тажрибасини ўзлаштиришга каратилган махсус ишларнинг ташкил қилинишидир. Таълим натижа сифатида билимларни, фаолият ва муносабатлар тажрибасини ўзлаштиришда эришилган даражадир. Таълим тизим сифатида давлат муассасалари ва бошкариш органларининг мажмуаси бўлиб, улар доирасида комил инсонни тарбиялаш жараёни амалга

оширилади. Шу тариқа, таълим доимо бир йўла тарбиялаш жараёнини ҳам, тарбиялаш яъни ўқитиш жараёнини ҳам ифодалайди.

Ёш авлод ҳақида гап борар экан, шахснинг баркамол авлод камол топиши, ўз мавқеини англаш ва ўзини кўрсатиш масалалари биринчи ўринда туради. Бу масалалар бутун жамият ва махсус яратилган ижтимоий институтлар ва инсоннинг ўзи томонидан тасодифий равишда ҳам, мақсадга мувофиқ йўсинда ҳам ҳал қилиниши мумкин. Таълим тизимида шахснинг ижтимоийлашуви, касбни эгаллаши ва мослашуви жараёнларини максадга мувофик тарзда бошқаришга хам даъват этилган.

Таълим деганда: шахснинг жисмоний ва маънавий камол топиш жараёнини, унинг онгли равишда айрим ибратли қиёфаларга йўналиши ва тарих майдонига келиб, ижтимоий онгда маълум даражада ёркин из қолдирган ижтимоий намуна (масалан, Спарта жангчиси, хушахлок руҳоний ёки серғайрат ишбилармондек) бўлиши, хар томонлама баркамолликка интилиш жараёнини тушуниш мумкин. Ана шу тушунчага кўра, таълим бутун жамият ва шахслар хаётининг ажралмас жиҳати сифатида намоён бўлади ва бу кенг, маънодаги **«тарбия»** тушунчасига ўхшайди. Лекин кўп маънолилиги кўрсатилмаса **«таълим»** сўзини тўлиқ англаб бўлмайди. Масалан, таълим деганда маълум ҳажмдаги билимлар, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш тушунилади. Таълимга шахсни ўкитиш ва камол топтириш жараёнини тегишли йўсинда ташкил этиш сифатида қараш хам мутлақо тўғридир. Булардан ташкари, шубхасиз, таълим билимлар, кўникма ҳамда малакаларни бериш ва ўзлаштириш билан боғлиқ фаолият тизими, шунингдек, маълум ижтимоий институт (ўзига хос вазифаларни бажариш учун тузилган муассасалар тизими)дир.

Кўрамизки, таълим турли шаклларда намоён бўладиган кўп киррали ҳодиса (даража, жараён, фаолият)дир. Ўқув-тарбия жараёни тизимининг тузилиши, ана шу жараённинг мазмуни, педагоглар ва ўқувчи-талабаларнинг фаолияти, шунингдек, амалга оширилган ишларнинг натижаси мазкур тизим жамиятнинг кандай тарихий типига мансублигига боғликдир. Мана шуларнинг ҳаммасини хисобга олиб, куйидагиларни айтиш ўринлидир: таълим — нисбатан мустақил

тизим бўлиб, унинг вазифалари жамият аъзоларини мунтазам равишда ўкитиш ва тарбиялаш орқали уларни маълум бойликлар, кўникма ва малакалар ҳамда ахлок нормалари билан куроллантиришдир. Ана шундай ўқитиш ва тарбиялашнинг мазмунини пировард натижада мазкур жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ва сиёсий тизими ҳамда моддий-техник тараккиётининг даражаси белгилайди.

Эндиликда ҳар бир халкнинг фақат ўз миллий маданияти асосида ўқиши ва тарбияланиши етарли эмаслиги, у жахон маданияти бойликларини ҳам англаши зарурлиги тўғрисидаги фикрлар тасдиқланмоқда. Билимдон кишиларни тарбиялашдек анъанавий вазифа ўрнига атрофлича фикр юритадиган ижодкор кишиларни камолга етказиш вазифаси олға сурилмоқда. Илгари маълумотлилик даражаси ўрганилган қоидалар, тахлил килинган асарлар, ёдланган шеърларнинг сони ва бир хил масалаларни ечиш кўникмаси билан белгиланган бўлса, хозирги кунда бу даража микёси кенгайди. Энг муҳим масалаларни кўя билиш хар қандай ишга ижодий ёндашиш каби хислатлар маълумотлилик даражасини кўрсатади.

Аввалги вақтларда ўқувчи-талабаларни ахборотлардан хабардор қилинган бўлса, энди уларда ҳаётни ўзгартириш, уни яхши томонга буриш кўникмалари ва қобилиятларини шакллантиришга жиддий ахамият бериш зарур. Энг муҳими, бутун тарбиявий жараённи инсонга қаратишдир. Таълим инсонни билимлар билан қуроллантирибгина қолмаслиги, балки уни шахс сифатида камол топтириши ва такомиллаштириши ҳам керак. Бошқача айтганда, жамиятда таълимни инсонпарварлаштириш ғоялари тобора кенг ёйилмоқда. Шубҳасизки, жамият ва таълимни инсонпарварлаштириш муаммоси таълимнинг оғзаки ахборот усулини унумли, яратувчилик усулига айлантириш билангина ҳал бўлмайди. Мазкур жараённинг энг муҳим йўналиши таълим мазмунини инсонпарвар қилишдир. Бу тадбиқ, биринчидан, шахсда маданиятни шакллантиришда фанларнинг ролини оширишда, халқ миллий маданиятининг барқарор бойликларини тушунишдан, иккинчидан, табиий-илмий ва техника

фанларини экологик ҳамда ижтимоий аҳамиятли жиҳатлар билан бойитишдан иборатдир.

Таълимни инсонпарварлаштиришнинг энг зарур томонларидан бири – ўқувчи-талабаларга фақат маълум хажмдаги билим-кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда ёрдам бериб қолмай, балки уларни маданияти, унинг бойликлари ва хилма-хиллигига жалб этиши керак. Ҳозир бу муаммо ғоят жиддийдир.

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда ўқувчи-талабаларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмунини танлаш бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

1. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлар, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари.

2. Давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига қўядиган мақсад ва вазифалари.

3. Ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчи-талабаларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар ва ҳакозолар.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да таъкидланишича, таълимнинг мазмуни ва эҳтиёжлари ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлодни ижтимоий ҳаётга ва демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти истиқболларига зўр ишонч билан қарайдиган эркин фикрловчи баркамол инсон қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Таълимнинг асосий мазмуни унинг вазифаларида ойдинлаштирилади. Асосий вазифаларга ақлий тарбия билан боғлиқ бўлган вазифалар киради.

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришда таълимнинг мазмуни ва жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб қуйидагиларга амал қилган ҳолда белгиланади:

– илмий билимларни етакчи роли тўғрисидаги қоидага;

– инсониятнинг маданий-маърифий меросини ва умуминсоний қадриятларни эгаллаб олиш ҳақидаги “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” кўрсатмаларига;

– тарбияланувчи шахсни баркамол қилиб ривожлантириш, иймон-эътиқодини, илмий дунёқарашини таркиб топтириш;

– илмий фаолият натижалари билан демократик ва фуқаролик жамияти қурилиши тажрибаси боғлиқлиги ҳақидаги қоидага;

– таълимнинг бир мақсадга қаратилганлиги;

– таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларига ва дидактика принципларига мувофиқлигига амал қилинади.

Демократик ҳуқуқий давлат заминида фуқаролик жамияти барпо этаётган бизнинг мамлакатимизда таълим мазмуни қуйидаги йўллар билан таъкомиллаштиришни назарда тутади:

– фан ва тажрибадаги янги муваффақиятларни акс эттириш;

– иккинчи даражали ва ортиқча мураккаблаштирилган ўқув материалларидан қутилиш;

– ўрганилаётган фанлар рўйхатини ва ўқув материаллари ҳажмини аниқлаш ҳамда ўқувчи-талабалар, албатта, ўзлаштириб олиши керак бўлган малака ва кўникмаларнинг оптимал хажмини белгилаш;

– ўқув фанларига оид асосий тушунчаларни ва етакчи ғояларни жуда ҳам аниқ баён қилиш;

– ўқувчи-талабаларни педагогик технологиялар: компьютер, ксеркс, электрон почта ва шу кабилар тўғрисидаги билимлар билан қуроллантириш ҳамда уларда шу технологиялардан фойдаланиш кўникмаларини ҳосил қилиш.

Умумий таълим – бу ўқувчиларнинг ҳар томонлама умумий тайёргарлигини ва ривожланишини таъмнловичи фан асосларини эгаллаб олишдир,

Касбий таълим – шахснинг ўзи танлаган, нисбатан тор йўналишдаги меҳнат фаолиятига хизмат қилади.

Политехника таълими – ўқувчиларнинг ҳозирги замон ишлаб чиқариш асослари, унинг энергетикаси ҳақидаги билимлар системаси билан таъминлайди ҳамда инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги иш операцияларини ўзлаштириб олиш учун замин, яъни базавий аҳамиятига эга бўлган бир катор меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллаш назарда тутилади.

Маълумот мазмуни – ёшларнинг маълумоти, тараққиёти, тарбиясини мўлжаллаб, ҳозирги замон фани, техникаси, ишлаб чиқариши, фикрлашининг умумий асосларини дидактик ишлов бериш йўли билан танланган билимлар, кўникма-малакалар, ижодий фаолият тажрибаси ва муносабатлардир.[1]

Таълим мазмуни – ёшларни маълумотли килиш, тараққий эттириш, тарбиялаш максадида маълумот мазмунидан танланиб, таълим жараёнига олиб кирилган билим, кўникма-малака, фаолият усуллари ҳамда табиат, жамият ва тафаккур ҳодисаларини эмоционал баҳолашга доир муносабатлардир. Таълим мазмуни, маълумот мазмуни асосида танланади. Таълим мазмунини ўргатиш ва ўзлаштириш йўли билан маълумот мазмуниш амалга оширишга, бинобарин, ўқувчи-талабаларни маълумотли қилиш, тараққий эттириш, тарбиялашга эришилади. Маълумот мазмунини танлашга оид назарияларнинг айримлари узоқ ўтмишга бориб тақалса, айримлари XX асрда пайдо бўлган. Масалан, **Моддий таълим назарияси** XIX асрнинг кейинги чорагида педагогика назариясига (1879 йил, Ф.Доерфелд. **«Дидактик материализм”** китоби орқали) кириб келди. Моддий таълим назарияси асосчилари мактабининг вазифаси болаларга имконияти етгунча кўпроқ билим ўргатишдан иборат деб ҳисоблардилар. **Формал таълим** тушунчаси 1791 йили (Е.Шмидтнинг “Эмпирик психология» китобида пайдо бўлди. Формал таълим назарияси тарафдорлари мактабнинг вазифасини болалар тараққиётида кўришади. Улар мактабнинг иши билим бериш эмас, аксинча, болаларда турли қобилиятларни ривожлантиришдан иборат, деб билишади. Билимларни эса ҳар ким ўзи истаганча, ўз қобилиятига яраша ўрганади.[2]

[1] Розиқов О.Р. ва бошқалар Дидактика. –Т.: “Фан”, 1997, 111-бет.
[2] Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. Дарслик. –Т.: “Фан ва технология”, 2008, 207-бет.

Таълим мазмуни қуйидаги давлат ҳужжатлари ва расмий ҳужжатларда ўз аксини топади:

1. Ўқув режаси;
2. Ўқув дастури;
3. Дарслик.

Ўқув режаси – давлат ҳужжатидир. Унга барча таълим муассасалари сўзсиз амал қилади. Унда умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва шу фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилган бўлади. Бу давлат ҳужжати бўлиб, халқ таълими вазирлиги, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тузилади ва тасдиқланади ҳамда Республикада барча таълим муассасалари учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатидир. Ўқув режасини тузишда қуйидаги дидактик омилларга асосланади: – ўқув-тарбия ишининг мақсади, ўқувчи-талабаларга аниқ илмий билим бериш, олган билимларини кўникма ва малакага айлантириб, уни амалиётда қўллай олишга ўргатиш ва ҳ.к.

Шундай қилиб, ўқув режаси таълимнинг мазмунини белгилайдиган энг муҳим ҳужжат бўлиб, унда ўқув юртида ўрганиладиган предметларнинг таркиби, уларнинг ўқув соатлари ва ҳафталари бўйича тақсимланиши ҳамда ҳар бир ўқув предмети учун ажратилган вактлар микдори ана шуларга мувофиқ ифодаланади. Ўқув режаси аслида таълим мазмунининг қабул қилинган у ёки бу назарий концепциясини норматив йўсинда ва яхлит ҳолда акс эттирадиган асосий ҳужжатдир.

Таълимнинг мазмунини ифодаловчи ҳужжат сифатидаги ўқув режаси ижтимоий буюртманинг педагогик талқини натижасида таркиб топган таълим мазмунининг ифодасига бевосита боғлиқ бўлади.

Жаҳон педагогикасида ўқув режасини айрим ўқув предметларидан тузиш керакми ёки турли фанларга доир билимлар қандайдир амалий иш ёки тадқиқот доираси гуруҳланадиган комплекслар ва лойиҳалардан тузиш керакми, деган масала хусусидаги мунозара бормоқда. «Америка Қўшма Штатларида комплекс

ўкитиш узоқ муддатли элементар мактабдагина эмас, балки ўрта мактабда ҳам, олий таълимда ҳам давом этади. Комплекслик ғоясининг ўзи ниҳоятда кенг тус олган. Америка педагогикасида ўқув дастурларини предметлар бўйича тузишга қарши кураш бошланганига ярим асрдан ошди).[1]

Педагогик адабиётлар, иш тажрибалари ва педагогик тадқиқотлар таҳлилича, ўқув-юртларида ўргатиш учун танланган ўқув предметларини бир йўла ўрганиш мумкин эмас. Чунки биринчидан, бунга жиддий чегараланган ўқув вақти имкон бермайди; иккинчидан, айрим ўқув предметларини ўзлаштириш учун олдин бошқа ўқув предметини ўрганиш шарт. Ўтмишда ана шунда фикр юритиш маълум предметларни ўрганишда жиддий изчиллик принципини мустаҳкамлашга уриниш имконини берди.

Ўқув режалари таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ тузилади. Ўқув режасига мазкур ёшдаги ўқувчи-талабаларга мос предметлар тегишли ҳажмда киритилади ва улар ўқувчи-талабаларнинг ҳар томонлама муваффақиятли камол топишига ёрдам бериши кўзланади. Ҳар бир предмет учун ўқув соатларининг миқдорини белгилашда, биринчидан, предметнинг таълим тизимидаги роли ва аҳамияти, иккинчидан, мазкур предмет бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув материалининг ҳажми, учинчидан, у ёки бу предметни ўрганишнинг дидактик хусусиятлари эътиборга олинади.

Булардан ташқари ўқув режасида ўқувчи-талабаларнинг айрим фанларга қизиқиши хоҳишларини қониқтириш ва қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган мустақил таълим машғулотларига соатлар миқдори ажратилади.

Ўқув режаси тузишда қуйидаги омилларга асосланилади:

1. Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллигига.
2. Ўқув фанларининг ҳажми ўқувчи-талабаларнинг ёши, билим савиясига қараб белгиланади.

[1] А,Малдова. Современная школа США. –М.: 2007, с-143.

3. Ўқув режасига киритилган фанлар дунёвий ва илмий характерга эга бўлиб, умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилади.

Ўқув режасида табиий фанлар – математика, физика, кимё, биология, география, информатика, она тили, чет тили, тарих, фалсафа ва бошқа ижтимоий иқтисодий фанлар асосий ўринни эгаллаб, ўқувчи-талабаларда илмий дунёқараш асосларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий иқтисодий фанлар билан бир қаторда ўқувчи-талабаларнинг маънавий дунёсини бойитадиган ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашда аҳамиятга эга бўлган тасвирий санъат, мусиқа, жисмоний тарбия, меҳнат таълими ва иқтисод асослари сингари фанларни ўқитиш учун соатлар ажратилади.

Ўқув режасининг тушунтириш хатида иккита қоида ёритилади: ўқув режасининг тузилиши принциплари таълим мазмунининг таркиби ва стратегиясига таъсир этадиган, уни тўғрилайдиган омилларлан бири сифатида ифодаланади; таълим мазмунининг, таълим концепциясини акс эттирадиган ҳужжат сифатидаги ўқув режасининг вазифаларини кенгайтирмай туриб, ўқув режасида ва ўқув дастурларида таълим мазмунини таркиби ва ўқув дастурларида таълим мазмунининг таркиби ва тузилишини тўлиқ ёритиб бўлмайди.

Ўқув режасида ўқув предметининг яхлит контеграцияланган тизими икки марта таълим муассасасидаги таълимнинг дастлабки ва охирги поғоналарида ўқитишнинг бошланғич ва якунловчи босқичларида ифодаланади. Ўқув юртининг ўрта звеносида предметларни табақали ўрганиш асосий ўрин олади.

Таълимнинг бошланғич босқичида интеграцияланган курслар киритилишининг сабаби ўқувчи-талабаларда яққол табақаланган курсларга қизиқиш бўмаслиги, яъни ана шу даврда улар дунёни яхлит бўлиши ва идрок этишидир. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчисини ва биринчи курсдаги талабани билимларини ўзлаштириш жараёнининг ўзи қизиқтиради. Предметни билишга қизиқиш ақлий фаолиятнинг мураккаб шаклларда ривожланишига ва кейинчалик предметларнинг тавсифланишига боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Амалиётдан кўринадики, янги типдаги мактаблар, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларини ташкил этилиши, таълим мазмунидан ортиқча мафкуравийлаштириш ва чеклашларни чиқариб ташлаш орқали таълимдаги бир хилликнинг ўзини қайта қуриш, ўқитувчи билан ўқувчи-талабалар муносабатининг услубларини ўзгартириш натижалари яхши сезилмаётир.

Таълим муассасаларида таълимнинг мазмунини янгилаш борасидаги тадбирлар ва ечимлар орасидаги ўрта мактаб ўқув материалларини қуйи синфларга, оддийгина кўчириш билан ёки академик лицей материалини касб-ҳунар коллежларида ёхуд олий ўқув юртларида қайта такрорлаш билан ўқувчи-талабаларнинг қобилиятини тезкор ривожлантиришга, таълимнинг сифатини оширишга интилишлар ҳам учрамоқда. Бундай материаллар эса ўқувчи-талабалар ўзлаштиришининг психологик хусусиятларига ҳам, ўқитиш методларига ҳам тўғри келмайди. Шунга кўра, мазкур тадбир ортиқча сўзларни киритиш, ахборотларни кўпайтириш билан таълимнинг мазмунини мураккаблаштиради ва ҳажмини оширади, ўқувчи-талабаларнинг хотираси чексиз бўлса-да, улар учун ўқув машғулотини қийинлаштиради холос.

Инсонпарварлик муносабатини бойитиш миллий қадриятларнинг ўзгаришини талаб қилади. Эндиликда таълим жараёнида билимларнинг тайёр шаклларини ўзгартириш, асосан, фаолиятнинг қайта тиклаш турларидан фойдаланиш эмас, балки ўқувчи-талабалар фаолиятининг билим олиш жараёнига боғлиқ изланиш турларини фаоллаштириш керак.

Психологларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, таълим ва шу йўсинда қайта қурилса, ўқувчи-талабалар тўлиқ камол топиш субъектига айланади. Шунда у фақат қайта тиклаш ва тўлдириш лозим бўлган билимлар билан таъминланадиган педагогик таъсир кўрсатиш объекти ҳисобланмайди.

Ўқувчи-талабалар фаолиятининг жамоага тақсимланган шаклларида ёки ўқитувчи билан бирга ишлашда мустақил билим олиш жараёнига фаол киришади ва ўзининг ижодий қобилиятларини намойиш этиш имкониятига эга бўлади. Хусусан, мустақил билим олиш жараёнидаги фаол изланиш ишларида,

ҳатто қийнчиликларга дуч келинса ҳам ўқувчи-талабаларнинг соғлигига ижобий таъсир этади. Шифокорлар ва психологларни тасдиқлашича, ўқувчи-талабалар фаолиятининг рўёбга чиқмаслиги, уларга ёмон таъсир кўрсатиши, интизомсизликни ҳуқуқ бузиш ҳолларини вужудга келтириши, ўқувчи-талабаларни "юқорига" эмас, балки "пастга" етаклаши мумкин.

Таълим мазмунини қайта қуришнинг бутун мураккаблиги шундаки, ўқувчи-талабаларни камол топтириш талаба, уларнинг ижодий ишлашини кучайтирадиган методларни фаол қўллашга олиб боради, кўникма ва малакаларни шакллантириш зарурлиги эса тафаккурнинг репродуктив компонентларидан воз кечишга йўл қўймайди. Бунда уларни оқилона бирлаштириш, тафаккурнинг самарали ва репродуктив компонентлари шаклланишининг дидактик бирлигига эришиш, айрим тадқиқотчилар таклиф қилаётганидек репродуктив компонентларни инкор қилмаслик керак.

Шундай қилиб, жамият учун ниҳоятда зарур алтернатив таълим муассасаларига ўқувчи-талабаларнинг яъни ўсган ва тайёрланган сара қисми йиғилаётган ёшларни ўқитиш одатдаги таълим муассасаларига юкланаётгани сабабли инсонпарвар педагогика ғояларини амалга ошириш йўлига кирган оммавий таълимнинг вазифаси жуда мураккаблашмоқда. Табиийки бундай таълим муассасаларида ҳам ўқувчи-талабаларга маълум билимлар доирасида ахборотлар бериш ва жузий кўникмаларни сингдириш билан чекланиш мумкин эмас: уларни имкони борича юқори даражада камол топтириш керак.

Ўқув дастури – ДТС ва ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми тизими ва ғоявий сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир. Унда маълум бир ўқув фани бўйича ўқитиладиган билим ҳажми ва таълим мазмуни ифодаланади.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси таълим муассасасида (мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежи, олий ўқув юрти) алоҳида фанлар бўйича ўқувчи-талабаларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг хажми белгилаб берилади. Ўқув дастурда ҳар қайси ўқув

фанларининг мажмуи изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади. Маълум мавзу юзасидан ўқувчи-талабалар ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастурини тузишда қуйидаги дидактик қоидаларга ва принципларга қатъий амал қилинади:

1. Дастурнинг аниқ бир ғояга асосланганлиги (принципи).

Дастур демократик ҳуқуқий давлатнинг ва ҳозирги кунда барпо этилаётган фуқаролик жамиятининг тамойилларига асосланган ҳолда ислоҳ қилинган таълим тизими, фан, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатлардаги эришилган ютуқлар даражасини илмий-назарий асосда акс эттириши лозим.

2. Дастурнинг илмийлик принципи.

Ҳар бир таълим ва тарбия ғоялари, илмий жиҳатдан текширилган, аниқ, тўғри, ҳаққоний, ишночли далиллар, кузатишлар, манбалар, материаллар асосида киритилади.

Маълумки, ҳозирги кунда фан ва техника тобора ривожланиб, янги-янги кашфиётлар пайдо бўлмоқда. Фан-техникага оид янги маълумотлар ва масалалар киритилиши муносабати билан ўқув дастуридаги вақт ўтиши билан айрим эскирган тушунчалар ва масалалар ўқув фанларидан чиқариб ташланади.

3. **Дастурнинг қатъийлик принципи.** Ўқув дастури жамиятимиз тараққиётининг ҳар бир босқичида фан-техника, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар соҳасида эришилган ютуқлар даражасини акс эттириши лозим. Ҳамма ўқув фанларига оид дастурларнинг бир неча йиллар мобайнида қатъий бўлишига эришиш шу фан бўйича мукаммал дарсликлар ишлаб чиқиш учун катта аҳамиятга эга.

4. Дастурнинг назария билан амалиёт бирлиги принципи.

Илмий билимларни пухта эгаллаш ва ўзлаштирилган илмий билимларни амалиётда қўллай олиш учун ўқувчи-талабаларга бериладиган назарий тушунчалар ижтимоий қурилиш амалиётига боғлаб, аниқ ҳаётий мисоллар билан машқлар, тажрибаларда кўрсатиб, хулосалар чиқариш кабилар билан боғланиши

лозим. Бу ўқувчи-талабаларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Дастурнинг асосий вазифаси – ўқув предметининг мазмунини ифодалашдир. Унда ўқув предметининг синфларга, (курсларга), бўлимларга, босқичларга, қисмларга, мавзуларга бўлиниши, уларнинг ўрганиш тартиби, соатлар тури кўрсатилади. Ҳатто, дастурдаги масалалар рўйхати ҳам ундаги бошқа билимларнинг мазмунидан ташқари процессуал йўналиши ҳам мавжудлигидан далолат беради. Шундай қилиб, дастур иккита вазифани бажаради: таълимнинг мазмунини ўқув предмети доирасида акс эттиради ва предмет учун муайян норматив сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари у дарсликка ўтишни тайёрлайди ва унинг муаллифлари фаолияти учун йўлланма ҳисобланади.

Масалалар рўйхати – дастурнинг марказий бўлимидир., аммо унда бошқа бўлимлар ҳам бўлиб, улар дарсликнинг тузувчилари фикрини ва ўқитувчиларнинг фаолиятини маълум йўналишга солиши керак. *Ҳар бир ўқув предмети бўйича ДТС асосида ўқув дастури тўрт қисмдан: тушунтириш ёки ўқтириш хати (ҳар хил дастурда мазмуни турлича); рўйхат кўринишидаги мазмуннинг ўзи (мавзулар, масалалар, лабораториялар ва амалий ишлар, намойишлар, экскурсиялар); предметлараро алоқалар кўрсатилган бўлим ҳамда ўқувчи-талабаларнинг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблар ифодаланган бўлимлардан иборат бўлади.*

Ҳар бир ўқув фанининг мақсадлари ва вазифаларини ифодалаш – дастурнинг энг муҳим элементидир. Хусусан ана шу мақсад ва вазифалар дарслик муаллифининг дастурни амалга оширишдаги маълум нуқтаи назарини ва ўқитувчининг дарсликни тўғирлаши ҳамда ўқитиш жараёнини ташкил этиш учун тегишли йўналишни белгилайди. Ўқитувчи айниқса, ёш ўқитувчилар ўз изланишларини йўналишини белгилаб олиш учун курснинг мақсадини чуқур англашлари керак. Дастурларда шундай вазифалар бериладики, ўқитувчи уларни ҳал қилиш учун олий ўқув юртида тайёрланмаган бўлади. Бунинг мақсади сифатида таълим мазмунига методологик билимларнинг киритилишини айтиш

мумкин. Ҳар бир ўқув фанига мана шундай талаблар қўйилишининг ўзи ўқитувчиларни чуқур ўйлашга мажбур этади. Тажрибали педагог ўтган йиллардаги дастурларда бундай вазифалар бўлмаганлигини сезади. Бу ҳол унинг мустақил билим олиши, ижодий изланиши, шунингдек, методик бирлашмада ишлаши учун туртки бўлади.

Демак, ўқув дастурлари ДТСга асосланиб давлат томонидан тасдиқланган ҳужжатдир. Шу боис ҳам барча турдаги таълим муассасаларида ўқув жараёни замон талабларига жавоб берадиган ўқув режаси ва ўқув дастурлари асосида ташкил этилади.

Дарслик. Дастурда таълимнинг мазмуни *масалалар рўйхати* орқали ифодаланади. Ўқув материали ўқувчи-талабаларга мўлжалланган дарсликлар, ўқув қўлланмаларда, китоблар ва дидактик материалларда, ўқитувчига мўлжалланган методик тавсияларда ёритилади. Дарслик асосий норматив ҳужжат ҳисобланади.

Дарслик маълум бир фаннинг мазмунини дастур асосида дидактик талабларга риоя қилган ҳолда баён этувчи ўқув китобидир.

Дарслик билан бир қаторда ўқувчи-талабаларни ўқув материаллари устида тизимли иш олиб боришлари илмий билим-кўникма ва малакаларни шакллантирадиган қуйидаги китоб ва қўлланмалардан ҳам фойдаланадилар:

1. Бадиий адабиёт;
2. Илмий адабиёт;
3. Илмий-оммабоп адабиёт;
4. Масала ва машқлар тўплами.

Дарслик ўқувчи-талабаларнинг китоби ва унинг энг муҳим қуролидир. У фақат дарсда таҳлил қилинадиган ўқув материалини ўзлаштиришда ўқувчи-талабаларга ёрдам беribгина қолмай, унда мазкур предметга қизиқиш уйғотиши, шу соҳа бўйича билим олиш иштиёқини ҳам вужудга келтириши керак.

Дарслик ўқувчи-талабалар учун ҳам методик қўлланма сифатида хизмат қилади: тушунчаларни киртиш тартибини, уларни ёритиш чуқурлигини, киритилган ўқув материалларига вақтнинг тақсимланишини белгилайди.

Образли қилиб айтганда, дарслик ўқитиш жараёнининг “сценарийси”дир. Унда ўқитувчи ўзлаштириши лозим бўлган билимлар, фаолият усуллари қайд қилинади, билим ва кўникмаларни ижодий қўллаш йўллари белгиланади, емоционал – қимматли қадриятларни тарбиялашнинг айрим воситалари кўрсатилади. Дарсликда таълимнинг ана шу барча мазмуни муайян тартибда ўқувчи-талабаларнинг таълим муваффақиятини таъминлайдиган босқичлар бўйича жойлаштирилади. Лекин мактабдаги бошланғич синфлар учун мўлжалланган дарсликлар бағоят ўзига хосдир. Уларнинг ҳаммасида методик аппарат кичкина бўлиб у синфлар сайин аста-секин вужудга келади. Ўрта мактабда баъзан ўқувчи дарсликдан тамомила мустақил ҳолда фойдалана олиш-олмаслиги муҳокама қилинса, бошланғич синфда бу ишга ўқитувчининг раҳбарлиги мажбурийдир. Академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида ўқувчи-талабаларнинг ўзлари мустақил мутолаа ва муҳокама қилишни билишади.

Ижодий ишлайдиган ўқитувчиларнинг тажрибасини таҳлил қилиб жуда муҳим кузатишни амалга ошириш мумкин. Улар дарслик ва ўзларининг методик қўлланмаларидан принцип сифатида эмас, балки норматив модел сифатида фойдаланадилар. Аслида ўқитувчилар ўқувчи-талабаларнинг эҳтиёжини, шахсий имкониятларини назарда тутиб, ўз дарсликларини ёзадилар. Улар дарсликни тўлдириб, кенгайтириб ва чуқурлаштириб, унинг муаллифлари билан ҳамкорликда иш олиб борадилар. Бинобарин, муаллиф ўқувчи-талабаларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олиш, уларга табақали ёндашиш имкониятига эга бўлмайди.

Ўқитувчи доимо ўқув йили бошланишидан олдин ва кейинчалик ҳар куни дарсликка мурожаат қилади. Унинг бундан мақсади ҳар гал ҳар хил бўлади. Дарслик ўқитувчининг қўлида жуда кўп вазифаларни бажаради. У, аввало, предметни ўқитиш воситаси сифатида хизмат қилади. Ҳар бир ўқитувчи ана шу вазифани билади ва уни муваффақиятли амалга ошира олади.

Дарслик билан ўқув жараёни ўзаро боғлиқ бўлиб, унда саволлар, топшириқлар, жадваллардан, статистик, хронологик маълумотлар ва ҳоказолардан ўз ўринда фойдаланиш лозим.

Дарсликларда саволлар ва топшириқлар таълим концепцияси асосида тузилган ва методик нуқтаи-назардан тўғри жойлаштирилган (камол топтириш мақсадида ёки расмлар орқали ифодаланган бўлиши лозим. Улар, асосан, қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳ билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштирилган нарсаларни эсга тушириш ва малакаларни шакллантиришга доир савол ва топшириқлар киради.

Иккинчи гуруҳ тафаккурни ўстирадиган (мустақил ишлашни тақсимлаш, умумлаштириш, баҳолаш, хулоса чиқариш, билимлар тизимини мустаҳкамлаш, аниқлаш ва тажрибага солишни талаб қиладиган) савол ва топшириқлардан иборатдир.

Учинчи гуруҳ ўзлаштирилган билимларни амалда қўллашга (мустақил ишларни бажариш ва малакаларни эгаллашга) доир савол ва топшириқларни ўз ичига олади.

Дарсликда ўқув дастурининг барча талаблари акс этиши ва асосий ғоялар, хулосалар яққол ифодаланиши лозим.

Дарсликларни яратишда ва мазмунини ўқувчи-талабаларга мослаштиришда қуйидаги дидактик талабларни алоҳида эътиборга олиш керак:

– материалларни дарсликларга тўғри тақсимлаш;

– дарсликда акс этган илмий билимлар ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятига мос келиши керак;

– дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асоси, ғоялари тизимли, мантиқий жиҳатдан аниқ ва қисқа, изчил бўлиши кутилади. Улар ҳаётдан олинган, ишонарли бўлиши талабчанликка асосланиши лозим;

– дарсликдаги назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак;

– дарслик тилининг соддалиги, равонлиги, таълим олувчилар нутқини ўстириш учун тегишли қоида ва таърифлар берилиши керак;

– дарслик ичидаги ва муқовасидаги расмлар ва безатилиши ўқувчи-талабаларнинг ёшига мос, фаннинг характерига монанд бўлиши керак;

– ўқувчи-талабаларга бериладиган вазифаларни аста-секин қийинлаштириб бориш (тизимга солиш);

– ўқувчи-талабаларга табақали ёндашишни назарда тутиш (топшириқларни қийин ёки осонлигига қараб танлаш;

– дарсда, уй вазифаларини ва мустақил таълим билан боғлиқ савол топшириқларни бажаришда, такрорлашда асосий ва қўшимча материалларни ажратиш;

– дарсликдаги савол-топшириқларнинг мўлжалланган вақтга мослиги ва ўқувчи-талабаларни қийнаб қўймаслиги;

– дарсликнинг мазмуни (ўқувчи-талабаларни қизиқтириш, мавзу-матнларининг ғоявий-эстетик жиҳатлари) уни ўргатишнинг методик тизимига мувофиқ бўлиши ва ҳоказолар.

Дарсликнинг асосий компоненти унинг матнидир. Матнлар асосида ва қўшимча материаллардан (мурожаат, ҳужжат, хрестоматия ва ҳакозолардан) ҳамда тушунтиришлардан иборат бўлади. Дарсликни таҳлил қилишда унинг тузилиши, мавзуларнинг ўрни, иллюстрацияларга бойлиги ва энг муҳим ўқувчи-талабаларга таъсири ҳисобга олиниши керак. Мана шу дидактика талаблари амалга оширилиши учун ҳар бир янги дарсликни яратишнинг ўзига хос муаммоларини тўғри ҳал қилиш, дарслик ўқув-методик ишларининг асоси бўлиши кераклигини назарда тутиш шарт.

Шундай қилиб, дарсликда ҳар бир фаннинг мазмуни ва шу фанга оид илмий билим асослари ўқув дастурига ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилинади. Дарсликлар билан бир қаторда айрим фанлардан ўқув қўлланмалар ҳам яратилади. Масалалар, машқлар ва тестлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблар кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Умуман, дарслик ва ўқув қўлланмаларидаги материаллар катта таълимий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, у билан ишлаш ўқувчи-талабаларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, аҳлоқ-одоб, тафаккур, нутқ ва ижодий мустақилликнинг ривожланишига ёрдам беради.

14-шакл

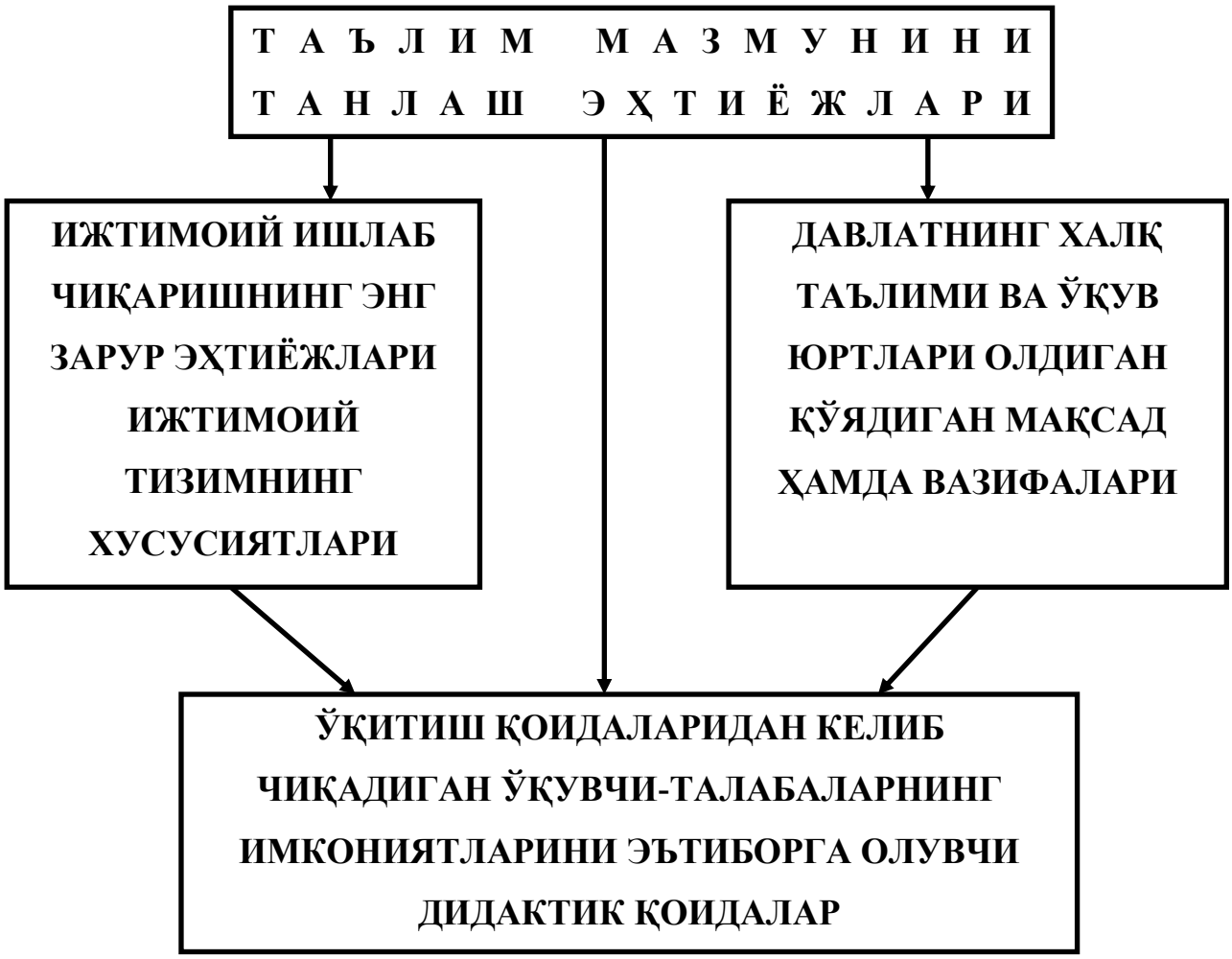

15-шакл

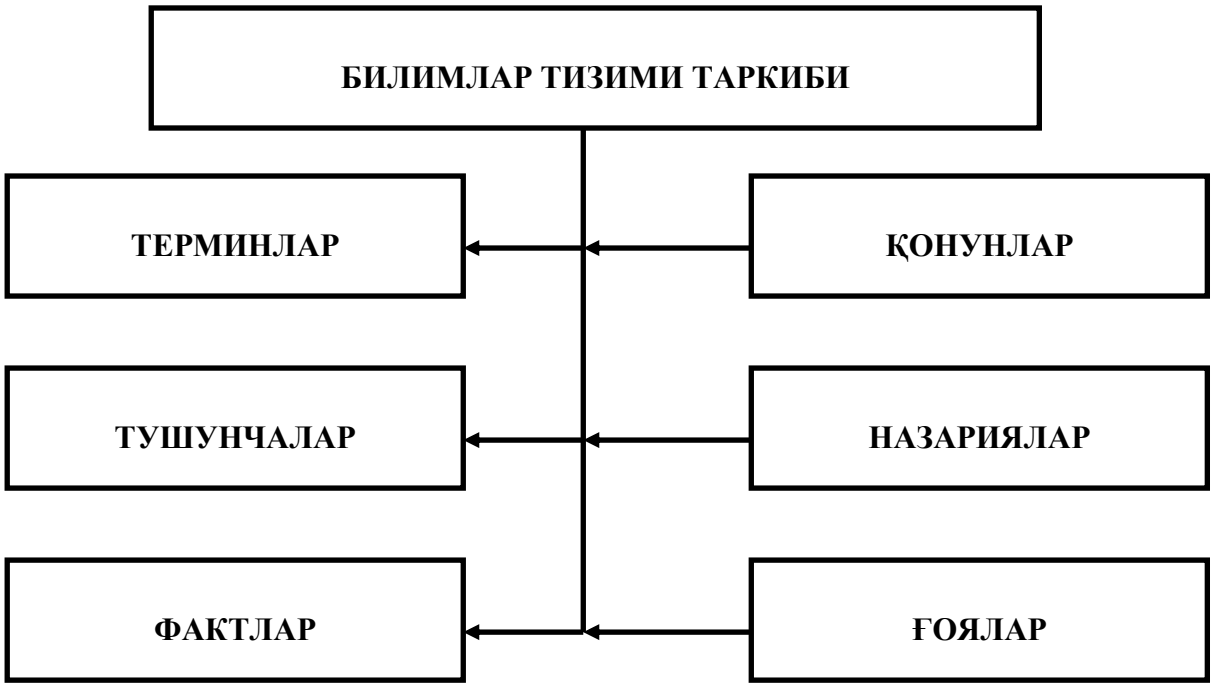

16-шакл

ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

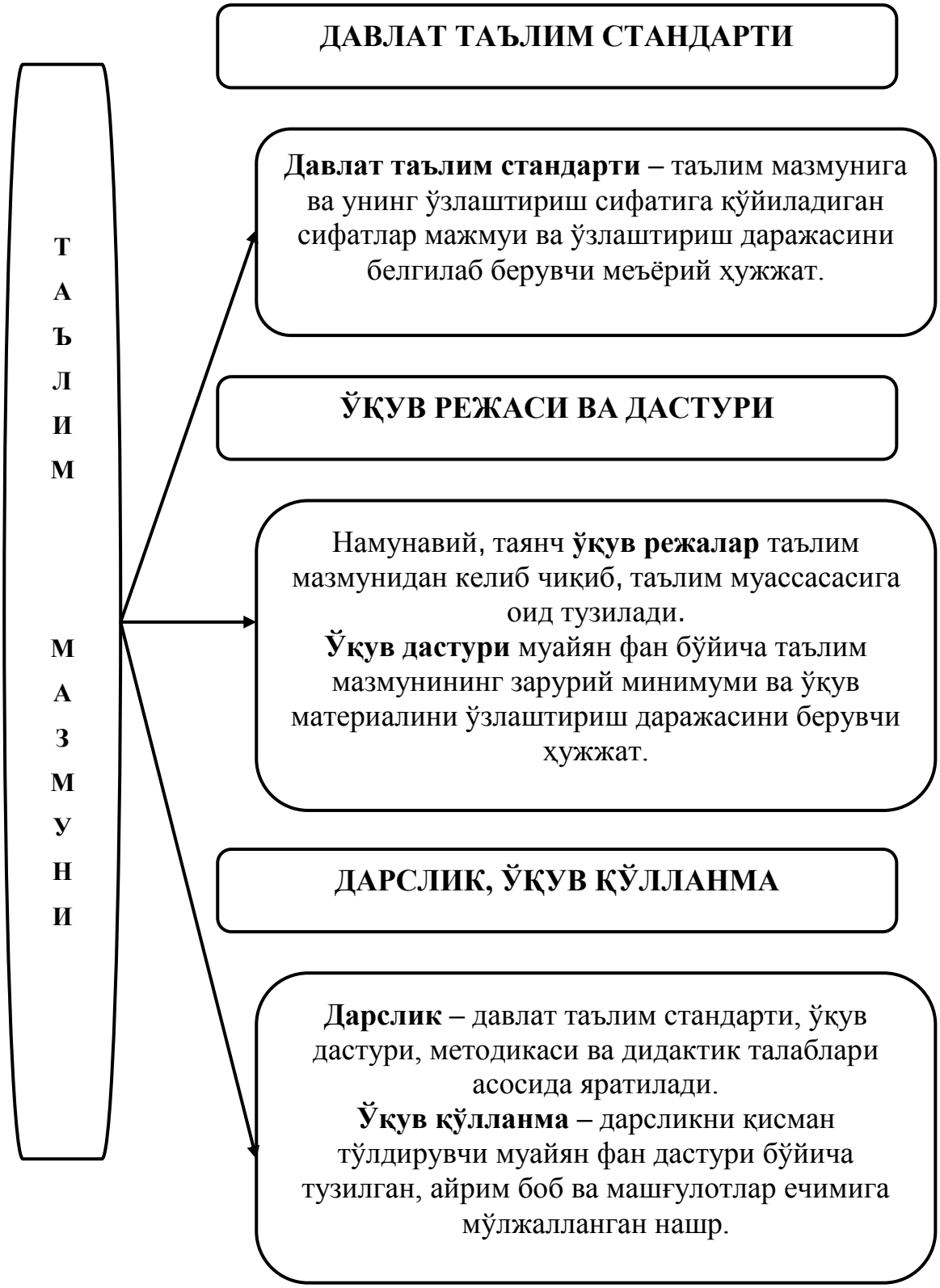

3.5. ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТИ, ҚОНУНЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Дидактикада таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган қонун-қоидалар ва тамойиллар ишлаб чиқилган. Шундай экан, **“қонуният”, “қонун”, “қоида”, “тамойил”** деган тушунчаларнинг том маъносини аниқроқ билиб олишимиз лозим.

Қонуният - бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривожи (эволюцияси) заруриятидан келиб чиққан боғланиш. Табиий фанларда, уни **қонун** деб ҳам номлайдилар. Масалан, **Ернинг тортилиш қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жовул-Ленс қонуни** *ва ҳоказо.*

Таълим-тарйия жараёнининг қонуниятларини тушунтирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривожи заруриятидан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зарурий боғлиқлик ёки таълим беручи билан ўқув дастури орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказолар.

Қонун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва коидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий фанларда, уларни ўрганиш жараёнида аникланган тартибларни Аллоҳ таоло, яъни Худо томонидан, ишлаб чиқилган тартиб-қоида деган мазмунда, уни **қонун** деб номланиб келинган. Изоҳли луғатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуктаи назардан қаралганда, табиий фанлардаги табиат қонунларидан ташкари, барча бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривожи натижасида пайдо бўлган боғлиқликларни **қонуният** дейилади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (бировни фойдасини кўзлаб) ўрндтилган боғлиқликлар **қонун** дейилади.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар мойиллигидир.

“Принцип” сўзининг маъноси хулқнинг, хатти-ҳаракатнинг асосий қоидаси, етакчи ғоя демакдир. **Таълим қонуниятлари (принциплари) бу ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир.**

Биз, ҳатто, турмушда ҳам **“бу одам принципли”** деймиз ва бунда ўша одамнинг ўзига хос қоидаларига, ўзининг принципларига мувофиқ иш кўришини назарда тутамиз. Агар кишининг хатти-ҳаракатларида қатъий қоидалар бўлмаса, уни **“принципи йўқ”** деб ҳисоблаймиз.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боглиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чикилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишликка тавсия этилган ҳаракатлар тартибининг мойиллигидир.

Қоида – бу инсон ҳаракат тартибининг охирги босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи ҳаракат тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидалари типик вазиятларда ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб берадилар. Шунинг учун улар амалиётга яқин турадилар.

Педагогик адабиётларда педагогик коидаларга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлштириб олсалар, шунинг ўзи етарли дейдилар. Шу кунда хорижий мамлакатларда ва Октябрь инқилобидан олдинги рус педагогикасида бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларнинг фақат тайёр ўқитиш қоидаларига

боғлаб қўйсак, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб кўйган бўламиз дейдилар. Буларнинг иккаласининг фикрларида ҳам мантиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидаларга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш ёмон бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойилларни ва қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараённи эркин ҳаракатларга айлантириб кўйиш ҳам ноўрин.

Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи учун кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолларда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарсни муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан педагогик коидаларга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиккани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бироқ, коидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

Дарс ўтиш коидалари қанча деган саволга К.Д.Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У, барча педагогик коидаларни бир варакка сиғдириш хам мумкин, улардан бир неча жилдли китоблар ҳам яратиш мумкин, деган экан.

Одатда улар тавсиянома, кўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, **Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги**га кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларини ҳам, гоҳо таълим қоидаларини ҳам **қонун** деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган Америкалик Торндайк мактаби бўйича куйидаги қонунларни қайд килиш билан чекланамиз.

1. Ўзаро боғлиқлик қонуни – таълим-тарбия жараёнида иккита руҳий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги **ривожланиш қонуни.** Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақозо етади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия

жараёнини ташкил қилувчи икки шахснинг биринг руҳ ҳаракати иккинчисиники билан мос тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, тазйиқ йўли билан, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синфда ёки аудиторияда бир хилдаги руҳий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

2. Машқ қонуни – бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникмадан сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез фаол бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади,** у билимни хотирада узоқ муддатга сақланиши таъминланади. Бу қонун бўйича, билим эгаллаганда ҳар бир киши ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилиятига биноан эгалласа ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда, машқни иложи борича тез амалга оширишни тақозо этади.

3. Интенсивлик қонуни – бу қонун бўйича ҳам, машқлар жавоби қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

4. Ассимилиация қонуни бўйича – ҳар бир янги туртки қайтар реакцияни вужудга келтиради, дейилади. Шунинг учун эгаллаган билимни кайтариш йўли билан туртиб туриш керак дейилади.

5. Натижавий қонунда – реакция ижобий бўлса билим мустаҳкамланади, агар салбий бўлса хотира уни ўчириб ташлайди, дейилади.

Ҳакикатдан хам бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб, маротаба синалиб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараённинг самарадорлигини оширади.[1]

Дидактика тамойиллари (принциплари). Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олдидан кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай аниқ этишлари учун, бир неча авлод олимлари

[1] Бўри Зиёмсуҳаммадов. Педагогика. Ўқув қўлланма –Т.: 2006, 91-101-бетлар; Ёқутхон Раҳмонова. Ҳамширалик ишида педагогика. Дарслик. –Т.: 2007, 88-89-бетлар.

тинимсиз изланишлар олиб бориб дидактика принциплари мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

X-XII асрлардаги машҳур қомусий олимлар илмий билишнинг асосий қонуниятларига ва дидактика принципларига фақат ўқитишнинг эмас, балки аҳлоқий тарбиянинг асоси сифатида қараганлар. Буюк математик **Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий** (783-850) ўзининг билиш назариясида моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабатларни, табиий жараёнларни "...сезги орқали билиш, бу қисман билим бўлса, мантиқий баён, ақлий билиш эса ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади", деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича "инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати мантиқий фикрлашга асослангандагина мукаммал шаклланиши мумкин".

Шарқда биринчи бўлиб илмлар таснифи билан шуғулланган олим **Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий** (806-866) фикрича, моддий оламдаги нарсалар, яъни "биринчи субстанциялар"ни уларнинг хусусиятлари – миқдори ва сифатини ўрганиш асосидагина билиш мумкин. Олим ўз таснифида инсонда ижобий сифатларни таркиб топтиришнинг энг зарур омили унинг ақл кучини ривожлантиришдир.

Ақл кучи ривожланмаса, инсон умр бўйи Арастунинг китобларини ўқиса ҳам, уларда ифодаланган фанларнинг биронтасини ўзлаштира олмайди. Бундай одам ҳар қанча уринсада, фақат бошқаларнинг гапларини такрорлаб бера оладиган бўлади. У ҳеч нарсанинг моҳиятини тушунмайди ва ўзлаштира олмайди. Ал-Киндий ана шу фикрларини баён қилар экан, ўқитишнинг илмийлиги ва онглилиги қоидасини, яъни принципини назарда тутган.

Абу Бакр ал-Розий (865-925) илмий билиш назариясида инсон ақли ва тафаккури юксак даражада ривожланган ижтимоий мавжудод бўлганлиги учун ҳам оламдаги ҳамма нарсалардан устун туради деб талқин этади: "Бизга фойдали бўлган ишларда ўзимиз ҳукм юрита билишимиз учун бизга ҳайвонотга нисбатан устунлик ақл билан берилгандир. Ақл орқали ўзимизни улуғловчи, зийнатловчи ва ҳаётимизни ҳайрли қилувчи ҳамма нарсани била оламиз. Ақл билан биз ўз хоҳиш мақсадларимизга етамиз..."

Абу Наср ал Форобий (870-950) “Намунали таълим” рисоласида таълим олувчилар ўзлаштириши лозим бўлган материални яхши йўсинда баён қилиш масаласига алоҳида тўхталиб, ўқитишнинг иккита турини, янги принципини тавсия этган: уларнинг бири бевосита **сезги,** иккинчиси **ақл** билан боғлиқдир. У ўзининг фикрини шундай талқин этади: “Нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқарида туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар **чексиздир.**

Инсон ўзининг ақлини, хаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсаларини билиб олади, уларга асосланиб билиш манбаи бўлган олам ва унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, атрофлироқ билим ва маълумотга эга бўлади” У фикрини давом эттириб: “... аввал билим зарур бўлган илм ўрганилади, бу – олам асослари ҳақидаги илмдир. Жисмлар тузилишини, шаклини, осмон ҳақидаги билимларни ўрганиш лозим. Ундан сўнг умуман, жонли табиат ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақидаги илм ўрганилади.

Киши билим ва тажриба орттирмасдан олдин жуда кўп нарсаларни назарга илмайди, билим эгаллаб, тажриба ҳосил қилгач, ҳалиги нарсаларга қарашини ўзгартиради, аввал беҳуда деб ҳисобловчи нарсаларнинг заруратлигини ҳис этади, илгари эътиборини тортмаган нарса энди аксинча уни ҳайратга солади”.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўқув жараёнида педагог қуйидаги дидактика принципларига қатъий амал қилиши лозимлигини таъкидлайди:

– таълим олувчини зериктирмаслиги;

– билим беришда турлиликка асосланиши;

– узвийликка, тизимлиликка, изчилликка ва мантиқийликка риоя қилиши;

– янги мавзуларни қизиқарли, асосан, кўргазмали баён этиши ва ҳ.к.

Абу Али ибн Сино (980-1037) дидактиканинг принципларига, хусусан, кўрсатмали ўқитишга зўр қизиқиш билан қараб, инсон дастлабки ўқув машғулотларида буюмнинг ташқи ҳоссасини ўрганса, ўша буюмни ва унинг тасвирини кўриб чиқса, ўзи мустақил ҳолда билимларни ўзлаштира олади, деб

ҳисоблайди. Олим инсон ҳақиқатан мавжуд нарсаларни ёки уларнинг тасвирини идрок этиш туфайли унда объектив воқеликни тўғри акс эттирадиган тасаввур шаклланишини таъкидлайди.

Шунингдек, ибн Синонинг илмий билимларни эгаллаш усуллари ва йўллари, таълим олувчиларни синф-дарс шаклида ўқитиш ҳақидаги дидактик принциплари муҳим аҳамиятга эгадир:

– таълим олувчини билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик;

– ўқитишда жамоа (синф) бўлиб ўқитишга эътибор бериш;

– билим беришда илм ўрганувчиларнинг қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;

– ўқитишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш ва ҳ.к.[1]

Шубҳасиз, кейинчалик юқорида номлари қайд этилган ва зикр этилмаган бошқа кўпгина Шарқ қомусий олимларнинг ишлаб чиққан дидактика қонун-қоидалари ва (принцип) тамойиллари чех олими **Ян Амос Коменский (1592-1670)** томонидан **“Буюк дидактика”** асарининг яратилишига асос бўлиб, педагогика тарихида **“Дидактиканинг отаси, асосчиси”** номига сазовор бўлади.

Аввал ҳам айтганймиздек, якин вактларгача педагогикадаги **қонун, қонуният ва тамойил** деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб, ёки буларнинг битгасига ё қонун, ё қонуният, ё принципга устунлик берилиб келинган.

Аммо, кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шуни кўрсатдики **қонуният** турғун бўлиб, улар асосида яратилган.

Яратилган қонун ва тамойиллар ўзгариб ҳам туришлари мумкин экан. Баъзи эски тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай коида ўрнашиб қолганки, тамойиллар тарихий вазиятдан келиб чиқиб конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт ва илм-фанни

[1] С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари. –Т.: “Адолат”, 2001, 103-119-бетлар.

ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларни аниқланиши, шунингдек, илғор псдагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверар экан.

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да мамлакатимизда узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш янги қонуниятлар ва педагогик принцип (тамойил)лари тўлиқ ўз ифодасини топган. Бу педагогик таълим тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- **таълимнинг устуворлиги;**
- **таълимнинг демократлашуви;**
- **таълимнинг инсонпарварлашуви;**
- **таълимнинг ижтимоийлашуви;**
- **таълимнинг миллий йўналтирилганлиги;**
- **таълим ва тарбия узвий боғлиқлиги;**
- **иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори даражада билим олишлари учун шарт-шароит яратиш**[1] кабилардир.

Маълумки, ўқув жараёнининг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун-қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талаблар ва тамойилларга қай даражада амал қилишларига боғлиқдир. Чунки таълим тамойиллари ўқув жараёнига қўйиладиган ижтимоий талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқаришда ривоя қиладиган қонун-қоидалар сифатида амал қилади.

Педагогик амалиётларда баъзан **“ўқитиш принциплари”** атамаси ҳам ишлатилади. Лекин таълим тамойиллари (принцицлари) таълим жараёнининг иккала субъекти ўқитувчи ва ўқувчи-талабага ҳам даҳлдор. Шунинг учун таниқли дидактик олимлар О.Розиқов, А.Зуннунов, У.Маҳкамов уларни **таълим принциплари** деб атаган маъқул деб таъкидлайдилар. Чунки таълимни ташкил етиш, бошқариш ва назорат қилишда ўқитувчи ва ўқувчи-талаба фаолиятига қўйиладиган талаблар, қоидалар, таълим принциплари деб аталади.

[1] Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори –Т.: 1998, 43-44-бетлар.

Принциплар умумдидактик категория бўлиб, улар таълимнинг барча турлари, даражалари, субъектлари, ўқув-тарбия жараёнининг ҳамма компонентларига дахлдор умумий қоидалардир. Принциплар ва таълим қонуниятлари узвийликда мавжуддир. Қонуниятлар принципларнинг айрим томонларини ёритади. Принцип умуммиллий хусусиятига эга бўлиб, таълимда барча ўқув фанларини ўқитиш босқичларида қўлланади.[1]

Ўқитиш билиш фаолиятининг ажралмас қисми сифатида, инсоннинг теварак – атрофдаги дунёни билишининг умумий қонунлари асосида содир бўлади. Шунинг учун ўқитиш тамойиллари таълим жараёнининг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Демак, таълим тамойиллари педагогнинг фаолиятини ва талабалар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши тегишли кўникма ва малакалар хосил қилишнинг асосий қонун ва йўл-йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда таълим тамойиллари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни педагог ва талаба томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради. Шунга кўра таълим қоидалари ўқитишнинг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри хал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Умуман, таълим тамойиллари деб умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши талабалар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малака ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Таълим тамойиллари таълим муассасалари олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда бир системани ташкил этади. Ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечтаси иштирок этиши мумкин. Улар таълим олдида турган асосий

[1] А.Зуннунов, У. Маҳкамов. Дидактика. –Т.: “Шарқ”, 2006, 49-бет

мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Ҳозирги жараёнда ўқувчи-талабаларга мустаҳкам билим бериш, уларни эркин, мустақил фикрлай оладиган баркамол инсон қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур англаш ва ҳаётга татбиқ этиш муҳим муаммолардан биридир.

Бугунги кунда педагогика назариясида қуйидаги таълим тамойиллари тизими ишлаб чиқилган:

1. Онглилик ва фаоллик тамойили – билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2. Кўргазма тамойили «юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши» тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўргазмали қуроллардан самарали фойдаланиш;

3. Тизимлилик ва мунтазамлик тамойили – билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4. Мустаҳкамлик тамойили – билимни тушунарли тилда қайта-қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5. Тушунарлилик тамойили – билимни ҳаммага тушунарли ва ҳаммабоп қилиб бериш;

6. Илмийлик тамойили – билимни таълим олувчиларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб ва улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7. Назария ва амалиёт бирлиги тамойили – билим беришда назарий билимларни амалиётда ишлашини, яъни уни ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилингандир.

8. **Онглилик ва фаоллик тамойили.** Бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган, инсонни ҳақиқий билим эгаллаши учун, у бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий кувватини интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати куйидаги омиллардан кслиб чиқади: ўқишнинг сабабига; ўқувчи ва талабаларнинг билиш фаоллигининг даражасига; уларнинг билиш фаоллигини бошқарилишига ва

билим беришни ташкил қилишга ҳамда бошқа омилларга. Ўқувчи-талабаларнинг шахсий билиш фаоллиги билиб олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда ишлаши куйидаги қоидаларга риоя килишни таказо этади;

1. Бу билимни ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини ўқувчи-талабаларга тушунтириб, унинг истикболини равшан қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим, олувчиларда аниқ мақсад ва вазифаларни шакллантириш қоидаси.

2. Ўқувчи-талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда шундай ишонч ҳосил қилингки, улар ҳеч качон олинадиган билимни чуқур англаб етмай механик ҳолда эгалламасинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шаклларидан: анализ ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ва қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Ўқувчи-талабалардаги мавжуд билим ва кўникмаларига таяниб, образли таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5 Ўқувчи-талабаларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, қўйилган саволларга гуруҳ билан жавоб топиш қоидаси.

6. Бугунги фаол ўқувчи-талаба, эртанги етук ходим эканлигини яққол билган ҳолда ёшларни фаоллаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Ёшлардаги мавжуд билимлар билан янги берилаётган билим орасидаги мантиқий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эсда тутган ҳолда, ёшларнинг акли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантиқий боғлаб бериш қоидаси.

8. Ҳеч қачон ўқув фанини дарс марказига қўймай, дарс марказида доимо ўқувчи-талабалар туришини, уларнинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда ўқувчи-талабаларга таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Ўқувчи-талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар орлиғига қаратиш йўли билан, уларнинг тафаккурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш коидаси.

11. Ўқитилаётган нарсада асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан, ўқувчи-талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Ҳеч қачон қуруқ обрўга таяниб ўқитмай, фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўкитиш тамойили

13. Ўқувчи-талабаларни китоб ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб бориш қоидаси.

15. Ўқувчи-талабаларга нега?, деган саволни тинмай бериш йўли билан, уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қоидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, ўқувчи-талабаларда ҳеч қандай шубҳа ва гумон қолмаслиги ва уни эсдан чикмаслиги учун, билимни асос ва далиллар билан бериш қоидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо ўқувчи-талабалар қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш тамойили.

19. Ўқувчи-талабалардаги кузатувчанликни ривождантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан ёшларда онглиликни камол топтириш қоидаси.

20. Ўқувчи-талабаларга шундай билим берингки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қоидаси.

21. Ҳеч качон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларга йўл қўймаслик билан, ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлашга ва ҳаракат қилишга ўргатиш коидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама тахлил килиб бериш йўли билан ўқувчи-талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш коидаси.

23. Ўқувчи-талабаларни фаоллаштириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларнинг жавобини чидам билан тинглаш коидаси.

Кўргазмалилик тамойили. Бу энг ҳаммага маълум ва тушунса бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадимий замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида куйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича ҳолда сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олиниб, уни мияда сақланиши ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти, кўргазмалилик тамойили амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан:

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узоқ муддатга эсда сақланиб колишлигини доимо хотирада тутиш қоидаси.

2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қоидаси.

3. Ўқувчи-талабаларнинг, киши нимаики нарсани тасаввурига келтириш мумкин бўлса, кўра олса, синаб кўрилса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидасини билиш.

4. Ҳеч қачон кўргазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўргазма мақсад эмас, мақсадга етиш воситаси сифатида билиш қоидаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни ўқувчи-талабалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига

фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.

6. Кўргазмалардан, фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.

7. Кўргазма фақат ахборот беribгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ҳодиса тўғрисида тўғри тасаввур хосил қилишлигини билиш қоидаси.

8. Кўргазмани намойиш этилаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.

9.Кўргазмани кўрсатаётганда аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб кўрсатиб, ундан кейин яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.

10. Турли кўргазмали куроллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд бўлиб кетса, ўқувчи-талабалар хаёлини ёйиб юборишлигини билиш қоидаси.

11. Кўргазмани кўрсатаётганда ўқувчи-талабалар аввалдан эгалланган ҳиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.

12. Энг яхши кўргазмалар ўқувчи-талабалар ўзи тайёрлаган кўргазмлар воситалар эканлигини билган ҳолда кўргазмани иложи борича ўқувчи-талабалар билан бирга тайёрлаш қоидаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон ўқувчи-талабаларга кўрсатмаслик қоидаси.

14. Янги техник воситалар - ўқув телевидениеси, видео, компютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўз уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.

15. Кўргазмали куроллардан фойдаланаётганда ўқувчи-талабалар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва ўқишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.

16. Кўргазмани, назарий билимни хаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Дарс жараёнида кўргазма усулидан фойдаланиш имкони, кенгайиши учун кўргазмали воситаларни кўрсатиш тартибини албатта режалаштириш қоидаси.

18. Кўргазмали куроллардан фойдаланилаётганда, ўқувчи-талабалар ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қоидаси.

19. Кўргазмали қуроллар жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у ўқувчи-талабалар ҳаёлини ўзига қаттиқ жалб қилиб, дарс мавзусининг асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш қоидаси.

20. Кўргазмали қуроллардан ҳаддан зиёд фойдаланиш ўқувчи-талабаларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларига суянади: инсон фақат ташқи дунёни ўз тафаккурида аниқ акс эттиргандагина ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади; ўқувчи-талабалар тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган махсус таълимни ташкил қилиниши; махсус таълимнинг ташкил қилиниш тартиби ўқувчи-талабалар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантиқий тузилишидан келиб чиққанлиги; билим бернш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли билим бериш самараси, бу боскичларнинг орасидаги вақтни қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса билим бериш самара бермайди; агар билим ва уннг негизида шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади; ўқувчи-талабаларни мантиқий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар; ўқитишда тизимлик ва мунтазамликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилни ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга ошнрилади:

1. Ўқувчи-талабалар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олиниши учун бериладиган билимларни мантиқий тугалланган билим бўлакларига ажратиб ўқитинг.

2. Мазмунини тўлиқ очиб бсришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритманг.

3. Мантикийликни ҳеч қачон бузманг, бузилиб қоладиган бўлса, ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун, уни дарров бартараф этинг.

4. Ўқув фани – катта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беринг.

5. Назарий билимларни ўзлаштирилиши тўғри кетаётгинини доимо текшириб боринг: ўрганилаётганнинг объекти, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари, назарияси ва уни қоидаларини, чегараларини доимо эслатиб уларни бажарилишини текшириш.

6. Доимо эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун ўқувчи-талабалардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларидан доимо фойдаланиш.

7. Бошланғич ва умумтаълим босқнчларидаги билим мазмуни ва уни бериш усуллари орасидагиворисликни доимо сақлаш зарур.

8. Ўкитишнинг илғор усулларидан доимо фойдаланинг.

9. Ўқитишда тизимлиликни ва мунтазамлиликни сақлаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо такрорлаб туринг.

10. Ўтилган мавзуларни такрорлаш усулидан, фақат дарс бошида ва уни якунлаётганда фойдаланиб қолмай, ҳар билимни тушунтирилаётганда ҳам ундан фойдаланинг.

11. Ўтилган мавзулар билан тез киришиб кетувчи бошқа янги фикрларни билдирманг.

12. Ўқувчи-талабалар тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб боришгина қолмай, балки барча фан ўқитувчилари ҳам ёшларнинг тил саводхонлиги ва нутқ маданиятига эътибор бериши лозим.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда ўқувчи-талабаларни

мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатинг. Ўқувчи-талабаларнинг ўрнига ўзингиз жавоб бера қолманг.

14. Доимо ўқувчи-талабаларга ўқишининг истиқболини эслатиб туринг.

15. Ҳар бир билим охирида албатта умумлаштирувчи машғулотларни амалга оширинг.

16. Ўқувчи-талабалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб боринг.

17. Чарчаб қолган ўқувчи-талабалар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилманг, фаоллаштиришни уларнинг жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқинг.

18. Ўқувчи-талабалардан эгаллаган билимига кўникма ва малака хосил қилишни талаб қилинг.

19. Эсда сақлаш лозимки, бир тизимда эгаллаган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгартиришлар киритилди. Билимни мустаҳкам егаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидаларни киритишни тақозо этади.

1. Бугунги кунги талимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунлик қилиши исботланган.

Шунинг учун ўқувчи-талабалар ақлий қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва кам эътиборли нарсаларни эслаб қолишига камроқ эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Ўқувчи-талабалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб, қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Ўқувчи-талаба, фақат яхши тушуниб етиб, уни тўғрилигига имон ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаши керак.

3. Ўқувчи-талабалар хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан ҳоли қилиш мақсадида, уларни турли луғат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатинг.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиши учун, равон, иложи бўлса шеър вазнига солиб туриб эсда сақлашга ўқувчи-талабаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қоидаси асосида хотирада сақлашга ўқувчи-талабаларни ўргатиш.

6. Ёд олишни ўқувчи-талабаларга уйга вазифа ёки мустақил иш қилиб берманг яхшиси уни шу нарсага қизиқтириб қўйинг ва вақти-вақти билан бу қизиқишни янгилаб туринг.

7. Такрорлаш машқларини ўқувчи-талабалар янги билимни эгаллаган заҳотидан бошлаш керак. Чунки, бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ..

8. Ўқувчи-талабалар диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омилларни фаолиятига йўл кўйманг.

Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб боринг, билим олиш суръатини сусайтирманг.

9. Бериладиган билимга қизикиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, янги билим беришни бошламанг.

Зўрлаб берилган билим ўқувчи-талабалар хотирасида узоқ сақланмаслигини унутманг.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқланг ва бартараф этинг.

11. Ўқувчи-талабалар томонидан мустақил равишда дарсни такрорлаш эслаб қолишнинг мухим омили эканини унутманг ва ўзини-ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратинг.

12. Такрорлаш дарсларини шундай ташкил қилингки, у фақат билимни фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун дарсларини асосий дарс тизимида унинг ҳажмини ё кўпайтиринг, ёки камайтиринг.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун, уни қизиқарли қилиб, кўргазмали қуроллардан фойдаланиб тушунтириб беринг.

14. Янги бериладиган билим мустаҳкам хотирада қолиши учун, уни аввалги билим билан боғлаб тушунтириб беринг.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганинг.

16. Осон ва бир турдаги топшириқ беришдан тийилинг, улар ўқувчи-талабаларга қизиқ бўлмай, толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот беринг.

18. Машқ даврида ўқувчи-талабаларни чарчаб қолишидан сақланг.

19. Ҳозирги замон назорат усулларидан тўғри фойдаланинг.

20. Ўқувчи-талабаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатинг.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, ўқувчи-талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминида **тезаурус қонуни** ётади. Бу қонун бўйича кишига билим фақат унинг тезаурусига мос келганда тушунарли бўлади. **“Тазаурус”** лотинчада **«хазина»ни** билдиради. Маъноси, кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг **“тезауруси”ни** ташкил қилади.

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: а) бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни егаллаётган ўқувчи-талабанинг ёши индувидуал хусусиятларига боғликдир;б) тушунарлилик билим беришни

ташкил қилишга унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; в) билимни тушунарлилиги уни олаётганнинг билим хажмига ва сифатига боғликлиги; г) билимни тушунарлилиги уни берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я.А.Коменский шакллантирган куйидаги қоидалари мавжуд: осондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Ҳозирги замон педагогик назарияси ва амалиёти тушунарлик тамойилини қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди:

1. Билимни таълим олувчининг ёшига караб бериш.

2. Ўқувчи-талабалар тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.

3. Ўқитаётганда ўқувчи-талабаларнинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.

5. Ўқувчи-талабаларни индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.

6. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.

Билим беришда, муайян кучланишни ҳосил бўлишини эсда сақлаш, бу кучланиш ошиб кетса ўқувчи-талабалар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса таълим олувчилар зерикиб қолишини билиш.

7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланинг, аста-секин таълим жараёнини такомиллаштиринг.

8. Янги дарс ўтишда кучли ўқувчи-талабалардан ва дарсни мустаҳкамлаётганда ўрта ва кучсиз ўқувчи-талабалардан фойдаланинг.

9 Берилаётган билимларни қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб ўқувчи-талабаларни билим олишини осонлаштиринг.

10. Ўқувчи-талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун ўз фанингизни ўтаётганда усталик билан уларни кўшиб тушунтириб кетинг.

11. Таълим-тарбия жараёнини асоссиз тезлаштирманг ва сусайтириб юборманг.

12. Ўқувчи-талабаларнинг оралиқ якуний фикрларини билдига йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланинг.

13. Тушунарлилик ўқитувчининг сўзларини юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланади.

14. Узоқ монолог сўзлардан қочинг.

15 Ўқитишнинг бош қисмида барча билим ҳажмини тўкиб солманг, фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланинг.

16. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб кўя колади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчи-талабаларга ўргатади, деган иборани унутманг.

17 Тушунарли қилиб дарс ўтиш деганда, бутун билимни ўқувчи-талабаларга тушунарли тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топишни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, тушунарли дарс ўтиш деганда калавани таълим олувчилар қўлига ушлатиб қўйиб, билимни секин-аста чиқиб келишини кўрсатиш, ўқувчи-талабаларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмий тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан; дунёни ўрганиб бўлади ва инсоният аниқлаган ва амалиётда синаб кўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади; таълим-тарбия жараёни, илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради; илмийлик, бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини тақозо етади; илмийлик, ўкитувчиларнинг билимини малум бир кетма-кетликда беришга амал килишни ҳам тақазо этади; илмийлик яна берилаётган билим ҳозирги замон ижтимоий ва илмий-тараққиёт даражасига мослиги билан ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мос бўлишлиги билан хам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётга кўллашнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ва дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

1. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари

бўйича дарс берганда мантиқнинг фақат индуктив усулидан фойдаланибгина қолмай, дедуктив усулидан ҳам бемалол фойдаланавериш.

3. Бошданоқ ўқув фанининг ички мантиғини очиб беришга интилиш.

4. Ўқувчи-талабаларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндошувни шакллантириш максадида, хар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.

5. Такрорланмаса эсдан чикади деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда, ўқувчи-талабаларда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи ҳолини айтиш.

9. Билим беришда, уни тадқиқ қилинган усулларини ҳам айтиб, ўқувчи-талабаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндошиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қоидасидан келиб чиқиб, бераётган билимингизни кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билан боғлиқ тўғри билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиб, фандаги устувор йўналишларини ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Мактабнинг юқори синфлари, академик лицей, касб-ҳунар коллежи ва айникса, олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларини айланиб ўтмаслик.

14. Ўқувчи-талабаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишни ўқувчи-талабаларда таркиб топтириш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қоидасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари – бу ҳаётнинг ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади.

У куйидаги қонуниятлардан келиб чиқади: ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади; амалиёт ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадкиқот натижаларини қўлланиш ҳудуди; тўғри ташкил килинган таълим-тарбия хаётдан келиб. чиқади; таълим-тарбиянинг самарадорлиги, уни қанчалик амалиёт билан боғликлиги билан белгиланади; билим беришни самарадорлиги, уни политехник таълим билан боғлиқлиги билан бегиланади; берилаётган билим қанчалик ҳаёт билан боғланса, ўқувчи-талабалардаги билим эгаллаш шунчалик онгли кечади.

Бу тамойилни амалиётда кўлланиши куйидаги қоидалар орқали кечади:

1.Билим ва тарбия беришда, ўқитувчи-талабалар бу берилаётганларни, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда хаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.

3.Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.

4. Ўқувчи-талабаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.

5. Ўқувчи-талабаларни олган билимларини амалиётда албатта синаб кўришларини талаб қилиш.

6.Таълим натижасини ишлаб чиқариш билан боғликлигини амалда кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли билан билимни амалиёт билан боғлаш.

8. Дарс беришда, ўқувчи-талабаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб бориш.[1]

Шундай қилиб, **дидактика** яъни таълим тамойиллари асрлар оша сайқал топиб борди. Албатта таълим тамойиллари ҳар бир даврнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини хисобга олган ҳолда ўзгариб боради. Чунки таълим тамойиллари жамият ва давлат олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Таълим (ўқитиш) жараёни мураккаб ҳамда кўп қирралидир. Унда педагог ва талабалар фаол иштирок этадилар. Бу жараённинг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун-қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талабларга ва таълим тамойилларига қай даражада амал қилишларига боғлиқдир.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, буюк чех дидактик олими Ян Амос Коменский ўзининг “Буюк дидактика” асарида дидактиканинг принципларини, яъни тамойилларини ишлаб чиққанидан бошлаб, уларни М.И.Скаткин, Г.М.Коджаспирова, С.Ражабов, Н.Ғайбуллаев, И.Ф.Харламов, С.П. Илина, Ю.К.Бабанский, Л.С.Вигоцкий, В.А.Кан-Калин, Р.Ёдгоров, Р.Маматқулова, Р.Мавлонова, Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, И.Алқаров, Н.Усмонов, Б.Зиёмуҳамедов, Н.Воҳидова, Н.Раҳмонқулова ва бошқа педагог олимлар кўриб чиқдилар, лекин таълим (ўқитиш) тамойил (принцип)ларининг сони ва мазмунини белгилаш хусусида ҳозирги кунгача бир фикрга келингани йўқ. Таълим тамойил (принцип)лари сони 6 тадан 11 тагачадир. Тадқиқотлардан айримларининг асарларида турли принциплар тавсия этилган. Масалан, М.И. Скаткин узлуксиз таълим тамойилини хисобга олиб, ўкитишнинг мустақил билим олишга ўтиш принципи жорий этилишини таклиф қилади, шунингдек, ўқишга ижобий муносабатни шакллантиришга катта эътибор бериб, таълим ижобий асосда олиб борилиши принципини мақсадга мувофиқ деб билади. Ю.К.Бабанский дидактиканинг янги йўналишларидан бири – оптималлаштириш назариясини ишлаб чиқиб, мана шу назариянинг амалий йўналишини акс эттирадиган учта янги принципни тавсия қилади. Булар эса: 1) таълимнинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий, репродуктив ва изланишли, шунингдек, бошка методлар ҳамда усулларини тўғри бирлаштириш; 2) таълимнинг дарс, дарсдан ташкари,

[1] Ёқутхон Раҳимова. Хамширалик ишида педагогика. Дарслик. –Т.: 2007, 90-100-бетлар.

шунингдек, умумсинф, гуруҳий ва якка тартибдага шаклларини тўғри бирлаштириш; 3) ўқувчи-талабаларнинг ўқишга ижобий муносабатнни кучайтириш, уларда билишга қизиқишни, билимларга эҳтиёжни таркиб топтиришдан иборатдир.[1] Бу принциплар ҳали барқарор принциплар тизимига киргани йўқ, лекин тажрибали педагоглар педагогиканинг тегишли мавзулари ва бўлимларини ўтишда улардан фойдаланмоқдалар.

Барча предмет ўқитувчилари ана ана шу таълим принципларига риоя қилишлари керак. Аниқ предметларнинг мазмунига, ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига, кўрсатмали қўлланмалар мавжудлигига боғлиқ холда принципларнинг нисбати ҳамда мазмуни ўзгартирилиши лозим. Масалан; кўрсатмалилик принципини табиатшуносликни ўқитиш жараёнида тажрибаларни намойиш этиш бўлса, тилни ўқитишда грамматика жадвалларини кўрсатиш, доскага ёзиш, схемаларни чизиш ва ҳоказолардан иборат бўлади.

Лекин ҳар қандай предметни ўкитишда жонли мушоҳада, яъни нарса ва ходисаларни муайян идрок этиш, фикрлаш принципларига амал қилиш бошқача айтганда назарий хулосаларни тушуниш ва билиш, уларни ҳаётда қўллай олиш зарур.

Умуман, таълим (ўқитиш)нинг ҳар ҳил тамойил (принцип)лари тавсия этилаётган бўлса ҳам, лекин барча тадқиқотчи-дидактлар учун бир қатор умумий таълим тамойил (принцип)лари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат (17-шакл).

[1] Ю.К.Бабанский Принцип обучения в современной образовательной школе. – Народное образование. 1979; №2, стр-7.

10-шакл

ТАЪЛИМ ТАМОЙИЛЛАРИ

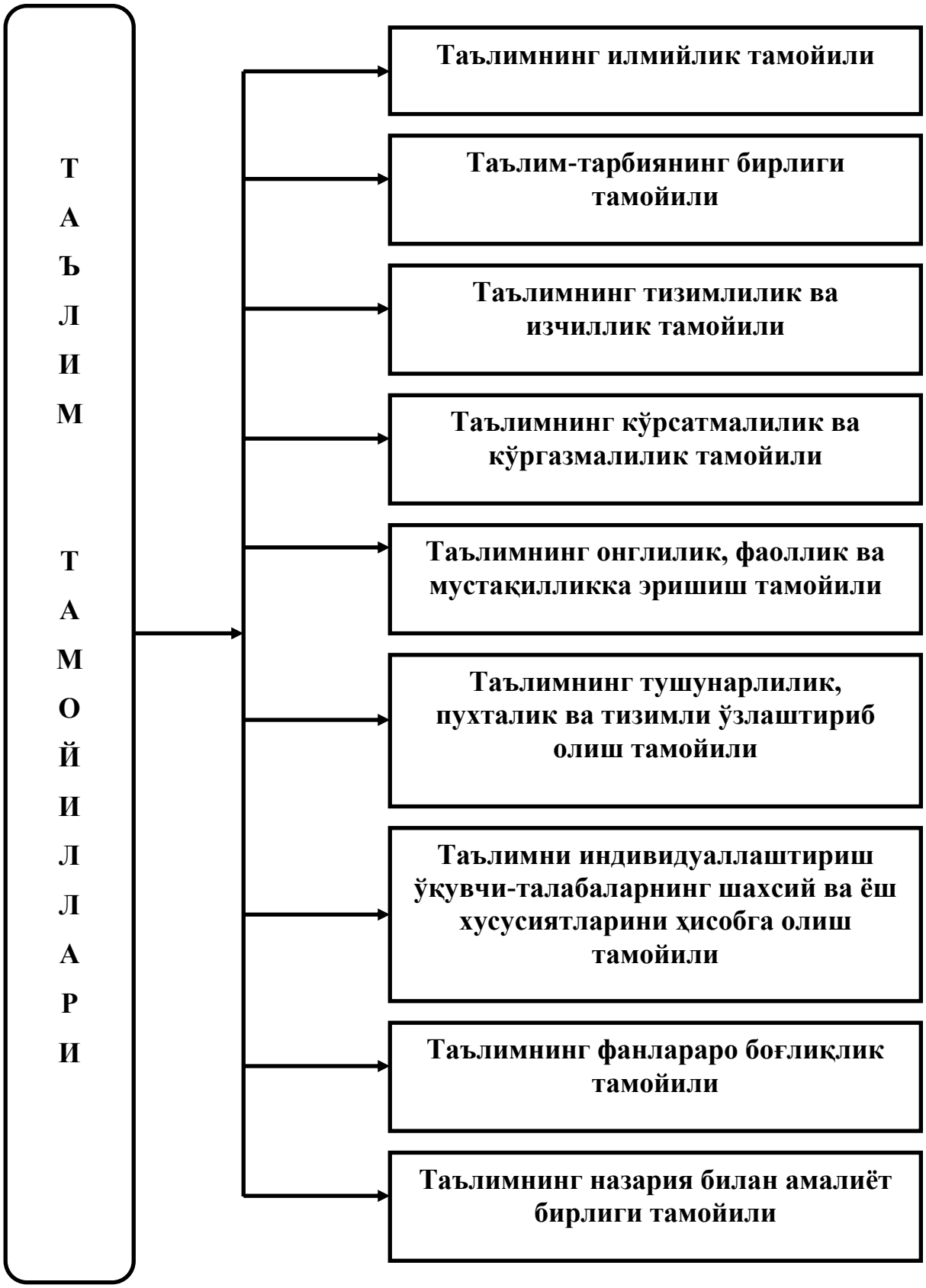

11-шакл

ТАЪЛИМ ТАМОЙИЛЛАРИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРГА УМУМИЙ ТАВСИФ

I. ТАЪЛИМНИНГ ИЛМИЙЛИК ТАМОЙИЛИ

Илмий билимлар ҳаққоний воқеликни инсон онгида акс эттишидир. Теварак-атрофни ўраб олган дунёнинг қонуниятларини, нарса ва ходисаларнинг хоссаларини ва уларнинг ўзаро алоқаларини акс эттирувчи билим илмий билимлар ҳисобланади. Илмий билимлар тажрибалар, текширишлар, таҳлил қилиш, исботлаш кабиларни талаб этади. Инсоният илмий билимларини кенгайтириб борган сари ҳақиқий воқеликка маълум даражада яқинлашиб боради. Илмий жиҳатдан исботланмаган билимлар ҳам мавжуд ва бу билимларни ҳали инсон таҳлил қилиши ва чуқурроқ ўрганиши керак бўлади. Таълим жараёнида биз талабаларга исботлаб бўлинган, аниқланган ва бу билимларни ҳали инсон таҳлил қилиши ва чуқурроқ ўрганиши керак бўлади. Таълим жараёнида биз талабаларга исботлаб бўлинган, аниқланган ва амалиётда текшириб кўрилган билимларни етказишимиз лозим.

Таълимнинг илмийлиги ўқувчи-талабаларнинг ўқув материалларидаги қонуниятларини акс эттириш, тушуниш ва ўзлаштириши учун тўғри шароит яратиш мақсадида зарурдир.

Назарий қоидаларни тушуниш-материалини илмий асосда изоҳлаб беришнинг муҳим белгиси бўлиб, у ўқувчи-талабаларнинг фикрлаш фаолиятини хусусиятларини белгилайди. Илмий билимлар илмийлигича қолиб, воқейликни ҳар хил даражада акс эттириши мумкин. Илмий изоҳ таълимнинг ҳамма босқичларида илмийлик қоидалари вазифаларидан бири назарий маълумотлар теварак-атрофдаги дунёни қанчалик чуқур акс этганлиги нуқтаи назаридан бири назаридан билиб олишдир. Илмийлик қоидаси барча гуруҳлардаги ва турли таълим муассасаларидаги ўқувчи-

талабаларга ўрганиш учун илмий жиҳатдан ишонарли, амалда синаб кўрилган маълумотлар берилишини талаб этади.

Илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўқувчи-талабаларда илмий дунёқараш эътиқод таркиб топади. Тафаккур ривожланади. Етук миллий кадрларни тарбиялаб етиштириш учун хозирги замон фан-техникасининг ривожи даражасидаги илмий билимларни эгаллашга эришиш муҳим. Шу билан бир қаторда ўқувчи-талабаларни илмий-тадқиқот усуллари билан ҳам таништириб бориш мақсадга мувофиқ. Илмийлик таълимнинг мазмунига ҳам, усулларига ҳам алоқадордир, яъни дарсликлар ўқув қўлланмалар, ўқув дастурлари, ўқув режаси, илмий асосда яратилиши лозим.

II. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯНИНГ БИРЛИГИ ТАМОЙИЛИ

Таълим ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Ҳар қандай билим маълум тарбиявий таъсирга эга ва ҳар қандай тарбиявий тадбир ўзида билим асосини акс эттиради. Бу ҳаётий қонуният бўлиб биз таълим жараёнида уни ҳисобга олишимиз лозим. Таълим жараёнида ўтилаётган катта ва кичик мавзуларнинг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонларини тўғри белгилаш ва уни таълим билан бирга бир бутунликда амалга оширишни таъминлаш жуда қулай. Чунки тарбия ҳис-хаяжон ва амалий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ.

Бу эса билимларни пухтароқ ўрганишга ёрдам беради. Билимлар эса билимларни ана шу тарбиявий жиҳатларни мустахкамлашга таъсир этади. Билимлар ҳаётни, ҳаётий қонуниятларни билишга хизмат қилса, тарбия ана шу ҳаётга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топишини таъминлайди. Демак, бир бутун таълим жараёнида икки ўзаро боғлиқлик ҳаётини билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёни содир бўлар экан.

Таълим-тарбиянинг бирлиги таълим жараёнини тўғри ташкил қилишга ва ўқитишга хилма хил метод ва услублардан фойдалана олишга кўп жихатдан боғлиқ. Таълим билан тарбиянинг бирлигини таъминламоқ учун:

а) баён қилинаётган ўқув материалларнинг мазмунини ҳам илмий ҳам

ғоявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиниши;

б) ўқитилаётган мавзунинг илмий ва тарбиявий моҳиятини очиб берилиши, таълим жараёнида маълумотлардан фодаланиш имкониятини яратилиши;

в) баён қилинаётган илмий билимларнинг пухта ва мустаҳкам ўзгартирилиши ва турмушда унга амал қилиниши;

г) таълимда муаммоли жараённи вужудга келтириш ўқувчи-талабаларнинг қизиқишлари фаоллик ва ташаббускорликни таъминлашга эътиборининг кучайтирилиши;

д) таълим жараёнида ўқувчи-талабаларнинг уюшқоқлигини интизомлик ва жавобгарликни сезиш ўзаро ёрдам хисларини тарбияланишини таъминлаш зарур.

III. ТАЪЛИМНИНГ ТИЗИМЛИЛИК ВА ИЗЧИЛЛИК ТАМОЙИЛИ

Ижтимоий тараққиётнинг бой тажрибаси таълимда тизимли ва изчиллик бўлиши шарт эканини тасдиқлади. Билимларнинг маълум тизимига солиниши ва изчил бўлиши таълим самарадорлигини белгиловчи етакчи омилларидан биридир. Ҳозирги замон дидактикасида бу тамойилга катта эътибор берилмоқда. Чунки таълимда изчилликка риоя қилиб ўқитиш бутун ўрганилган билимларни мустаҳкамлашга ва эртага ўрганаётган билимларга замин тайёрлашга ёрдам беради. Яъни ўтилаётган фан ёки баён қилинаётган янги материал ўқувчи-талабаларнинг олдинги ўзлаштирилган илмий билимларга кўникма ва малакалари билан изчил ва узвий боғланиш, шу билан бир вақтда ўқитилаётган ўқув материалларни ўзлаштириш орқали келажакда янги билимларни ўзлаштиришга, шунингдек, навбатдаги таълим босқичига замин яратилиши назарда тутилади.

Таълимнинг тизимли бўлиши унинг изчил бўлиши билан боғлиқдир.

Изчилликка асосланган таълимнинг характерли белгиси шундаки, ўқувчи-талабаларнинг олдидан ўзлаштирилган билим ва малакалари замирида янги билим кўникма ва малакалар хосил қилиш, уларнинг ўзаро

бошланишларини такомиллаштириш ва аксинча, янги билимларни баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини яна ҳам чуқурлаштириш, кенгайтириш ва мустахкамлашни таъминлашга қаратилгандир. Демак, тизимлиликда изчиллик таълимда узлуксизликни вужудга келтиришда аҳамиятлидир. Бундан ташқари маълум тизимга солинган билимларни егаллаш ўрганиш жараёнида қулайлик вужудга келтирилади. Албатта тизимли ва изчилликни соддадан мураккабга қараб йўналтирилиши мақсадга мувофиқ. Билимларнинг аста-секин изчиллик билан мураккаблашиб бориши тафаккурни ривожлантиради ва натижада таълимнинг ривожлантирувчи хусусияти келиб чиқади.

IV. ТАЪЛИМНИНГ КЎРСАТМАЛИЛИК ВА КЎРГАЗМАЛИЛИК ТАМОЙИЛИ

Таълим жараёнида мумкин қадар сезги органларини кўпроқ жалб этиш ўрганишни осонлаштиради. Эшитиш жараёнида абстракт тафаккур маълум иш бажарса, кўриш орқали образли тафаккур ҳам ишга тушади. Кўрсатмалилик мавзуни ўрганишда енгиллик туғдириши билан бирга ўқувчи-талабада қизиқиш ҳам уйғотади. Ўрганилган мавзуни ўзига узоқ муддат эсда сақланишга ва қайта есга туширишга ёрдам беради. Ўқувчи-талабаларнинг схема, жадвал, диаграмма каби материалларни устида иш олиб боришлари ва материаллар хусусиятларини таққослаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулоса чиқаришлари мантиқий фикрлаш қобилиятини ўстиришга ёрдам беради.

Албатта, кўрсатмалик самарали натижалар бериши учун унинг бошқа томонларини ҳам эътиборга олиши керак. Биринчидан, ишлатиладиган кўргазмали қуроллар ўқувчи-талабаларнинг ёши ва ўзига хос характер хусусиятлари, умумий тайёргарлик-савиясига мос келган бўлиши лозим. Иккинчидан, фойдаланиладиган кўрсатмали қуроллар ўтилаётган дарс мавзусининг мазмунини очиб беришга ёрдам берадиган материаллар бўлишини хисобга олмоқ, уни тўғри танлашга эътибор бермоқ лозим.

Учинчидан, дарс жараёнида фойдаланиши учун белгиланган кўрсатмали материаллардан унумли фойдаланмоқ учун зарур бўлган таълим усуллари тўғри танланган бўлиши лозим.

V. ТАЪЛИМНИНГ ОНГЛИЛИК, ФАОЛЛИК ВА МУСТАҚИЛЛИККА ЭРИШИШ ТАМОЙИЛИ

Ўқувчи-талабаларни янги материалларни идрок қилишда таърифлар, теоремалар, адабиётдан шеър ёдлаш ва хоказоларнинг ифодаланишигина эмас, балки уларнинг ҳаётий ҳодисалар жараёнлар билан боғлиқ бўлган мавзуни ҳам тушунишларини талаб этади. Акс ҳолда билимларда юзакичилик авж олади, бунда материаллар қуруқ ёдлаб олинган бўлади. Бундай билимлар тез унитилади. Бундан ташқари билимларни онгли равишда ўзлаштириш ўқувчи-талабаларда бу билимларга нисбатан маълум муносабат ҳосил қилишни эмоционал кечинмалар уйғотишни ҳам ўз ичига олади.

Маълумки таълим икки томонлик хусусиятга эга. Таълим жараёнида педагог йўналтирувчи бўлиб майдонга чиқади ва ўқувчи-талабалар ўрганиши жараёнини ўз бошларидан кечирадилар. Ўрганиш жараёни мураккаб психик жараён бўлиб ўқувчи-талабалардан маълум фаолликни талаб этади. Педагогик қонунчилик таълим жараёни сермазмун, қизиқарли ва маҳорат билан ташкил этмасин, ўқувчи-талабалар томонидан маълум фаоллик билдирилмаса ўқув жараёнида самарага эришиш мумкин эмас. Демак ўқув жараёнида аввал ўқувчи-талабаларда фаолликни уйғотиш зарур. Бу фаоллик таълим жараёнига таъсир этади, идрок қилиш, таҳлил қилиш, анализ ва синтез каби психик жараёнларни ишга туширади. Ўқувчи-талабаларда фаоллик ҳолатини вужудга келишида мотивациялар аҳамиятлидир. Мустақиллик тафаккур турли усуллар билан ҳосил қилинади. Тафаккурни шакллантириш усулларидан бири мустақил ҳал қилиш, муомалали вазифалар қўйишдир. Айтиб ўтиш жоизки онглилик ва фаолликни, мустақил тафаккурни вужудга келишига сабаб бўлади. Бугунги кунда таълим олдига қўйилаётган энг катта талаблардан бири ҳам мустақил фикрлаш муомалалар

ечимини мустақил топиш каби хусусиятларни талабаларда ривожлантиришдир. Умуман онглилик, фаоллик ва мустақиллик ўзаро бир-бирини тўлдириб турувчи психик ҳолатдир дейиш мумкин. Билимларни онгли ўзлаштириш бир томонидан ўқувчи-талабаларнинг мустақил фаол фикр қилишларини назарда тутса, иккинчи томондан айнан шу жараён давомида талабаларни мустақиллик ва фаолликни ҳамда мантиқий фикр қилиш фаолиятларини тарбиялаб, такомиллаштириб бориши назарда тутади. Ўқувчи-талабалар фаоллигини ривожлантириш, уларнинг мустақиллигини ошириш, уларда онглиликни ўстириш ўқишда юксак самарадорлиликка эришишга ёрдам беради.

VI. ТАЪЛИМНИНГ ПУХТА ВА ТИЗИМЛИ ЎЗЛАШТИРИБ ОЛИШ ТАМОЙИЛИ

Таълим жараёнида биз ўқувчи-талабаларни билимларни мустаҳкам есда сақланиб қолишини таъминлаш зарурий талабларидан биридир. Ўқув материалларини мустаҳкам эсда сақлаб қолиш, айни дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларни тизимли ва онгли ўзлаштиришга боғлиқ. Аввалги машғулотларда хосил қилинган билим, кўникма ва малакаларини анча мураккаброқ материалларни ўзлаштириб олиш учун пиллапоя, замин бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам билимлар заминининг пухта бўлмаслиги кейинги ўрганиладиган янги билимларни ҳам заиф бўлишга олиб келади. Яъни ўзлаштирган, мустаҳкамланган билимларда эса кейинги янги билимларни ўрганилишида ва мустаҳкамлашда асос бўлиб хизмат қилади. Билимларнинг ўзлаштириш жараёнида уларнинг пухта англаб олинганлигини текшириш баъзи тушунмовчиликларни йўқотиш, мустаҳкамлашга эътиборини қаратиш дидактикнинг асосий масалаларидан биридир. Таълим жараёнида такрорлашни уюштириш, билимларни мустахкамлашга ёрдам беради. Такрорлашнинг аҳамияти шундаки, такрорлаш фақат олдидан ўзлаштирилишлигини ўқув материалигина эсга туширмай, балки шу ўқув материалига боғлиқ бўлган янги-янги маълумотлар ҳам берилади,

ўзлаштирилган билимларнинг ноаниқ туман бўлиб қолган томонлар ойдинлаштирилади ва тўлдирилади. Билимларни ўзлаштириш жараёни узлуксиз ва маълум тизим асосида олиб борилиши таълим самарасини оширади. Билимларни доимий равишда текшириб такрорлаш тизимли ва узлуксиз равишда тўлдириб бориш муҳим дидактик талабдир.

VII. ТАЪЛИМНИ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ЎҚУВЧИ-ТАЛАБАЛАРНИНГ ШАХСИЙ ВА ЁШ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ТАМОЙИЛИ

Ҳар бир ўқувчи-талаба ўзига яраша қизиқишлари ва шу билан бир қаторда миқдори мавжуд. Ҳар бир ўқувчи-талабанинг ўзига хос бўлган ютуқлари ва шу билан бир қаторда камчиликлари ҳам бор. Агар педагоглар ўқув жараёнида ана шу индивидул хусусиятларни хисобга олмасалар ҳар қанча унумли методлардан фойдаланмасинлар. Ўқув жараёнида яхши натижаларга эриша олмайдилар. Чунки таълимнинг асосий вазифаларидан бири талабани умумий ривожини таъминлаш. Лекин ўқувчи-талабанинг ҳақиқий ривожи фақат унинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Ўқувчи-талабаларнинг реал ўқув имкониятларини, уларнинг ривожланиш жиҳатларини ўрганиш ҳозирги вақтда шунчаки хоҳиш эмас, балки мажбурий талабдир. Бусиз ўқув жараёнини муқобиллаштириш, уни бойитиш ақлга сиғмайди. Албатта шахсий хусусиятлар жуда хилма-хил уларни ўрганиш маълум вақт талаб этади. Кузатиш жараёнида ўқувчи-талабанинг кучли ва ожиз тамонларини унинг қизиқишлари, тафаккури, нутқи, хотираси, диққати, ҳаёлига мос бўлган хусусиятларни билиб олиш мумкин. Ўқувчи-талаба шахсининг муаммолари ва қийинчиликларни таҳлил қилиш ҳамда шу муаммоларни сабабларини аниқлаш кейинги педагогик чора-тадбирларини ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга. Айниқса, ўзлаштириш бир оз пастроқ бўлган ўқувчи-талабалар билан якка ҳолда ишлаш жараёнида педагог ўзи учун ўқувчи-талабанинг янги қирраларини кашф этиши мумкин.

Кейинги даврларда **“дифференциялашган таълим”** деган тушунчани кенг тарқалишининг асосий сабаби ҳам шахсий хусусиятлари, қобилияти, қизиқишлари, иқтидори кабиларни ҳисобга олинган ҳолда талабаларни гуруҳларга ажратишни ва шу гуруҳлар учун алоҳида дастурлар ишлаб чиқишга қаратилган гуруҳлар учун тузилган дастурлар қўлланиладиган методлар асосида ўқувчи-талабаларнинг шахси танланади.

Маълум гуруҳ учун белгиланган ўқув дастури, мазмуни ва ҳажми ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига мос бўлиши лозим. Ўрганилаётган билимлар ҳосил қилинаётган малака ва кўникмалар ўқувчи-талабаларнинг хаддан зиёд толиқтириб қўймаслиги лозим. Бошқача қилиб айтганда ўқув жараёнида ўқувчи-талабаларнинг соғлиги психик ҳолатида салбий таъсир этишини олдини олиш лозим. Бунинг учун ҳар бир ўқувчи-талабанинг хусусиятларни чуқурроқ ўрганиб имкониятлар жаражасида белгилаб олиш керак. Таълимнинг мазмуни шахсларнинг куч-қувватига мос бўлишга эришиш лозим. Таълимни ҳаддан зиёд **“енгиллаштириш”, “осонлаштириш”** ҳам мақсадга мувофиқ эмас, чунки бундай таълим ривожлантирувчи бўла олмайди. Демак, ҳар бир ёш даврда ўқувчи-талабаларнинг имкониятларини ўрганиш ва имкониятларга мос равишда таълимни ташкил этиш, ўрганиладиган билимлар ҳажмини белгилашда таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш жуда муҳим бўлиб, бу йўналишда ҳам тегишли илмий текшириш ишлари олиб борилмоқда. Ўзбекистонда “**Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”** асосда узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг асосий тамойиллари (принциплари) белгиланган. Булар таълимнинг устуворлиги, таълимнинг иижтимоийлашуви, таълимнинг миллий йўналишига, таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлилиги, иқтидорли ёшларни аниқлаш юқори даражада билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш кабилардир. Кўриб турганимиздек узлуксиз таълимни ривожлантириш тамойиллари дидактик тамойиллари билан узвий боғлиқ бўлиб, ана шу дидактик тамойилларини янада мукаммаллашувига туртки бўлиб хизмат қилмоқда.

Демак, бугунги кунда ўқувчи-талабаларни эҳтиёжларини ҳисобга олинган ҳолда педагогика ва унинг ажралмас қисми ҳисобланмиш дидактика ўқув жараёни қонунларини янада чуқурроқ ўрганиш ҳамда таълим самарадорлигини ошириш устида илмий-тадқиқот ишларини кенг миқёсда олиб бориши мақсадга мувофиқ.

VIII. ТАЪЛИМНИНГ ФАНЛАРАРО БОҒЛИҚЛИК ТАМОЙИЛИ

Таълимнинг асосий мақсади ўқувчи-талабаларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, яъни турли хил ҳаётий шароитларда ўз билим, малака ва кўникмаларини амалда қўллай олиш даражасига етказишдир. Шунинг учун таълим жараёнида ўқувчи-талабаларни фақат илмий билимлар билан қуроллантирибгина қолмасдан, балки ана шу фанлараро боғлиқ билимларни амалиётда қўллай олишларини таъминлашимиз лозим. Демак, бу тамойил таълимнинг фанлараро боғлиқлиги билан ҳамоханг бўлиб, улар бир-бирларини тўлдириб келадилар. Таълимнинг фанлараро боғлиқлиги илмий билимларни назарий жиҳатдан ўрганишга, мантиқий боғлиқликларни тушунишига, фикрлаш қобилиятини ўстиришга хизмат қилса, амалий ҳаракатлар ана шу билимларни амалда қўллаб кўриш, янада тўлиқроқ ишонч ҳосил қилиш, малака ҳамда кўникмаларни шакллантиришга ёрдам беради.

IX. ТАЪЛИМНИНГ НАЗАРИЯ БИЛАН АМАЛИЁТ БИРЛИГИ ТАМОЙИЛИ

Мазкур тамойилларда даставвал ўқув фанининг мазмунини ва ўзига хос хусусиятга боғлиқ ҳолда ўқиш жараёнида амалга оширилади. Бу бирлик илмий билимларни пухта ўзлаштириш ва уни амалда қўллай олиш. Ўқув материалларни идрок қилиш, аниқлаш, шунингдек, уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш каби руҳий жараён билан боғлиқ ҳола бир бутун жараённи ташкил қилади.

Таълим жараёнида ўқувчи-талабалар томонидан математика, табиий фанлардан ҳамда ижтимоий гуманитар фанлардан ўзлаштирилган назарий билим кўникма ва малакалари тажриба хоналари ва лабаратория, замонавий

техника воситалари, тажриба ер участкалари ва ишлаб чиқариш меҳнати ва иқтисодий муносабатлар жараёнида қўлланилади. Бу машғулотлар улар келгусида мураккаб илмий назариялари амалда қўллана олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантирилади. Ўқувчи-талабалар ўқув материалларини туб моҳиятини, табиат ва жамият тараққиёти қонунларини илмий асосда атрофлича тўғри, чуқур тушуниб оладилар ва келажакда амалий фаолиятлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар. Шунинг учун ҳам ҳар-бир мавзунинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўрганилаётган янги билимларни мумкин қадар амалиётга боғлаш учун жараённинг тамойили сифатида қабул қилинади.

3.6. ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Педагогик адабиётларда, луғатларда ва таълим жараёнида **“метод”, “методика”, “усул”, “услуб”** атамалари тартибга келтирилмасдан баъзи ўринларда **“Таълим методлари”, “ўқитиш методлари”, “ўқитиш усуллари”, “ўқитиш услублари”** тарзида турлича талқин қилинмоқда. Шу боис таълим методлари мазмун-моҳиятини батафсилроқ таърифлашга ва изоҳлашга қарор қилдик.

“Метод” – юнонча сўз бўлиб, **“айнан нимагадир йўл”** деган маънони англатади, яъни *“мақсадга эришиш усули ёки йўли”* демакдир, муайян маънода эса *“тартибга солинган фаолиятдир”*.

“Метод” тушунчаси билан бир қаторда **“методик усул”** деган тушунча ҳам қўлланилади. **“Метод”** анча кенг тушунча, **“Методик усул”** методнинг бир қисми, унинг механизми сифатида тушунилади. Агар ўқитувчининг мавзуни тушунтиришдаги ҳикояси ***метод*** бўлса, ҳикоя қилиш вақтида ўқувчи-талабаларга қаратилган саволлар уларни фаоллаштиришга ёрдам берувчи *методик усул* бўлади. Шунингдек, мавзуни кўргазмали қуроллар ва ўқитиш техникаси воситалари ёрдамида кўрсатиш ҳам *метод,* мавзуга боғлиқ ўқув материалларининг бир қисмини секинлаштирилган ҳолда таъминловчи *методик усулдир.* Шунингдек,

ўқув-билиш фаолиятининг мақсадга етишишда қўлланиладиган методик усуллар тизимини *услуб* (йўл) деса мантиқан тўғри бўлади.

Таълим-тарбия услуб (методика)ларини тавсиф қиладиган бўлсак, у ўқитувчи билан ўқувчи-талабалар, мулоқотини ҳамда ўқув дастури ва дарслик, шунингдек, ўқитиш техникаси воситалари ёрдамида билим бериш ва уни олишни амалга оширадиган ўзаро муносабатларни тизимга солувчи педагогик фаолиятидир. Бу ўқитувчи томонидан ўқувчи-талабаларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш; ўқитувчилар томонидан берилаётган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятда қўлланадиган услуб, яъни йўлларни ўз ичига олади. Таълим бериш ўқитувчидан изланишни, юксак педагогик маҳоратга эга бўлишни, мавзунинг мақсадига қараб, таълим методларини танлай билишни, керакли таълим воситаларидан ўз ўрнида фойдалана билишни талаб этади.

Бинобарин, таълим (ўқитиш)нинг метод, усул ва услублари тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири билимларнинг онгли ва чуқур ўзлаштирилишига, ўқувчи-талабаларда мустақиллик ва ижодий фаолликнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Педагогика амалиётда ўқитиш методларининг жуда катта тажрибаси тўпланган. Уларни танлашда турли шароитлар, ўқитилаётган фаннинг характери, таълим олувчиларнинг ёш хусусиятлари, олдинги тайёргарлик даражаси ва ҳакозолар ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, таълим, яъни ўқитиш методи ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар ҳамда амалий билиш фаолиятининг таълимий вазифаларини бажаришга қаратилган йўлдир. Унга қуйидаги муайян дидактик талаблар қўйилади:

1. Ўқув материалини ўрганишнинг ўқитувчи тавсия этган йўл мантиқий фикрлашнинг фалсафий-педагогик-психологик усули мустақил қарашлар, иродавий хусусиятлари ва шахснинг шаклланишига олиб бориши керак. Ана шу нуқтаи назардан метод тарбиявий тусда бўлиши лозим;

2. Таълим методининг илмий асоси яққол ва аниқ бўлиши зарур. Шундагина ўқитувчи мазкур метод орқали қандай масалалар қўйилиши ва ҳал қилиниши мумкинлигини, қандай масалаларни ҳал қилиб бўлмаслигини кўра олади;

3. Таълим ўқитиш методининг тизимлилиги унинг самарадорлигини белгилайди;

4. Таълим (ўқитиш) методининг тушунарлилиги: ўқитишнинг йўли ўқувчи-талабалар учун қабул қилиниши ва қўлланиши, ўқув материалини ўрганишнинг усули эса билимларни ўзлаштиришнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши лозим;

5. Таълим (ўқитиш) методининг онглилик ва фаоллик зарурияти ниҳоятда жиддий талабдир;

6. Билимларнинг пухталиги ва асослилиги;

7. Таълим (ўқитиш) методикасида назарий ва амалий ҳодисаларнинг мувофиқлиги ҳар қандай таълим методидан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади ва шунинг учун қандайдир мақсад қўйишни, унга эришиш бўйича фаолият усулини, ана шу фаолиятни амалга оширишда ёрдам берадиган воситаларни бўлишини тақозо этади. Ҳар қандай фаолият унинг объектини талаб қилади. Ниҳоят таълим методи мақсадга олиб бориши керак, акс ҳолда у қўйилган мақсад учун яроқсизлигини, ё бўлмаса, бу ҳолатда унинг умуман нотўғри қўлланганини эътироф этиш лозим. Шундай қилиб, ҳар қандай таълим методини қўллашдан кўзланадиган мақсадни, шу мақсадни амалга ошириш фаолиятини бажариш воситаларини талаб қилади. Бу воситалар фаолият объекти тўғрисидаги предметли ёки ақлий билимлар, қўйилган мақсадга албатта эришишдан иборат бўлиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай таълим методига нисбатан мақсадга мувофиқдир, лекин ўқитиш методи учун етарли эмас. Метод тизимига ўқитиш усуллари ҳам киради. Лекин метод мазкур усуллар мажмуидан иборат эмас. Усул ўқитувчи ёки ўқувчи-талабалар ақлий ва амалиёт ишининг алоҳида жараёнлари бўлиб, улар мазкур методда тавсия ‘тилган материални ўзлаштириш шаклини тўлдиради. Масалан, ўқитувчи ўқув материалининг мазмунини ‘слаб қолиш усулини беради. Усул

методдан ажралади, ўзининг билимларини ўзлаштиришдаги ва кўникмалар ҳамда малакаларни шакллантиришдаги аҳамиятини йўқотади.

Ўқитиш усулларини қуйидагиларга бўлиш мумкин:

– тафаккур, хотира, диққат ва ҳаёлнинг алоҳида жараёнларини таркиб топтирадиган ва фаоллаштирадиган усуллар;

– фикрлаш фаолиятида муаммоли ва изланишли вазиятларни вужудга келтирадиган усуллар;

– ўқувчи-талабаларнинг ўқув-материалини ўзлаштириш билан боғлиқ кечинмалари ва ҳиссиётларини фаоллаштирадиган усуллар;

– назорат ва ўқувчи-талабаларнинг ўзини-ўзи назорат усуллари;

– ўқитиш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш усуллари.

Юқорида қайд этилганидек, таълимнинг мазмунига қўйилаётган янги талаблар – ўқувчи-талабаларга, хусусан, фанларнинг асослари бўйича юксак илмий-назарий билимлар беришдан иборат бўлиб, бу иш назарий билиш методларига, шу жумладан, ўқувчи-талабаларни мантиқий фикрлаш, мантиқий жараёнларни бажариш усуллари билан қуроллантиришни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш керакки, ўқитиш методларининг ягона таърифи йўқ. Улар ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг таълимий-тарбиявий вазифаларини ҳал қилишга қаратилган ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти усулларининг тартибга солишидир.

Умуман, ўқитиш методларининг мажмуаси – атрофдаги воқеликни билишнинг йўли, дея хулоса чиқариш мумкин. Ўқувчи-талабалар ақлий камол топишининг характерини белгилайдиган йўл билимларни ўзлаштириш имкониятини яратади, шахснинг хусусиятларини шакллантиради. Ўқитишнинг мақсади ўқувчи-талабаларга инсониятнинг тажрибасини ўзгартиришнинг ўзидир. Таълим назарияси методларини инсоният тажрибасидан олади ва уларни ўқув машғулотларига мослаштиради. Шунинг учун таълим, яъни ўқитиш методлари

доимий равишда янгиланади, такомиллашади, фан-техниканинг ривожланиши ва ижтимоий ривожланиш асосида янги методлар вужудга келади.[1]

Ўқитиш методларининг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг сонини аниқ белгилаб бўлмайди. Методлар ўқитишнинг мантиқий томонларига, компонентлари ва вазифаларига асосланиб таснифланади.

Назария ва амалиётда бир қанча таснифлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро зид келмайди, бири иккинчисини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдиради. Ўқитиш жараёнининг кўриш имкониятини яратади.

Тасниф тартиб ва тизимини вужудга келтиради, умумий ва муайян назарий ва амалий, муҳим ва тасодифий ўқитиш методларини аниқлашга ёрдам беради, шу орқали улардан амалиётда самаралироқ фойдаланишга хизмат қилади.

Ўқитиш методларини таснифлашда ўқувчи-талабаларга ўқув материалини ўрганишнинг мақсадга мувофиқроқ йўлларини танлаш имконини яратади, ўз ишидаги ютуқ ва камчиликларни тушунишда ёрдам беради, ўқитувчиларнинг фаолиятини такомиллаштириш учун қулай шароитни вужудга келтиради.

Педагогика назариясида таълим яъни ўқитиш методларини таснифлашда ягона ёндашиш мавжуд эмас. Ҳозирги дидактикада таълим (ўқитиш) методларини билимлар манбаи бўйича(С.О.Лордкипанидзе, Е.Голант), дидактик мақсадлар бўйича (Б.П.Есип), билиш фаолиятининг савияси бўйича (И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин, М.И. Махмутов) фарқлаш энг кўп тарқалган.

Методларнинг бинар схемалар, уларни уч ўлчовли ва ҳатто, кенг қамровли фарқлаш хам учрайди. Ана шу таснифларнинг ҳар бирида афзалликлар ва камчиликлар мавжуд бўлиб, улар адабиётларда етарлича таҳлил қилинган.

Таълим (ўқитиш) методларини билиш манбалари бўйича таснифлаш анча оддий бўлиб, улар мактаб амалиётида кенг таркалган. Бу белги бўйича методлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

1. Оғзаки методлар (билимларни сўз билан баён қилиш суҳбат дарслик маълумотнома ва илмий адабиётлар билан ишлаш)

[1] Р.Мавлонова., О.Тўраева, К.Холиқбердиев. Педагогика. Дарслик. –Т.: “Ўқитувчи”, 2001, 465-468-бетлар, Р.Мавлонова, Н.Вохидова, Н.Рахмонқулова Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 195-199-бетлар.

2. Кўрсатмали методлар (расмлар, намойишлар, кузатишлар).

3. Амалий методлар (машқлар, лабораториядаги амалий ишлар). Булар маълум даражада шартлидир, чунки мазкур методларнинг ҳаммаси ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб уларни доим ҳам аниқ чегаралаб бўлмайди.

Ҳар бир таълим (ўқитиш)методининг ўз вазифаси бор. Адабиётларда ўқитиш методларининг рағбатлантирувчи (мотивлашган), таълимий-тарбиявий ва камол топтирувчи умумпедагогик вазифалари ифодаланган

Ўкитувчи дарсга тайёрланишда ва унинг учун энг мувофиқ методларини танлашда ана шу метадларнинг бажарилиши мумкинлигини ва уларнинг структурасини ҳисобга олиб, шу асосда рағбатлантириш, тарбиявий ва камол топтириш вазифаларини кучайтирувчи мураббийдир.

Таснифлаш таълимнинг назарий асосларини кўришга ёрдам беради, педагогик фикрни чукурлаштиради ва шунга кўра ижод учун асос бўлади. таълим (ўқитиш), методларини таснифлаш ўқитувчилар фаолияти ўртасида тақсимланади. Биринчи гуруҳга ўқитиш усуллари ва иккинчи гуруҳга эса ўқиш усуллари киради. Қуйида ўқитиш методларининг таниқли олимлар тавсия этган таснифларини кўриб чиқамиз.

И.Я.Лернер ва М.Н.Скаткин ўқитиш методларини қуйидагиларга ажратадилар:

- тушунтириш – расмлар методи;
- репродуктив метод;
- муаммоли баён қилиш методи;
- қисман изланиш методи;
- тадқиқот методи.

М.А.Данилов ва Б.П.Ясипнинг таснифи бўйича маълум турдаги дарсларда қўйиладиган вазифаларга боғликдир:

1. Билимларни баён қилишда: ҳикоя-тушунтириш, маъруза, суҳбатлар, кўрсатмали қўлланмаларни намойиш этиш;

2. Ўқувчи-талабаларда кўникма ва малакаларни шакллантириш: машқларни шакллантириш ва амалий ишлар;

3. Билим, кўникма ва малакаларни текшириш - жорий кузатишлар, оғзаки сўраш, ёзма ва амалий назорат ишлари.

С.И.Перовский ва Я.Я. Голант таснифи: фаол ва пассив методларга бўлиш:

– агар талаба-ўқувчилар мустақил ишласа, фаол методлар (лаборатория методи, китоб билан ишлаш).

– агар ўқувчи-талабалар фақат тингласа ва ешитса пассив методлар (ҳикоя, маъруза, тушунтириш, намойиш қилиш методи, экскурсия).

Бундай таснифлаш маъқул эмас, чунки у ўқувчи-талабаларнинг онглилиги ва фаоллиги принципига зиддир.

Ю.К.Бабанскийнинг таснифи бўйича методлар учта катга гуруҳга бўлинади:

- ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш ва амалга ошириш;

- назорат ва ўзини ўзи назорат қилиш методлари (иккинчи гуруҳда ишнинг қатор янги методлари ва усуллари мавжуд). У қуйидагиларни тавсия этади:

- билишга доир ўйинлар, ўқув мунозаралари, кизиқ вазиятларни вужудга келтириш, рағбатлантириш, танбех бериш ва назорат методлари.

Т.А.Илина олимларнинг таснифларини умумлаштириб, Ю.К.Бабанский-нинг таснифини маъқуллаган ва таснифлашнинг қуйидаги тартибини тавсия етган:

- янги билимларни (ўқитувчининг сўзларига таянган ҳолда бериш учун фойдаланилган тушунтириш, ҳикоя, маъруза методлари);

- янги билимлар ўзлаштирилиши, мустаҳкам малакалар шаклланиши учун фойдаланиладиган методлар: суҳбат, экскурсия, эксперимент ва лаборатория иши, дарслик ва китоб билан ишлаш, ўйинлар, машқлар;

- дарснинг ҳар бир босқичида фойдаланса бўладиган техник воситалар билан ишлаш методлари;

- мустақил иш.

С.П.Баранов ўз таснифини гуруҳлар бўйича тақсимлайди. Биринчи гуруҳга ўқитишнинг ўқитувчи энг асосий роль ўйнайдиган ҳикоя, суҳбат, таснифлаш,

тушунтириш ва ҳоказоларни киритади. Бунда ўқувчи-талабаларнинг асосий вазифаси – ўқитувчи мулоҳазаларининг мантиқига эргашиш, баён қилинаётган мазмунни тушуниш, эслаб қолиш ва кейинчалик ўрганилган материални тушуниш, эслаб қолиш ва кейинчалик ўрганилган материални қайта гапириб бера олишдан иборат бўлади. Унинг фикрича, ўқитувчи мулоҳазаларининг тизимига қанчалик яқин бўлса, ўқув материалини ўрганишнинг тавсия этилган йўли шунчалик ишончли бўлади. Ўқувчи-талабаларнинг асосий вазифаси ўкитувчининг гапларини тинглаш ва уларни тушуниб олишдир.

Иккинчи гуруҳга ўқишнинг йўллари: машқлар, мустақил, лаборатория, амалий ва назорат ишлари киради. Ўқувчи-талабалар фаолиятиниинг характери тавсия этилган методнинг самарадорлигини белгилайди. Ўқитувчиниг роли ўқувчи-талабаларнинг ўқишига моҳирона раҳбарлик қилишдан иборат бўлади. Таснифлашнинг шундай турлари ҳам мавжудки, уларда ўқитиш методлари ўқишнинг тегишли методларига: ахборот-умумлаштириш, ижрочилик-тушунтириш, репродуктив, инструктив-амалий ва маҳсулли-амалий, тушунтириш-даъват ва қисман изланишли, ундовчи ва изланиш тарзига мос келади (М.И.Маҳмутов).

Амалда таълим (ўқитиш)методларини таснифлашда билимлар манбаи мантиқан асослар бўйича (Н.М.Верзилин), билимлар манбаи ва ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллик даражаси бўйича (А.Н. Алексюк, И.Д.Зверов ва бошқалар) баравар ёндашиш энг кўп учрайди.

С.Г. Шаповаленко таълим методларининг тўрт жиҳатини: мантиқий-мазмуний, процессуал ва ташкилий бошқарилиши жиҳатларини кўриб чиқади.

Таълим методларининг таснифлаш муаммосига турлича қарашлар улар ҳақидаги билимлар табақаланиши ва бирлашишининг табиий жараёнини акс эттиради (Светловская, Суворова, Лвов, Р.Мавлонова ва бошқалар).[1]

Таълим методларини ҳар қандай муаммони таълим олувчига узатиш ва қабул қилиш характери, мазмуни, моҳиятига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин (18-шакл):

[1] Р.Мавлонова, Н.Вохидова, Н.Рахмонқулова. Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т.: 2010, 199-202 бетлар.

18-шакл. Таълим методларининг таснифи.

Таълимнинг оғзаки методларига ҳикоя, маъруза суҳбат ва бошқалар киради. Бу методларни қўллашда ўқитувчи сўз воситасида ўқув материалини баён қилади, тушунтиради, ўқувчи-талабалар эса тинглаш, эслаб қолиш орқали қабул қиладилар.

Ҳикоя. Ушбу методда ўқувчи-талабаларга бериладиган билим мазмуни оғзаки баён килиш назарда тутилади.

Ҳикоянинг бир неча тури мавжуд: ҳикоя – ҳикоя муқаддима, ҳикоя-баён, ҳикоя-хулоса. Ҳикоя-муқаддиманинг мақсади ўқувчи-талабаларнинг суҳбат орқали янги билимни қабул қилишга тайёрлаш, ҳикоянинг бир тури нисбатан қисқалиги, ёркинлиги, қизиқарлиги ва ҳиссиётга бойлиги билан ажралиб туради, янги билим олишга қизиқиш уни фаол ўзлаштиришга эҳтиёж уйғотади, дарсга бефарқлик лоқайдликни йўқотиб, билим олиш мақсадини ҳосил қилади. Ҳикоя – муқаддима вақтида ўқувчи-талабалар фаолиятининг вазифалари тўғрисида тушунарли шаклда хабар берилади.

Ҳикоя – баён даврида ўқитувчи янги мавзу мазмунини очиб беради, муайян ривожланувчи режа асосида билим бериб, ичидан муҳимларини ажратиб, кўргазмали ва ишонарли мисоллар билан изчил баён қилади.

Хикоя-хулоса одатда машғулотнинг охирида келтирилади. Ўқитувчи бу метод орқали асосий фикрини якунлайди, хулосалайди ва умумлаштиради, мазкур мавзу юзасидан мустақил ишлаш учун топшириқлар беради. Ҳикоя методини қўллашда муайян педагогик методлардан маълум бир тартибда фойдаланилади. Буларга диққатни фаоллаштириш, баён қилиш, таққослаш, асосийларини ажратиш, якунлаш ва ҳоказолардир.

Ҳикоя методининг самарадорлигининг шартлари: режани ёки лойиҳани қунт билан ўйлаб тузиш, мавзунинг изчил ёритилишини таъминлаш мисол, кўргазма ва бошқа дидактик материалларни мувафаққиятли танлаш баёнда керакли ҳиссиётга эришиш.

Ўқув материалини тушунтириш методи – педагог томонидан ўрганилаётган мавзунинг нарса, ходиса ва воқеаларнинг мазмунини характерлайдиган тушунча, қонун ва қоидаларни ўқтиришдир. Бу метод

кўпроқ математика, физика, ҳимия, она тили, рус тили каби шунга ўхшаш фанларни ўқитишда кўпроқ қўл келади. Педагогнинг маълум бир фаннинг у ёки бу мавзуга оид қонун-қоидаларни қанчалик асосли эканлигини фактлар мисол ва далиллар келтириш, шунингдек, масалалар, мисоллар ишлаш йўли билан исботлаб беради. Бу жараён талабаларнинг фаол иштирок этишларини таъминламай туриб кўтарилган мақсадга еришиб бўлмайди. Айниқса баён қилаётган материалларни умумлаштириб ва хулосалар чиқаришда талабаларнинг ўз мулохазалари билан иштирок етишларини таъминлаш муҳим.

Маъруза – билимни сўз билан ифодалаш методларидан бири сифатида бериладаган билимларни оғзаки баён қилишни кўзда тутиб, ўз хажмининг катталиги, мантиқий қурилиши, образли исботлаш, таснифлаш, таърифлар бериш, тизимга келтириш, умумлаштириш каби педагогик методлардан фойдаланилади.

Маъруза методидан асосан умумтаълим мактабларининг юқори синфларида, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида фойдаланилади.

Маъруза режасини аниқ ўйлаш ва замонавий педагогик технология заминида лойиҳалаш зарур. Режа бандларининг, модулларининг барчасида уларни ҳар бирининг мақсад ва хулосаларини изчил баён қилишда мантиқий уйғунлик бўлмоғи керак. Маъруза шундай суръатда ўқиладики, ўқувчи-талабалар унинг муҳим жойларини ёза олсинлар. Шунинг учун ҳам маърузани ёзиб олинадиган жойларини аниқ ажратиши зарур бўлса ёзиб олишларини енгиллаштириш учун ҳамда ўқувчи-талабалар фикрини фаоллаштириш мақсадида маъруза давомида муаммоли вазиятларни шакллантириш яхши педагогик самара беради.

Суҳбат методи атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи билан ўқувчи-талабалар орасидаги суҳбатни кўзда тутиб, у таълим олувчиларнинг - фикрлаш тизимини янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Суҳбат методини қўллашда саволлар кўйиш (асосий, қўшимча, йўловчи ва х.к.), ўқувчи-талабаларнинг жавоб ва мулоҳазаларини мухокама қилиш, суҳбатдан хулосаларни шакллантириш, жавобларни тузатиш усулларидан фойдаланилади.

Саволлар яхши кабул қилиниши учун етарлича ҳажмдор бўлиши лозим. Мавзуни ҳаддан ташқари майда саволларга бўлиб юбориш мантикий бутунликни бузса, ниҳоятда катта саволлар мавзуни мавҳумлаштириб, муҳокама учун тушунарсиз қилиб қўяди.

Суҳбат ва унга таркибий қисм бўлиб кирувчи методлардан фойдаланишда ўқитувчининг самимийлиги, чеҳрасининг очиқлиги, руҳининг кутаринкилиги, ёқимтойлиги етакчилик қилади.

Демак, суҳбат таълимининг кенг тарқалган методи бўлиб, дарснинг исталган босқичида қўлланиши мумкин. Суҳбатнинг тўрт хил тури мавжуд бўлиб, улар: янги билимлар беришда, билимларни мустаҳкамлашда, олинган билимларни текширишда, ўтилган материални такрорлашда қўлланиладиган суҳбатлардир. Янгн материални тушунтиришдаги суҳбат, асосан, ўқувчи-талабаларнинг шахсий тажрибасига таянади. Унинг манбаи кўрсатмали кўлланмалар, дарслик материаллари, жадвал ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Янги билимлар беришга доир ***суҳбатни индуктив йўл билан (яъни хусусий маълум ёки зарур воқеалардан умумий воқеаларга қараб бориш тарзида)*** ёки **дедуктив йўл билан** *(яъни умумий ходисадан хусусий ҳолларга қараб бориш тарзида) ўтказиш мумкин.* Билим беришнинг индуктив ва дедуктив йўллари ўзаро боғликдир. Масалан, ўкитувчи қатор мисолларни айтиши ва кейин хулоса чиқариши ёки умумлаштириши мумкин (индукция).

Янги билимлар беришда эвристик суҳбатдан фойдаланилади. Бу метод ўқитувчи ўқувчи-талабалар олдига маълум бир вазифа қўйиб, уларни оғзаки саволлар орқали ана шу вазифани ҳал қилишга йўналтиришда қўлланади. Суҳбатни муваффақиятли ўтиши саволларнинг моҳирлик билан қўйилишига боғликдир. Ўқитувчининг саволлари, аввало, қисқа ва аниқ бўлиши, мантиқий изчилликда берилиши, ўқувчи-талабаларнинг фикрини уйғотиши: уни

ўйлашга, таҳлил қилишга, таққослашга мажбур этиши, янги ҳодисаларни тушунишга ундаши керак.

Ўқитувчилар саволларга тўла, онгли равишда ва асосли жавоб беришлари, мустақил фикрларини акс эттиришлари лозим. Суҳбатни билимларни мустаҳкамлаш учун ҳам ўтказиш мумкин. У ўкитувчининг ахборотидан кейин ёки дарсликдаги материални мустақил ишлаб чиқилгандан кейин ўтказилади. Суҳбат мустаҳкамловчи метод сифатида билимларни текшириш ва баҳолаш жараёнида ҳам ўтказилиши мумкин. Суҳбат мустаҳкамловчи метод сифатида билимларни текшириш ва баҳолаш жараёнида хам ўтказилиши мумкин. Суҳбат методи мунозара ва мубоҳаса методларига киради.

Таълимий суҳбат. Экскурсия, амалий иш ва янги материални тушунтиргандан кейин уларни мустаҳкамлашда, такрорлашда, шунингдек, екскурсия ва янги материални тушунтириш давомида ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан суҳбатлашади. Суҳбатни ўқувчи-талабалар шахсий кузатишлари, мавжуд билимлари асосида ўқитувчининг саволини тушунадиган ва унга жавоб қайтара оладиган бўлганларидан кейин ўтказиш мумкин. Агар ана шундай шароит (билимлар, тажриба ва кузатишлар) бўлмаса, ўқувчи-талабалар ҳеч кандай тасаввурга эга бўлмаган нарсалар, ҳодисалар тўғрисида суҳбат ўтказишнинг мутлақо фойдаси йўқ.

Ҳар кандай суҳбатнинг асосини дидактик масала ташкил этади. Ана шу масала суҳбатнинг вазифасини ва характерини, ҳатто унинг турини ҳам белгилайди. Шунга кўра, таълимий ва эвристик-таълимий суҳбатлар бўлади.

Таълимий суҳбат ўрганиладиган материални янада мустаҳкамлаш, чуқурлаштириш ва такрорлаш мақсадларига хизмат килади. Янги мавзу тушунтирилгач, гарчи ҳар бир ўқувчи-талаба фаол катнашмаса ҳам, уларнинг хотираси ва тафаккурини ривожлантириш учун суҳбат ўтказиш зарур. Унда тўғри фикр юритиш учун мисолларнинг намуналари бўлади. Бундан ташқари, табиий-ижтимоий гуманитар ва бошқа фанларга доир дарсликлардаги суҳбатларда ўқувчи-талабаларнинг ўқитувчи айтган ғояларига тўғри

келмайдиган хусусий фикрлари ёки тушунчалари ҳам маъқулланади, ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг, жавобларини эътироф этишга ёки рад қилишга шошилмайди. Аксинча, улар ўз фикрларини ёки мустақил мулоҳазаларини эркин айтишлари учун шарт-шароит яратишга ҳаракат қилади.

Жавобларни баҳолашда эса уларнинг шунчаки тўғри ёки нотўғрилигини қайд қилиш билан чекланмай, балки ўқувчи-талабаларнинг жавобларидан озгина бўлса-да, тўғри фикрларини излайди. Улардан заррача-ҳақикатни топса, уни ўзи қисқа ва яққол қилиб такрорлайди, ўқувчи-талабаларнинг мустақил фикр юритганини таъкидлайди ва уларни шундай қилишга даъват этади. Муваффакиятли фикрлар, ҳатто айрим ифодалар мазкур мавзуда нима ҳақида гап бораётганини йўл очса, таълимий суҳбатнинг эвристик-таълимий суҳбатга айланиши учун хизмат қилади. Нотўғри жавоблар агар жиддий бўлмаса ўкитувчи томонидан қайд қилинмайди ёки йўл-йўлакай тузатиб кетилади. Нотўғри жавоблар эса ўқувчи-талабалар томонидан ойдинлик киритилгунига қадар муҳокама қилинади. Тўлиқ қайтарилмаган жавоблар эса ўқувчи-талабалар томонидан ойдинлик киритилгунига қадар муҳокама қилинади. Тўлиқ қайтарилмаган жавобларни ўқувчи-талабаларнинг ўзлари тўлдирадилар.

Ҳозирча таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларнинг билиш эҳтиёжларига тааллуқли долзарб масалалар бўйича суҳбатлардан кўп фойдаланилмаётир. Фан, техника, санъат ва ишлаб чиқаришнинг долзарб масалалари ёки айрим муаммолари ўқувчи-талабаларни ҳаяжонлантириши мумкин. Иҳтисосликка доир ўқув предмети бўйича дарсларда, хусусан, ҳозирги пайтда, ўқувчи-талабаларни қизиқтирадиган масалалар муҳокама қилинади. Баъзан эса бундай масалалар ўқув дастурининг чегарасидан анча чиқиб кетади. Шундай суҳбатда ўқитувчи ўқувчи-талабалар муҳокама қилинаётган масала бўйича унинг фикрига эҳтиёжманд бўлишларига кўра қатнашади. Мазкур суҳбат ўқувчи-талабаларнинг шахсий эҳтиёжи ва қизиқишларини, шунингдек, уларни қизиқтирадиган муаммони аниқлаш имконини беради. Унда ўқувчи-талабалар ўзаро эркин фикр алмашадилар.

Мунозара. Таълимий суҳбат билимларни ўзлаштиришга замин тайёрлаб, эвристик-таълимий суҳбат ана шу билимларни ҳар томонлама қўллашга ёрдам берса, эркин суҳбат билишдаги мустақилликни оширади. Шу билан бирга, билишдаги мустақилликни ривожлантиришга қаратилган таълим ўқув машғулотларининг ҳар қандай турлари, шакллари ва усуллари ўртасидаги бевосита изчилликни вужудга келтиради.

Мунозара суҳбатнинг янада ривожланишидир. У иккита қарама-қарши нуқталари назарнинг тўғрилигини исботлаш зарурати туғилганида вужудга келади.

Мунозара давомида ўқувчи-талабаларнинг фикрлашидаги хусусий чекланиш барҳам топади, билишга қизиқиш ортади ва мустақил мулоҳаза юритиш ривожланади.

Таълимнинг кўргазмали методини шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: **кўргазмали ва намойиш қилиш методлари.**

Кўргазмали метод, ўқувчи-талабаларга кўрсатилган қўлланмалар – ҳарита, плакат, дискетдаги чизма ва расмлар, алломаларнинг суръатлари ва бошқаларни кўзда тутади.

Намойиш қилиш методи, одатда қурилма асбоблар, тажрибалар, турли типдаги мосламалар ва жиҳозларни намойиш қилиш билан боғлиқ. Намойиш қилиш методига, шунингдек, кинофильм, диофильм ва бошқа техник воситалар орқали кўрсатиш ҳам киритилган. Кўргазмали методларни қўллашда қуйидаги методлардан фойдаланилади: кўрсатиш, яхши кўринишни таъминлаш, техник воситалар кўмагидан фойдаланиш, чизиш, ўтказилган кўрсатувлар натижаларини муҳокама қилиш ва ҳ.к.

Таълимнинг кўргазмали методларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ёлғиз ўзи қўлланмай сўз билан ифодалаш услуби билан у ёки бу даражадаги уйғунлашиб кетади. Сўз ва кўргазмалиликнинг чамбарчас боғлиқлиги шундаки, объектив борлиқдаги қонуният ва хусусиятлар амалиётда биргаликда қўлланишларини тақозо этади.

Шундай қилиб, сўз ва кўргазмали методларни алоқадорлигини хилма-хил шакллари мавжуд. Уларнинг биронтасига устунлик бериш хато. Булар энди, таълим вазифасининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг мазмуни, мавжуд кўргазма воситаларининг характери, ўқувчи-талабаларга тайёргарлиги даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир конкрет холатида уларнинг оқилона қўшилуви танланилади.

Амалий методлар тарбия (ўрганиш) фаолиятининг хилма-хил турларини кенг доирасини қамраб олади. Ундаги таълим орқали олинган билимлар ҳаётида қўллаш йўли билан кўникмага айлантирилади.

Амалда қуйидаги методлар қўлланилади: *вазифа (мақсад) ни қўйиш, уни бажариш услубларини танлаш, бажариш жараёнини бошқариш, таҳлил қилиш, камчиликлар сабабини аниқлаш, мақсадга тўлиқ эришиш учун тарбия жараёнига тузатиш киритилади.*

Амалий методларга ёзма машқлар она тили, чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқларни бажариш машқларини киритади. Машқ давомида ўқувчи-талабаларга бўлажак ҳатти-ҳаракатни фаол мушоҳада қилади, ўзига-ўзи гапиради, бўлажак воқеани шарҳлайди, ҳаракатни шарҳлаш ўқувчи-талабаларга ўзининг типик хатосини англашга ва ҳаракатига тузатишлар киритишга кўмаклашади.

Амалий методларнинг иккинчи гуруҳини лаборатория тажрибалари ташкил қилади. Шунингдек, амалий методларга устахоналарда, ўқув ишлаб чиқариш цехи ва бошқалар киради. Бу топшириқларни сурункасига билмай, ўқув-машқ характерига эга бўлиши лозим. Тарбиянинг шундай методлари қўлланиладики, бунда ўқув-жараёнида конкрет бир корхонанинг ишлаб чиқариш топшириғи бажарилади.

Амалий методларга ўргатувчи машиналар билан тренажор ҳамда репетитор машиналар ёрдамида машқлар ҳам киради. Амалий методлар тартибни сўз орқали ифодалаш ва унинг кўргазмали методлар орқали мустаҳкамлаш жараёни билан чамбарчас-боғликликда қўлланилади. Машқ,

тарбия, меҳнат операциясининг бажаришдан олдин ўқитувчи таълимий тадбир ўтказиб сўз билан таништиради ва кўрсатади.

Таълимнинг индуктив ва дедуктив методлари – ўқув материали мазмунининг характери ва мантиқини ёритиш усулидир.

Таълимнинг индуктив методи. – ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг турли вариантлардаги фаолиятидир. Бунда ўқитувчи аввал далилларни тушунтиради, тажрибаларни, кўрсатмали қўлланмаларни намойиш қилади, умумлаштириш ва тушунчаларни таърифлаш бўйича машқлар бажаришни ташкил этади. Ўқувчи-талабалар олдин хусусий фактларни ўзлаштирадилар, кейин хулосалар чиқарадилар ва ўқув материалини умумлаштирадилар. Ёки ўқувчи-талабалар олдига хусусий қоидалардан умумий хулосаларгача мустақил мушоҳада юритишни талаб қиладиган муаммоли топшириқлар қўйилади. Ўқувчи-талабалар эса далиллар устида мустақил ҳолда фикрлайдилар ва тегишлича хулосалар чиқарадилар ҳамда умумлаштириш қиладилар.

Дедуктив метод – ўқитувчининг аввал умумий қоидаларни, таърифларни айтиши, кейин аста-секин хусусий ҳоларни, муайян вазифаларни келтириб чиқариш усулидир. Бунда ўқувчи-талабалар умумий қоидаларни идрок этадилар. Натижаларни егаллайдилар.

Агар мана шу методлар таққосланса, ўқувчи-талабалар маълум мушоҳадаларни келтириб чиқарадиган фактлар ва материални ўзлаштиришларига кўра *индуктив метод* фойдалироқдир. Масалан, ўқитувчи математик масаланинг ечимини ёритади, кейин ўқувчи-талабаларга ана шу хилдаги масалани мустақил ҳолда ечишни тавсия қилади, лекин бунда фикрлаш тез ривожланмайди ва материални ўрганишга кўп вақт кетади. *Дедуктив метод материални ўқишга ёрдам беради ва бунда мавҳум фикрлаш фаолроқ ривожланади.* Таълимнинг индуктив ва дедуктив методларида унинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий методлари, шунингдек, репродуктив ёки муаммоли изланиш методи ҳам қўлланади.

Таълимнинг репродуктив характери, асосан ўқувчи-талабаларнинг ижодий фаолиятидир. Фикрлашнинг характери – ўқитувчи берган ўқув ахборотини фаолроқ идрок этиш ва эслаб қолиш, ўқитишнинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий методларидан ҳамда усулларидан фойдаланмай, мазкур методларни қўллаб бўлмайди. Репродуктив методда ўқитувчи фактларни, исботларни, тушунчалар таърифини тўла баён қилади, асосан масалага алоҳида эътибор беради.

Ўқитишнинг репродуктив методида кўрсатмалилик ҳам қўлланилади. Репродуктив йўсиндаги амалий ишлар ўқувчи-талабаларнинг намуна бўйича илгари ёки эндигина ўзлаштирган билимларни қўллаши билан фарқланади. Аммо бундай ишларда билимларни мустақил ҳолда бойитиш амалга ошмайди. Ўқитишнинг муаммоли-изланиш методи муаммоли таълим жараёнида қўлланилади.

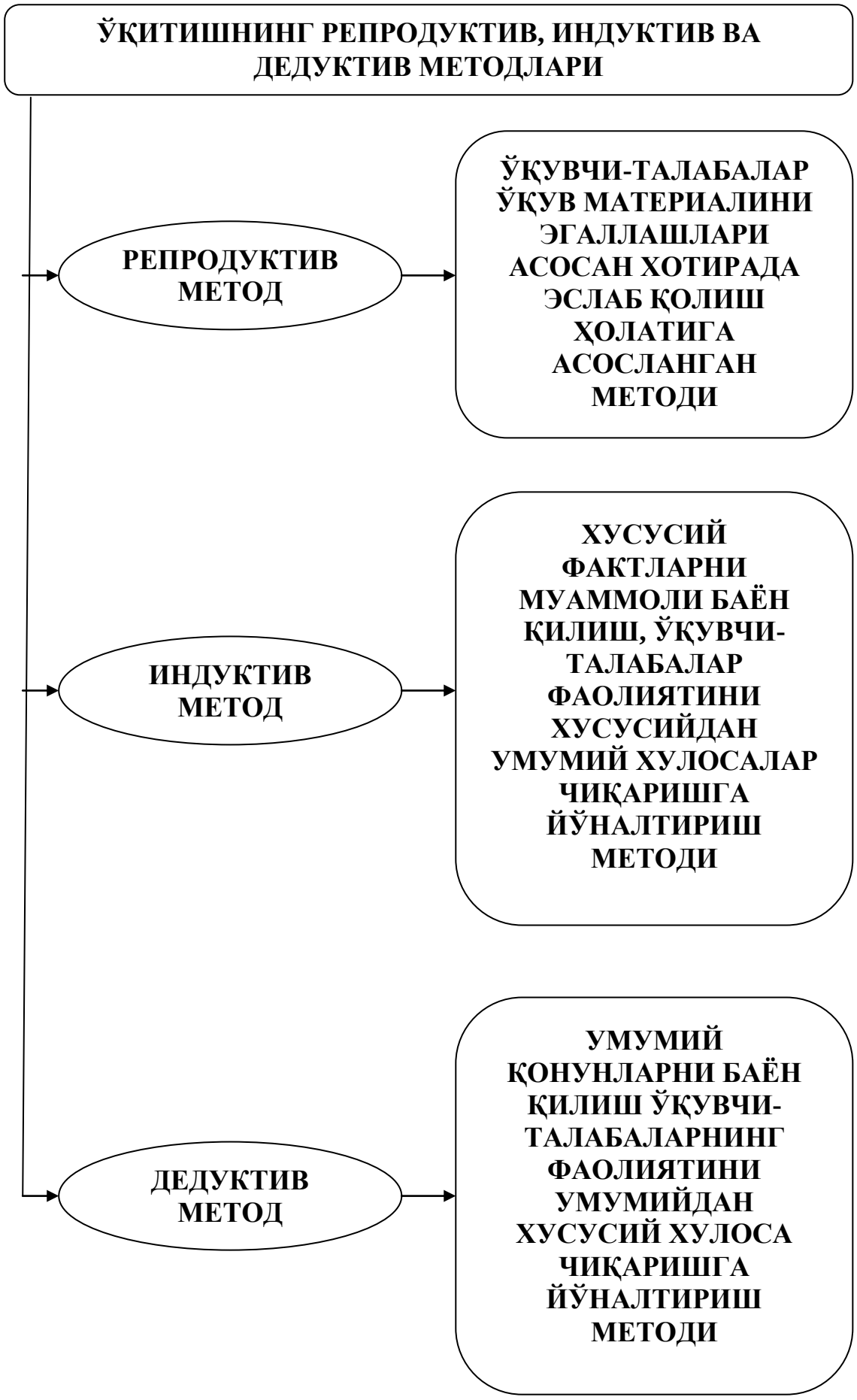
ЎҚИТИШНИНГ РЕПРОДУКТИВ, ИНДУКТИВ ВА ДЕДУКТИВ МЕТОДЛАРИ
РЕПРОДУКТИВ МЕТОД
ЎҚУВЧИ-ТАЛАБАЛАР ЎҚУВ МАТЕРИАЛИНИ ЭГАЛЛАШЛАРИ АСОСАН ХОТИРАДА ЭСЛАБ ҚОЛИШ ҲОЛАТИГА АСОСЛАНГАН МЕТОДИ
ИНДУКТИВ МЕТОД
ХУСУСИЙ ФАКТЛАРНИ МУАММОЛИ БАЁН ҚИЛИШ, ЎҚУВЧИ-ТАЛАБАЛАР ФАОЛИЯТИНИ ХУСУСИЙДАН УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР ЧИҚАРИШГА ЙЎНАЛТИРИШ МЕТОДИ
ДЕДУКТИВ МЕТОД
УМУМИЙ ҚОНУНЛАРНИ БАЁН ҚИЛИШ ЎҚУВЧИ-ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ УМУМИЙДАН ХУСУСИЙ ХУЛОСА ЧИҚАРИШГА ЙЎНАЛТИРИШ МЕТОДИ

Юқорида келтирилган методлардан ташқари, уларнинг қоришмасидан яратилган методлар ҳам мавжуд, қуйида уларнинг баъзиларини мисол тариқасида келтирамиз.

Муаммоли - изланиш методлари муаммоли таълим жараёнида қўлланилади. Бу методдан фойдаланишда ўқитувчи аввал муаммоли вазият яратади, саволлар қўяди, масалаларни, намунавий топшириқларни таклиф қилади, муаммоли вазиятни ечишга қаратилган мухокамани уюштиради, хулосаларни тўғри ёки нотўғрилигини таҳлил қилиб беради.

Ўқувчи-талабаларнинг олдинги билим ва кўникмаларига асосланиб, муаммоли вазиятни ҳал қилиш турлари тўғрисида таклифларни айтади, муаммоли вазиятни ечишнинг энг оқилона йўлини танлайди. Бу метод ўқувчи-талабаларнинг билимга қизиқишини оширибгина қолмай, уларда фикрлаш ва ўз фикрини айтиш қобилиятларини ҳам ривожлантиради.

Таълимнинг муаммоли изланиш методлари амалда билимни сўзда ифодалаб, кўргазмали ва амалий методлар орқали тасдиқлайди. Шу билан биргаликда, билим олишнинг муаммоли изланиш методини қўллаш, амалда тадқиқот ишларини бажариш, ҳатто мустақил тадқиқот типидаги амалларни олиб бориш тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин. Ўқув жараёнини муаммоли қидирув методи ёрдамида ташкил қилиш, муаммоли тузилган маъруза методи орқали билим баёни давомида мулоҳаза юритиш, исботлаш, умумлаштири, фактларни таҳлил қилиш каби методлардан фойдаланишни кўзда тутади.

Таълимни муаммоли-қидирув методларида кўргазмали эсда сақланишни фаоллаштириш билан бир қаторда, дарсда муаммоли вазиятни яратадиган намунавий масалаларни қўйиш учун ҳам ишлатилади. Муаммоли-қидирув методлари кўпроқ ижодий билим фаолияти кўникмаларини ривожлантириш мақсадида қўлланилади. Шу нуқтаи назардан бу метод ўзини тадқвиқот ишига бағишлаган ёшларга билим беришда асқотади.

Мустақил иш методи талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда, ривожлантиришда, ўқув-дастурларида мустақил таълим учун соатлар ажратилмоқда. Талабаларни мустақил ишларини ташкил этишда маълум

фаннинг хусусиятидан келиб чиқиб, мустақил ишнинг мазмуни, шахси ва вазифалари танлаб олинади. Топширилган мустақил ишни бажариш учун педагогик керакли адабиётлар ва йўл-йўриқларни кўрсатиши, қисқача тушунтириш бериши лозим. Талаба бажариши керак бўлган мустақил иш кўп вақт эгалламаслиги ва шу билан бир қаторда талабага ривожлантирувчи сифатида таъсири кўрсатиши керак.

Репродуктив ва эвристик методлар биринчи навбатда талабаларнинг ўқув материалларини тезроқ ва мустаҳкамроқ эслаб қолишларини таъминлаш билимидаги типик камчиликларни тез аниқлаш учун қулай. Репродуктив методлар айниқса ўқув материалларини мазмунан асосан ахборот характерида бўлса, мураккаб ва бутунлай янги билимлар ўрганилиши лозим бўлган ҳолатда самарали натижа беради. Тафаккурнинг репродуктивлик характери педагог ёки бошқа манба орқали ҳабар қилинадиган ўқув ахборотларини фаолроқ қилишини ва эслаб қолинишини назарда тутиб, ҳикоя, маъруза, кўргазмали ва амалий ишлар ҳам репродуктив асосига қурилиши мумкин. Репродуктив характерига эга амалий ишлар шуниси билан фарқ қиладики, бу ишлар давомида ўқувчи-талабалар намунага кўра илгари ёки яқиндагина ўзлаштирган фаоллигини ошириш мақсадида у кўпинча эвристик, яъни қисман изланувчан метод билан қўшиб олиб бориши мумкин. Янги мавзуни баёни давомида ўрганилаётган материалларнинг баъзи элементлари устида ўқувчи-талабаларга фикр юритиш имкони берилади. Педагог томонидан енгил қисқа саволлар тузилиб, ўқувчи-талабаларнинг иштирокида уларга жавоб топишга ҳаракат қилинади. Эвристик метод талабаларнинг билиш даражасини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Демак, эвристик метод янги мавзуни идрок қилишда ўқувчи-талабаларнинг ҳам қисман иштирок этишини таъминлайди.

Таълим методларининг энг янгиси ва энг самарадорлиси бугунги кунда **замонавий педагогик технология** ҳисобланмоқда. Бу метод қўлланганда аввал, дарс лойиҳаси тузиб олинади. Дарс берувчи лойиҳага қаттиқ риоя қилиши шарт.

Замонавий педагог технология асосида дарс лойиҳасини тузишда аввал айтанимиздек, унинг **беш тамойилига** риоя қилинади.

Замонавий педагогик технологиянинг биринчи тамойили муайян ўқув предмети, катта модул ёки дарс мавзусида кутилган асосий мақсадни шакллантириб олиш.

Замонавий педагогик технологиянинг иккинчи тамойили дарснинг умумий мақсадидан ва мавзунинг ички мазмунидан келиб чиқиб, дарсни кичик "модулларга" ажратиб, ҳар бир модулнинг мақсадини ҳамда модуллар ичида ҳал қилинадиган асосий масалалар тизимини аниқлаб олишдир.

Замонавий педагогик технологиянинг учинчи тамойили модуллар ичида кўтариладиган масалаларнинг ичидан асосийларини танлаб олиб, улардан тест саволлари ва улар асосида сўров варақасини тузиб чиқиш.

Асосан мавзулар беш моделдан иборат бўлиб, биринчи ва тўртинчи модул дарсини ташкил қилиш ва хулосалаш қисмларини ташкил қилса, бешинчи модул дарс самарадорлигини аниқлашдир. Шунда, янги билимларни бериш 2 ва 3 модуллар зиммасига тушади. Ушбу модуллардаги билимлар ичидан муҳимроқларини ажратиб олиб, тест саволлари тузилади.

Замонавий педагогик технологиянинг тўртинчи тамойили мақсадга етиш метод ва усулларини танлаб, жойини белгилаб олиш. Бизнинг мисолдаги мавзу ўзининг умумийлиги билан ажралиб турганлиги муносабати билан унда асосан сўз билан тушунтириш ва қисман иллюстратив услублардан фойдаланилади. Шу билан бир қаторда, жойи келганда муаммоли изланиш усулидан ҳам фойдаланилади. Ушбу мавзу олдига қўйилган мақсадларга етишиш учун юқорида қайд қилинган методлар ишлатиладиган жойини аниқлаб қўйишдир.

Замонавий педагогик технологиянинг бешинчи тамойили дарс ичидаги модуллар орасидаги узвий боғлиқликларга ҳамда дарс мазмунини фанлараро алоқалар асосида тузилишига эътибор қаратилиши шарт.

Ўқитиш методлари. Педагогика назарияси амалиётида ўқитиш методларининг жуда катта бойлиги тўпланган уларни танлашда турли

шароитлар, ўқитилаётган фаннинг характери, ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятлари, олдинги тайёргарлик даражаси ва ҳакозолар ҳисобга олинади.

Форобий ўзининг ўқитиш усуллари ҳақидаги ғояларида ўқувчи-талабаларга турли билимлар бериш билан бирга, мустақил ҳолда билим олиш йўлларини ҳам кўрсатиш, уларни билимларнинг зарурлигига шак-шубҳасиз ишонтириш кераклигини уқтиради.

Қомусий олимлар фойдаланган таълим усулларини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: кўргазмали тажриба методлари (Ибн Сино), билимларни баён қилишнинг савол-жавоб методлари (Абу Райхон Беруний, ал-Хоразмий), кўникма ва малакаларни шакллантириш методлари (Форобий, ал-Хоразмий) ва бошқалардан иборат.

Таълим методларини танлаш ўқитувчи дарсда ҳал қилиши мўлжалланган масалага боғлиқ бўлади. Чунончи, янги материални баён этишда бир хил методлар қўлланса, уни мустахкамлашда иккинчи ва мавзуни умумлаштиришда яна бошқа хил методлар қўлланилади. Дарснинг турли босқичларида пухта ўйлаш ва самарали методларни қўллаш жуда муҳимдир. Ўқитувчи дарснинг энг бошида 4-5 дақиқа умумий сўрашни амалга оширади ва ўқувчи-талабаларнинг қайси гуруҳи ўтган дарс бўйича етарли даражада ўзлаштирмаганини аниқлайди ва кейинги сўрашда ўқувчи-талабаларнинг диққат эътиборини энг аввал ана шу масалага қаратади. Дастлаб саволларга батафсил жавоб бера оладиган ўқувчи-талабалардан сўрайди. Натижада гуруҳнинг бир қисми учун мураккаблик қилган материал тушунарли бўлади. Бу метод ўқувчи-талабаларнинг машғулотлардаги нуқсонларини пайқаш ва шу заҳоти бартараф этишда ёрдам беради. Мазкур методнинг самарадорлиги ҳам айнан шунда.

Гарчи ҳар бир педагогнинг ишида анчагина метод ва услублар мавжуд бўлсада, уларни қўллашдан кўзланадиган мақсад тарбияланувчининг таълимий ишларини фаоллаштириш бўлмоғи лозим. Педагогнинг вазифаси самарали методлардан фойдаланиб ўқувчи-талабаларда фаоллик сифатларини таркиб топтириш ва қийинчиликларни енгишга ўргатишдир. Бу жуда муҳим бўлиб,

ўқувчи-талабаларда эътиқодни, эътиқодни эса амалий фаолиятга, ҳатти-ҳаракатга айлантиради ва ўқитиш жараёнининг ишини осонлаштиради.

Ҳозирги ўқитиш жараёнида қўйиладиган талаблар нима ва ўқувчи-талабаларда дарсда қизиқувчанликни оширадиган, уни янгилик элементлари билан бойитиш учун нима қилиш керак?

Ҳозирги замон таълим-тарбия тизими фақат инсоният аниқлаган билимларни ўзлаштиришгина эмас, балки жамият энди ҳал қилиши ва бунда бугунги талаба ва ўқувчилар қатнашиши лозим бўлган масалалар билан танишишини ҳам талаб қилади. Бундай масалалар космосни ўзлаштириш, атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланиш, чўлларни ҳосилдор ерларга ва боғ-роғларга айлантириш, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш ва ҳакозолардан иборат бўлиши мумкин. Халқ хўжалиги ва фан-техниканинг ҳамма соҳаларида жуда катта бурилишлар рўй бермоқда ва ҳар бир ўқитувчи ўзининг тарбияланувчиларини ўзи ўқитадиган фан соҳаси бўйича навбатдаги қайта қурилишлар ва эришилган ютуқлар билан кенг таништириши керак. Бу ишни ўқувчи-талабаларга мос методда ва ўқув дастурига мувофиқ амалга ошириш лозим.

Мазкур талабнинг иккинчи хусусияти педагогнинг ўқувчи-талабалар фикр доирасини кенгайтиришга доимо ғамхўрлик қилишидир.

Шундай қилиб, таълим, яъни ўқитиш методи педагог ва талабалар назарий ҳамда амалий билиш фаолиятининг таълимий вазифаларини бажаришга қаратилган тадбирдир. Унга қуйидаги муайян талаблар қўйилади:

1. Ўқув материалини ўрганишнинг ўқитувчи тавсия этган методи ўқувчи-талабаларда фикрлашнинг диалектик қарашлари, иродавий хусусиятлари ва хулқининг шаклланишига олиб бориши керак. Ана шу талаб нуқтаи назаридан метод тарбиявий тусда бўлиши лозим.

2. Ўқитиш методининг илмий асоси яққол ва аниқ бўлиши зарур. Шундагина ўқитувчи мазкур метод орқали қандай масалалар қўйилиши ва ҳал қилиниши мукинлигини, қандай масалаларни ҳал қилиб бўлмаслигини кўра олади.

3. Ўқитишнинг тизимлилиги унинг самарадорлигини белгилайди.

4. Ўқитиш методининг тушунарлилиги ўқувчи-талабалар учун қабул қилиниши ва қўлланиши, ўқув материалини ўрганишнинг методи эса билимларни ўзлаштиришнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши шарт.

5. Ўқитишнинг онглилик ва фаоллик зарурияти ниҳоятда жиддий талабдир.

6. Билимларнинг пухталиги ва асослилиги ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

7. Ўқитиш методида назарий ва амалий ҳодисаларни мувофиқлигига эришмай ҳам дарс ўтиб бўлмайди.

Ҳар қандай методдан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади ва шунинг учун у қандайдир мақсад қўйишни, илмга эришиш бўйича фаолият методи ана шу фаолиятни амалга оширишда ёрдам берадиган воситаларни билишни тақозо этади. Ҳар қандай фаолият унинг объектини билишни талаб қилади. Ниҳоят, метод мақсадга олиб бориши керак, акс холда, у қўйган мақсад учун яроқсизлигини, ё бўлмаса, бу ҳолатда унинг умуман нотўғри қўлланганлигини эътироф этиш лозим. Шундай қилиб, ҳар қандай таълим методини қўллашдан кўзланган мақсадни, шу мақсадни амалга ошириш фаолиятини ва фаолиятни бажариш воситаларини талаб қилади. Бу воситалар фаолият объекти тўғрисидаги предметли ёки ақлий билимлар, қўйилган мақсадга албатта эришишдан иборат бўлиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳам қандай методга нисбатан мақсадга мувофиқдир, лекин ўқитиш методлари учун етарли эмас.

Таълим, яъни ўқитиш методларини қуйидагиларга бўлиш мумкин:

– тафаккур, хотира, диққат ва ҳаёлнинг алоҳида операцияларини таркиб топтирадиган ва фаоллаштирадиган методлар;

– фикрлаш фаолиятида муаммоли ва изланишли вазиятларни вужудга келтирадиган методлар;

– ўқувчи-талабаларнинг ўқув материалини ўзлаштириш билан боғлиқ кечинмалари ва ҳиссиётларини фаоллаштирадиган усуллар;

– назорат ва ўқувчи-талабаларнинг ўзини-ўзи назорат методлари;

– ўқитиш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш методлари.

Сўнгги йилларда педагогика фани ва педагогик амалиётда таълим методлари муаммосига алоҳида эътибор берилмоқда. Шу муаммо бўйича анчагина тадқиқотлар олиб борилмоқда, илғор педагогик амалиётда ўқитишнинг самарали методлари ва уларнинг тизимларини қўллашнинг талайгина йўллари топилади. Аммо таълим-тарбия жараёнига қўйилаётган янги талаблар ўқитишнинг методларини янада такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

Юқорида қайд этилганидек, таълимнинг мазмунига қўйилаётган янги талаблар ёш авлодга, хусусан, фанларнинг асослари бўйича юксак илмий назарий билимлар беришдан иборат бўлиб, бу иш назарий билиш методларига, шу жумладан, ўқувчи-талабаларнинг мантиқий фикрлаш, мантиқий мулоҳазаларни бажариш методлари билан қуроллантиришни тобора кучайтиришни тақозо этмоқда.

Таълим методларининг турлари жуда кўп, уларнинг сонини аниқ белгилаб бўлмайди. Улар педагогик амалиёт даврида тинмай бойиб бораверади. Таълим методлари ўқитишнинг мантиқий томонларига, компонентлари ва вазифаларига қараб таснифланади.

Юқоридагилардан умумий хулоса шуки, педагогика назариясида таълим яъни, ўқитиш методларини таснифлашга ҳозиргача ягона ёндашиш мавжуд эмас. Ҳозирги кунда дидактикада ўқитиш методларини билимлар манбаи бўйича, дидактик мақсадлар бўйича, билиш фаолиятининг савияси бўйича фарқлаш энг кўп тарқалган.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Дидактика – юнонча сўз бўлиб, «didasko» яъни *ўқитиш, ўргатиш* маъноларини беради.

Дидактиканинг тадқиқот предмети – таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи – “таълим-тарбия олувчи”, “таълим-тарбия берувчи”, “ўқув-дастур”, “дарслик ва бошқа дидактик материаллар” ҳамда “ўқитишнинг усул ва услублари”, “ўқитишнинг техник воситалари” орасидаги функционал алоқадорлардир.

Таълим – инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан бири бўлиб, индивидул психик ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришни анча тезлаштиради.

Таълимий мақсад – ўқув материалларининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга тадбиқ қила олишдир.

Тарбиявий мақсад – фан асосларини ўзлаштириш орқали унинг мазмунида ётган ғоялар, дунёқарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, имон-эътиқодларини шакллантиришдир.

Ривожлантирувчи мақсад – таълим жараёни таъсирида шахснинг ақлий камолатини, билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Умумий таълим – бу ўқувчи-талабаларнинг ҳар томонлама умумий тайёргарлигини ва ривожланишини таъминловчи фан асосларини эгаллаб олишдир.

Касбий таълим – ҳар бир шахсни ўзи танлаган касбига тегишли нисбатан тор йўналишдаги меҳнат фаолиятига хизмат қилувчи таълим.

Политехник таълим – ўқувчи-талабаларни ҳозирги замон ишлаб чиқариши асослари ҳақидаги билимлар тизими билан қуроллантиришни таъминлайди, ҳамда инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги иш жараёнларини ўзлаштира олиш учун база (асос) аҳамиятига эга бўлган бир қатор меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллаб олишни назарда тутадиган таълим.

Ўқитиш – мақсад, мазмун ва ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, улар ёрдамида ўқувчи-талабалар маълум билимларни режали ўзлаштириш кўникма ва малакаларни эгаллаш жараёнидир.

Ўқув жараёни – таълимнинг барча компонентлари (таркибий қисмлари)ни ўқитиш ва ундан фойдаланиладиган воситаларни ҳам, муайян вазифаларни ҳал қилиш учун таълимнинг метод (усул) ларини ҳам, унда мустақил ишлайдиган ўқувчи-талабани ҳам, ўқув жараёнида кўргазмали ва техник воситалар билан жиҳозлашни ҳам ўз ичига олади.

Ўқитиш – ўқишни ва шу билан бирга уни назорат қилиш ҳамда тузатиш тадбирларини ўз ичига олади.

Қонуният – бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ходисалар ўртасидаги, уларнинг тарихий ривожи (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан боғланиш.

Қонун – инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидалар.

Қоида – бу инсон фаолият тартибининг сўнгги босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, ойдинлаштириб (конкретлаштириб) берувчи чора ва тадбирлар тартибидир.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунини бир бутун қилиб турувчи қисмлари дарсидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар тушунилади.

Метод – юнонча сўз бўлиб, *“айнан нимагадир йўл”* деган маънони англатади яъни *мақсадга эришиш йўлини билдиради.*

Таълим воситалари – таълим мақсадини амалга ошириш учун қўлланиладиган техник ускуна ва қурилмалар ҳақида кўргазмали қуроллардан иборат. Эпидаскоп, диаскоп, шахсий компютерлар, плакатлар, ўқув асбоблари ва ҳоказолардан иборат.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Дидактика деганда нимани тушунасиз?
2. Дидактиканинг таълим ва тарбия тушунчаларини (категорияларини) яхлит бир бутунлигини шарҳлаб беринг.
3. Шахсни шаклланиш ва камол топиш жараёнини тушунтириб беринг.
4. Такомиллашиш нима?
5. Ўқиш ва ўқитиш тушунчаларини шарҳланг?
6. Ўқув жараёнини тушунтириб беринг.
7. Таълим жараёнининг моҳияти нимадан иборат?
8. Шахс ривожланишида таълим қандай роль ўйнайди.
9. Нима учун ўқув жараёни икки ёқлама характерга эга?
10. Билим беришнинг асосий мақсадларини таҳлил қилинг.
11. Билим фаолиятининг асосий босқичларини тушунтириб беринг.
12. Таълим мазмунини нималар ташкил қилади?
13. Педагогик жараёнда таълим тамойилларининг аҳамияти ва зарурияти нимада?
14. Таълимнинг тарбиявий имкониятларидан фойдаланиш омиллари қандай?
15. Онгли ўзлаштириш учун фаолликнинг роли қай даража зарур?
16. Метод (усул) деб нимага айтилади ва унинг қандай турларини биласиз?
17. Муаммоли вазият ёки муаммоли масала деганда нимани тушунасиз?
18. Қандай ўқув асбобларига таълим воситалари дейилади?
19. Педагогик қонуниятларни тушунтириб беринг?
20. Педагогик қонун-қоидаларни тушунтириб беринг.
21. Педагогик тамойиллар деганда нимани тушунасиз?

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. Дидактикани таълим назарияси сифатидаги тараққиёти.
2. Билим таълим жараёнининг методологик асоси сифатида.

3. Таълим жараёни ва мутахассилик.
4. Таълимнинг мазмунини ва унга қўйиладиган талаблар.
5. Таълим қонун-қоидалари ва тамойиллари.
6. Таълим методлари.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Дидактика қайси сўздан олинган ва луғавий маъноси нима?

а) юнонча “techhё” – ўқтиш, маҳорат;

б) юнонча “logos” – тушунча, таълимот;

с) юнонча “didasko” – ўқитиш, ўргатиш;

д) юнонча “didaktikos” – ўқитувчи;

е) юнонча “didako” – ўрганувчи.

2. Дидактика сўзи илк бор қайси педагогнинг асарларида ифодаланган?

а) немис педагоги Волфгон Ратке (Ратихия) (157-1635) асарларида “ўқитиш санъати” сифатида;

б) Ян Амос Коменскийнинг XVI аср “Буюк дидактика” асарида “Ҳаммани барча нарсага ўқитиш универсал санъати” шаклида;

с) Ал-Форобийнинг “Ижтимоий ва аҳлоқий трактатлар” асарида “ўргатиш ва таълимни қўллаш” шаклида;

д) А.Белла ва Д.Лаккостер асарларида “таълимнинг синф-дарс” шаклида;

е) а ва б.

3. Дидактиканинг асосий туркумлари қайсилар?

а) ўқитиш, ўрганиш, ўргатиш;

б) таълим бериш, билим, билиш, кўникма;

с) мақсад, мазмун, ташкил қилиш, турлар, шакллар;

д) методлар, воситалар, ўқитиш;

е) а, б, с, д.

4. Таълим фаолияти қандай хислатга эга?

а) биринчи хислати – у инсон руҳияти қонуниятлари ва унинг ижтимоий ривожида ташкил топади;

б) иккинчи хислати – у инсоннинг билиш холатини ўзгартиради;

с) учинчи хислати – биологик, психологик ижтимоий қонуниятлар асосида шаклланган инсон ривожини тезлаштиради;

д) тўртинчи хислати – инсоннинг ижтимоий тарихий қонуниятлар ривожини англашига меҳнат жараёнидаги фаолиятига ёрдам беради;

е) а ва б.

5. Ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг ўзаро фаолияти нечта қисмдан ташкил топади?

а) мўлжаллаш – асослаш;

б) мулоқот – бажариш;

с) фикрлаш – баҳолаш;

д) ўқув-англаш – рағбатлантириш;

е) а, б ва с.

6. Таълим мақсади қандай талабларга жавоб бериши лозим?

а) мақсад аниқ белгиланган бўлиши;

б) мақсадни белгилашга доир далиллар аниқ бўлиши;

с) натижалар маълум таълим муассасига тегишли бўлиш;

д) таълим-тарбия мақсадини тўғри ифодалаш;

е) а, б с.

7. Таълим вазифаларидан энг муҳимларини белгиланг.

а) ақлий ва руҳий (эмоционал) ривожланиш;

б) аҳлоқий ва жисмоний ривожланиш;

с) шахсий ривожланиш;

д) маданий тарбия вазифалари;

е) а, б, с, д.

8. Таълим мазмунини шакллантиришнинг қанлай принциплари мавжуд?

а) ўқув матнининг ҳозирги давр фани ривожи билан боғлиқлиги ва политехник принциплари;

б) мантиқнинг фан ва ўқув фанлари билан бирлиги ҳамда саноат мазмунининг шаклланиш принциплари;

с) ғоявий мазмун ва бадиий шакл бирлиги, шахснинг маданий ривож билан уйғунлиги, ғоя ва санъатнинг бирлиги, ёш хусусиятини ҳисобга олиш принциплари;

д) жисмоний ривожланиш ва меҳнат мазмунини шакллантириш принциплари;

е) а, б, с, д.

9. Таълимни ташкил этиш нечта босқичдан иборат?

а) билиш, асослаш;

б) умумлаштириш, ташкил етиш;

с) ўқув материалининг бўлаклари;

д) такрорлаш назорат ва баҳо, тушуниш;

е) а, б, с, д.

10. Таълим жараёнининг тузилиши қайси жавобда ўз аксини топган?

а) таълим мақсади, ўқитиш ва ўрганиш фаолияти ҳамда натижа;

б) ўқув материалининг мазмуни ва таълимни ташкил қилиш шакллари;

с) таълим методлари;

д) таълим воситалари;

е) а, б, с, д.

11. Таълим жараёнининг қандай қонун ва қонуниятлари мавжуд?

а) жараён мақсади, мазмун ва методларининг ижтимоий жиҳатдан шартлилиги, таълим ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлиги, педагогик жараённинг бир бутунлиги ва бирлиги қонуни;

б) назария ва амалиёт бирлиги ва ўзаро алоқа, таълим жараённинг динамикалик (ривожланиш) қонуни;

с) таълим жараёнида шахснинг ривожланиш, таълим-тарбия жараёнини бошқариш, рағбатлантириш, таълим жараёнида сезги, мантиқийлик ва тажриба бирлиги, ташқи (таълим) ва ички (билиш) фаолиятининг бирлиги қонуниятлари;

д) таълим жараёнининг шартлилик, таълим ва тарбия ўртасида қонуний боғлиқлик, ўқитувчи ва ўқувчи-талаба ўртасидаги ўзаро таъсир қонуниятлари;

е) а, б, с, д.

12. Таълим тамойиллари (принциплари) нинг қандай турларини биласиз?

а) илмийлик, онглилик ва фаоллик принципи;

б) кўргазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлилик принципи;

с) тушунарлилик, биргалик ва якка шакл ҳамда ўқув-иш йўлини мақсадга мувофиқ принципи;

д) назария ва амалий бирлиги принципи;

е) а, б, с, д.

13. “Метод” сўзи қандай маънони англатади?

а) “Метод” юнонча сўз бўлиб, “айнан нимагадир йўл”, яъни “мақсадга эришиш усули, йўли” демакдир;

б) ўқитиш, таълим бериш;

с) янги билимларни баён этиш, тушунтириш;

д) мақсадга эришиш усули;

е) аниқ тартибга асосланган фаолият.

14. Таълим методлари нечта туркумга бўлинади?

а) амалий методлар;

б) кўргазмали методлар;

с) оғзаки ва ўқитиш методлари;

д) китоб билан ишлаш, ўрганиш ва видео методлари;

е) а, б, с, д.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. **Дидактиканинг мазмун-моҳияти нимадан иборатлигини тушунтириб беринг.**

№	ДММНИ	Тушунча
1.		

2. **Таълим жараёнида билиш фаолиятининг асосий босқичларини қиёслаб беринг**

№	БФАБҚБ	Тушунча
1.		

3. Дидактиканинг асосий тушунчалари (категориялари)ни тушунтириб беринг.

№	ДАТ(К)И	Тушунча
1.		

4. Таълимнинг асосий мазмунини тушунтириб беринг.

№	ТАМ	Тушунча
1.		

5. Таълим қонунияти қонунлари, тамойиллари (принциплари) деганда нимани тушунасиз?

№	ТҚ,Қ,Т(П)	Тушунча
1.		

6. Таълим “методи”, “методик усул ва методик услуб (йўл)” тушунчаларини изоҳлаб беринг.

№	ТМ, МУ ва МУ	Тушунча
1.		

IV боб. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

4.1. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

Кишилик жамиятининг тарихий тараққиётида таълим бериш ва ўқитиш пайдо бўлган ва мустақил жараён сифатида ажралиб чиққан вақтидан бошлаб ташкилий шаклларида турлича амалга оширилган.

Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, кишилик жамияти тараққиётининг илк босқичларида таълим бериш ишларини кишиларнинг меҳнат фаолияти, турмуш тарзи билан узвий боғланган ҳамда билим бериш, катта ёшдагилар ҳаётий тажрибасини ёшларга ўргатиш ишлари **якка тартибда** (индивидуал) олиб борилган. Бу ўқитишнинг энг қадимги шакли – **таълимнинг индивидуал шакли** ҳисобланади. Таълимни ташкил этишнинг индивидуал шакли (кичик гуруҳлар шаклида) антик давр ва ўрта асрларда ягона усул бўлган, ундан Европадаги баъзи мамлакатларда кенг фойдаланилиб келинган.

Индивидуал таълим (кичик гуруҳлар шаклида) бир қатор **афзалликларга** эга, шунинг учун таълимнинг бу шакли бизнинг давримизгача

репетиторлик таълими шаклида сақланиб қолган. Унинг устунлиги ўқув фаолияти мазмуни ва методини тўла индивидуаллаштириш, аниқ бир масалани ҳал этишда унинг ҳар бир ҳаракати ва фаолияти жараёнларини кузатиб боришдан иборат. Индивидуал таълим ўқитувчининг юқори педагогик малака ва маҳоратга эга бўлишни талаб этади.

Индивидуал таълим (ўқитиш)нинг афзаллик(устунлик)лари билан бир қаторда унинг бир қатор камчиликлари ҳам мавжуд бўлиб улар қуйидагилардан иборат:

1) вақтнинг тежамли эмаслиги;
2) ўқитувчи таъсирининг чекланганлиги (ўқитувчининг вазифаси ўқувчи-талабаларга топшириқ бериш ва уни бажарилишини текширишдан иборат);
3) бошқа ўқувчи-талабалар билан ҳамкорликда ишлаш имконияти чекланганлиги (бу ҳолат ижтимоийлашиш жараёнига салбий таъсир кўрсатади);
4) жамоада ишлаш тажрибасининг шаклланмаслиги ва ҳ.к.

Мазкур сабаблар XVI асрдан бошлаб индивидуал ўқитиш шаклининг аҳамияти пасайиб, унинг ўрнини **таълимнинг индивидуал – гуруҳли шакли** эгаллашига имкон беради.

Таълимнинг индивидуал – гуруҳли шаклидан Европада XVI асрда кенг фойдалана бошладилар. Ваҳоланки, Марказий Осиё давлатларида таълимнинг **индивидуал – гуруҳли шаклидан** қадимги (антик) даврларда кенг фойдаланганлар. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто” (милоддан аввалги VII-VI асрлар)да талқин этилишича, ибодатхоналар қошидаги мактабларда индивидуал – гуруҳли ўқитиш жамоали ўқитиш билан бирга қўшиб олиб борилар эди. Биринчи навбатда, болаларга зардуштийлик дини асослари, Олий Тангри Ахура Маздага илтижо ва мурожаатлари-ю фарзлари, Зардушт ўгитлари пухта ўқитилиб, каломе – бадъе асосларига суянган ҳолда “Гоҳлар” махсус ёдлатилган. Иккинчидан жамият тараққиёти эҳтиёжи ва талабларидан келиб чиққан ҳолда, болаларга риёзиёт (математика), хандаса

(геометрия), фалакиёт (астрономия), тарих, фалсафа, ҳуқуқшунослик, табобат ва бошқа дунёвий фанлар ўқитилган. Кичик ёшдаги болаларни ўқитишда устоз-коҳин (ўқитувчи) 21 китоб (наск)дан иборат "Авесто"нинг "Гоҳ" "Яшт" ёки бошқа китоб (наск)ларидан бирини очади, болалар навбатма-навбат овоз чиқариб ўқийдилар, кейин эса ҳамма биргаликда (индивидуал-гуруҳли) такрорлайдилар, машқларни эса махсус тахтачаларга ёзганлар. Ўқитиш жараёнида кўрсатмали қуроллардан, ҳикоя қилиш ва суҳбат – мулоқот услубларидан кенг фойдаланилган. Дарс жараёнида ўтилган мавзуни шовқинсиз такрорлаш, ҳамиша эсда тутиш талаб қилинган, эгалланган билимни синаш мақсадида таълим олувчиларнинг билим даражаси мунтазам текширилиб ва баҳоланиб борилган.[1] Ташкил этиш қуёш чиққандан то ботгунча давом этган, уй вазифалари (топшириқлари) мавжуд бўлмаган.[2]

Ўрта аср Уйғониш даврида (IX-XII асрлар давомида) ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Беруний, Ибн Сино ва бошқа мутафаккирларнинг асарларидаги ғояларнинг ўзига хослиги шундан иборатки, бевосита ўрганилаётган фан мантиғидан ажратилмаган. Шунингдек, таълим жараёнини ташкил этиш шакллари, таълим-тарбия мақсади, принциплари, мазмуни ва услубларига хос ғоялар алоҳида китобларда берилмай, балки бевосита амалда (тажрибада), биронта фанни ўрганиш асоси аниқ билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш жараёнида ёритилади.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783-850) "Ал-китоб ал мухтасарфи ҳисоб алжабр ва муқобала" ("Алжабр ва ал муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб" асари билан алгебра фанининг асосчиси сифатида математика фанида абстракция (мавҳумийлик) тушунчасини кенгайтирди. Индукция йўли билан масалаларни умумий ечиш усулларини ҳал этди, дедукция йўли билан умумий усуллар ёрдамида турли хусусий масалаларни ечди.

Ал-Хоразмий ўқитиш жараёнини ташкил этишда билим беришнинг кўргазмали тажриба усуллари, савол-жавоб, малака ва кўникмаларни

[1] С.Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари. –Т.: "Адолат", 2001, 26-бет, Ҳ.Бобоев, Т.Дўстжонов, С.Ҳасанов. "AVESTO" – Шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. –Т.: 2004, 53-бет.
[2] Авесто. Древняя Восточная литература. Москва, МДНМ, 1984, с.352.

шакллантириш, талабаларнинг билимларини синаш усулларидан кенг фойдаланган.

Абу Наср Форобий (873-950) ўз асарларида ўқитиш жараёнини ташкил этишда таълим-тарбияни узвий бирликда олиб бориш хусусида фикр билдирса ҳам, аммо ҳар бирининг инсон шахсини камол топтиришда ўз ўрни ва хусусияти бор эканлигини алоҳида қайд қилади:

“Таълим – деган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб – ҳунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир.

Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса, амалий иш тажриба билан, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакалардан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-ҳунарга берилган бўлиши, ўрганишидир”.[1]

Форобий ўқитиш жараёнини ташкил этишда таълим-тарбия беришнинг ишонтириш ва мажбур этиш методлари устида тўхтаб, шундай ёзади: **“Амалий фазилатлар ва амалий санъатлар (касб-ҳунар) ва уларни бажаришга одатлантириш масаласига келганда, бу одат икки турли йўл билан ҳосил қилинади: биринчи йўл қанотбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида одат ҳосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади. Одамдаги ғайрат, касб-интилиш ҳаракатга айлантирилади.**

Иккинчи йўл (усул) – мажбур этиш йўлидир. Аммо улардан қайси бирики, назарий билимларни ўрганишга астойдил киришса ҳамда фазилати яхши бўлиб, касб-ҳунарларни ва жузъий санъатларни эгаллашларга интилиши бўлса, бундай ёшларни мажбур этмаслик керак, мақсад уларни фазилат эгаси қилиш ва касб – ҳунар аҳилларига айлантиришдир”.[2]

[1] Абу Наср Форобий. Бахт-саодатга эришув ҳақида. Рисолалар. –Т.: “Фан”, 1975,76-бет.
[2] Ўша асар, 77-78-бетлар.

Таълимнинг **дифференцияси (даражаланиши)** ҳақидаги ал-Форобийнинг дидактик хулосалари ҳозирги даврнинг таълим назарияси учун аҳамиятини йўқотмаганлигини алоҳида таъкидлаш лозим: **“Ишонтириш методлари ва хаёлда пайдо бўлган фикрий тасаввурлар оддий халқни, халқлардаги ва шаҳарлардаги оддий кишиларга таълим бериш давомида қўлланилади. Қайсики, ишончли далиллаш методи, яъни нарсаларнинг моҳиятига ўзининг ақл билан етишиш методи танлаганлар қаторига чиқиши мумкин бўлмаган кишиларнигина ўқитиш давомида қўлланади”.**[1]

Ал-Фаробий таълим жараёнида билимларнинг бошланиши ва далилларнинг асоси ҳисобланадиган **кузатиш ва тажриба** каби кўргазмали методларни кенг қўллашни таклиф этади. Тажриба натижасида олинган ва кузатишлар ёки тажриба йўли билан текширилган билимлар натижасида таълим олувчининг фикр-ўйи аққлироқ бўлиб боради, унинг ўзи эса – кўп даражада мукамаллашади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) таълим жараёнини ташкил этишда, биринчидан, таълим олувчига билим беришда турли мавзулар юзасидан мулоҳазалар юритишни, иккинчидан, толиби илмларни зериктирмасдан кўргазмали баён этишни, хотирасига малол келтирмасликни таъкидлайди: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир, ҳадеб бир нарсани ўқийвериш зерикарли бўлади ва тоқатини тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги нарса кишига роҳат бағишлайди”.[2]

Абу Али ибн Сино (980-1037) “Тадбири манзил” асарининг “Омузиш ва парвариши модарабо фарзанд” (Болаларни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш”) бўлимида ўқувчиларни, яъни толиби илмларни *жамоали яъни синф-дарс*

[1] Ўша асар, 76-бет.
[2] С. Ҳасанов. Хоразм маънавияти дарғалари.-Т: “Адолат”, 2001, 118бет.

шаклида ўқитишни ташкил этишда қуйдаги томонларга қатъий риоя этиш зарурлигини такидлайди:

-агарда ўқувчилар(толиби илмлар) биргаликда ўқисалар,улар зерикмайдилар, фанни ўрганишга қизиқиш кучаяди; уларда бир-бирларидан ортда қолмаслик учун ўзаро мусобақалашиш истаги ривожланади, улар боланинг ўқиши яхшиланишига ёрдам беради;

-ўзаро суҳбатларда ўқувчи(толиби илм)лар китобдан ўқиш ёки катталардан эшитган қизиқарли маълумотларни бир-бирларига айтиб берадилар;

- бола (толиби илм)лар биргаликда йиғилганларида бир-бирлари билан дўстлашадилар ва бир-бирларини ҳурмат қиладилар, улар фақат мусобақалашмайдилар, балки бир-бирларига ўқув материалларини ўзлаштиришда ёрдам берадилар; бу билан бола (толиби илм)лар мағрурланадилар, бир-биридан яхши одатларни ўрганадилар.[1]

Бурхониддин Зарнужи (XII аср) “Билим олиш йўлида ўқувчига маслаҳатлар” номли асарида таълим (дарс)ни ташкил этиш бўйича тавсиялар беради. Унинг таъкидлашича, мактаб ва мадрасаларда дарс жараёни тахминан бир соат давом этиши керак. Ўқитувчи дарсга толиби илмлар тушуниши ва ўзлаштириши мумкин бўлган ўқув материалларини танлаб олиши, дарсда ўрганиладиган материалларни содда қилиб тушунтириб бериши лозим. Ўқув материаллари шундай танланиши керакки, у икки маротаба такрорланганда ўзлаштирилсин. Шунинг учун у катта матнларни қисмларга бўлиш ва бошқа дарсларда уни албатта такрорлашни таклиф этади.[2]

Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394-1449) даврида ўқитишнинг синф-дарс тизимлари, болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларини ташкил этишнинг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш, хотин-қизларга таълим-тарбия беришни аниқ бир тизимга солиш ва бошқа кўпгина

[1] С.Раҳимов. Абу Али ибн Синонинг психологик-педагогик қарашлари. –Т.: “Ўқитувчи”, 1978, 103-бет.
[2] Антология педагогической мысли Узбекистана. – Москва, 1986, с.125.

ўхшаш ислоҳотлар амалга оширилди. Жумладан, Улуғбек мадрасаларда ўқиш муддатини қатъий 8 йил қилиб белгилаб қўйди.

Шунингдек, мактаб ва мадрасаларда дарс беришнинг индивидуал машғулотлар тизимини бекор қилади ва **“жамоа” синф-дарс тизимига** яқин бўлган шаклини жорий қилди. Умумий маърузани 50-70 нафар толиби илмлардан иборат гуруҳга одатда, илм-фан бўйича ўз соҳасида машҳур Шамсиддин Муҳаммад Қозизода Румий, Мавлоно Муҳаммад, Али Қушчи каби олим мударрислар ўқийди, амалий машғулотларни эса 10-15 талабадан иборат гуруҳда кичик мударрислар олиб боради. Ўқитишнинг муҳим методлари мунозара ва тортишувлар ҳисобланган.

Улуғбек мактаб ва мадрасаларда берилган назарий билимларни амалиётга татбиқ этиш мақсадида мударрислар ўқитувчилардан толиби илмлар (ўқувчи-талабалар) билан расадхонада амалий машғулотлар ўтказишни талаб этди, бунга бевосита ўзи раҳбарлик қилди.

Улуғбекнинг фикрича, толиби имлар ҳаётида дарслик муҳим ўринда туради. Шунга кўра, унинг издошлари томонидан математика, метафизика, астрономия, география, тарих ва бошқа фанлардан содда, тили равон, тушунарли, мантиқий изчилликда ўқимишли дарсликлар ёзилган. Лекин шу ўринда ўқитишнинг **“жамоа” шакли**нинг салбий томонлари ҳам бўлганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Жамоали ўқитиш шакли XX аср таълим тизимида машҳур бўлган гуруҳли лаборатория методида бўлгани каби ўзлаштиришни индивидуал хусусияти ҳисобга олинмаган. Яхши ўзлаштирмаган баъзи шогирдлар ҳам илғор (ўзлаштирган)лар қаторида бир қўлланмани ўрганишга ўз-ўзидан ўтаверган, керакли билимни эгаллай олмаган ҳолда мадрасани битириб чиқадилар.[1]

Таълимни индивидуал – гуруҳли шаклининг мазмуни машғулотларни ўқитувчи бир ўқувчи-талаба билан эмас, балки тайёрлик даражаси турлича бўлган турли ёшдаги ўқувчи-талабалар гуруҳи билан олиб боришидан иборат эди. Ўқитувчи навбат билан ҳар бир ўқувчи-талабадан ўтилган мавзуни

[1] М.Тохиров. Мирзо Улуғбекнинг педагогик қарашлари. –Т.: “Фан”, 1984, 26-бет.

сўрайди, янги саволларни тушунтиради, мустақил ишлаш учун индивидуал топшириқлар беради, қолган ўқувчи-талабалар ўз ишлари билан шуғулланадилар. Ўқишни бундай ташкил этишда болалар машғулотларга йилнинг турли даврларида ҳамда куннинг турли вақтларида келишлари мумкин бўлган ҳам.

XV-XVI асрлар давомида Европада ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўқувчи-талабаларга таълим беришнинг оммавий шакли юзага келишига замин яратди.

Улардан бири ўқувчи-талабаларни **гуруҳли (жамоали) таълими** саналади. У Россия (ҳозирги Белорусия ва Украинанинг ғарбий ҳудудлари) **бир одарлик** мактабларида илк бор қўлланилган ва ўқиш синф-дарсли шаклининг асоси бўлиб қолган. Бу тизимлар XVII асрда Ян Амос Каменский томонидан “Буюк дидактика” асарида назарий жиҳатдан асослаб берилди ва оммавийлаштирилди. Олим педагогика назариясига ўқув йили, ўқув куни, дарс машғулотлар орасидаги танаффус, ўқув таътиллари каби тушунчаларни киритди.

Я.А.Каменский “Буюк дидактика” (1632) асарида ўқув машғулотларини гуруҳ шаклида уюштириб, уларда ҳар йили ва ҳар бир ўқув кунини бир вақтда бошлашни; ҳар қайси машғулот учун муайян муддат белгилашни; машғулотлар ўртасида танаффуслар берилишини; гуруҳларда ўқувчи-талабалар ёши ва сони бир хил бўлишини, материални бир хил суръатда ўрганишни; ўқув машғулотини муайян ташкилий шаклда; ўқувчи-талабалар эътиборини бир нуқтага тўплаш, ўқитувчининг тушунтириши, тушунтиришлар давомида ва ундан кейин ўқувчи-талабаларга савол бериш, ўқув материали мазмуни қандай ўзлаштирилганини назорат қилиш шаклида ўтказишни таъминлаш мақсадга мувофиқ ва зарур эканлигини назарий жиҳатдан асослаб берди. Гуруҳли (жамоа) машғулотларнинг бундай шакли **синф-дарс тизими** номини олиб, жуда кўп мамлакатларга тарқалди, мустаҳкамланди. У бугунги кунда ҳам такомиллашган кўринишда кенг кўламда қўлланилиб келинмоқда.

Синф-дарс тизимининг бугунги мазмуни ўқув ишларини ташкил этиш ўзига хос шакл сифатида қуйидагилардан иборат:

- бир хил ёшдаги ва тахминан бир хилдаги тайёргарлик даражасига эга бўлган ўқувчилар синфи ёки талабалар гуруҳини ташкил этади. Таълим муассасасида синф ўқувчилари ёки талабалар гуруҳи ўқишнинг умумий даврига асосан доимий тартибни сақлаб қолади;

- синф ёки гуруҳ ўқиш фаолияти ягона йиллик, ўқув режаси ва дастури асосида, доимий дарс жадвали бўйича ташкил этилади, бунинг натижасида ўқувчи-талабалар таълим муассасасига йилнинг бир вақти ва олдиндан белгиланган кун соатларида келишлари керак бўлади;

- машғулотларнинг асосий бирлиги дарс ҳисобланади;

- дарс одатда бир фан ёки мавзуга бағишланган бўлади, шу боис ўқувчи-талабалар синфда ёки аудиторияда битта материал устида ишлайдилар;

- дарсда ўқувчи-талабаларнинг ўқиш фаолиятига ўқитувчи раҳбарлик қилади, у ўз фани бўйича ўқиш натижалари, ҳар бир ўқувчи-талабани алоҳида билимини баҳолайди.

К.Д.Ушинский томонидан синф-дарс тизими, унинг ташкилий қурилиши ва типологияси янада ривожлантирилди. У ҳар бир дарснинг бир-бири билан кетма-кет боғланган қуйидаги учта қисмини ажратиб кўрсатади:

1) илгари ўрганилган билимлар асосида янги билимларни англашни амалга ошириш ва ўқувчи-талабаларда материални жадал қабул қилишга мақсадли кўрсатмани яратишга қаратилади;

2) асосий масалани ҳал этишга йўналтирилади ва дарснинг муҳим, марказий қисми ҳисобланади;

3) амалга оширилган фаолиятга якун ясаш, билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлашга қаратилади.

А.Дистерверг эса дарсни ташкил этиш, ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг фаолиятига тааллуқли ўқитиш тамойиллари ва қоидалари тизимини ишлаб чиқди, ўқувчи-талабаларнинг ёши ва имкониятларини ҳисобга олиш зарурлигини илмий асослаб берди.

Таълимнинг синф-дарс тизими алоҳида ўқув фанларини ўқитиш методикаси ва дидактикасига оид асарларида унинг афзаллик ва камчиликларини кўрсатиб берди.

Афзалликлари: яхлит ўқув-тарбиявий жараённинг тартибли кетишини таъминловчи аниқ ташкилий тизим; жараёнларнинг оддий бошқарилиши: муаммонинг жамоа бўлиб муҳокама қилиниши, масаланинг ечимини биргаликда излаш жараёнида болалар ўзаро муносабатларнинг шаклланиш имконияти; ўқитувчининг ўқувчи-талабалар ва уларнинг тарбиясига доимий эмоционал таъсир кўрсатиши; таълимнинг эмоционаллиги (зеро, ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ўқувчи-талабаларнинг катта гуруҳи билан иш олиб боради), ўқув фаолиятига мусобақалашиш элементларини ўзлаштириш сари ҳаракатларнинг мунтазамлиги ва кетма-кетлиги.

Камчиликлари: тизимнинг асосан билимларни ўртача даражада ўзлаштирувчи ўқувчи-талабалар учун мўлжалланганлиги, бўш ўзлаштирувчи ўқувчи-талабалар учун қийинчиликларнинг юзага келиши ва кучли ўзлаштирувчи ўқувчи-талабалар қобилиятларининг ривожланиш суръатининг ортга сурилиши; ўқитувчи учун ўқитиш мазмуни ва ўқитиш суръатлари ҳамда методлари бўйича индивидуал ишларни ташкил этиш, шунингдек, ўқувчи-талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишда қийинчиликнинг юзага келиши; катта ва кичик ёшли ўқувчи-талабалар ўртасидаги муносабатларнинг қарор топмаслиги.

1-шакл

СИНФ

ёши ва билими жиҳатидан бир хил бўлган муайян ўқувчи-талабалар гуруҳи;

ДАРС

эса бевосита ўқитувчининг раҳбарлиги ҳамда назорати остида муайян ўқувчи-талабалар гуруҳи

XIX аср охири XX аср бошларида ақлий ривожланишида фарқи бўлган ўқувчи-талабаларни ўқитиша индивидуаллаштиришга аҳамият қаратиш масаласи айниқса, долзарб хусусият касб этади. Шунга мос равишда **танлаб ўқитиш** шакли юзага келди (АҚШда Батов, Европада Маингеймс тизими).

Европа ва АҚШда XX аср бошида ўқувчи-талабаларнинг *индивидуал, фаол, мустақил ўқув ишларини* таъминлашга қаратилган кўплаб таълим тизимларининг самарадорлиги синаб кўрилган. 1905 йили Дальтон шаҳрида (Массачусетс штати) ўқитувчи Елена Парк Херст томонидан биринчи бор қўлланилган **таълимнинг индивидуаллаштирилган тизими** улар орасида энг радикал ҳисобланган. Бу тизим **дальтон-режа** номи билан педагогика тарихига кирди. Буни баъзан лаборатория ёки устахоналар тизими деб ҳам атайдилар.

Ўқувчи-талабаларга ёзма йўриқнома ва маслаҳат берилиб, мустақил ва индивидуал режага биноан ишлашлари кўзда тутилган. Унга кўра индивидуаллаштирилган таълим тизимида юқори самарадорликка эришиш учун ўқувчи-талабалар барча зарурий қўлланмалар, кўрсатмалар билан таъминланиши керак эди.

Бу тизимнинг мазмуни қуйидагилардан иборат: **ўқув фаолиятининг муваффақияти таълим муассасасида ишлаш суръатининг ҳар бир ўқувчи-талабаларнинг имкониятлари, уларнинг қобилиятларига мослаштирилишига боғлиқ: таълим фаолияти устун турадиган ўқишни анъанавий ташкил этиш, ўқувчи-талабаларнинг мустақил ўқув фаолиятининг маркази ҳисобланиши, ўқитувчи вазифасининг фаолиятни одоб билан ташкил этишдан иборатлиги, синф ёки аудитория**

лабораторияларининг устахоналар билан алмаштирилиши, дарсларнинг бекор қилиниши, ўқитувчининг янги материални тушунтирмаслиги, ўқувчи-талабаларнинг лаборатория ёки устахоналарда ўқитувчидан олинган топшириқ асосида мустақил шуғулланишлари ва зарур бўлган пайтда ўқитувчидан ёрдам сўрашлари мумкин.

Мазкур тизим бир қатор камчиликларига эга бўлгани учун кескин танқидга учраган.

XX аср 20-йилларида таълим ишлари Илмий текшириш институти таълимнинг лойиҳали тизимини тарғиб қила бошлади. Уни америкалик У.Кильпатрик ишлаб чиққан. Ўқитиш бу тизимнинг мазмуни ўқувчи-талабаларнинг ўзлари лойиҳа ишлари мавзуни танлаб олишларидан иборат. У мавжуд ҳақиқий ҳаёт билан боғланган бўлиши ва ўқув гуруҳи ихтисослашишларига қараб (йўналишлари) ижтимоий-сиёсий, хўжалик-ишлаб чиқариш ёки маданий – турмуш томонларини акс эттириш керак бўлган.

60-йилларда **Трамк режаси** жуда машҳур бўлди. Уни америкалик профессор педагог **Люйд Трамк** ишлаб чиққан. Ўқитишни ташкил этишнинг бу шакли катта аудиторияларда (100-150 нафардан иборат бўлган гуруҳларда) машғулотларни, 10-15 кишилик гуруҳларда ва ўқувчи-талабаларнинг индивидуал ишларини биргаликда олиб боришни таклиф этади. Турли хилдаги техник воситалардан фойдаланиб умумий маърузаларни олиб боришга ўқув вақтининг 40% ажратилади. Кичик гуруҳларда машғулотларга (семинарлар) – 20%, кабинет ва лабораторияларда индивидуал мустақил ишларни бажаришга 40% ажратилади.

70-йилларда ўқишни ташкил этишнинг ноанъанавий шакллари вужудга келди. Тажриба ва синов майдонларини излаш биринчи навбатда синф-дарс тизимини модернизациялаштириш фикри билан боғлиқдир. Изланишларнинг асосий масаласи таълимни индивидуаллаштириш эди.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида Европада биринчи университетларнинг пайдо бўлиши билан таълимнинг маъруза-семинар шакли юзага келди. Ўша даврдан бошлаб ҳозиргача маъруза, семинар, амалий ва

лаборатория ишлари мустақил таълим ишлари, консультация ва танлаган касби бўйича амалиёт ўрта махсус мактаб ва академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари таълимнинг асосий шаклларидан бири сифатида қўлланилмоқда.

Шундай қилиб, кишилик жамиятининг илк босқичлариданоқ, яъни ёши улуғ, ҳаётий тажрибаси катта кишилар ёшларга ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб берадиган қилиб таълим-тарбия бериш шаклларини топишга уринганлар. Бунинг натижасида ***индивидуал гуруҳли таълим*** таркиб топган бўлиб, у вақтлар ўтиши билан ***устоз-шогирд даражасигача*** ривожлантирилган. У минг йиллар давомида тўпланган тажрибаларни, дунё ҳақидаги ахборотларни етказиб бериш жараёнини таъминлаган, инсониятнинг фақат ижтимоий ривожланишига эмас, балки энг қийин шароитларда яшашига ҳар қандай вазиятларда машаққатларни енгишга ёрдам берган. Ҳозирги пайтда таълимнинг бу қадимий шакли билан бир қаторда синф-гуруҳ дарс шакли ва замон ҳамда истиқбол талабларини ўзида акс эттирувчи ноанъанавий (***баҳс-мунозара, семинар, лаборатория, тренинг, викторина, факультатив, ўйин каби***) шакллардан кенг кўламда фойдаланилмоқда.

Умуман, таълимни ташкил этиш шаклларини қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин.

2-шакл

3-шакл

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ ШАКЛЛАРИ

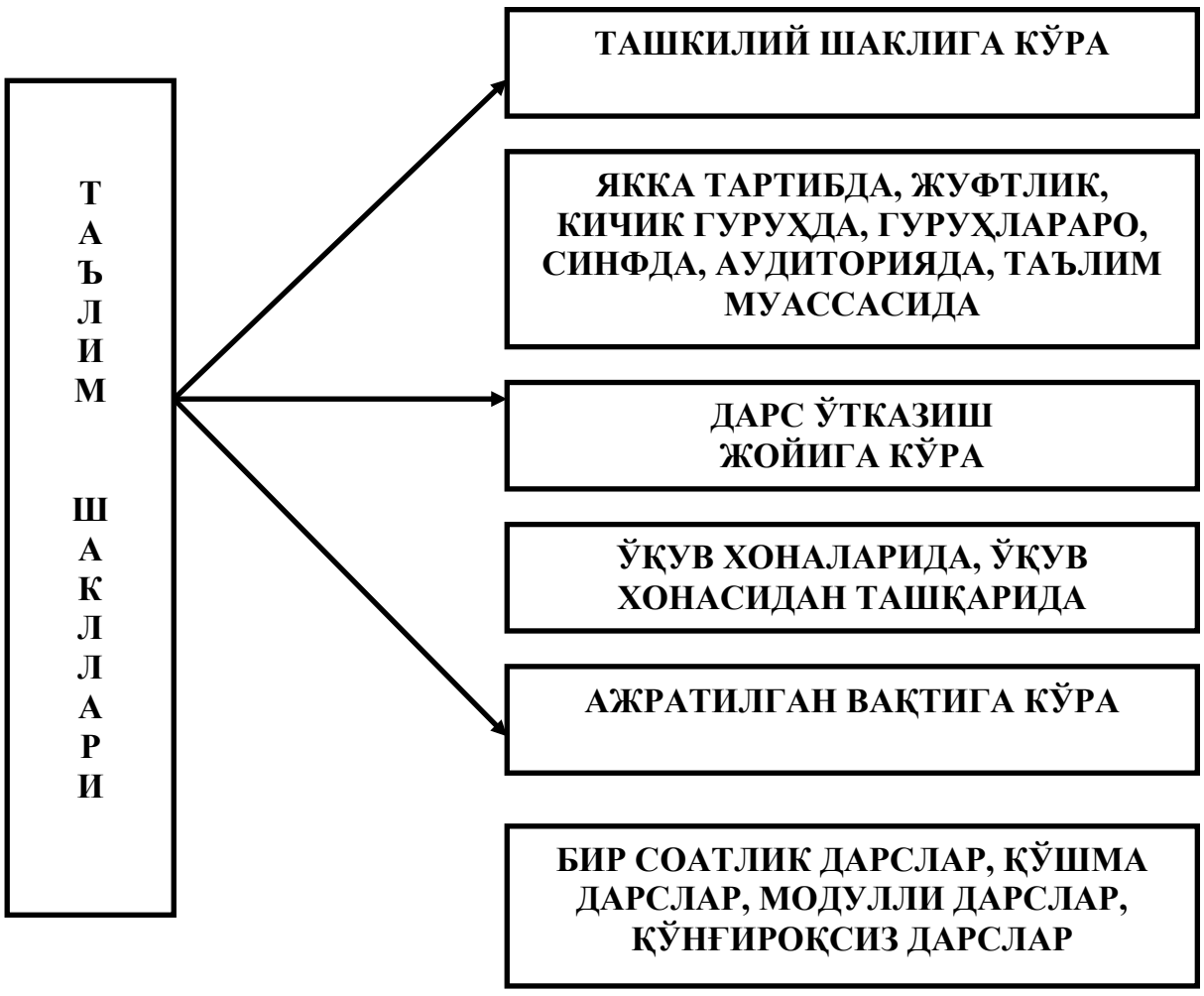

4.2. ТАЪЛИМНИНГ АСОСИЙ ШАКЛИ – ДАРС ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР

Дарс ўз навбатида таълимнинг асосий шакли бўлиб, тузилишига кўра қуйидаги таркибий қисмлар (элементлар) дан иборат: **таълим берувчи, таълим олувчи, дарс дастури ва режаси, ўқув-услубий қўлланма ва дидактик материаллар; педагогик усул ва услублар; ўқитишнинг техник воситалари.** Дарснинг бу беш таркибий қисм (бўлак)лари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунлик, яъни **дарс** деган мажмуани ташкил қилади. Бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этиб, биринг йўқ бўлиши бошқа барча қисмларининг фаолиятини йўққа чиқаради. Дарснинг бу қисмларининг ҳар бир ўз навбатида бир бутунлик (мажмуа) бўла туриб, ўз навбатида қуйидаги бир неча қисмлардан ташкил топгандир.

4-шакл

Таълим-тарбия жараёнини амалга оширувчи дарсни бир бутун қилиб турувчи қисмлар таснифини **таълим-тарбия берувчи**дан бошлашимиз мантиқан тўғри бўлади. Узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг босқичларида таълим-тарбия берувчини, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, турлича аталиб *мураббий, устоз, ўқитувчи, педагог, асистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор ва маърузачи* деб юритилади.

Буларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган ўқув дастури асосида дарсни ташкил этиш ва ишчи режада кўрсатилган билимларни, таълим олувчиларга дидактиканинг барча тамойилларидан келиб чиқиб, бир қатор педагогик усуллардан ва ўқитишнинг техник воситалари ва замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиб етказиб беришдир.

Дарс – аниқ мақсадни кўзлаб, берилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи-талабалар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулотдир. Буни қуйидаги шаклда ифодалаш мумкин.

5-шакл

Д А Р С
➢ **Ўзининг аниқ мақсади, мазмуни, вақти ва иштирокчилари таркиби билан чегараланган, ўқув муассасаларида ташкил этилиб,**

ўтказиладиган таълим-тарбия жараёнининг бир қисмидир.

- **Дарснинг мақсади ва мазмуни ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига мос белгиланганлиги, тузилмаси, қатъий дарс жадвалига мувофиқлиги, ўқитувчи раҳбарлиги ёки назорати асосида ўтказилиши, синф ўқувчилари ва гуруҳ талабаларининг барчаси билан ёки ҳар бири билан алоҳида яккама-якка ўтказилиши билан тавсифланади.**
- **Дарс таълим-тарбия жараёнининг асосий шакли. У аниқ мақсад, тугал мазмунига эга бўлиши билан бирга, ўзидан олдинги ва кейинги дарслар билан узвий боғланган бўлиши зарур.**
- **Дарс турлари – дарснинг моҳияти, асосий мақсади, мазмуни ва ажратилган вақти, иштирокчиларининг ўзаро муносабати ва мулоқоти кабиларга кўра турланади.**

Дарснинг мақсади, мазмуни, ҳажми таълим стандартлари (ўқув дастури, режа, дарслик) асосида белгиланади. Ўқитувчи учун дарс ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли экан, ўқитувчи бу жараёнда қуйидагиларга амал қилиши шарт:

1. Ҳар бир синф ёки гуруҳда ўқувчи-талабаларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига;
2. Дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига;
3. Дарс ўқитувчи раҳбарлигида бутун синф ёки гуруҳ билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилишига;
4. Дарс ўқув фанининг характери, ўтилаётган материалнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситалар ёрдамида олиб борилишига ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим беришига ва навбатдаги билимларни ўзлаштирмоқ учун замин яратишига қаттиқ риоя қилиши шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида талим-тарбия ишлари фақат синф-дарс ёки маъруза-семинар шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар дарсдан ва аудиториядан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Дарс – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштиртлиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика назарияси дарс олдига бир қатор дидактик талабларни қўяди.

Жумладан:

1. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилмоғи ёки лойиҳаси тузилмоғи лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълимий ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс босқичларини, яъни қандай бошлаш, янги материалларни қандай ўтиш, қандай тамомлаш, кўргазмали ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш кабиларни олдиндан ҳал қилиб олади.

2. Ҳар бир дарс аниқ ғоявий-сиёсий йўналишга эга бўлиши лозим.

3. Ҳар бир дарс таълим муассасасининг, ижтимоий муҳитининг имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланмоғи, кўрсатмали воситалар билан жиҳозланмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс хилма-хил усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши лозим.

5. Дарс учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдаланиш лозим.

6. Дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар ўзаро фаол муносабатда бўлиши керак.

7. Машғулотлар бутун синф ёки гуруҳ билан ва ҳар бир ўқувчи-талаба билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олинган ҳолда олиб борилиши шарт.

8. Дарснинг мазмуни ва характерига қараб халқимизнинг бой маънавий

меросидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

9. Ўтилаётган мавзунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни хабардор этиш лозим.

Демак, дарс дидактика тамойилига мувофиқ таълим-тарбиянинг бирлигига асосланган ҳолда олиб борилиши керак. Бунинг маъноси шуки, ўқитувчи ҳар бир дарсда ўқувчи-талабаларга ҳам таълим беради, ҳам тарбия беради.

Дарснинг таълим бериш вазифаси – ўқув дастурида кўрсатилган, ўқувчи-талабаларнинг дарсда ўзлаштириши лозим бўлган аниқ *билим, кўникма ва малака* билан белгиланади.

Дарснинг тарбиявий вазифаси – дарс мазмунининг илмий ва ғоявий пухталиги, мантиқийлиги билангина эмас, балки дарснинг ташкил этилиши, методикаси, шунингдек, ўқитувчининг шахси ва айниқса, педагогик маҳорати катта аҳамиятга эга. Дарсда билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг диққат, хотираси ва тафаккури ўсади, ўқиш ва меҳнат интизомига риоя қилиш кўникмаси ҳосил бўлади, уларда дунёқараш ва ахлоқий сифатлар таркиб топади.

Дарснинг муваффақияти аввало ҳар бир дарсни ташкил этилишига боғлиқдир. Шунингдек, синфдаги ўқувчиларнинг ёки гуруҳдаги талабаларнинг ўқув материалини қанчалик ўзлаштиришга тайёрланганлигига, ўтилган мавзуни ўрганиш ва мустаҳкамлаш юзасидан ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлари қандай ташкил этилганлигига ҳам боғлиқдир.

Ҳар бир дарснинг маълум қисми ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишига ажратилиши лозим. Зеро, мустақил ишни (таълимни) ташкил этишдан мақсад, ўқувчи-талабалар тафаккурини ва билимни эгаллашга ёндашиш қобилиятини ўстириб бориш ҳамда мустақиллигини таъминлаш кўзда тутилади. Шунинг учун мустақил иш ўқувчи-талабаларнинг индивидуал ўзига хос хусусияти, кучи ва имконияти (қобилияти)га мувофиқ бўлиши керак.

Ўқитувчи дарсда бутун синф ёки гуруҳ билан ишлаши ва шу билан бир

вақтда ўз фаолиятини ўқувчи-талабаларнинг индивидуал иши билан боғлаши лозим.

Дарсда ўқувчи-талабаларга индивидуал муносабатда бўлиш деганнинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, ўқитувчи ҳар бир ўқувчи-талабанинг ўзига хос хусусиятини билиб олиб, таълим жараёнида буни эътиборга олади. Масалан, ўқитувчи диққати беқарор бўлган ўқувчи-талабаларнинг паришонхотирлигини назарда тутиб дарс жараёнида уларга тез-тез саволлар бериб туради, улгурмовчи ўқувчи-талабаларга алоҳида топшириқлар бериб туради ва ҳоказо.

Шундай қилиб, дарс машғулоти ўтилаётган ва ўзлаштирилаётган ўқув материалининг мазмунига қараб турли хил методлар ёрдамида ва дидактик талаблар асосида олиб борилади ҳамда тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга хизмат қилади.

Юқорида зикр этилган фикрларни мухтасар ҳолда бугунги кунда дарсларни ташкил этишга нисбатан қўйилган дидактик талабларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

6-шакл

ДАРСЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ҚЎЙИЛГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР
1. Дарс мақсади ва вазифаларининг аниқлиги ҳамда педагогик жиҳатдан тўғрилиги. **2. Дарснинг таълимий, тарбиявий ва шахсни ривожлантирувчилик вазифаларининг бирлиги ва узвийлиги.** **3. Ўқитишнинг яхлит дарс ва унинг маълум қисмлари, вазифалари ҳамда мазмунига мувофиқ келадиган, ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолликлари ва мустақил фаолиятларини таъминлашга хизмат қилувчи мақбул методларини танлаш.** **4. Машғулотларнинг турли шакллари: жамоа, гуруҳли ва якка тартибдаги шаклларини мақбул равишда қўшиб олиб бориш.**

5. **Ўқитувчининг раҳбарлик роли билан ўқувчи-талабалар фаол билиш фаолиятини бирга олиб бориш.**
6. **Дарсларнинг ўзаро узвий ва диалектик хусусиятга эга бўлишига эришиш.**
7. **Ўқувчи-талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олиш.**
8. **Дарсда ўқувчи-талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун қулай шарт-шароит яратиш.**
9. **Дарсларни демократик ва инсонпарварлик тамойиллари асосида ташкил этиш.**

4.3. ЗАМОНАВИЙ ДАРС ТУРЛАРИ (ТИПЛАРИ) ВА ДАРСНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ШАКЛЛАРИ

Ҳозирги пайтда педагогика назарияси ва амалиётида замонавий дарс ибораси тез-тез тилга олинмоқда. Замонавий дарс қандай дарс?

Замонавий дарс шундай дарски, унда ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг мавжуд имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, уннng ақлий потенциалини ишга солиб, ривожланишини таъминлайди. Ўқувчи-талаба ёшлар эса ўз навбатида билимларни чуқур ўзлаштирадилар ва маънавий баркамол шахс бўлиб етишадилар.

Замонавий дарс деганда қандай дарсни тушунамиз, унинг белгилари, мезонлари қандай, у қандай шаклларга эга, у қандай услубда ўтилади, дарсда қандай усуллардан фойдаланилади, унга қандай дидактик талаблар қўйилади? каби саволлар туғилиши табиий. Педагогика илми тажрибаларидан, мавжуд дидактик назариялар ва нуқтаи назарлардан келиб чиқиб, ўқитувчи-педагоглар ўқувчи-талабалар фикрини ойдинлаштиришга, юқоридаги саволлар ечимини топишга ҳаракат қиламиз.

Замонавий дарс мезонлари ва белгилари қуйидагилардан иборат:

– дарс – ўқувчи-талаба шахсига йўналтирилган, ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг ўзаро фаол муносабатларига асосланган бўлади;

– дарс жараёни табақалаштириш ва шахсий қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;

– дарс ўқувчи-талабаларнинг юқори даражадаги қизиқиши, хоҳишлари, ақлий фаоллиги, муваффақиятга эришувига қаратилади;

– дарс ўқув материали мазмунига кўра турли услублар, воситалар, услубиятларга суянади;

– дарсда ўқувчи-талабаларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиришга эътибор қаратилади;

– дарсда ўқувчи-талаба шахсиятини ривожлантиришга, биринчи навбатда, ўқувчи-талабаларнинг ўзини-ўзи бошқара олишига қаратилган механизм тўлиқ ишга солиниб, шу орқали уларнинг билимга бўлган қизиқиши ва хоҳиши орттирилади;

– дарс сифати ва самарадорлигини таъмин этувчи назорат турларидан фойдаланилади;

– дарсда вақтдан унумли ва мақсадли фойдаланилади;

– ўқув материали қийинчиликларини осонлик билан енга олишга эътибор қаратилади;

– дарсда назария ва амалиёт ўзаро боғланишда талқин этилади;

– дарсга тизимли ёндашув – ўқувчи-талабаларнинг поғонама-поғона ривожланиши ҳамда тўлиқ ўзлаштириб олишини таъминлайди;

– дарс жамиятнинг социал (ижтимоий) буюртмасини бажаришга йўналтирилган бўлади;

– ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг педагогик фаолияти педагогика ҳамда психологиянинг энг сўнгги ютуқлари асосида ташкил этилиши таъминланади;

– дарс жараёнида ўқувчи-талабаларнинг қизиқиши асосида таълимнинг ривожланиш вазифалари ҳал этиб борилади;

– ўқувчи-талабаларнинг билим олиш, ташаббускорлик, ижодкорликлари таркиб топтирилади;

– таълим мазмуни оптималлаштирилади;

– дарс структураси такомиллаштирилган бўлади;

– ўқув мақсадлари аниқ, ўқув жараёни ранг-баранг бўлади;

– дарс юқори савияда, кучли эмоционал ҳолатда ўтади;

– дарсда ўзаро алоқалар жадаллик билан ўрнатилади.

Замонавий дарсга қўйиладиган дидактик талаблар қуйидагилардан иборат:

– ўқув мақсадларини аниқ ва равон белгилаш, дарс босқичларининг кетма-кетлиги, жараённинг ривожлантирувчи таълим ва тарбиявий мақсадларини таъмин этиш;

– таълим мазмунини оптимал аниқлаш, уни ўқув дастурлари, таълим стандарти меъёрларига мослиги, ўқувчи-талабалар тайёргарлигининг дарс жараёнига мослиги;

– билимларни ўзлаштириб олишларини кафолатлаш орқали ўқувчи-талабаларни кўникма, малакаларни эгаллаб олишга тайёрлаш;

– дарс мазмунига мос равишда рационал метод, услуб, воситаларни танлай олиш, шу орқали ўқувчи-талабалар қизиқишини ошириш, якка ва жамоа тартибда ишлашга муҳит яратиш;

– дарс жараёнида турли дидактик принциплардан фойдаланиш;

– ўқувчи-талабаларнинг муваффақиятли ўқиши учун соғлом муҳит яратиш.

Демак, дарсда ўқитишнинг асоси бўлган дидактика ўқитиш муаммоси ва назарияси ҳисобланади.

Дидактиканинг қуйидаги категориялари яъни тушунчалари мавжуд:

– дарс бериш, ўқув, ўқитиш, таълим бериш, билим, малака, мақсад, дарсни мазмунли ташкил этиш, унинг кўринишлари, шакли, методи, воситалари, натижалар олиш.

1. **Дарс** – ўқув жараёнининг бир босқичи, бўғини, элементи; маъно жиҳатдан тугалланган, ташкилий ҳамда вақт жиҳатдан чекланган давр.
2. **Дарс бериш** – педагог фаолиятини, дарс мақсадларини амалга оширишни тартибга солиш, ахборотларни етказиш, тарбиялаш, тушуниб етиш ва олинган билимни амалиётда қўллай билиш.
3. **Ўкув жараёни** – ўрганиш, машқлар бажариш орқали ўз фаолиятини бошқара олиш асосида янги билимларга интилиш, эришиш.
4. **Ўқитиш жараёни** – ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар орасида

ўзаро тартибга солинган фаолият, қўйилган мақсадга эришиш.

5. **Таълим** – ўқув жараёни давомида эгаллаб олинган билим, кўникма, малака ва фикрлаш йўналишлари.
6. **Билим** – инсоният томонидан яратилган ғояларни фанлар кесимидаги талқинини назарий жиҳатдан ўзлаштириб олиш.
7. **Кўникма** – ўзлаштириб олинган билимларини турли йўллар билан амалиётда қўллай олиш.
8. **Малака** – ўзлаштирилганларни юқори даражада ижро эта олиш.
9. **Мақсад** – ўқув, таълимий мақсад – ўқитишдан кўзда тутилган ва олинадиган маълум ҳажмдаги билим.
10. **Мазмун** – илмий билимлар йиғиндиси, амалда қўллаш учун бериладиган кўникма ва малакалар, таълим жараёнида фикрлаш, қўллаш, мулоҳаза юритиш орқали амалга оширилади.
11. **Ташкилотчилик** – дарсда дидактик жараённи тартибга тушириш, қўйилган мақсадни кўзда тутишнинг энг қулай шаклини шакллантириш.
12. **Шакл** – дарс жараёнини амалга оширишнинг энг қулай усуллари, воситалари, кетма-кетлиги, ўқитишдаги ўқувчи-талабалар сони, сарфланган вақт, жой қулайликлари.
13. **Метод** – дарснинг мақсади ва вазифаларини амалга ошириш йўллари.
14. **Восита** – ўқув жараёнини олиб боришда ёрдам берувчи воситалар: ўқитувчи овози, маҳорати, дарсликлар, қўлланмалар, дидактик тарқатма материаллар, синф ва аудитория жиҳозлари, ИТК ва бошқалар.
15. **Натижа** – ўқув жараёнидан кутилган пировард натижалар.

Бир соатлик дарсга мўлжалланган ўқув дастури материалларининг мазмунини баён қилиш учун дидактик мақсад ва талабларга мувофиқ равишда ташкил қилинган машғулот тури **дарс (типлари) турлари** деб юритилади.

Дарснинг мантиқий тузилиши ва билиш жараёнининг характерига қараб

таълим тизимида қўлланилаётган дарс турлари қуйидагилардир: ***кириш дарси; эгалланадиган билимлар билан бирламчи танишиш дарси; янги билимларни эгаллаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси; малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарси; ўрганилган нарсани тизимлаштириш ва умумлаштириш, такрорлаш ва олинган билимни мустаҳкамлаш дарси; билимларни текшириш дарслари; аралаш дарслар ва ҳ.к.***

Яна дарслар уларни ўтиш асосига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. *Дарс – маъруза; дарс – суҳбат; кино дарси; назарий ёки мустақил ишлар дарси; аралаш дарс.*
2. *Дарс – лаборатория; амалий ишлар дарси; дарс- экскурсия.*
3. *Оғзаки сўраш; ёзма синов; синов амалий назорат; назорат иши, аралаш дарс.*

Дарслар ички тузилишига қараб қуйидаги тўрт тип (тур)га бўлинади:

а) янги билимларни эгаллаш учун тайёрланиш;

б) янги билимларни эгаллаш;

в) янги билимларни мустаҳкамлаш ва тизимга келтириш;

г) эгалланган билимларни амалиётда қўллаш. Бу тип (тур)даги дарс ***аралаш*** *дарслар дейилади.*

Аралаш дарсларнинг шу кунгача сақланиб келишининг сабабларидан бири, аралаш дарсдаги тўрт унсур (элемент) истаган кетма-кетликда қўлланиши мумкин. Шу билан бирга бу турдаги дарс жараёнида дидактиканинг деярли барча талабларига эришиш осон. Шунинг учун ҳам, дидактик назариятчиларнинг таъкидлашларича, 80% дарслар шу турда олиб борилар экан.

Бу турдаги дарсларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс жараёнида ҳукм сурувчи дидактик қонуниятларга мос келади. Бу дарсларда ўқитувчи ва педагоглар, ўз шароитларидан келиб чиқиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргарлик даражаси ва бошқа бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарсга ажратилган вақтни дарс ичидаги тўрт унсурга ихтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дарсларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам мавжуд. Чунончи, аралаш дарсларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дарс олиб борувчиларнинг ихтиёридан ташқари, аввалги дарсни яхши такрорлаб чиқаман, деган ўқитувчига, албатта, янги билим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа ёки мустақил топшириқ беришни қоидали қилиб амалга оширишни айтмай қўя қолайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шуғулланувчи дарслар пайдо бўла бошлади. Буларга: *янги билимларни эгаллаш дарслари; янги кўникмаларни ҳосил қилиш дарслари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарслари; билим ва кўникмаларни текшириш ҳамда хатоларни тузатиш дарслари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарслари.* Бу дарс турлари шундай номлангани билан, дарс ичидаги аралаш дарсларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолганлари қисқартирилган бўлади. Масалан, дарсларга ажратилган 45 дақиқани, янги билимларни эгаллаш дарс турида, дарсни ташкил қилиб ва ўтган дарсдаги мавзуни такрорлаш қисмига 2-3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни такрорламай, қисқача эслатиб ўтади халос. Қуйида бу турдаги дарсларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки у **тушунтириш дарси** ҳам деб юритилади. Бу турдаги дарс қисмларининг тахминий жойлашуви қуйидагича:

1. Илгари ўтилган билимларни эслаш;
2. Янги билимлар бериш;
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш;
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш;
5. Уйга вазифа бериб, дарсни якунлаш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш дарси, қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. Назарий билимларни эслаш;
2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар қилиб, кўникма ҳосил қилиш;
3. Дарсни якунлаш;

4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш билан такрорлаш дарслари орасида анча умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вазифалари ва дарснинг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга бу дарсларнинг орасида такрорланаётган аввалги дарсларда материал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади.

Билган нарсасини ҳадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарсларида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг элементлари қуйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга доир билимларни эслаш;
2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функционал алоқадорликни кўрсатиш;
3. Назарий билимларнинг ўзлаштирилганлигини текшириш;
4. Билимларни қандай қилиб умумлаштирилган қоидаси билан таништириш;
5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилган кўникмаларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш;
6. Дарснинг натижаларини якунлаш;
7. Уйга вазифа бериш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни текшириш (контроль) дарси. Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эмас. Ўқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи-талабалар уларни бажарадилар ва дарс охирида ишлар йиғиб олинади. Назорат ишининг саволлари ва топшириқлари шундай ифодаланиши керакки, ўқувчи-талабаларнинг жавобларида улар билимларни шунчаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятини тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

Лекин булардан ташқари олиб борилишига қараб ҳам кўринишларни ифодоловчи қуйидаги дарс турлари мавжуд:

1. Иллюстратив ва тушунтириш дарслари

Бундай дарсларда ўқув жараёни асосан кўргазмали методлар асосида олиб борилади. Бу дарсларда асосан ўқувчи-талабаларнинг эшитиш ва эсда сақлаб қолиш қобилиятларига таянилади. Ўқувчи-талабаларнинг эшитган ва эсда сақлаганлари асосида бехато жавоб беришлари дарс самарадорлигини белгилайди.

Бундай дарслар **анъанавий дарслар** ҳисобланади. Бу каби дарслардан узоқ вақтдан буён фойдаланиб келинмоқда. Уни ўзини оқлаган дарс турлари деб қабул қилинган ва бундай дарслар янга мазмун, янги кўргазмали қуроллар билан модефикация қилиб келинмоқда. Билимлар янгича талқинлар билан бойитилмоқда. Кўргазмали ва тушунтириш дарслари бошқа тур дарсларига қараганда бир қатор афзалликларга эга. Бу турдаги дарслар вақтни тежаш, ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг кучини сақлаш ҳамда дарс жараёнини самарали бошқариш имконини беради.

Шу билан бирга бу дарсларнинг ўзига яраша камчиликлари ҳам мавжуд. Бу дарсларда ўқув материаллари тайёр ҳодда берилади, ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлаши, фикрлаши ташкил этилмайди. Ўзлаштириш жараёнида шахсга индивидуал ёндашилмайди.

2. Муаммоли дарслар

Муаммоли дарслар ўз характерига кўра муаммоли вазиятни вужудга келтириб, унинг ечимини якка ёки гуруҳлар иштирокида ҳал этишга қаратилади. Бундай дарслар билимларни мустақил равишда ўзлаштиришга қаратилиб, унда ўқувчи-талабаларнинг фикр юритиши, қизиқишларига суянилади. Ўқув жараёни технологияси вариативлик, кетма-кетлик, комплекс ёндашувлар билан ҳал этилади.

Муаммони ечиш жараёнида қийинчиликлар ҳам келиб чиқади. Ўқув материали, муаммонинг қўйилиши ўқувчи-талабаларнинг тайёргарлигига, ёшига мос бўлиши ва улар еча оладиган масалалар бўлиши керак. Дарснинг биринчи босқичида муаммонинг моҳияти, очимииг зарурлигини тушуниб етишларига эришиш муҳим.

Дарснинг иккинчи босқичи муаммони очиш йўлидир, уни моҳиятга етиш орқали ҳал этилади.

Дарснинг сўнгги босқичида ечим асосида ўқувчи-талабалар **«мен буни ўзлаштириб, ечимини ўрганиб олдим»** деган хулосага келиши керак.

Муаммоли дарс ўқувчи-талабаларнинг ижодий мустақил ҳаракати орқали ўз ечимини топади. Ўқув жараёнига қизиқиш ортади. Ўқитувчининг асосий эътибори муаммони қўя олиш, ечими устида фикр юритиш, ўқувчи-талабаларнинг хулоса чиқара билишини шакллантиришдан иборат.

3. Дастурланган дарс

Дастурланган дарс асосан махсус дарс асосида компьютер ёрдамида амалга оширилади. Дастурланган дарслар олдиндан тузилган лойиҳалар асосида амалга оширилади. У ўқув жараёни бошқарувини қулайлаштиради. Бундай турдаги дарсларда пировард натижалар олдиндан режалаштирилади. Дастурланган дарснинг қулайлиги шундаки, унда ўқувчи-талабаларнинг ўқитиш материалларини ўзлаштириб олаётганлигини доимий, кетма-кет кузатиб, назорат этиб боришга имкон яралади. Натижада унинг қизиқиш, интилишлари сўнмайди, ўқувчи-талабаларда билимга бўлган интилиш сақланиб қолади.

Лойиҳалаштирилган дарсларнинг ўзига хос томонлари ва афзалликлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқув материаллари алоҳида бўлакларга(блокларга) бўлинади;
2. Ўқув жараёни кетма-кетликларга бўлинади, ўқув материали маълум бўлакларда фикрлаб ўзлаштиришга мослаштирилади;
3. Ўзлаштирувчининг ҳар бир ҳаракати назоратда бўлади;

4. Ўқувчи-талабалар вазифани бажариши билан ўзлаштириш учун навбатдаги вазифани олади ва қунт билан ўзлаштиради;
5. Ўқувчи-талабалар нотўғри жавоб қилса, унга дарҳол ёрдам кўрсатилади;
6. Дарсда ҳар бир ўқувчи-талаба мустақил ишлайди, материалини ўз имконияги даражасида ўзлаштиради;
7. Барча назорат учун берилган вазифани бажаради, натижа ҳар бир ўқувчига ҳам, талабага ҳам, шунингдек, ўқитувчига ҳам маълум бўлади;
8. Ўқитувчи ўқув жараёнининг ташкилотчиси, ёрдамчиси, маслаҳатчисига айланади ва ўқувчи-талабалар билан якка ишлаш имкониятига эга бўлади.

4. Компьютерли ўқитиш

Компьютерли дарслар — ўқув жараёни янги замонавий, юқори даражадаги ютуқларга суянган ҳолда дидактиканинг сўнгги таълим технологиялари асосида ташкил этиладиган дарсдир. Бундай дарслар ўқув материалларини тез, соз ўзлаштириш имконини беради.

Агар компьютер махсус дастурлар билан таъмин этилса, ўқув жараёни самарали кечади.

Ўқув жараёнини олиб бориш, назорат этиш, натижаларини коррекция қилиш, бошқариш, керакли маълумотларни тўплаб бориш осон кечади.

Компьютер ёрдамида таълим мазмунини алгоритмлаш, яъни мазмунни ўрганиш, кетма-кетликларни ишлаб, пировард мақсадга эришиш йўлларини кўрсатиш имкони туғилади.

Компьютер ёрдамидаги дарсларнинг сифат кўрсаткичи иккита асосий омил (фактор) билан аниқланади:

- ўқув дастурларининг сифати;
- компьютер техникаси сифати ва унинг имкониятлари.

Бундай дарсларни сифатли қилиб ташкил этиш мураккаб жараён, аммо истиқболлидир.

5. Ностандарт дарслар

Ҳозирги кунда педагогик фаолиятда **ностандарт дарслар** ва улардан фойдаланиш ҳақида тез-тез фикр юритилмоқда.

Ностандарт дарсларнинг бош ғояси ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билув жараёнига, ўқув меҳнатига қизиқиш, хоҳиш, истакларини кўзлаш орқали ўқув жараёнини ташкил этишдир.

Ностандарт дарс саҳналаштирилган дарс машғулотлари бўлиб, унинг тизимлари ҳам турли кўринишда бўлиши мумкин. Ностандарт дарсларга қарашлар ҳам турлича, айримлар уни ўқув жараёнини демократлаштириш, эркинлаштириш десалар, айримлар педагогик принципларга риоя қилинмаган ҳолат деб қарайдилар.

Педагогик адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, бундай замонавий дарс турлари жуда хилма-хил. Бундай заомнавий дарсларни мақсадлари, вазифалари, ўтиш методикаларига кўра қуйидагича номлаш мумкин:

1. «Ғарқ бўлиш» дарслари.
2. Ишчанлик дарслари.
3. Матбуот—конференция дарслари.
4. Мусобақа дарслар.
5. КВН типидаги дарслар.
6. Театрлаштирилган дарслар.
7. Маслаҳатхона дарслари.
8. Компьютерли дарслар.
9. Кичик гуруҳли дарслар.
10. Ўзаро бир-бирини ўқитиш дарслари.
11. Ижодкорлик дарслари.
12. Аукцион дарслар.
13. Ўқувчи-талабалар олиб борадиган дарслар.
14. Ҳисобот дарслари.

15. Шубҳали дарслар.
16. Ижодий ҳисобот дарслари.
17. Формулали дарслар.
18. Кўрик —танлов дарслари.
19. Бинорли дарслар.
20. Якунлаштирувчи дарслар.
21. Ўйинга асосланган дарслар.
22. «Суд» дарслари.
23. «Ҳақиқатни излаб» дарслари.
24. Маърузали дарслар.
25. Концерт дарслари.
26. Диалогли дарслар.
27. «Ролли ўйинлар» дарслари.
28. Конференция дарслари.
29. Семинар дарслар.
30. Интеграллашган дарслар.
31. Предметлараро дарслар.
32. Экскурсия дарслари.
33. Инновацион дарслар ва ҳоказолар.

Ностандарт дарслар ташкилий усуллари, ўтказиш методларига кўра ўқувчи-талабалар эҳтиёжига мос тушади. Чунки бундай дарслар қатъий регламентли дарслардан кўра ўқувчи-талабалар руҳиятига яқинроқ бўлади. Шунинг учун ўқитувчилар ностандарт дарслардан ўз ўрнида фойдалансалар фойдадан ҳоли бўлмайди.

Билимларни эгаллаш жараёнида билишнинг негизи – **мотивация** ҳисобланади. **Мотивация — ўқувчи-талабаларнинг ўқув материалини ўзлаштиришга бўлган қизиқиш, хоҳиш ва истакларини қўзғатиш асосида мақсадга эришишдир.**

Мотивация ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар ўртасидаги ўзаро ички яқинлашувдир.

Мотивация — ўқувчи-талабаларнинг ички имкониятларини ишга солиш, у ёки бу билимни эгаллашга ундаш ва қизиқишларини уйғотиш демакдир.

Бунда асосан ўқувчи-талабаларнинг фаоллиги ошиб боради ва уни қуйидаги омиллар таъминлайди:

- ўқув материалини ўзлаштириб олишга тайёрлиги;
- мустақил фаолият юритишга тайёрлиги;
- фаолиятни тушуниб амалга ошириши;
- ўқув жараёнининг тизимлилиги.
- ўзининг шахсий даражасини оширишга мойиллиги.

Ўқув жараёнининг самарали кечишида ўқувчи-талабаларнинг мустақил фаолият кўрсата олиши ҳам катта роль ўйнайди. Мустақил фаолият юритиш дарс самарадорлигини таъмин этади.

Дарсда ўқувчи-талабалар фаоллигини ошириш қуйидаги мотивлар асосида амалга оширилади:

- Ўз фикрини ҳимоя қилиши;
- Мунозара, муҳокамада фаол иштирок этиши;
- Ўқитувчига ва ўқувчи-талабаларга саволлар қўллай билиши;
- Ўртоқлари жавобларига танқидий қарай олиши;
- Фанларни ўзлаштирмайдиган ўқувчи-талабаларга ёрдам бериши;
- Бўш ўқувчи-талабаларга тушунмаганларини билиб олишга ёрдам бериши;
- Ўзига топшириқларни танлай олиши;
- Ўз қизиқишлари асосида мустақил машқ, масалалар ечиши;
- Ўз фаолиятини назорат эта олиши, керагида амалий ҳаракатлар қилиши;
- Комплекс ёндашувлар асосида ўз қизиққан машқларини бажариши.

Хулоса қилиб айттанда ҳар бир дарсда ўқувчи-талабаларнинг фаол иштироки дарснинг самарали кечишига ёрдам беради.

Шунингдек, ўқувчи-талабаларни дарсга қизиқтиришда тажрибада қўлланилган қуйидаги мотивлар ҳам эътиборга моликдир:

- Ўқитувчининг ўз ишига фидоийлиги;
- Ўқув материалида янгиликларнинг мавжудлиги;
- Тарихий воқеалардан мисоллар келтириш;
- Буюк кашфиётлар, алломалар ҳаётидан мисоллар келтириш;
- Билимларни амалиётга татбиқ этувчи факторларни кўрсатиш, намоён эта билиш;
- Ноанъанавий ва янги йўналишли дарсларни ташкил этиш;
- Дарс шаклларини янгилаб, оммалаштириб бориш;
- Муаммоли таълимни ташкил этиш;
- Эвристик дарсларни ташкил этиш;
- Компьютерли дарслар ташкил этиш;
- Дарсларда мультимедиа тизимидан фойдаланиш;
- Интерфаол, компьютерли воситалардан фойдаланиш;
- Ўзаро бир-бирини ўқитувни йўлга қўйиш;
- Олган билим ва кўникмалари юзасидан тест синовларини ташкил этиш;
- Ўқувчи-талабалар билимидаги ютуқларни намойиш этиш;
- Ютуққа эриша олиш вазиятини вужудга келтириш;
- Мусобақалар ташкил этиш;
- Синфда ва аудиторияда ижобий-руҳий ҳолатни яратиш;
- Ўқувчи-талабаларда ишончни ҳосил эта олиш;
- Педагогик такт ва ўқитувчининг маҳорати;
- Ўқитувчининг ўз ўқув предметига муносабати;
- Ўқувчи-талабага яхши муносабатда бўлиш.

Юқоридаги омиллар ўқувчи-талабаларнинг ўқув меҳнатига бўлган ижобий муносабатини шакллантиради ва ўз навбатида дарс самарадорлигини ошириб, ўзлаштиришини кафолатлайди.

Демак, педагогик жараённинг маълум тугалланган синф — дарс — ўқув тизими бу замонавий дарсдир.

Замонавий дарс нима? Бу саволга қисқа, лўнда жавоб қайтариш жуда мураккабдир.

Педагогика назариясида замонавий дарс — ўқув материалини ўзлаштириш, тарбиялаш, ривожлантириш жараёни деб тушунилади.

Замонавий дарсда ўқув-тарбиявий жараённинг ҳамма компонентлари мужассамлашган бўлади. Унинг мақсади, мазмуни, восита ва методларининг бошқаруви дидактик элементларни ўз ичига олади.

Замонавий дарснинг моҳияти ва вазифалари шундан иборатки, ўқитувчи – ўқувчи-талабалар ўзаро якка ва жамоа бўлиб, бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Ўзаро таъсир этиш орқали ўқувчи-талабаларнинг билим, кўникма, малакалари шаклланади, қобилияти ўсиб боради, ўзаро фаолиятда тажрибалари ортади. Ўзаро мулоқот кўникмаларида ўқитувчининг педагогик маҳорати шаклланади. Дарс бир томондан ўқув жараёнини ҳаракатга келтирса, иккинчи томондан ўқитувчининг фаолият қонуниятларини очиб беради.

Ҳар қандай дарсни шакллантиришда унинг пировард мақсади — ўқитувчининг замонавий дарс орқали нимага эришмоқчилиги белгилаб олинади. Шундан сўнг замонавий дарсни олиб боришдаги воситалар белгиланади. Сўнг навбат билан мақсадга эришишда тўғри йўл танланиб, иш тутилади.

Замонавий дарснинг мақсади деганда нимани тушуниш керак? Ўқитувчи қандай мақсадлар қўяди? Фанда мақсад шуки — у олдиндан фаолиятдан кўзда тутилган ннтижа, олинадиган билим, кўникма, малака, яъни таълим стандартига эришишдир.

Таълим жараёнида, замонавий дарснинг мақсади — ўзининг аниқлиги, унга эришиш йўллари на маълум дидактик вазифалар асосида амалга оширилади.

Замонаий дарснинг дидактик вазифалари ўқув мақсадларини рўёбга чиқариш орқали амалга оширилади. Яъни, ўқувчи-талабаларнинг аниқ масала

ва машқларни тузиши, уни тахлил этиши, матнни ўқиши, конспект, тезислар тузиши орқали ўқув жараёни кечади.

Педагогика назарияси ва амалиётида — замонавий дарс тузилиши ва ўқув жараёнини олиб бориш шакллари муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай дарс самарадорлиги унинг пировард натижаси билан белгиланади.

Замонавий дарс тузилишига қайси элементлар киради, қайсилари кирмайди. Педагогика назариясида бу масала бўйича ягона фикр шаклланмаган. Айрим дарс элементларига кўп ҳолларда амалиётда учровчи ҳолатларни, яъни янги материални ўрганиш, ўтилганларни мустаҳкамлаш, баҳолаш ва назорат олиб бориш, уй вазифалари, умумлаштириш ва тизимга туширишни киритадилар. Айримлар эса замонавий дарснинг мақсади — ўқув материалининг мазмуни, ўқитиш методи ва усуллари, ўқув жараёнини ташкил этиш деб ҳисоблайдилар.

Замонавий дарсга – ўрганиладиган материал мазмуни, ўқитиладиган фан ва унинг методлари, дарс бошқаруви, ўқув фаолияти назорати, ўқув-техника воситалари, мустақил ишлаш учун дидактик материаллар, ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш шакллари, ўқитувчи шахси ва бошқалар киради.

Ўқитувчи шахси замонавий дарс компоненти ҳисобланадими? Ўқитувчи шахси дарснинг мақсади, замонавий дарс компонентига кирмайди Умуман, дарс тузилиши объектив ҳолда доимо мавжуддир.

Шу билан бирга дарс тузилиши комфорт, тарқоқ, тасодифий бўлмайди, у доимо тузилишли бўлади, деган ягона фикрга келинган.

Замонавий дарс тузилиши ўқув жараёни қонуниятларини ўзлаштириш жараёнини ташкил этувчи принципларнинг психологик томонларини ўз ичига олади. Ўқувчи-талабаларни билим олиш, мустақил фикрлашга қизиқтириш асосида дарсни ташкил этиш, ўқитиш мотивини ўз ичига олади ва уни амалга оттириш воситасидир. Дарснинг элементи эса дарсда янги тушунчалар, фаоллаштириш, ҳаракат қоидалари, олинган билимларни амалиётда қўллаш қонуниятларини намоён қилади.

Замонавий дарс тузилишида унинг компонентлари ўзаро таъсир асосида олиб борилади. Замонавий дарсни олиб боришда ўқитувчи ҳар бир компонент функциясини тўғри тушуниб, унинг аввалгилари билан боғлиқлигини ҳисобга олиб, дидактик жиҳатдан тўғри ёндашса, янги билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириш шунча осон кечади.

Замонавий дарснинг методик тузилишини ташкил этиш ўқитувчи томонидан дидактик тузилишнинг қандай ташкил этилишига ва турли вариантларда ёндашувга боғлиқ.

Бир дарсда ўқитувчи таълим мазмунини ҳикоядан бошлаб, саволлар асосида улардан жавоблар олиш билан давом эттириши мумкин. Айрим ҳолларда масала, машқни ечишдан бошлаб, умумий хулосалар чиқариш билан давом этгириши мумкин. Шундан кўриниб турибдики, барча дарслар учун ягона қолип йўқ.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, замонавий дарс нима ва у қандай ташкил этилади деган саволга тўлиқроқ жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Замонавий дарс — шундай дарски, унда ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг мавжуд имкониятларидан уддабуронлик билан фойдаланиб, уларнинг ақлий лаёқатини ишга солиб, ўсиб боришини таъмин этади. Ўқувчи-талабалар ўз навбатида билимларни чуқур тушуниб ўзлаштирадилар ва у борган сари маънавий етуклик сари қадам қўяди. Илмий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак — замонавий дарс ўқитиш, тарбиялаш, ривожлантириш каби бир бутунликни таъминлайди.

Бундай ҳолларда нималар кўзда тутилади:

- ўқувчи-талабаларни чуқур ва пухта билим билан қуроллантириш, тушуниб, ўзлаштириб бориш орқали шахснинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш;
- билимни олишда шахсий фаолиятларни ташкил эта олиш;
- ўқувчи-талабаларнинг мустақил ўқиши, шахсий фаолиятини такомиллаштириш, ўз-ўзини тарбиялай олиш мотивларини ташкиллаштириш;

- ўқувчи-талабаларнинг онгли ривожланишига самарали таъсир кўрсатиш;
- ўқувчи-талабаларда ўзини тутиш, қатъийлик мотивларини шакллантириш;
- ўқувчи-талабаларда шахсий ахлоқий фаолиятни шакллантириш ва уни умумқадрият ва маданият билан уйғунлаштириш;
- маданий тарбияланганлигини камол топтириш.

Умуман, дарслар уч ягона характердаги мақсадни ўзида мужассамлаштиради. Улар ўзаро боғлиқликда ва ўзаро таъсир этувчи бўлиб, **ўқувчи-талабаларни қизиқтира олиш, ривожлантириш, тарбия топтириш**дан иборатдир.

Юқорида номи келтирилган уч ягона мақсад олдиндан режалаштирилади ва ўқувчи-талабалар ҳамда ўқитувчининг дарс сўнгида мақсадга эришишлари таъмин этилади.

Замонавий дарснинг уч ягона мақсадини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- **қизиқтира олиш;**
- **тарбиялаш;**
- **ривожлантириш.**

1. Қизиқтириш

Дарсда:

- ҳар бир ўқувчи-талабани мустақил билим олишга ўргатиш;
- билим олишнинг энг муҳим талабларини эгаллаш: тўлиқлигини, пухта ва чуқурлигини тушунган ҳолда билимларни ўзлаштириш;
- аниқ, хатосиз ўзлаштириб олиш кўникмаларини шакллантириш;
- дарсда аниқлаш, натижани билиб олишни шакллантириш;
- дарснинг таълимий мақсадларини белгилашда билим, кўникма, малакаларнинг қайси даражада ўзлаштирилишини режалаштириш зарур.

2. Ривожлантириш

Дарснинг ривожлантирувчи аспекти бир неча блоклардан ташкил топади:

- нутқни ўстириш;
- фикрни ўстириш;
- сенсорик ўсиш;
- ҳаракатлантирувчи (сферани) миқёсни ривожлантириш.

3. Дарснинг тарбиялантирувчи аспекти:

- дарсда ўқиладиган материаллар, ўқитиш методлари ўқувчи-талабаларнинг хоҳиш — қизиқишларини эътиборга олган ҳолда таълим олувчиларни ахлоқий, эстетик, экологик жиҳатдан тарбия топтиришга қаратилади. Уларга Ватанга садоқат, ўз халқига муҳаббат, меҳнатни улуғлаш каби умуминсоний ва миллий қадриятлар сингдириб борилади;

- дарс жараёнида турли ҳодисалар, атроф-муҳит, ҳаётда учрайдиган воқеаларга мунособат билдириб борилади;

- ўқувчи-талабалар орасида ўзаро дўстона ва самимий муносабат шакллантириб борилади.

Дарсдан кутилган натижалар

Ўқитувчининг дарсига баҳо қуйидаги сифат кўрсаткичларга асосан белгиланади:

1. Дарс жараёнини мақсадга йўналтирганлиги;
2. Ўқувчи-талабалар билан ўзаро муносабати;
3. Ўқувчи-талабаларга шахсий ёндашуви;
4. Ўқув жараёнига табақали ёндашуви;
5. Таълим мазмуни, ўқитиш методларини ўқувчи-талабаларнинг билим ва қизиқишларига мослаштира олганлиги;

6. Ўқувчи-талабаларнинг малака ва кўникмаларини шакллантира олиши;

7. Ўқувчи-талабаларнинг қизиқишларини орттира олиши;

8. Ўқувчи-талабаларнинг тушунишини таъминлаш учун барча имкониятларни сарф этиши;

9. Ўқувчи-талабаларнинг умумқобилиятларини ривож;лантириши;

10. Ўқувчи-талабаларни объектив баҳолаши;

11. Шахсни ривожлантириш самарадорлигини таъминлаши;

12. Тарбияланувчанлик самарасини ошириши.

Замонавий дарс қандай тайёрланади?

Замонавий дарс ўқув жараёнининг асосий қисмидир. Ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг педагогик фаолияти аксарият дарсда ҳал этилади. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг тайёргарлик сифати дарснинг тайёрланиши, уни ўтказиш даражасига боғлиқдир. Унинг самараси дарснинг мазмуни, ўтказиш методлари ва дарсни ташкил этиш муҳитига боғлиқ. Замонавий дарс ўз мазмуни ва моҳиятига кўра пухта ўйланиб, ўқувчи-талабаларнинг эҳтиёжи, хоҳиши ва қизиқишларини инобатга олган ҳолда ўқувчи-талабаларни жалб эта олиши зарур.

Замонавий дарсни тайёрлаш ва ўтказиш учун нима ишлар қилиниши керак?

Замонавий дарс шундай таҳлил этилиши керакки, у ўқувчи-талабаларга фақат билим ва кўникмалар бериб қолмай, уни ижодкорликка ундасин.

Шундай қизиқарли замонавий дарсларни тайёрлаш учун ўқитувчиларга қуйидаги методик тавсияларни келтирамиз:

1. <u>Замонавий дарсга тайёргарликни нималан бошлаш керак?</u>

— дарснинг мавзусини аниқлаш ва уни шакллантириш;

— ўқув курсида мавзунинг ўрни ва ролини белгилаш;

— дарсни олиб боришдаги таянч сўз, атамаларни аниқлаб олиш асосида дарснинг ривожини аниқлаш.

2. Дарснинг кетма-кетлиги нима учун зарур? Шу асосда дарсда ривожлантирувчи, таълимий, тарбиявий функциялар изчилликда амалга оширилади.

3. Ўқув материалини режалаштириш.

Бунинг учун:

Мавзу бўйича адабиётларни тўплаш: дарслик, қўлланма, таълим стандарти, дастур, энциклопедик нашрлар, монография ва бошқа манба нашрлари. Шулардан энг қулай, содда, аниқ фактларни олиш орқали дарснинг мазмуни, матнини шакллантириш.

Ўқув материлларини танлаб олиш, унинг мақсади қилиб:

— янги материал билан танишиш;

— уни қайтариш;

— янги материални ўрганишда олинган билимлардан фойдаланиш;

— олинган, ўрганилган билимлардан янги вазиятда фойдаланиш;

— мавзу материалини ўрганишга ижодий ёндашиш;

— ўқув топшириқларини соддадан мураккабга принципи асосида тартибга келтириш;

— ўқувчи-талабаларнинг ёдида қолиши зарур бўлган топшириқлар танлаш;

— ўқувчи-талабаларга онгли равишда ўзлаштириши зарур топшириқлар бериш;

— олинган билимларни мустаҳкамловчи топшириқлар тайёрлаш.

4. Дарснинг "энг долзарб" томонларини ўйлаш.

Яъни ҳар бир дарс ўқувчи-талабаларни ҳайратга солган ҳолда ёдида қолсин. Бу ўринда қизиқарли факт, воқеа, кутилмаган топилма, чиройли тажриба, ностандарт ёндашувларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

5. Тўпланган ўқув материалларини тартибга тушириш:

Тўпланган ўқув материалларининг кетма-кетлиги олдиндан режалаб олинади. Бунда ўқувчи-талабаларнинг қизиқишини ортгириш, ўқув материалини ўзлаштиришда сусткашлик кузатилмаслиги назарда тутилади.

6. Дарсда ўқувчи-талабаларнинг фаолиятини назорат этишни режалаштириш. Бунинг учун:

— нимани назоратга олиш керак;

— назоратни қандай ташкил этиш керак;

— назорат натижаларидан қандай фойдаланиш керак.

Дарс назоратини олиб боришда тартиб, кетма-кетлик ва тезкорликка риоя қилиш мақсадга мувофиқ.

7. Дарсни жиҳозлаш.

Дарс учун зарурий жиҳоз, ўқув-кўргазмали қуроллар, асбоб ва дидактик материаллар ўқувчи-талабаларнинг кўриши, ўқиши ва ўрганишига қулай бўлиши керак.

8. Уйга вазифа ўйлаб, қулай ҳолда берилиши керак. Унинг вақти, ҳажми меъёрда бўлмоғи лозим.

9. Тайёрланган **дарс конспект асосида шакллантирилади.** Конспект нималарни ўз ичига олиши керак?

Конспект уч қисмдан иборат бўлади.

— расмий;

— мазмуний;

— аналитик.

Расмийлик қисмида:

Дарс №

Мавзу:

Мақсад:

Вазифалари:

— таълимий;

— ривожлантирувчи;

— тарбияловчи;

Дарснинг айрим кетма-кетлик босқичлари. Дарснинг мазмуний қисми — икки қисмдан иборат:

1. Топшириқлар, матнлар, янги ўқув материали, масалалар ечиш, уй вазифаси бўйича топшириқлар.

2. Дарснинг қайси босқичида ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар нима иш бажаради.

Замонавий дарснинг аналитик томонлари қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

7-шакл

Замонавий дарснинг ўзига хосликлари

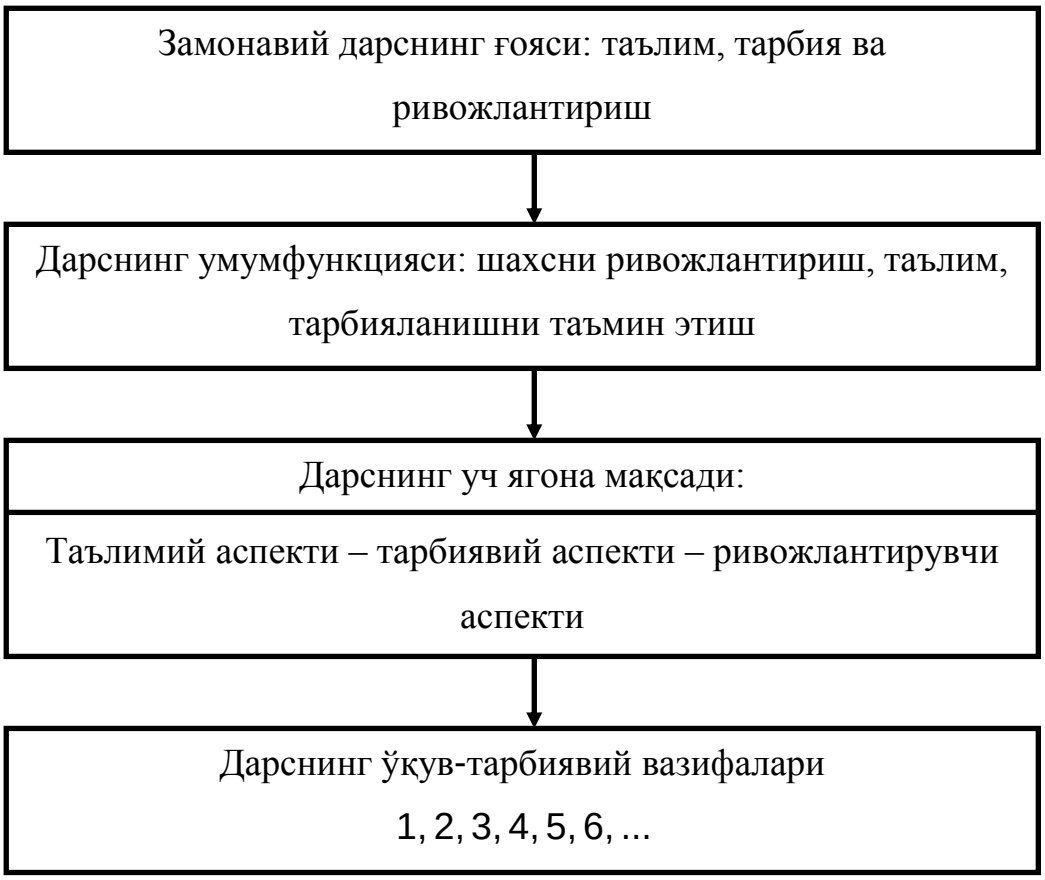

Замонавий дидактикада дарс тип(тур)лари масаласи ҳали ҳам аниқ ечимини топмаган. Ҳар бир тип (тур) дарс ўзининг бирор хусусияти билан ажралиб туради.

Замонавий дарс ўзининг дидактик мақсадлари, ташкил этилиш мақсадлари, дарс мазмуни, ўрганиш методларига қараб тасниф қилинади.

8-шакл

Дарс турларининг таснифланишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

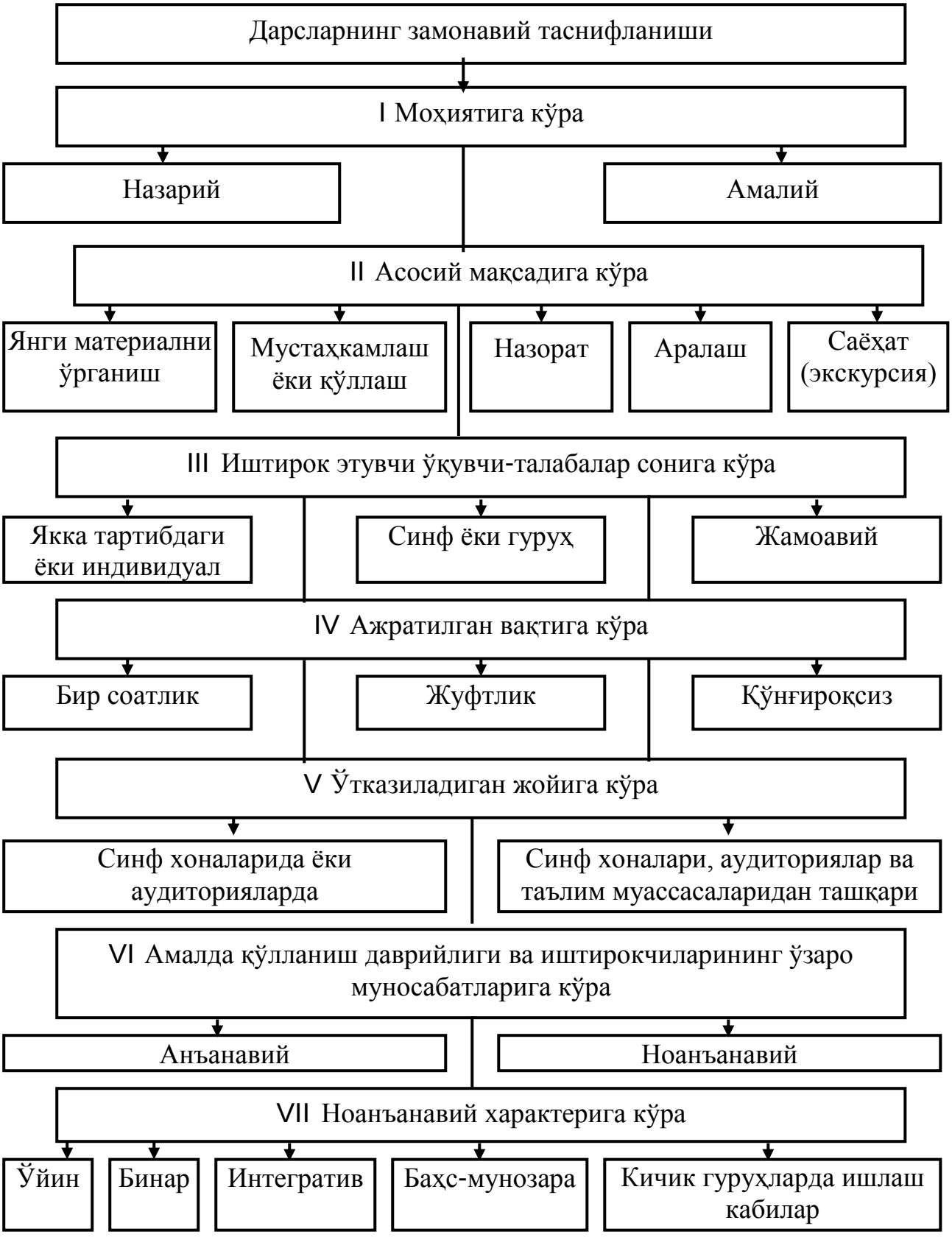

Замонавий дарсга ёндашув беш тип(тур)га бўлинади:

- янги материалларни ўрганиш;
- билим, кўникма, малакаларни такомиллаштириш ва уни қўллаш;
- умумлаштириш ва тизимга солиш;
- комбинациялашган дарслар;
- таълим олувчиларнинг билим, кўникма, малакаларини назорат этиш ва коррекция қилиш дарслари.

Бундай дарслар истиқболли бўлиб, кенг жорий этишни талаб этади.

1. Янги материалларни ўрганиш дарблари

Бундай дарсларнинг бош мақсади материал мазмунини ўрганиш ва ўзлаштириб олишдир.

Бунда ўқувчи-талабалар янги тушунчаларни ўрганишга, мустақил равишда изланишга, ориентация яъни йўналтириш ишлари, дидактик вазифаларни бажаришга одатлантирилади.

Бундай типдаги дарслар ўрта ва юқори синф ўқувчилари ҳамда касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари талабалари билан ўтказилади. Бу каби дарсларни маъруза, эвристик суҳбатлар, тажриба ва синовлар тариқасида ўтказиш мумкин.

2. Таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштирувчи дарслар

Бундай дарсларга қуйидаги дидактик вазифалар асос қилиб олинади:

- Янги олинган билимларни тизимга солиш ва умумлаштириш;
- Ўзлаштирилган билимларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш;
- Олинган ва ўзлаштирилган билимларни амалиётда қўллай олиш, чуқурлаштириш, кенгайтириш;
- Кўникма ва малакаларни шакллантириш;
- Янги ўзлаштирилаётган билим, кўникма ва малакаларни назоратга олиб бориш.

Бу типдаги дарслар яна бир қанча таснифларга бўлинади:

- Ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш;
- Такрорлаш дарслари;
- Олинган билим, кўникма ва малакаларни комплекс қўллаш дарслари;
- Кўникма ва малакаларни шакллантирувчи дарслар.

Юқорида қайд этилган дарсларнинг яна қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- Мустақил иш дарслари (оғзаки, ёзма машқ ва ёзма ишлар);
- Лаборатория иш дарслари;
- Амалий машғулот дарслари;
- Экскурсия дарслари;
- Семинар дарслар.

3. Умумлаштириш ва тизимлаштириш дарслари

Бу типдаги дарслар қуйидаги икки дидактик вазифани ҳал этишга қаратилган:

1. Ўқувчи-талабаларнинг назарий билимларни қай даражада ўзлаштирганликлари.

2. Ўзлаштирилган билимларнинг энг муҳим жойлари.

Бу икки ҳолат предмет бўйича эгаллаган, кўникма ва малакаларни, бугун дастур талаблари ҳамда таълим стандарти асосида чорак, ярим йиллик, йиллик ўзлаштириш натижаларини кўрсатади.

Умумлаштирилган ва тизимлаштирилган дарсларни барча типдаги дарсларда қўллаш мумкин.

4. Комбиканиялашган дарслар

Бу дарслар амалиётда кенг қўлланилади. Бундай дарсларда юқорида қайд этилган уч типдаги дидактик талаблардан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам бундай дарсларни **комбинациялашган дарслар** деб юритилади.

Бундай типдаги дарсларга методик ёндашувлар ҳам юқорида келтирганимиздек кўринишга эга:

- Дарсда ўқувчи-талабалар фаолиятини ташкил этиш;
- Такрорлаш, ўқувчи-талабалар билимининг чуқурлиги ҳамда мустаҳкамлиги, илгариги дарсларни қай даражада ўзлаштирганлиги;
- Ўқувчи-талабаларнинг билимлар тўғрисидаги фикрлари ва онгли ўзлаштирганлиги;
- Уйга вазифа ва уни тўғри бажариш бўйича тушунча бериш;
- Ўқувчи-талабаларнинг ўзлаштирганликларини дарс давомида баҳолаб борилиши.

5. Ўқувчи-талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилувчи ва тузатиш киритувчи дарслар

Бундай дарсларнинг дидактик вазифаси ўқувчи-талабаларнинг ўқитилган ўқув материалларини қай даражада ўзлаштирганликларини аниқлашдан иборат. Айниқса, олинган билимларнинг назарий аҳамияти ўтилган материаллар бўйича назарий тушунчаларни, кўникма ва малакаларни қандай эгаллаганликлари, ўзлаштириш сифати, диагностик таҳлил, у ёки бу ўқув материалини технологиялаштиришга тузатишлар киритиш кабилар билан белгиланади.

Назорат ва тузатиш дарслари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- Оғзаки сўров (умумий, гуруҳда, якка тартибда);
- Ёзма равишдаги сўров (диктант, баён, мисоллар ва масалалар ечиш);
- Синов;
- Лаборатория машғулоти;
- Амалий ишлар;
- Мустақил ёзма ишлар;
- Имтиҳонлар.

Юқори даражадаги назоратларга курс ёки фан бўйича якуний имтиҳонлар киради.

Якуний баҳолаш ва назорат даврида ўқувчи-талабаларнинг олган билимларини амалиётда, турли вазиятларда қандай қўллай олишига алоҳида эътибор қаратилади.

Назорат дарслари ташкил этилгандан сўнг ўқувчи-талабалар фаолиятида учрайдиган типик хатоларни аниқлаш учун ҳам махсус дарслар ташкил этилади.

Уларнинг олган билим, кўникма ва малака даражаларини аниқлаш, қизиқиш, хоҳишларини ўрганиш орқали келгусида дарсга маълум тузатиш, ўзгартиришлар киритиб борилади.

Дарсларда ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этиш

Замонавий дарс жараёнини ташкил этиш, унинг тузилишидан унумли фойдаланишда ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш муҳим роль ўйнайди.

Педагогик адабиётларда, таълим амалиётида ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини олиб бориш уч йўналишда амалга оширилади:

1 – умумий;

2 – гуруҳли;

3 – якка тартибда;

Умумий йўналишдаги фаолиятда ўқитувчи раҳбарлигида синфдаги ёки гуруҳдаги барча ўқувчи-талабаларнинг хатти-ҳаракати тушунилади.

Гуруҳли ўқув фаолиятида ўқувчи-талабалар билан бирга иш олиб борилади, якка тартибдаги фаолиятда ўқувчи-талабанинг бир ўзи, алоҳида фаолият олиб боради.

Умумий шаклдаги фаолиятни ташкил этувчи дарсларда ўқувчи-талабалар бир вақтнинг ўзида бир хилдаги топшириқни синф ёки гуруҳ бўйича муҳокама этадилар, солиштириб, умумлаштириб, хулоса чиқарадилар.

Ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан бир вақтда вазифани бажаради, у сўзлаш, тушунтириш, кўрсатиш жараёнида барча ўқувчи-талабалар билан бирга масалани муҳокама этади. Бундай мулоқот ўқувчи-талабалар ишончини

қозонишга, улар билан мулоқотга киришишга, жамоа бўлиб ишлаш кўникмасининг ҳосил бўлишига олиб келади.

Умумий ўқув фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос камчиликлари мавжуд. Дарсда фаолият ўқитувчи томонидан барчага қаратилади, бир оз абстрактлик, яъни мавҳумлик келиб чиқади. Барчани бир хилда, бир мақсад йўлида ишлашга ундайди. Ўқувчи-талабаларнинг қизиқиш ва қобилиятлари ҳар хил бўлганлиги туфайли билим ва кўникмаларни қабул қилиб олиш, ўзлаштириш бирдек натижани кафолатламайди.

Ўқиши ва ўзлаштиришлари суст бўлгаи ўқувчи-талабалар секин ишлайдилар. Ўқув материалини ёмон ўзлаштирадилар. Улар ўқитувчининг кўпроқ эътиборига муҳтожлар. Айрим ўқувчи-талабалар қийинроқ материалларни ўзлаштиришга мойил бўладилар. Айримлари эса кўпроқ ижодий ёндашув, изланишга доир ўқув материалларига мойил бўладилар. Шунинг учун умумий типдаги дарсларда савол-жавоблар, лаборатория машқлари иложи борича ўқувчи-талабалар шахсига йўналтирилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, дарсларда бир хиллик, бир қолипдаги ёндашувлардан қочиш тақозо этилади.

2. Дарсда ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятипи гуруҳли ташкил этиш

Гуруҳларда ўқув фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар:

- Бу шаклда ўқувчи-талабалар гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳга аниқ вазифалар юкланади;
- Ҳар бир гуруҳ алоҳида (ёки бир хил, ёҳуд табақалашган) топшириқлар устида ишлайди. Топшириқлар ўзаро мулоқот ёки бирор етакчи раҳбарлигида ташкил этилади;
- Гуруҳларда топшириқ шундай бажнриладики, иш якунида ҳар бир иштирокчи ёки гуруҳ аъзосининг қанчалик ҳисса қўшганлиги ҳисобга олинади;
- Гуруҳлар таркиби доимий бўлмаслиги мумкин, улар шундай таркибда шакллантириладики, топишриқни бажаришда ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзининг

максимал ҳиссасини қўшиш имкониятига эга бўлсин.

➢ Гуруҳлар турли катталикда бўлиши мумкин. Одатда гуруҳларда 3-6 нафар аъзо иштирок этади. Унинг таркибига бериладиган топшириқнинг мазмуни ва характерига қараб ўзгартириш киритиш мумкин. Гуруҳни шундай шакллантириш керакки, ҳар бир гуруҳ таркибида мустақил ишлаш кўникмаларига эга бўлган ўқувчи-талабалар бўлсин.

Гуруҳли ўқув ишларини ташкил этишда айрим ўқувчи-талабаларнинг индивидуал ёрдамга муҳтожлиги сезилиши мумкин. Шунда ўқитувчи ёки тайёргарлиги яхши ўқувчи-талабалар уларга ёрдам бериши мақсадга мувофиқ.

Гуруҳли ўқув фаолияти амалий машғулот, лаборатория ишлари, табиий фанлардан ташкил этилган амалиёт, нутқ ўстириш машғулотлари (диалог), матнларни ўзлаштириш, тарихий материалларни ўрганиш ва меҳнат дарсларида қўл келади. Бу ҳолатларда ўзаро мулоқот ўрнатиш, мустақил ишлаш яхши натижа беради.

Гуруҳли ўқув фаолияти яна ўқув — мавзуий конференциялар, мунозара, мушоира, маълум мавзудаги маърузалар, қўшимча машғулотлар, ўқув дастуридан ташқари мавзуларни ўрганишда ҳам жуда қўл келади.

Бундай ўқув фаолиятида гуруҳ аъзолари фаол қатнашадилар, бўш ўқувчи-талабалар ҳам ўзларини фаол кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Чунки кучли ўқувчи-талабалар уларга ёрдам бериб, қўллаб-қувватлайдилар.

Гуруҳли ўқув фаолиятини ташкил этишда, гуруҳ аъзолари орасида вазифалар аниқ тақсимланса, ўзаро ҳамкорлик тўғри йўлга қўйилса, самарали натижаларга эришиш мумкин.

Ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини гуруҳли ташкил этиш қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. Ўқувчи-талабаларни гуруҳларда ишлашга тайёрлаш, ўқув топшириқларини қўйиш, гуруҳда ишлаш бўйича тушунча бериш;

2. Ўқув топшириқларини бажариш бўйича режа тузиш, мухокама этиш. Уни ҳал этиш йўлларини аниқлаш ва ишлашда ўзаро вазифаларни тақсимлаш;

3. Ўқув топшириқларини бажариш бўйича ишлаш;

4. Гуруҳдаги ишни ташкил этишда иш жараёни ва гуруҳ аъзолари ишини кузатиш ва зарур ҳолларда ёрдам бериш;

5. Гуруҳда топшириқларни бажариш жараёнида ўзаро текширув ва назорат олиб бориш;

6. Гуруҳларда топшириқларни бажариш натижалари бўйича ахборот бериш, синф ёки гуруҳ бўйича мунозара юритиш, натижаларга қўшимча ва тузатишлар киритиш. Ўқитувчи томонидан хулоса чиқарилиб, якун ясаш;

7. Ҳар бир гуруҳнинг иш натижаларига баҳо бериш.

Гуруҳ ишининг муваффақиятли чиқиши ўқитувчининг ўқув фаолиятини ташкил эта олиш маҳоратига боғлиқ. Яъни ўқитувчи гуруҳдаги ҳар бир ўқувчи-талабанинг шахсий фаоллигини ташкил эта олиши, ҳар бир ўқувчи-талаба ўқитувчи кўмагини олиши, ишнинг бориши билан пировард натижани кўрсата билишига боғлиқ.

Гуруҳли ҳолатда ўқув фаолиятини ташкил этишда бир қатор камчиликлар содир бўлади. Қийинчиликлардан бири гуруҳларни шакллантириш ва унда ишни ташкил эта олишдир.

Гуруҳларда айрим қийин топшириқлар ечимини ўқувчи-талабалар мустақил топишга қийналадилар.

Шунинг учун ҳам гуруҳларда ишни ташкил қилишда умумий ишлаш билан индивидуал ишлаш бирга ташкил этилса, яхши натижалар бориш мумкин. Умуман, предметлар бўйича берилаётган топшириқларнинг осон, қийинлигига қараб гуруҳда ижодий муҳит яратилса, ўқитувчи билан гуруҳ аъзолари ҳамда ўқувчи-талабалар орасида ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам ўрнатилса, гуруҳ иши кутилган натижаларга олиб келади.

3. Дарсда ўқув материалини индивидуал шаклда ташкил этиш

Замонавий дарс жараёнининг бундай шаклини ташкил этишда топшириқлар ҳар бир ўқувчи-талабага алоҳида берилади ва у ўз ўқув имкониятлари даражасида уни мустақил ечади. Манбалар дарслик билан

ишлаш, маълумотнома, лутат, қомус, мажмуа шаклида бўлиши мумкин. Ундан ташқари индивидуал масалалар, мисоллар ечиш, баёнлар, иншолар, реферат, маъруза ёзиш, турли амалий кузатувлар ўтказиш, дастурли ўқувлар ташкил этишда шахсий топшириқлар асосида иш ташкил этилади.

Кўпинча педагогик адабиётларда, амалиётда ўқувчи-талабалар топшириқларини индивидуал бошқаришнинг икки шакли келтирилади.

Биринчи ҳолатда синф ёки гуруҳ бўйича берилган топшириқни ҳар бир ўқувчи ва ҳар бир талаба бошқа ўқувчи-талабалар билан мулоқотга киришмай, якка тартибда бажаради ва бирдек вақт белгиланади.

Иккинчи ҳолатдаги индивидуаллаштиришда топшириқлар ўқувчи-талабанинг тайёргарлик даражасига қизиқишлари, имкониятларига қараб берилади ва уларнинг шахсий ривожланишлари тайинланади.

Ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятларини индивидуал ташкил этишнинг энг самарали шакли – ўқувчи-талабаларга табақалашган шахсий ўқув топшириқлари бериш, улар тайёр карточка, ёзма матнларда берилса, яна ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Индивидуал ишлаш жараёнида айниқса, бўш ўқувчи-талабаларнинг ишлашини кузатиб бориш, зарур ҳолларда уларга ёрдам кўрсатиш яхши натижалар беради.

Дарс тизими ўз ичига:

— Мақсад, ўқув материалининг мазмуни, ўқув воситалари, методлари, шакли, назорат, пировард натижани;

— Дарс мониторинги таълим сифатини аниқлаш, кўзда тутилган тушунча, малака, кўникмаларни ўқув материали асосида қиёслашни;

— Ўқув материалига тузатишлар ва ўзгартиришлар киритишни олади.

Ҳар қандай замонавий дарс у қандай усул ва таълим технологиясига асосланган бўлмасин, у аввало, ўқувчи-талабалар шахсини ривожлантиришга қаратилган бўлмоғи керак.

Улар:

— шахснинг касбий фаоллигига;

— юқори даражадаги компитентликка;

— аниқ мақсадга;

— касбий маҳоратини оширишга;

— юқори технологик тайёргарликка;

— мустақил фикрлай олишга;

— масъулиятни ҳис эттан ҳолда қарорлар қабул қила олишга;

— ижодий ёндашувга;

— доимий ўқиш ва изланишга ундашга;

— мулоқотга киришувчанликка;

— ўзаро ҳамкорликка;

— социал ва касбий масъулиятни ҳис эта олишга қаратилмоғи даркор.

Шу муносабат билан ўқув жараёни — дарсда ўқувчи-талабалар ҳар доим марказда турмоғи даркор.

Дарс жараёни:

— эҳтиёжни;

— қизиқиш — хоҳишни, мақсадни;

— ўқувчи фаоллигини;

— қобилиятини назарда тутган ҳолда дарснинг пировард мақсади — ўқувчи-талабаларга билим, кўникма, малака беришдан иборатдир.

Ўқитувчидан дарсда қуйидаги дидактик талабларга риоя қилиши талаб этилади:

— сўз, нутқ, баён орқали дарс ўтиш;

— кўргазмалилик;

— амалиёт билан боғлаш.

У қуйидаги методлардан фойдаланиши керак:

— тушунтириш — иллюстрация;

— программалаштириш (дастурлаш);

— эвристик;

— муаммоли;

— интерфаол.

Моделли ўқитишда ўқитувчи қандай моделда ўқитишидан қатъий назар икки ҳолатга эътибор бериши шарт.

1. Ўқувчи-талабаларда ўз кучи ва имкониятига ишониш ҳиссини уйғота олиш.

2. Ўқувчи-талабаларга ўз вақтида зарурий ёрдамни бера олиш.

Моделли ўқитиш таълим технологиясининг асосий элементи бўлиб, у ўз характерига кўра таълим жараёнига тез суръатлар билан кириб келмоқда. Энг муҳими шундаки: замонавий педагогик технологияни жорий этишда ўқитувчи биринчи ўриида турмайди, балки у ўқув жараёнини ташкил этувчи ташкилотчи сифатида намоён бўлади.

Яъни гуруҳ иштирокчиларини маълум моделларни ўрганиш, муаммоларни ечишга ундайди. Манбалардан қўшимча ахборотларни олиш, таҳлил этиш, тизимга солиш, хулосалар чиқаришга ўргатади. Ўқув гуруҳлари билан ҳамкорликда келгуси моделларни шакллантириш, ташкил этиш, ечимига эътибор қаратади.

Модулни шакллантиришда у қуйидаги компонентларни инобатга олмоғи зарур:

— ўқув мақсадини аниқ шакллантириш (мақсадли дастурлаш);

— ахборот банкини яратиш, ўқув дастури асосида ўқув материали матни (текст)ларини мужассамлаш;

— мўлжалланган материалларни ўрганиш: методик қўлланма, мақсадга етиштирувчи йўл-йўриқларни шакллантириш;

— зарурий кўникма, малакаларни шакллантириш учун амалий машғулотларни ўтказиш;

— ишлаш учун зарур асбоб-ускуна, материал воситалар билан гуруҳни таъминлаш;

— мақсадга эришганликни таъмин этувчи диагностик топшириқ, савол, тестлар яратиш.

Таълим олувчилар билимини баҳолаш

Миллатимиз 3 минг йиллик тарихга эга. Ўқитиш жараёнида билим бериш, тарбиялаш эса оила ва жамоа муҳитида амалга оширилган.

Буюк алломаларимиз Ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий даврларида диний ва дунёвий билимлар мактаб ва мадрасаларда якка тартибда эгалланган.

Ўша давр таълимида ўзига яраша билим мозонлари ҳам танланган. Жумладан, талаба барча вазифаларни бажарса, устоз уни **«тасанно»** деб баҳолаган. Агар вазифани бажариб, талабалар орасида очиқ, равон жавоб берса, устоз уни **«боракалло»** деб рағбатлантирган, агар шогирд вазифани аъло даражада ўзлаштириб, устоз олдида баралла, юқори савияда, ифодали қилиб, эркин баён қилса, устоз уни **«офарин»** деб рағбатлантирган. Бунинг замирида нозик руҳий тарбия ётадики, рағбатлантиришнинг ҳар бири ўқувчи-талабанинг қай даражада ўзлаштирганлигини билдирган. Бундай рағбатлантириш талабанинг ўқишга, илм олишга бўлтан иштиёқини ошириб борган.

1918 йиллардан бошлаб баҳолаш мезонлари ўзгариб улар ўрнини сўров, имтиҳон эгаллаб, **«ўзлаштирган»**, **«ўзлаштирмаган»** каби ўлчовлар қўлланила бошланди.

1938 йилдан бошлаб беш балли тизим киритилиб, **«жуда ёмон», «ёмон», «ўрта», «яхши», «аъло»** деб баҳолаш одат тусига кирди.

1944 йилдан бошлаб беш балли баҳолаш рақамларда, яъни **«1», «2», «3», «4», «5»** қўйиш орқали ифодалана бошланди.

Бизга маълумки, ижобий баҳо ўқувчи-талабаларнинг ўқишга бўлган иштиёқини, қизиқишини кучайтиради. Бу тизимнинг салбий томони шундаки, ўқувчи-талабалар яхши баҳо олганда рағбатлантирилиб, ёмон баҳо олганда уларга танбеҳ берилиши ўқишга бўлган иштиёқини сўндиради.

Шунинг учун ҳам ўқувчи-талабаларнинг ўзини баҳолаши, ўзига-ўзи баҳо қўйиши энг адолатли, тўғри ва истиқболли йўлдир.

Ўқувчи ва талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқёсидаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга,

назорат ва баҳолаш жараёни ўқувчи-талабалар билимини бойитишга, улар шахсини ривожлантиришга ва тарбиясига катта таъсир кўрсатади.

Билимларни назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳолар ўқувчи ва талабада қандай таассурот қолдирганини, улар ўртоқларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилади.

Педагогика назариясида ўқувчи-талабалар билимларини ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлиги баён этилган.

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи ва талабларда билимлар янада кенгаяди. Бу билан ўқув юртлари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтарики руҳ, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллардан фойдаланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, айниқса мактабларда, кенг тарқалган. Бу асосан савол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка сўраш, фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги туфайли ва назорат жараёнини фаоллаштириш, кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадида бир қанча рационал услублар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибаларнинг натижасида **рейтинг услуби** бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг деганда – баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирон‌та ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш тушунилади. Рейтинг ёрдамида социал-психологик объектларни, улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастлабки таснифлаш амалга оширилади.

Шкалалаш – аниқ жараёнларни рақамлар системаси ёрдамида моделлаштириш. Уларнинг турли услублари – сифат, тавсифлари қай бир миқдорий ўзгарувчилар турлича айлантириш услубларидан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда – аниқ вазифани такомиллашганлиги даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамлардан белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шаклини қизиқтирувчи, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллигини қуйидагича белгилаш мумкин:

– назорат учун кам вақт сарфланади;

– назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради;

– кўп сонли талабалар билар бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;

– билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;

– барча талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар берилиб, бир хил шароитлар яратилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг касб-ҳунар ва олий таълим босқичларида талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли талабаларнинг бутун ўқиши давомида ўз билимини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятини такомиллаштиришини рағбатлантириш ғоясига асосланади.

Билимларни баҳолашда рейтинг назорат тизимига ўтиш орқали қатор вазифалар ҳал этилади. Жумладан: талабалар билимининг сифат

кўрсаткичларини ҳаққоний, аниқ ва адолатли баллар билан баҳоланади. Бунинг учун талабалар:

– мустақил ишлашини ошириш;

– рейтинг назоратида ЭҲМ тестларидан фойдаланиш;

– кўплаб качиликларга эга бўлган мавжуд синов ва сессиялардан воз кечиши шарт бўлади.

Рейтинг назорат тизимининг асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фаннинг талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралиқ назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларни талабалар томонидан қандай ўзлаштираётганини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқланиб боришни кўзда тутади. Бу эса талабанинг узлуксиз билим олишини ва натижасини муттасил назорат қилиб боришини назарда тутади.

Оралиқ назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг билимини аниқлаш демакдир. Оралиқ назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат – бу назорат семестр учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича олинади. Семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда тўпланган баллари бўйича аниқланади.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига тенг деб ҳисобланади.

Максимал баллнинг 70% миқдори жорий ва оралиқ назорат жараёнида 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши тавсия этилади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган балларнинг нисбатан талаба билими қуйидагича баҳоланади:

86 – 100% “аъло”

71 – 85% “яхши”

36 – 70% “қониқарли”

55 ва ундан кам “қониқарсиз”.

Шундай қилиб, баҳолаш шундай бўлмоғи керакки, у талабани ўқишга бўлган қизиқишини, хоҳиш-истакларини ривожлантиришга ўқишга бўлган мотивини оширишга хизмат қилсин.

Ўқувчи-талабаларнинг пировард ўзига ишониши — ўқувчи-талаба шахсининг ривожланишини кафолатлайди, ўз-ўзини англаш – таълим-тарбияда пировард мақсадга эришиш йўлидир. Зеро, дарснинг бош мақсади – ҳар бир ўқувчи-талабада мавжуд бўлган ижодкорликка туртки беришдан иборатдир. Яъни, ҳар бир ўқувчи-талабада билим олишга чанқоқликни тарбиялаш бош масаладир.

Дарс жараёнида ўқувчи-талабаларнинг ижодкор, ташаббускор бўлишини ташкил этиш

Ўқувчи-талабаларнинг ижодкор, ташаббускор бўлишларида қуйидаги омилларга суяниш яхши натижалар беради.

1. Дарсда самара берувчи инновация ва технологияларни қўллаш;
2. Ўқувчи-талабалар кўз ўнгида билимдон, ижодкор бўлиб кўрина олиш;
3. Бошқа ўқитувчилар, раҳбарлар орасида обрўга эга бўлиш;
4. Ўқитувчилар ва ўқувчи-талабалар билан ижодий ҳамкорликда бўлиш;
5. Раҳбарият билан самимий муносабатда бўла олиш;
6. Ижодий муҳитни ташкил эта олиш;
7. Ҳар бир ижобий натижани рағбатлантириш;
8. Иш фаолиятида илғор тажриба ва янгиликлардан ижодий фойдаланиш;

9. Ўз малакасини узлуксиз ошириб бориш;

10. Зарур ҳолларда маънавий, моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;

11. Методик ишларни ташкил этишда фаоллик ва фидоийлик кўрсатиш;

12. Шахсий ижодкорлик ишлари, ижобий фикрларни амалга ошириб бориш;

13. Очиқ дарсларни тизимли ўтказишга эришиш;

14. Ижодкорликдаги ютуқларни ижодий кечалар ташкил этиш орқали тарғиб қилиш.

Ўқувчи-талабаларда ўқув предметини мустақил ўзлаштиришни шакллантириш

•Бунда ҳар бир ўқувчи-талаба ўқитишдан мустақил ўқишга ўргатилади.

• Ўқув жараёнида ўз-ўзини англаш орқали тарбияланиш, ўқиб ўрганиш устуворлик қилади.

• Ўқувчи-талабаларда ички мотивация ривож топади. Ўқиш-ўрганишга қизиқиш ҳисси ўсиб боради.

• Ўқувчи-талабаларнинг мустақил ижод қилишига суянилади.

• Билим олиш онгли равишда ички интилиш ва хоҳиш асосида амалга оширилади.

• Дарс жарёни марказида ўқувчи-талаба, унинг фикрлари, қизиқишлари, ўз-ўзини бошқариш туради.

• Ўқув жараёнида билим, малака, тушунча, кўникмаларни эгаллаш талаб этилади.

• Юқоридагилар ўқувчи-талабаларда мустақил ўқиш, ўрганиш, ўз-ўзини тарбиялашни шакллантиришни кафолатлайди.

Шундан хулоса чиқариш мумкинки, ўқувчи-талаба шахсини ривожлантиришни ўзига замин яратишдан бошлаш керак. Яъни ўқувчи-талабада:

— ўзи мустақил мутолаа асосида билим олишга;

— ўз-ўзини англаб, тарбия топишга;

— ўз кучи ва имкониятига ишонч билан қарашга;

— масъулиятии ҳис қилишга;

— ўз фаолиятини мустақил ташкил эта олишга;

— ўқув меҳнатига хоҳиш уйғота олишга;

— фаоллигини оширишга;

— ахборот манбаларидан унумли фойдалана олишга эришиш асосий ва бош мақсадга айланмоғи керак.

Ўқувчи-талаба шахсида ўз-ўзини ривожлантириш технологиясини яратиш педагогика назарияси фани олдида турган долзарб муаммолардандир.

Замонавий дарс самарадорлигини таъминловчи омиллар

Замонавий дарс жараёнини ташкил этишда қуйидаги омилларга эътиборни қаратиш зарур:

1. Дарснинг ўқув техникаси ва мақгодиии аниқлаш;
2. Дарсдан кутилаётган пировард натижани белгилаш;
3. Дарсда кўзда тутилган билим, кўникма, малака;
4. Кўзланаёттан мазмун, мантиқий кетма-кетлик баёни;
5. Мақсадга олиб борувчи баённи матн, дарслик ва тарқатма материаллар асосида кичик гуруҳларда ишлаш орқали ёки ўқитувчи томонидан тушунтириш;
6. Ўқувчи-талабаларнинг таълим мазмуни, мақсадларини ўзлаштирганлик даражаси. Тестлар, саволлар тузишга ўргатиш;
7. Янги мазмундаги мавзу, тушунча, кўникма, малакаларни ўзлаштирганлик даражаси;
8. Дарс ўтиш услуби ва воситаларнинг танлаб олинганлиги;
9. Дарсда ўқув жараёнини амалга ошириш учун жиҳоз, техника, тарқатма материаллар.
10. Ўқувчи-талабалар билими баҳолангандан сўнг унинг натижалари бўйича тузатишлар киритиш.

Агар мақсад аввалдан лойиҳаланмас экан, билимнинг эгалланганлигига кафолат бериб бўлмайди. Кузатилган дарсларнинг таҳлилидан маълум бўлдики, ўқитувчиларнинг аксарияти дарснинг мақсадини унинг вазифалари билан қориштириб юборадилар.

Дарснинг мақсади — бу бутун дарс давомида эгалланиши керак бўлган билим, тушунча, кўникма, малакалардир.

Дарснинг вазифаси — бу дарснинг босқичларидаги мақсадни амалга ошириш учун қўлланадиган воситалардир.

Мақсадни амалга ошириш учун дарс самарадорлигини таъмин этувчи илмий-методик, технологик йўл танлаб олинади.

Бу ишни амалга ошириш ўқитувчидан ташкилотчилик, конструктив, коммуникатив ёндашув, инновацион касбий маҳорат, методологик маданиятни талаб этади.

Ҳар бир дарснинг мақсадини аниқлашга тизимли ёндашув — олдинги ва кейинги ўтиладиган дастурий билимлар, кўникма ва малакаларнинг узвий боғлиқлигини таъминлайди.

Ўқувчи-талабаларнинг дарс жараёнида таълим дастурини тўлақонли ўзлаштириши узвийлик ва узлуксизлик асосида кафолатланади.

Натижада дарс компонентлари ўз ўрнини топади. Яъни:

– мақсад;
– ўқув материали мазмуни;
– метод ва вазифалари;
– дарснинг ташкилий шакллари;
– ўқитувчининг фаолияти;
– ўқувчи-талабаларнинг фаолияти тўлақонли шакл, мазмунга эга бўлади.

Дарсларда белгиланаётган мақсадлар ўқув мақсадларига мос тушиши ва ўқувчи-талабаларнинг шахсий мақсадига айланиши керак. Зеро дарсда ўқувчи-талабалар ўзлаштириб олиши зарур бўлган компонентлар шахсан унга қаратилган, мақсадлар эса бир-бирига мос тушиши керак. Ана шу мос

тушганлик дарс самарадорлигини таъминлайди. Ўқувчи-талабаларнинг чуқур, пухта билим олишини, тарбия топишини кафолатлайди.

Гуруҳларда лойиҳа асосида ўқитиш

Гуруҳларда лойиҳа асосида дарсни ташкил этиш учун қуйидаги қатор шароитлар яратилиши кераклиги аниқланган:

1. Ўқитувчининг лойиҳа асосидаги дарсни ташкил эта олиши, касбий маҳорати; ўқувчи-талабаларнинг янгича дарснинг моҳияти, имкониятини тушуниб етишлари.

2. Лойиҳа асосида ўтиладиган дарс технологиясини, яъни мақсадини, вазифаларини белгилаб олиш, изланишлар йўлини тушуниш, гипотезасини белгилаш.

3. Лойиҳани шакллантириш, туаиш, қўйилган мақсад ва вазифаларни еча олишда ўқувчи-талабаларнинг истак-хоҳишлари, билим, кўникма ва, малакаларига нечоғлик таянилганлиги.

4. Тайёрланган лойиҳаларни босқичма-босқич охирига етказиш.

5. Малакани маъқуллаш, амалга ошириш бўйича ахборотлар тақдимоти.

Дарс ва мотивация

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, мотивация дарс жараёнида ва ижодий педагогик жараёнда муҳим роль ўйнайди. Бу ўқувчи-талабалар ва ўқитувчининг ўзаро ҳамкорлик ҳамда ижодкорлик асосида ўқув жараёнидан қониқиш ҳосил қилишидир. Ўқитувчининг ўқувчи-талабалар фаолиятини ташкил этишда ўзига-ўзи берган баҳосидир.

Айниқса, ўқитувчининг эмоционал нутқи қизиқарли ўйин, мунозара, мушоира, дебатлар орқали ўқув жараёнини ташкил этишда ёркин номоён бўлади.

Замонавий дарс нима?

Бинобарин, замонавий дарс бу — дарс жараёни марказида ўқувчи-талаба шахси бўлиб, дарс унинг хоҳиши, истаги, талабларига мос бўлишидир. Шу билан бирга улар ўз фаоллиги асосида шахсий ривожланишга йўналтирилади. Ўқувчи-талабалар дарсда фаол иштирокчи, ижрочига айланади. Улар дарсни ўзлаштиришда ўз улуши орқали ўзлаштириш жараёнига ҳисса қўшадилар.

Ҳозирги кунда таълим жараёнида:

— умумий;

— жамоа;

— гуруҳларда;

— индивидуал жуфтлик;

— индивидуал шаклларда замонавий дарслар ташкил этилмоқда.

Дарс жараёнида қуйидаги методлар ва замонавий таълим технологияларидан фойдаланилмоқда:

1. Алгоритмлаш (таянч конспоктлар, таянч чишалар, алгоритмлар, қисқа ахборотли блоклар);
2. Ижодий топшириқлар;
3. Моделлаштириш (таҳлил этиш, мукаммал саволлар, қиёсий таққослаш);
4. Ақлий ҳужум;
5. Креатив метод;
6. Нутқ ўстириш;
7. Эвристик суҳбатлар;
8. Пассив, актив, интерактив яъни интерфаол дарс тизимлари.

Дарсни ислоҳ қилиш нимадан бошланади?

Дарсни ислоҳ қилишда қуйидаги омиллар асосий ўринни эгаллайди:

1. Дарсга муносабатни ўзгартириш, унга янгича ёндашувни йўлга қўйиш;
2. Дарсда янгича ишлаш сирларини (педтехнология, инновация,

интерфаоллик) ўзлаштириш;

3. Дарс муҳитини ўзгартириш:

— ўқув хоналарини номенклатура асосида жиҳозлаш;

— ўқувчи-талабалар эҳтиёжларига мос қулайликлар яратиш;

— ишчанлик муҳитини яратиш;

— ҳамкорлик, ҳамижодкорлик, ҳамдардлик муҳитини яратиш.

Дарсни янгича ташкил этиш воситаларини топиш ва қўллаш.

— таълим муассасаларида шахсий, гуруҳ, факультет кутубхоналарини ташкил этиш;

— техник воситаларни қўллаш;

— дидактик, тарқатма материаллардан фойдаланиш;

— индивидуал материаллар тайёрлаш ва тарқатиш.

4. **Ўқувчи-талабаларни янгича муҳитда фикрлаш, ишлашга ўргатиш.**

5. Дарсда ўқув, билим олиш, мустақил ўрганиш механизмини жорий этиш:

— якка ишлаш;

— жуфт бўлиб ишлаш;

— кичик гуруҳларда ишлаш;

— катта гуруҳларда мунозара, савол-жавоб, дебатлар уюштириш.

6. Таълимнинг мақсади, мазмунини дарс жараёнидаёқ ўзлаштириб олинишини кафолатлаш;

7. Дарсдан кўзда тутилган билим, кўникма, малака ва таянч тушунчаларни ўзлаштириб олиш;

8. Дарс жараёнида ўзлаштириш зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг мониторингини ўтказиш орқали сифат кўрсаткичларини таъминлаш.

Агар ўқитувчи юқоридаги талабларни тўлиқ ўзлаштириб, уни дарс жараёнига татбиқ этса, ўқувчи-талабаларнинг таълим стандартларида

белгиланган билимларни тўла ўзлаштириши кафолатланади. Дарсда сифат кўрсаткичига эришилади.

Дарс жараёнида ўқувчи-талабалар ижодкорлигини шакллантириш

- Ўқувчи-талабаларни ўтилаётган, ўрганилаётган мавзуга қизиқтира олиш.
- Мавзуни ўзлаштиришда ролли ўйинга асосланиб, ўқувчи-талабаларнинг билим, кўникма, малакаларига суяниш.
- Ўқувчи-талабаларнинг ташаббускорлик, ижодкорлик қобилиятини шакллантириш, қўллаш, қувватлаш.
- Ўқувчи-талабаларнинг қизиқиши ва хоҳишларини фаоллаштириш.
- Ўқувчи-талабаларнинг интеллектуал (диққат, сезги, хотира, фикрлаш) қобилиятларини ишга солиш.
- Мулоқотга киришганда айтилаётган фикр, мулоҳазаларни жамлашга ёрдамлашиш.
- Ўқувчи-талабаларнинг муваффақиятга эришишига қулай вазият яратиб бериш.
- Айниқса, маҳаллий, тарихий фактларга суяниб мисоллар келтиришини қўллаб-қувватлаш.

Лойиҳа асосида ўқитиш

Лойиҳа – кўпинча иқтисодий-ижтимоий йўналишда, қурилиш, илмий ишларда белгилаш ҳолатларида қўлланилган. Бу термин педагогикага XX аср бошларида кириб келган. Бундай йўналишли ўқитиш истиқболли ўқитиш методи деб қаралади. Лойиҳа асосида ўқитиш ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлаши, фикрлашига асосланган, бу ўқув маҳсулини олишда самарали метод бўлиб, ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ташкил этишда кенг тавсия этилади.

Лойиҳа асосида ўқитиш ҳозирги кунда энг долзарб, юқори самара берувчи метод сифатида тан олинмоқда. Дарсда лойиҳалар устида ишлаш аниқ

ижтимоий масалаларни ечишга қаратилади. Жумладан: илмий изланишларни, ахборотномаларни, амалий масалаларни ечиш ва ҳал этишда қулайлик туғдиради.

Лойиҳа асосида ташкил этилган дарсларда ўқувчи-талабалар илмий изланадилар, ечимини қидирадилар, бу унинг асосий талабларидандир. Лойиҳали дарсларнинг бошқа усуллардан фарқи шундаки, ўқувчи-талабалар ахборотларни излаб топиб, қайта ишлаб, умумлаштириб, ўзлари ҳимоя қиладилар.

Дарс лойиҳалари индивидуал ва гуруҳларга мўлжаллаб тузилади. Якка шахсга қаратилган лойиҳаларнинг афзаллиги шундаки: умум ўқув-билув, кўникмаларни эгаллашда ўқувчи-талабаларнинг шахсий масъулияти жуда юқори бўлади. Чунки унинг пировард натижаси ўқувчи-талаба шахсининг ўзигагина боғлиқ бўлади.

Гуруҳларда лойиҳа асосида дарсни ташкил этишда ўқувчи-талабалар орасида ўзаро ҳамкорлик, ҳамижодкорлик ҳолатлари вужудга келади ва дарс самарадорлиги кафолатланади. Ҳар бир ўқувчи-талаба ўзининг бор қобилиятини ишга солади, лойиҳа ечимига фаол киришади.

Дарс лойиҳалари ўзининг давомийлигига қараб:

- кичик лойиҳа (бир соатли);
- қисқа муддатли лойихилар (4-6 соатга мўлжалланган);
- ҳафтага мўлжалланган лойиҳалар;
- узоқ муддатга мўлжалланган ўқув лойиҳалари (кўпинча бундай лойиҳалар дарсдан ташқари қўшимча мустақил таълимни амалга оширишга хизмат қилади) бўлиши мумкин.

Лойиҳа асосида ташкил этиладиган дарслар ўқитувчидан дарсни ташкилий жиҳатдан пухта ўйланган, сифатли, ишчанлик муҳитида, ўқувчи-талабаларни жараёнга қизиқтира оладиган тарзда лойиҳалай олишни талаб этади. Дарсни лойиҳа асосида ташкил этишда ўқитувчи фақат фаол ўқитувчигина эмас, балки кенг ихтисосли юксак малакали ва маҳоратли педагог ролини ўташи талаб эталади.

Ўқитувчи лойиҳа раҳбари сифатида юқори маданиятли ижодкор бўлмоғи керак.

Лойиҳа шундай тузилиши керакки у ўқувчи-талабаларнинг шахсий ривожланишига хизмат қилсин.

Аввало ўқитувчи дарсда фидоийлик кўрсатиши, ўқувчи-талабаларни руҳлантириши, қизиқтириш орқали мақсадга эришиши муҳим. Лойиҳа асосида дарс ташкил этилганда унга сарфланадиган вақт, ташкилий ишлар, бориладигаи ва тўғри йўлга солувчи саволлар олдиндан режалаштирилиши керак. Ундан ташқари дарс жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган камчилик, хатолар, уларнинг олдини олиш, жараённинг таҳлилий томонлари ҳам олдиндан ҳисобга олиниши керак. Лойиҳа асосида дарсни ташкил этиш мураккаб жараён, бунда ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлашини ташкил этиш муаммоси ётади. Яъни қайси вазифаларни ўқитувчи бажариши керак, қайсиларини ўқувчи-талабаларнинг ўзлари ҳал этишлари керак ва қайсилари ўзаро ҳамкорликда амалга оширилишини олдиндан кўра билиши керак.

Ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлаши кўпгина омилларга: ёшга, шахсий хусусияти, характерига, илгари лойиҳа асосида ишлаган-ишламаганлигига, лойиҳа мавзусининг мураккаблигига, гуруҳларда иштирок этувчиларнинг ўзаро муносабатларига ҳам боғлиқ бўлади.

Лойиҳа асосида дарс жараёнини олиб боришда тузилган лойиҳа ўқувчи-талабаларнинг ёшига, қобилияти, ўзлаштира олишига мос бўлиши керак.

Лойиҳали ўқитишниг фаолият мазмуни

Лойиҳали ўқитиш фаолият мазмуни ўқувчи-талабаларнинг фаолиятини ташкил этувчи жарасп ҳиообланади.

Бунда:

1. Ўқитувчи томонидан таклиф этилган лойиҳалари, кичик лойиҳаларнинг ўқувчи-талабалар томонидан бажарилиши кўзда тутилади.

2. Ўқув лойиҳалари оддиндан ишлаб чиқилган мезонлар асосида баҳоланади, лойиҳада предметлараро мақсадлар кўзда тутилса, якуний баҳолар ҳам чиқарилиши мумкин.

3. Лойиҳа асосида фаолият ташкил этилганда ўқув-мавзуларда режалаштирилаётган лойиҳани топшириш муддатлари кўзда тутилади.

4. Лойиҳа асосида фаолиятни ташкил этишга ўқитувчи раҳбарлик қилади ва лойиҳанинг координатори ҳисобланади.

5. Лойиҳалар якка шахсга ва гуруҳларга қаратилган бўлиши мумкин.

6. Лойиҳа топшириқлари аниқ, равон шакллантирилган, унинг мақсад ва вазифалари тушунарли аниқланган, ўқувчи-талабалар билан унинг ижро йўллари ва механизмлари келишилган бўлади.

7. Айрим ҳолларда ўқувчи-талабаларнинг хоҳиш ва истакларига биноан лойиҳаларни шакллантириш лойиҳа раҳбари билан ҳамкорликда амалга оширилиши мумкин.

8. Ўқув йили давомида ўрнатилган тартибда тузилган лойиҳалар тақдимотини илмий конференцияларда ҳимоя қилиш, танловлар ўтказиш мумкин.

Дарс жараёнини лойиҳа асосида ташкил этиш

1. Ўқув предмети мавзуси, мазмунини танлаш.

2. Дарснинг ўқув мавзуси юзасидан ягона умуммақсадни белгилаб олиш.

3. Дарснинг ўқув мазмунини ишлаб чиқиш, бериладиган назарий ва амалий билимларни белгилаш.

4. Ўқувчи-талабалар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган тушунча, билим, кўникма, малакаларни ифода этиш.

5. Дарснинг шакли, методи, воситаларини танлаш.

6. Тушунча, билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириш учун таълим олувчи томонидан сарфланадиган вақт бирлиги.

7. Ҳар бир босқич натижаларини олиш учун машқ ва мисоллар тизимини

ишлаб чиқиш.

8. Назорат этиш, тест ва саволлар ишлаб чиқиш.

9. Лойиҳани дарс жараёнига татбиқ этиш.

10. Дарс жараёнини олиб бориш ва якунлаш.

Дарс жараёнида ўқувчи-талабалар:

— эҳтиёжи;

— қизиқиши;

— хоҳиши;

— мақсади;

— қобилияти;

— фаоллиги;

— Интеллекти ҳисобга олиниши талаб этилади. Дарсда уларнинг индивидуал хусусиятлари ҳисобга олиниши шарт.

Дарсни лойиҳалашга тизимли ёндашув

Ҳар бир ўқитувчи олдида навбатдаги дарсни лойиҳалашда доим бир савол кўндаланг туради.

Дарс мақсадини белгилаш ва уни амалга ошириш. Бу масалада қуйидагича иш тутиш зарур:

— ўқув материалини танлаш;

— уни дидактик талаблар асосида ташкил этиш;

— қандай методдан фойдаланишни аниқлаш ва жиҳозлаш;

— ўз фаолиятини ташкил этиш;

— ўқувчи-талабалар фаолиятини ташкил этиш.

Лойиҳаларни амалга оширишда гуруҳ раҳбарининг вазифалари

1. Бирор муаммоли вазиятни, мавзуни танлаш ва шакллантириш, ғояни олдинга суриш, лойиҳа сценарийсини тузиш, вазифаларни белгилаш, тизимга тушириш ва ечимини ҳал этиш.

2. Лойиҳани шакллантириш бўйича ихчамлашган аннотация тузиш, сўнгги эришиладиган маҳсулни ва унинг заруриятини аниқлаш.

3. Тўпланган мавзуни деталлаштириш, лойиҳа материали структурасини белгилаш, лойиҳа ҳажмини аниқлаш, лойиҳа ечимида ҳар бир ўқувчи-талабанинг изланиш олиб боришдаги роли, ўрнини белгилаш.

4. Лойиҳа иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштириш, иш жараёнини олиб бориш ва муддатларни доимий назоратга олиш.

5. Лойиҳани шакллантиришда, унинг мазмунини баён қилишда, камчиликларни аниқлаш ва ҳужжатлаштиришда доимий маслаҳатлар бериб бориш.

Демак, ўқув фаолияти яхши лойиҳа асосида ташкил этилса, ҳар бир ўқувчи-талаба унинг ечимида фаол иштирок этса, ўқув жараёни самарали кечади. Ўқув материалини онгли равишда тўла ўзлаштириш кафолатланади.[1]

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги фикр билдирган замонавий дарс турли кўринишда бўлса-да, шу дарсда янги билимни баён қилиш билан уни мустаҳкамлаш (иккинчи бир дарс тури элементи – савол-жавоб ўтказиш), янги билимлар устида машқ ўтказиш ўтказиш (учинчи бир дарс тури элементи – масала, машқ ва тестлар ечдириш, грамматик ёки иқтисодий таҳлил, график ишлар олиб бориш), уйга вазифа (бошқа бир дарс элементи – тушунтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва ҳоказо) каби бошқа элементларнинг ҳам бўлиши мумкин. Шунга қарамай ҳар бир дарсдан кўзланган мақсад ўқувчи-талабаларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар шунга бўйсундирилади.

Маълум замонавий дарс тури билан иш олиб борилаётганда бошқа бир дарс элементлари асосий дарс туридан ўрин олиши ва айни пайтда асосий дарс турининг тузилишини ташкил қилиш мумкин.

Демак, замонавий дарс тузилиши у ёки бу дарс турининг тузилишини, унинг қисм (элемент)ларини англатади. Бироқ, замонавий дарс тузилишидаги

[1] Ж.Йўлдошев. Замонавий дарс. – Т.: 2007 5-45-бетлар; X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva. Pedagogika nazariyasi. Darslik. – T.: 2008, 233-245-betlar. R.Mavlonova, N.Voxidova, N.Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik.– T.: 2010, 173-194-betlar.

ҳар қандай қисм – дидактик усул, дарс тузилиши бўлавермайди. У ўқитиш усули билан узвий боғлангандагина замонавий дарс тузилишини ташкил қила олади. Яъни дарс тузилишини ўзгариши биланоқ дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради. Дарснинг шу қисмига келиб, дарснинг шакли ҳам, усули ҳам ўзгаради ва янгиланади. Бу билан дарснинг янги босқичи бошланади.

Умуман, ҳар бир замонавий дарсда юқори сифат ва самарадорликка эришиш учун замонавий дарсларнинг турларинигина билиш камлик қилади. Бунинг учун ўқитувчидан қандай замонавий дарслардан қачон фойдаланиш мумкинлигини ҳам билиш талаб этилади.

4.4. ЎҚИТУВЧИНИНГ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАГИ ФАОЛИЯТИ ВА ДАРСГА ТАЙЁРГАРЛИГИ

Маълумки, *устоз, мураббий, ўқитувчи-педагог*нинг ижтимоий сифатларига ва касбий омилкорлигига, дарсга тайёргарлигига қадим замонлардан эътибор қаратилиб келинган ва ҳар бир замон талабларидан келиб чиқиб унга қўйиладиган талаблар, вазифалар ҳам такомиллашиб, мураккаблашиб бораверган.

Спайтмон Зардушт таълимотида, «муаллим-коҳинларнинг бурчлари ёшларга билимларни яхшилик йўсинда ўргатиб, яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилиш, тўғри йўлга ҳидоят этишдир. Кимда-ким, ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашса, у Аҳура-Мазда йўлини тутган бўлади», – дейилган. «Авестонинг» «Яшт»ларида “**эзгу қалам, эзгу ният, эзгу амал”** каби ёшлар руҳиятига ***рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни*** сингдирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек, «Авесто»нинг «Яшт»ларида танбаллиги, бефарқлиги, маъсулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, уқувсизлиги, билимини ва малакасини такомиллаштирмаслиги оқибатида ёшлар зеҳнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ёшларнинг ақлини занглатадиган, ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-

эътиқодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган «ёмон устозлар» қаттиқ қораланади.

Зардуштнинг Олий Тангри Аҳура-Мазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: «Ношуд ёмон муаллим таълим олувчилар яъни ёшлар қалбидан ҳунармандчиликни йўқотар экан, эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра».

Абу Наср Форобий (873-930) устознинг жамиятда тутган ўрнига тўхталиб, қуйидаги талабларни қўяди: "...устоз шогирдларига қаттиқ зулм ҳам, ҳаддан ташқари кўнгилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки ортиқча зулм, шогирд дилида устозга нисбатан нафрат уйғотади, борди-ю устоз жуда ҳам юмшоқ кўнгилли бўлса, шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан севиб қолади. Шунинг учун ўқитувчи болаларнинг феъл-атворига қараб таълим-тарбиянинг "қаттиқ" ёки "юмшоқ" усулларидан фойдаланиши мумкин".

Абу Али ибн Сино (980-1037) таълим берувчи устознинг шахсияти ва интеллектуал салоҳиятига қуйидаги талабларни қўяди:

1. Талаба билан муомалада таълим берувчи ниҳоятда босиқ ва жиддий бўлмоғи лозим;

2. Талабаларга берилаётган билимларни таълим олувчилар томонидан ўзлаштирилишини мунтазам равишда назорат қилиб бориши керак.

3. Талабаларни зериктириб қўймаслик мақсадида таълим беришда мавзуга мос турли хил метод ва шакллардан фойдаланиш лозим.

4. Таълим берувчи ўз талаблари хотираси, зеҳни ва улар асосида берилаётган билимларни қай даражада қабул қила олаётганлиги ҳақида доимий тасаввурга эга бўлиши зарур.

5. Таълим берувчи ўз талабаларини ўзи таълим бераётган фанга қизиқтира олсин, энг аввало, улардаги фанни ўрганишга нисбатан майл ва қизиқишни уйғота олиш даражасида бўлиши лозим.

6. Таълим берувчи ўзи таълим бераётган мавзу (фан) бўйича мустаҳкам эсда сақлаб қолиш лозим бўлган материалларга эътиборни қарата олсин ва

булардан таълим беришнинг кейинги босқичида янги билимларни эгаллашда фойдаланишни ҳам эътиборга олсин.

7. Таълим берувчи талабаларга таълим беришда маълумотларни тушунарли қилиб етказа олсин, шунингдек, таълимда талабаларнинг ёши ва уларнинг ақлий даражаси ҳамда фикрлаш доираси кенглиги эътиборга олиниши лозим.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам таълим жараёнида устознинг ролига алоҳида аҳамият беради:

– таълим берувчи илм-маърифатли ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлиши лозим;

– талабаларнинг билим олишида уларнинг илмларни эгаллашига тушуниб ҳаракат қилишини, яъни ижодий интилишига ва қизиқишига эътибор доимо таълим берувчининг диққат марказида бўлмоғи лозим.

Унсурул Маолий Кайковус (XI аср) “Қобуснома” асарида муддарисларнинг билимли ва ахлоқли эканлигининг биринчи белгиси, унинг сухандонлигида деб билади ва “Ҳамма қобилиятлардан энг яхшиси нутқ қобилиятидир”, дейди. У ота-онанинг ва муаллимларнинг болага муомала маданиятига тўхталиб шундай дейди: “...Ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун (болани урсалар, сен (ота) шафқат кўргазгил, майли урсунлар, недимким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ билан ўрганур ва ўз ихтиёри билан урганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг билан урмагил, муаллимларнинг таёғи билан қўрқитгил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендан ўғлингнинг кўнглидагина қолмасун”.

Бурхониддин Зарнуджи (XII аср) “Ўқувчига таълим йўлида қўлланма” номли асарида ахлоқ-одоб хислатларини эгаллаши хусусида фикр юритади:

– таълим берувчи ўрганиш учун фанлар орасидан энг муҳимларини танлаши, таълим олувчилар нимага қизиқиши, нимага ўрганмоқчи эканлигини ва келгусида ҳаётда қайсисига эҳтиёж туғилишини ҳисобга олиши лозим;

– ёшларга таълим беришга энг аввало билимли, олижаноб муаллим танлаш керак;

– ҳар бир таълим олувчи мурувватпешалик фазилатларини эгаллашга интилиши зарур;

– таълим олувчи муаллимдан, ўрганаётган фанидан, танланган касбидан тўла қаноат ҳосил қилиши лозим;

– таълим олувчининг муаллимга, устозига ҳурмати – ундан олдин юрмаслик, унинг ўрнига бориб ўтирмаслик, машғулотлар пайтида унга яқинроқ жойда ўлтиришида билинади.[1]

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (XIII аср) “Гулистон” асарида ўз даври мударрис (ўқитувчи)ларини турли тоифага бўлиб, қаттиққўл ўқитувчиларни: “...башараси тиришган, тили заҳар, ёмон хулқли, талабаларни ранжитадиган, гадой табиатлик, очкўз, уни кўриши билан шогирдларининг кайфияти учар” шогирдлар ундан билим ва тарбия ололмайдилар. Яна бир тоифадаги ўқитувчилар “...содда, яхши ва юмшоқ кўнгиллиодам. Унар-унмасга сўзламас эди ва болаларни (таълим олувчиларни) ранжитадиган сўзлар оғзидан чиқмас эди. Унинг фариштадек ахлоқлилиги ва меҳрибонлигини кўрган болалар шогирдлар, мураббийни менсимай қўйдилар. Унинг юмшоқ табиатлик эканлигини билишиб, илмни ҳам ўрганмадилар. Алқисса болалар ўйин ва тўпалонга берилиб вақтни бекорга ўтказдилар.

Байт: Устод муаллим бўлса беозор,
Гўдак эли бозорда харсанг ўйнар.

Ёки: Агарда муаллим бўлса беозор,
Болалар синфни қилишар бозор.
Кумуш ул тахтага зардин битиб ёд:
“Ота меҳридин афзал жабри устод”.[2]

Абу Носир Тусий (XIV) “Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида” номли асарида устозлар ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Мураббий мунозараларни тўғри олиб бориш, рад этиб бўлмайдиган даражада исбот қилиши, ўз фикрларини тўғрилигига ишониши, нутқи мутлақо соф ва равон бўлиши лозим.

[1] Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995, 206-209-бетлар.
[2] Саъдий. “Гулистон”. – Т.: 1968. 146-159-бетлар.

Мураббий нутқи ҳеч қачон заҳархандали, қўпол ва қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўзини тута олмаслиги дарсни бузади”.

Абдураҳмон Жомий (1414-1492) “Искандар хиродномаси” асарида устоз-муаллимлар ҳақида шундай деб ёзади: “Муаллим ақлли, адолатли, ўзида барча юксак фазилатларни мужассамлаштирган бўлиши керак. Ўзини номуносиб тутган мураббий ҳеч вақт болаларга билим бера олмайди”. У муаллимнинг жамиятдаги ўрнини қуйидаги байтида баён қилади:

Устод, муаллимсиз қолганда замон,
Нодонликдан қора бўлурди жаҳон.

Алишер Навоий (1441-1501) ҳар бир инсон ўзига таълим-тарбия берган устозини, ўқитувчисини умрбод ҳурмат қилиши ва уни эъзозлаши керак, дейди:

Ҳақ йўлинда ким сенга, бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо, анниг ҳаққин юз ганж ила.

Буюк аллома ўзининг “Маҳбуб-ул қулуб” асарида мадрасаларда таълим-тарбия билан шуғулланувчи муддарисларга жиддий талабларни қўяди: “Муддарис керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргазмаса ва олғирлик учун гап-сўз ва ғавғо юргизмаса, нодонликдан салласи катта ва печи узун бўлмаса, гердайиш учун мадраса айвони унга бош ўрин бўлмаса, ярамасликлардан қўрқса ва нопокликдан қочса... наинки, ўзини олим билиб, неча нодонга турли хил фисқ ишларни қилиш мумкин, балки ҳалол деса, қилмас ишларни қилмоқ ундан содир бўлса ва қилар ишларни қилмаслик унга қоида ва одат бўлиб қолса, бу муддарис эмас, ёмон одатни тарқатгувчидир”.

Демак, мударрис билимли, фозил ва донишманд бўлиши, инсоний фазилатларнинг энг яхшисини ўзида мужассамлаштирган, олижаноб ва катарин бўлиши, ҳар қандай ярамас ишлардан холи ва пок бўлиши, ўз хулқи ва одоби билан бошқаларга намуна бўлиши лозим.

Буюк мутафаккир ўқитувчи меҳнатини энг мураккаб ва машаққатли иш эканлигини холисона баҳолайди: “Унинг иши одам қўлидан келмас, одам эмас, балки дев ҳам қила билмас. Бир кучли киши бир ёш болани сақлашдан ожизлик

қиларди. У эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади, кўркин бунга нима етсин. Шуниси ҳам борким, у тўдада фаҳм-фаросати озлар ҳам бўлади, ундай кишига юзларча машаққат қилса қандай бўлади. Ҳар қандай бўлса ҳам, ёш болаларда унинг ҳаққи кўпдир. Агар шогирд подшоҳликка эришса унга (муаллимга) қуллуқ қилса арзийдир".

Камолиддин Ҳусайн Кошифий (1440-1505) "Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати" асарида устоз-шогирд муносабатларига устозлик шартларига тўхталиб: "Билгилким ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмайди ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмайди. Кимки, устозсиз иш бошлаган бўлса, иши ва амали самара қозонмайди, устознинг этагини тутиб шод бўл, бир муддат устозга хизмат қилгинда, сўнгра ўзинг устоз бўл. ...Агар устоз тарбиясини олган комил инсон ким деб сўрасалар, у пок мазҳабли ўз айбини кўрадиган, доно ва тизимли кишидир деб айтгил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди".

Аллома "Ахлоқи Муҳсиний" асарида ёшлар тарбияси билан шуғулланувчи устоз-муаллимлар доно, билимли, шинисухан, адолатли бўлиши зарур, деб ҳисоблайди: "Мураббий болага (таълим олувчига) насиҳат ва таълим беришда лутф ва одоб қоидаларига риоя қилиши даркор. Жамоатчилик жойларида унга панд бериш ярамайди, балки хилват жойда болага гапириш зарур. Агар (мураббий) насиҳат беришнинг фурсати келганини билса, унга мулойимлик билан мурожаат қилиши лозим, чунки бизнинг замонамизда мулойим ва хушфеъл бўлиш мақсадга мувофиқдир".[1]

Европа мамлакатларида XVI-XX асрда яшаган педагог олимлари ўқитувчининг касбий фаолияти ва маҳорати ҳамда ахлоқий фазилатлари ҳақида ўз қарашларини баён этганлар, педагогик таълимот яратганлар.

Чех педагоги **Ян Амос Коменский** (1592-1670) ўз даврида ўқитувчилик "...ер юзидаги ҳар қандай касбдан кўра юқорироқ турадиган жуда фахрли касб" деб таъкидлаган эди.

[1] Педагогика тарихидан хрестоматия. – Т.: "Ўқитувчи", 1993, 31-60-бетлар; Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: "Ўқитувчи", 1995, 101-253-бетлар.

Швейцариялик педагог **Иоганн Генрих Песталоцци** (1746-1827) ўқитувчининг касбий сифатларига баҳо бериш билан бирга, асосан, унинг болаларни севиши, юксак ахлоқи, билимдонлиги, иқтидори, қобилияти кабиларга тўхталиб ўтади.

Атоқли немис педагоги **Фридрих Вильгельм Адольф Дистервег** (1790-1866) ўқитувчининг таълимдаги ролига баҳо бериб, у ўз фаолиятини чуқур билиб, педагогик маҳоратини ошириб бориши таълим олувчиларни қалбдан ёқтириши натижасида юзага келади деб уқтиради. Ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг индивидуал хусусиятларини, қобилиятини, фаолиятини мукаммал билиши учун муайян даражада психологик билимларга ҳам эга бўлиши кераклигини таъкидлаб ўтган.

Таниқли рус педагоги **Константин Дмитриевич Ушинский** (1824-1870) ўқитувчини касбий фаолиятига юксак баҳо бериб, унинг машаққатли меҳнатини таърифлаб шундай дейди: “Ҳали етилмаган ва фикри хаёли тарқоқ бўлган ўттиз ёки қирқта ўқувчининг онгини бутун дарс давомида машғул қилиб туриш учун ўқитувчи ўз сўзлари ва берган масалалари тўғрисида кўп бош қотириши, сердиққат бўлиши керак. Мана шу сабабдан билими бўлган ҳар бир киши ўқитувчи бўлишга лаёқатли бўлавермайди. Жамият томонидан ҳамма вақт ҳам етарлича таъриф қилинмайдиган бу вазифани инсоф билан адо қилмоқ учун зарур матонат ва маҳорат талаб қилинади”.

Буюк рус адиби **Лев Николаевич Толстой** (1828-1910) ўқитувчи фаолияти ва фазилатини қуйидагича таъкидлайди: “...агар ўқитувчи фақат ишига ҳавас қўйган бўлса, у яхши ўқитувчи бўлади. Агар ўқитувчи болага фақат отаси ва онаси каби ҳавас қўйган бўлса, у олдинги ўқитувчидан яхшироқ бўлади. Борди-ю, иккала хислатни ҳам мужассамлаштирса у ҳолда у мукаммал ва маҳоратли ўқитувчи бўлади”.

Таниқли рус педагоги **Антон Семенович Макаренко** (1888-1939) ўз асарларида ўқитувчининг касбий фаолияти ва фазилати ҳақида қуйидаги фикрларни баён қилган: “Педагог дарсда маълум бир ўзига хос ролни ўйнамаслиги мумкин эмас. Синф саҳнасида роль ўйнашни билмайдиган

ўқитувчи касбий фаолият олиб боролмайди. У маълум маънода актёр. Бизнинг хулқ-атворимиз, феълимиз, характеримиз биз учун педагогик қурол бўлиши ҳам асло мумкин эмас. Болаларни қалб ва кўнгил азоблари билан, ҳижронли ҳис-туйғуларимиз ёрдамида тарбиялашга умуман йўл қўйиб бўлмайди. Ахир биз инсонмиз. Ҳар қандай бошқа касб эгаларида кўнгил заҳматисизиш битириш мумкин бўлса, педагог ҳам кўнгил азобисиз фаолият олиб бориши лозим бўлади. Ўқувчига баъзан мулоқотда кўнгил азобини намойиш этишга тўғри келади. Бунинг учун педагог саҳнадаги актёрдек ижобий роль ўйнашни ҳам билиши керак. Тасодифий педагогик вазиятларда ўқитувчи ғазабланганда, қувонганда, хафа бўлганида, тушкун бир аҳволга тушганида ички ҳис-туйғуларини бир ҳолатдан бошқа ҳолатга, бир шаклдан бошқа шаклга актёрларга хос иқтидор билан ўтказишни ҳам билиши керак. Бу саҳнадаги ўйин ўлик бир ҳолат ёки техника эмас, балки қалбингиздаги яширин ҳис-туйғуларингизни, меҳрингизни намоён этувчи ҳақиқий жараёндир.

Тарбиячи ташкил этишни, юришни, ҳазиллашишни, қувноқ ва жаҳлдор бўлишни билиши лозим, у ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати, юриш-туриши, кийиниши болаларни тарбияласин”.[1]

Шундай қилиб, Шарқ мутафаккирлари ва Европа педагог олимлари ўз асарларида ўқитувчилик касби, шу касб эгасининг бир қатор муҳим фазилатлари ва педагог маҳоратини такомиллаштириш ҳақида фикр юритганлар. Шуни таъкидлаш жоизки, Шарқ мутафаккирлари ва Ғарб педагог олимлари томонидан ўқитувчининг касбий фазилати, таълим жараёнидаги фаолияти ва дарсга тайёрланиши ҳақидаги кўпгина мулоҳазалари ҳозирги кунгача, ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Демак, миллати ва келиб чиқишидан қатъий назар аждодлар ғоясини такомиллаштириш эвазига таълим назариясини юксак босқичларга кўтариш мумкин.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида (1997 йил 29 августда) қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да чуқур билимга эга бўлган, замонавий ўқитувчи-кадрлар

[1] А.Ҳолиқов. Педагогик маҳорат. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA ”, 2009, 34-38-бетлар.

тараққиётимизнинг муҳим омили сифатида таъкидланади. Шу сабабли, ҳозирги нисбатан шароитда жамиятнинг ўқитувчи-кадрларга ва таълим жараёнини ташкил этиш, бошқаришга қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда.

Ҳар қандай таълим муассасасида таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқаришда ўқувчи-талабаларнинг фаолияти ўқитувчининг бевосита раҳбарлиги остида кечади. Шундай экан, ўқитувчи томонидан таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Лойиҳалаш ёки режалаштириш;
2. Ташкил этиш;
3. Ўқув ҳаракатлари;
4. Натижаларни баҳолаш ва таҳлил қилиш.

Ўқитувчи фаолиятида **лойиҳалаш**, яъни **режалаштириш** босқичида календар-тематик ёки дарсларнинг режаларини тузиш билан якунланади. Режалар, режа-конспектлар ёки конспектларни тузиш учун узоқ, жиддий ижодий фаолият лозим бўлади. ўқитувчи мустақил равишда ўқувчи-талабаларнинг тайёргарликлари даражасини, уларнинг ўқув имкониятларини ўрганиб чиқиши, ўқув материали мазмунини танлаб олиши, дарс олиб бориш шакли ва методини ишлаб чиқиши керак.

Дарс ўтиш фаолиятини **ташкил этиш** учун ўқитувчи ўқувчи-талабалар олдига ўрганилган мавзу асосида ўқув масалаларини қўйиши ва уни бажариши учун имкониятлар яратиши лозим. Бунда ўқувчи-талабаларнинг фаолияти билим олишдан иборат бўлади. Билим олиш борлиқни идрок этиш, ўрганиш, машқ қилиш ва муайян тажрибалар асосида хулқ-атвор ва кўникма ҳамда малакаларнинг мустаҳкамланиб бориши, мавжуд билимларнинг такомиллашиб бориши жараёнидир. Билим олишнинг ушбу кампоненти таълимий характерга эга бўлган фаолият натижасида рағбатни ҳис этиш, эҳтиёжнинг юзага келишидир.

Билим олишнинг яна бир кампоненти **ўқув ҳаракатлари** бўлиб, улар белгиланган мақсадга биноан амалга оширилади. Ўқув ҳаракатлари таълим

жараёнини ташкил этишнинг барча босқичларида намоён бўлади. Ҳаракатлар **ташқи** (кузатиладиган) ва **ички** (кузатилмайдиган) кўринишда бўлади.

Ташқи ўқув ҳаракатларига предметли ҳаракатлар (ёзиш, расм чизиш, тажрибалар ўтказиш); перцептив ҳаракатлар (тинглаш, фикрлаш, кузатиш, сезиш) ҳамда нутқдан фойдаланиш киради.

Ички, яъни мнемоник (юнонча "mnemonikoñ – эслаб қолиш маданияти) ҳаракатларга материални эслаб қолиш, уни тартибга солиш ва ташкил этиш, тасаввур ва фикрлаш ҳаракатлари киради.

Натижаларни баҳолаш ва таҳлил этиш ўқув ҳаракатларининг ажралмас қисмлари ҳисобланади. Таълим жараёнида ўқувчи-талабалар ўзини назорат қилиш, ўзини баҳолаш ва ўзини таҳлил қилишни амалга ошириш ўқитувчининг ўргатувчи ҳаракатлари асосида шаклланади. Бу ҳаракатларни шакллантириш ўқувчи-талабаларни ўз тенгдошлари фаолиятини кузатишга жалб этиш, ўзаро назоратни ташкил этиш, ўрнатилган мезонлар асосида ўз фаолияти натижаларини ўзаро баҳолаш ва таҳлил қилишга ёрдам беради.[1]

Ўқитувчининг таълим жараёнидаги фаолияти ва дарснинг самарадорлиги унинг самарали ташкил этилганлигига боғлиқдир. Яхши режалаштирилмаган етарлича ўйлаб чиқилмаган, шошилинч лойиҳаланган, ўқувчи-талабалар имкониятлари уйғунлашмаган дарс сифатли бўла олмайди. Энг юқори якуний натижага эришишни таъминловчи таълим-тарбиявий жараённи ташкил этувчи тадбирларни ишлаб чиқиш дарс самарадорлигини таъминлайди. ***"Дарс самарадорлиги"*** деганда икки таркибий қисмни кўриш мумкин, булар: ***дарсга тайёргарлик кўриш ва дарсни ўтиш маҳоратидан иборат.***

Дарсга тайёрланиш – ***бу бутун бир тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш, айни пайтда пировард натижани таъминлайдиган ўқув-тарбия жараёнини танлашдир.***

Ўқитувчининг маълум бир фан асосида дарсга тайёргарлик кўришида қуйидаги уч босқич муҳим аҳамиятга эга: ***аниқлаш, яъни ташхислаш, олдиндан айтиб бериш, яъни башоратлаш; лойиҳалаш, яъни***

[1] А.Ҳолиқов. Педагогик маҳорат. – Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009, 171-172-бетлар.

режалаштириш. Бу ўринда ўқитувчининг материални яхши билиши, ўз фани доирасида эркин фикрлай олиши кўзда тутилади. У ўз шахсий мавзуга оид папкасини ёки ўқув комплексини (мажмуасини) юритиб, унга ўзи дарс ўтадиган фан соҳасидаги энг янги маълумотларни тўплайди, муаммоли масала ва топшириқларни, тест материалларини жамлайди. Умуман, муваффақиятли дарс ўтиш учун ўқитувчи амалий ва ўқув материалини ишонч билан пухта эгаллаган бўлиши зарур.

Дарсга пухта тайёргарлик кўриш ишлари ўқув ахборотларини синф ёки гуруҳ ўқувчи-талабалари имкониятларига, юқори самара берадиган билиш меҳнати ва жамоа ҳамкорлигини ташкил этишда қулай шарт-шароит (шакл)ни баҳолаш ва танлашга ***"мослашишга"*** олиб келади. Дарс беришнинг оқилона шаклини танлаш учун ўқув машғулотини қатъий равишда режалаштириш зарур.

Унинг асосида дарсни тайёрлаш алгоритми (қоидалар мажмуйи), барча муҳим омиллар ва ҳолатларни ҳисобга олишни кафолатлайдиган изчил тадбирлар бўлиши зарур.

Дарсга тайёрланиш алгоритми, яъни қоидалар мажмуйини амалга ошириш муайян шарт-шароитларни **аниқлаш, яъни ташхислаш** билан бошланади. **Аниқлаш (*диагностика ёки ташҳислаш*)** бу таълим-тарбиявий ишларни лойиҳалаш муносабати билан дарс ўтишдаги барча вазиятларни ***"очиб"*** бериш билан – ўқувчи-талабаларнинг имконияти, уларнинг фаолияти ва хулқ-атвори мотивлари, ўқитиш даражаси талаб қиладиган эҳтиёжлар ва иштиёқлари, қизиқиш ва қобилиятлари, ўқув материалининг хусусияти, унинг амалий аҳамияти, дарснинг тузилиши, шунингдек, ўқув жараёнида бутун вақтни қандай сарфланишини – таянч билимларни такрорлаш (фаоллаштириш)га, янги ахборотларни ўзлаштиришга, мустаҳкамлаш ва системалаштиришга, билим, малакани текшириш ва хатоларни тўғрилашга кетган вақтни чуқур таҳлил этиш билан ифодаланади. Ушбу босқич машғулотлар самарадорлигини белгиловчи омилларнинг таъсирини ёркин тасаввур этиладиган дарснинг диагностик картасини вужудга келтириш билан якунланади.

Демак, дарсга тайёрланишни ташхислашда ўқитувчи дидактик жараён кечадиган барча шарт-шароитларни ойдинлаштиради, унинг мақсад ва натижаларини белгилайди. Ўқитувчининг ташхислашида ўқувчи-талабаларнинг билимларни ўзлаштириш имкониятлари, уларнинг фаолиятлари ва хулқлари, мотивлари, талаб ва лаёқатлари, қизиқиш ва қобилиятлари, билимдонлик даражаси, билим, кўникма ва малакаларни назорат қилиш ҳамда тузатиш каби ҳолатлар намоён бўлади.

Олдиндан айтиб бериш (башоратлаш) бўлажак дарсни ўтишдаги турли вариантларни баҳолаш ва қабул қилинган мезонларга мувофиқ дарсни ташкил этишнинг энг маъқул вариантини танлашга қаратилган. Олдиндан айтиб беришнинг замонавий технологияси дарс самарадорлиги миқдорий кўрсаткичларини қуйидаги йўллар билан чиқаришга ёрдам беради. Дарснинг асл мақсади бўлган билим (кўникма ва малакалар) ҳажмини шакллантириш 100% деб қабул қилинади. Унга тўсқинлик қилувчи омиллар, табиий равишда бу кўрсаткични пасайтиради, йўқотишлар катталиги (у махсус методика орқали аниқланади) ва у идеал натижада чегириб ташланади, шундай қилиб, педагог ўйлаган (схема) шакл бўйича дарс самарадорлигининг эришиши мумкин бўлган аниқ кўрсаткичи аниқланади. Агарда бу кўрсаткич ўқитувчини қониқтирадиган бўлса, у дарсга тайёрланишнинг якунловчи босқичини режалаштиришга ўтади. Қониқтирмаса – ўзгартириш мумкин бўлган омиллар воситасида дарсни ташкил этишнинг янада мукаммал (схемаси) шаклини излашга мажбур бўлади.

“Лойиҳалаш” атамаси педагогика назариясига техника соҳасидан кириб келган бўлиб, **режа тузиш** маъносини англатади. **Лойиҳалаш (*режалаштириш*)** – дарсга тайёланишнинг якунловчи босқичи бўлиб, ўқувчи-талабалар билиш фаолиятини бошқариш дастурини тузиш билан тугайди. Бошқариш дастури бу – қисқа ва аниқ, эркин тузилган ҳужжат бўлиб, унда ўқитувчи таълим жараёнини бошқаришнинг ўзи учун зарур ўринларини қайд қилади, кимдан ва қачон сўраш, қаердан муаммони юзага келтириш, машғулотнинг кейинги босқичига қандай ўтиш кераклиги, олдиндан кўзланган қийинчиликлар пайдо бўлганда таълим жараёнини қандай шакл қайта қуриш

яъни ўзгартиришни белгилаб олишга имкон берувчи фаолиятдир. Бошқариш дастури дарснинг анъанавий режасида бошқариш таъсирини аниқ, равшан белгилаш билан фарқ қилади. Бунда бошқарув қанчалик ўйлаб, синчковлик билан амалга оширилса, натижада юқори самарадорликка эришилади.

Ўқитувчининг биринчи вазифаси лойиҳалашни шакллантириш давриданоқ пайдо бўлади ва у маълум ўқув мақсадини кўзда тутади. Маълумки, ўқув мақсадлари педагогик фаолиятда муҳим омил, бу жараён иштирокчиларини маълум маънода ҳамкорликдан умумий натижага чорлайди ва йўналтиради (9-шаклга қаранг).

9-шакл

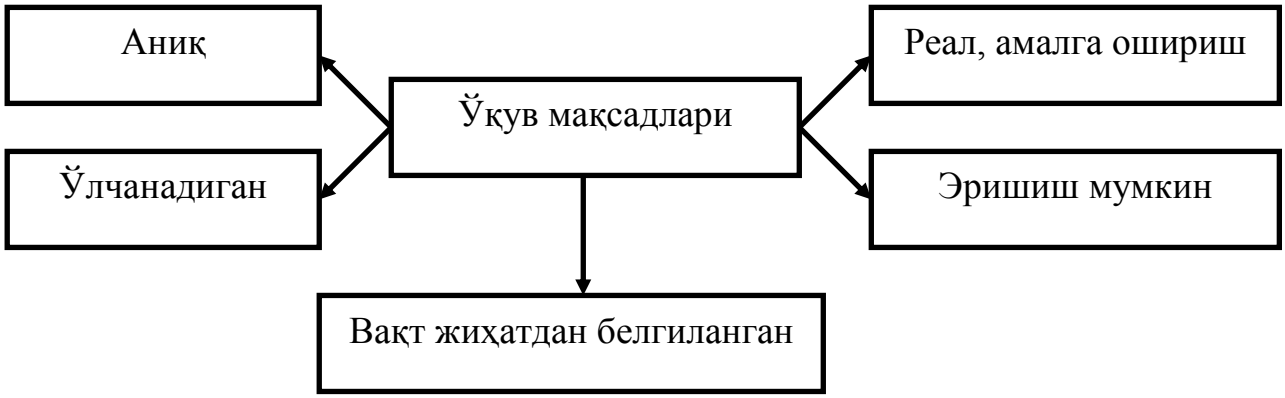

Ўқув мақсадларига эришиш учун тавсия этиладиган омиллар

Тушунтириш	Фарқлаш	Кўрсатиш	Режа тузиш
Аниқлаш	Ишлаб чиқиш	Ташхис қўйиш	Соддалаштириш
Бажариш	Шакллантириш	Ёзиш	Қуриш
Исботлаш	Чизиш	Мувофиқлаштириш	Амалда кўрсатиш
Санаб бериш	Ўқиб бериш	Тақдим этиш	Тақлид қилиш
Баҳолаш	Ҳисоблаш	Тавсия бериш	Синтез қилиш
Намойиш қилиш	Йиғиш	Такомиллаштириш	Топиш
Ташкил этиш	Жадвал тузиш	Маслахат бериш	Ривожлантириш
Тузатиш	Таққослаш	Танлаш	Белгилаш
Кўрсатма бериш	Хулоса чиқариш	Ҳамкорлик қилиш	Гуруҳлаш
Фойдаланиш	Тайёрлаш	Жойлаштириш	Якунлаш
Ечимини топиш	Ҳисобот ёзиш	Муҳокама қилиш	Бўлиш
Муаммони ечиш	Ахборот бериш	Буюртма бериш	Қайта кўриш
Таҳлил қилиш	Текшириш	Ҳимоя қилиш	Таҳрирлаш
Тизимлаштириш	Таснифлаш	Ўлчаш	Ёритиб бериш

Бошқариш жараёнининг моҳияти иштирокчилар хатти-ҳаракатларини ўқув мақсадига эришиш йўлида мувофиқлаштириш минимум фарқларга йўл қўйган ҳолда максимал натижага эришишдан иборат. Таълим жараёнини бошқариш, энг аввало, ўқувчи-талабаларнинг билимларига асосланади: уларнинг тайёргарлик даражаси, имкониятлари, тарбияланганлиги, ривожланишга ташхислаш асосида эришилади. Ўқувчи-талабаларнинг жисмоний ўзига хос жиҳатлари ва руҳий ривожланганлиги уларнинг ақлий ва ахлоқий тарбияланганлик даражаси, яшаш шарт-шароитлари кабиларни билмасдан туриб, тўғри мақсад қўйиб ҳам, унга эришиш воситаларини танлаб ҳам бўлмайди.

Ташхислаш, башорат этиш, лойиҳалаш, ривожлантириш ҳар қандай таълим-тарбия ишида ўқитувчининг тайёргарлик кўриш босқичидаги асосий вазифалар.

Таълим-тарбиявий жараённинг иккинчи босқичида ўқитувчи ташкилотчилик, ахборотчилик, назоратчилик, баҳоловчилик ва ўзгартиришлар киритувчилик вазифаларини бажаради.

Учинчи босқичда йиғилган ахборотлар ўқитувчининг истиқболдаги фаолиятини режалаштириш, такомиллаштириш, мақбуллаштириш учун асос бўлади (10-шаклга қаранг).

10-шакл

Бошқариш жараёнининг моҳияти

Босқичлар	Фаолият натижалари	Вазифалари
Тайёргарлик кўриш ↓ Амалга ошириш ↓ Якунлаш	Мақсадни белгилаш ↓ Ташхислаш ↓ Башорат этиш ↓ Лойиҳалаштириш ↓ Ахборотларни йиғиш ↓ Ташкил этиш ↓ Амалга ошириш ↓ Натижаларни назорат қилиш ва баҳолаш	– мақсадни белгилаб олиш; – ташхислаш; – башорат этиш; – лойиҳалаштириш; – режалаштириш; – ахборотлар йиғиш; – ташкил этиш; – баҳолаш; – назорат қилиш; – ўзгартиришлар киритиш; – аналитик таҳлил этиш.

Педагогик лойиҳалаштириш ўқитувчининг касбий фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, у ташкилотчилик, билиш, мулоқот ва бошқа вазифалар билан боғлиқ. Лойиҳалаштириш вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

11-шакл

Педагогик лоийҳалаштириш таълим-тарбия жараёнининг барча таркибий компонентларидан, шу жумладан, ўқитувчининг интеллектуал имкониятларидан оқилона фойдаланишга имкон беради. Педагогика назарияси педагогик лоийҳалшатиришнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Умуман, таълим жараёни марказида унинг иштирокчилари, мақсад, вазифалари, мазмуни, методлари, ташкил этиш шакллари, воситалари яхлит ҳолда мужассамлаштирилиб, у иштирокчиларнинг бевосита ўзаро боғлиқ таъсири натижасида таҳсил олувчиларни ривожлантириш мақсадида лойиҳалаш (режалаш)тирилади.

Ўқитувчининг ўз фани юзасидан умумий тайёргарлиги ҳар бир ўқув йили олдидан ва йиллар давомида олиб борилади. Бу тайёргарлик: а) ўқиш йили бошланишига қадар маълум фан асосида ўзи дарс олиб борадиган синфлар ёки гуруҳлар ўқув режаси дастурини синчиклаб таҳлил қилиб чиқишдан; б) ўқитадиган фани бўйича умуман ва алоҳида мавзуларга оид дарслик, ўқув материаллари, илмий-оммабоп адабиётларни ўрганиб чиқишдан; в) ўқитадиган фан ва умуман таълим-тарбия масалаларига оид методик адабиётлар билан танишиб чиқишдан; г) шу фан бўйича ва умуман алоҳида мавзулар бўйича янги нашр этилган тасвирий кўргазма материаллари,

шунингдек, янгидан жорий қилинган ўқув-тажриба асбоб-ускуна ва аппаратларини ўрганиш ва таҳлил қилиб чиқишдан иборат.

Ўқитувчининг кундалик дарсга тайёргарлиги қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) синфлар ёки гуруҳлар ўқув дастурида кўрсатилган мавзунинг мазмуни ўқувчи-талабаларни қай даражада билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришни талаб қилишини аниқлаш;

б) мавжуд дарслик ёки адабиётлар, шунингдек, кўргазмали ўқув материаллари ўқув дастури талабига қанчалик жавоб бера олишини ўрганиб, амалда қўлланиб келинаётган дарслик, машқ ва масалалар, тестлар, интеллектуал тренинглар тўпламининг параграфлари, бўлимлари ва қисмларига фан-техника тараққиёти ва ўқув дастури талабига кўра қандай тузатиш, ўзгартириш ва тўлдиришлар киритиш лозимлигини белгилаш;

в) ўтилажак дарсга материаллар киритиш лозимлигини белгилаш;

г) ўтилажак дарсга материаллар танлаш, ўқувчи-талабаларнинг амалий машқ қилишлари учун мисол ва масалалар тайёрлаш, мавзу юзасидан хулоса чиқариш, қонун-қоидаларнинг таърифини белгилаш. Ўқувчи-талабаларнинг мустақил таълими учун вазифалар тайёрлаш,;

д) ўтиладиган мавзуга оид кўргазмали ва тажриба асбоб-ускуналарини аниқлаш;

е) машғулот қандай дарс типи структураси ва ўқитиш методи билан олиб борилишини белгилаш. Бунда ўтилган мавзунинг ҳозирги мавзуга боғланиши ва кейинги мавзулар учун замин тайёрланиши, шунингдек, синф ёки гуруҳдаги айрим ўқувчи-талабалар билан олиб бориладиган индивидуал иш шакли назарда тутилиши;

ё) ўтилаётган дарснинг атрофлича пухта ишланган режасини тузиш.

Ўқитувчининг ўз дарсини таҳлил қилиши. Ўқитувчи ўз фаолиятини ҳамкасблари таҳлил қила олганидек, ўз дарсини таҳлил қилиши зарур. Бусиз ўқитувчилик касбида ривожланишга эришиб бўлмайди. Хўш, ўқитувчининг ўз

дарсини таҳлил қилишнинг ўзи нималардан иборат? У қандай таълим принципларига асосланади?

Бизнингча, таълим жараёнида ўқитувчи ўзининг педагогик фаолияти, яъни дарсини, таҳлил қилганда, унинг барча таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш, уларнинг узвий боғлиқлигини чуқур тушуниш, ўқитувчи қўйган масалалар, уни ечиш йўллари ва кўзланган мақсадлар қанчалик уйғунлашиб кетишини ҳис этиши лозим. Бунда:

- биринчидан, биз ҳамкасбимиз дарсини ташқаридан кузатишимиз ва фаолиятини таҳлил қилишимиз;
- иккинчидан, ўзимиз учун алоҳида аҳамиятга молик бўлган ўз ҳаракатларимизни таҳлил қилишимиз керак.

Бундай таҳлил (анализ) йўлларини эгаллаш учун муайян босқичдаги ишларни бажармоқ зарур.

Биринчи босқич – педагогика фанининг янги ғоялари, педагогик фаолиятнинг тузилиши, унинг асосий таркиби, унинг бошқа фанлар билан ўзаро таъсири ва ўзаро алоқаси билан танишиш.

Иккинчи босқич – таҳлил, қайд этиш, рўйхатга олиш, хронометрлаш йўлларини ўрганиш.

Ўқитувчининг ўз педагогик фаолиятини таҳлил (анализ) қилиш шакли тузилиши қуйидагича:

Педагогик топшириқлар:

– Дарс (мавзу)га қандай аниқ вазифалар қўйилган: а) ривожлантирувчи; б) тарбияловчи; в) таълим берувчи.

– Улар қайси умумий вазифанинг бир қисми бўлиб ҳисобланади?

– Дарсда барча топшириқлар бажариладими?

– Дарс давомида вазифалар ўзгарадими? Ўзгарган бўлса, нима учун?

Педагогик восита ва усуллар:

– Мазкур синф ёки гуруҳни алоҳида ўқувчи-талабаларининг хусусиятлари эътиборга олиндими:

а) уларнинг ақлий ва психик ўсиш даражаси; б) потенциал имкониятлари; в) фанни билиш даражаси; г) ҳиссий ҳолатлар ва дарсга тайёргарлиги; д) қандай ҳисобга олинади? Агар ҳисобга олинмаган бўлса, нима учун?

Мазкур синф ёки гуруҳ билан ишлашга ўқитувчининг хоҳиши қандай эди? Дарсга тайёргарлик даражаси-чи?

– Дарсга тайёргарликда қандай усул ва йўллардан фойдаланилади? Дарсда вақт тақсимоти қандай бўлади? У мақсадга мувофиқми? Педагогик масалаларни ҳал қилиш учуе қўшимча материалдан фойдаланилдими? Қандай мақсадда?

– Мавзуга оид мажбурий материал қайта кўрилдими? Бу ижобий натижага олиб келдими? Агар олиб келмаган бўлса, нима учун? Дарсда кутилмаган вазиятлар юз бердими? Қандай? У қандай ҳал этилди?

ДАРСНИНГ УМУМИЙ БАҲОСИ (БАҲОЛАШ)

– Ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан ишлашдан қониқиш ҳосил қилдими?

– Ўқувчи-талабалар қандай ишлашди? Ижодий муҳит вужудга келтирилдими?

– Айрим ўқувчи-талабаларда ва бутун синф ёки гуруҳда қандай қийинчилик ва муаммолар пайдо бўлди? Режалаштирилган масалалардан нима амалга оширилди? Нима амалга оширилмади? Нима учун?

– Педагогик топшириқларни бажариш воситаларини тўғри (нотўғри) танлашда муваффақиятсиз (омадсиз)лик сабаб бўлдими? Улар қандай воситалар эди? Ёки бошқа сабаблар борми?

Келгусида ушбу дарс тажрибасини ҳисобга олса бўладими?

Оддий ўқитувчи ва устоз ўқитувчининг бирор масалага ёндашувларидаги фарққа эътибор қилинг-а! Масалан, қаршимизда икки параллел синф ёки гуруҳ турибди, уларнинг назарий тайёргарлиги ҳам, эмоционал етуклиги ҳам деярли бир хил воситалар ёрдамида бажариш мумкин. Афсуски, кўп ўқитувчилар худди шундай қилади. Бироқ тажрибали устоз-ўқитувчи бошқача йўл тутади. Бир синф ёки гуруҳда у воқеаларнинг ташқи таъсирига урғу беради, бошқа синф ва гуруҳда таълим жараёнлари кечиши мантиқига эътибор қилади.

Бирида дарс вақтини шундай тақсимлайдики, янги материални тушунтириш давомида мавзунинг асосий ўринларига диққатни алоҳида қаратиб, уни бир неча марта такрорлайди, иккинчисида эса дарс охирида қисқача баён этади, холос. Шу тарзда бир масалани икки хил кўринишда ҳал қилади.

Хулоса қилиб айтганда, замонавий ўқитувчи таълим жараёнида дарсга тайёргарлик кўриши натижаларини англаб етиши унинг педагогик фаолиятни амалга оширишини янада такомиллашган усулларини излаш ва уларни ўзлаштириш заруриятини таъминлайди. Таълим жараёнида ўқитувчи эришиши лозим бўлган ютуқлар кўп жиҳатдан ҳар бир дарсни пухта лойиҳалаштириш, режалаштириш, ташкил этиш, натижаларни баҳолаш ва таҳлил қилишига боғлиқдир.

4.5. ДАРС ЖАРАЁНИДА ТАЪЛИМ ВОСИТАЛАРИНИ ТАНЛАШ УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ДИДАКТИК ВАЗИФАЛАРИ

Таълим жараёнининг сифати ва самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан таълим воситалари билан қай даражада таъминланганлигига боғлиқдир.

Таълим жараёнини амалга оширишга ёрдам берувчи воситалар таълим воситалари деб аталади.

Умуман, таълим воситалари ўқувчи-талабалар учун таълим жараёнида атроф-муҳитни ва ўрганилаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини чуқур англашга ёрдам беради. Ўқитувчи учун, ахборот негизи сифатида, таълим жараёнини ташкил қилишда ва билимни назорат қилишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Таълим воситаларини фойдаланилиши жиҳатидан қуйидаги таркибий қисмларга ажратиш мумкин:

12-шакл. Таълим воситаларини танлаш.

Таълим берувчи учун воситалар: ўкув-методик қўлланмалар, методик тавсиялар, методик ишланмалар, ўқув дастурлари, дарс режаси, маъруза матни.

Таълим олувчи учун воситалар: дарсликлар, ўқув қўлланма, жадваллар, йўл-йўриқ хариталар, технологик хариталар, топшириқ варақалари ва ҳоказолар.

Дарс ўтказиш учун воситалар: плакатлар, моделлар, макетлар, жиҳозлар, аудиовизуал воситалар, техник воситалар, реал воситалар.

Баъзи ҳолларда таълим олувчи учун мўлжалланган таълим воситаси таълим берувчи учун ҳам, дарс ўтказиш учун ҳам талаб этилади. Танлаб

олинган метод, шакл ва воситалар бир-бирини тўлдириши керак. Бундан ташқари таълим воситаларини хусусиятларига кўра 3 турга ажратиш мумкин:

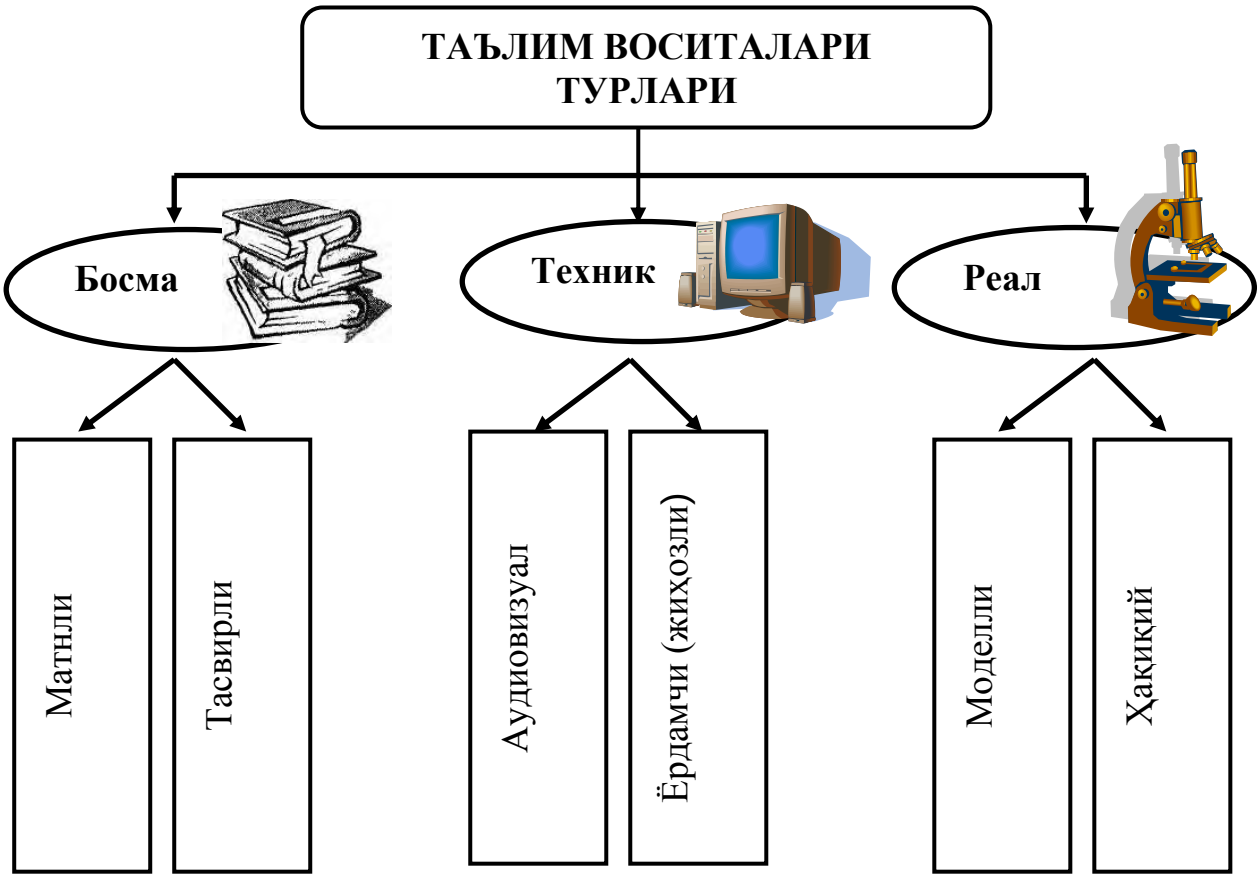

13-шакл. Таълим воситаларининг турлари.

Таълим воситаларини ўқув мақсадлари жиҳатдан визуаллаштириш воситаларининг турларини функцияси хусусиятларига кўра олти турга ажратиш мумкин (14-шакл).

14-шакл

Ўқув мақсадлари жиҳатидан визуаллаштириш воситаларининг функцияси ва турлари

Матн-визуал воситалар

Маълумот олиш ва маълумотларни қайта ишлаш учун:
- **Ўқув дастурлари**
- **Махсус адабиётлар: дарслик ва ўқув қўлланмалари маъруза матнлари**
- **Ўқув-дидактик материаллар, тарқатма материаллар**
- **Имтиҳон ва назорат варақалари**
- **Ксерокўчирма ўқув материаллари**

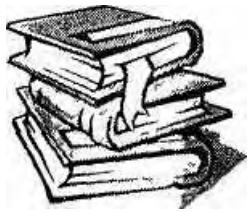

Тасвирли-визуал воситалар

Умумий тасаввурни вужудга келтириш учун:
- **Фотосуратлар ва тасвирлар**
- **Эскиз, чизма ва шакл (схема)лар**
- **Рамзий тасвирлар, режа-жадваллар, символлар, географик хариталар**
- **Диаграмма ва графикалар, плакатлар**

Аудио-визуал воситалар

Жараёнлар ва ишлаш механизмлари тўғрисида тасвир ва овоз орқали ҳақиқий тасаввурларни вужудга келтириш учун:
- **Видиофильмлар**
- **Фильмлар**
- **Диа-товушли маҳсулотлар, Power Point материаллари**
- **Компакт дисклар (CD-Rom), аудиокассеталар**
- **Электрон дарсликлар**

Ёрдамчи (жиҳозли)-визуал воситалар

Тасвир ва матнни ёзиш ҳамда сақлаш учун:
- **Доскалар (бўр доска, оқ доска, магнит доска)**
- **“пинборд” доскаси**
- **Видеопроектор, видеопроектор экрани**
- **Кодоскоп**
- **Компьютер**
- **Флипчарт**
- **Аудиомагнитафон, видеомагнитофон**
- **Телевизор, видео фильмлар, мультимедиа**

Моделли-визуал воситалар

Ўрганилаётган объектнинг модели орқали у ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун:
- **Моделлар**
- **Макетлар**
- **Тренажерлар**
- **Муляжлар**

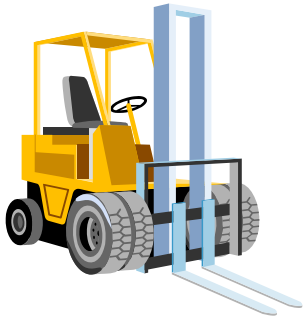

Ҳақиқий-визуал воситалар

Ўрганилаётган объектлар ҳақида ҳақиқий тасаввурни вужудга келтириш учун:
- **Асбоб-ускуналар, жиҳозлар, дастгоҳлар, машиналар, тракторлар**
- **Станоклар**
- **Ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар**
- **Хом ашёлар**

Назарий дарсларда таълим берувчилар асосан матнли ва ёрдамчи воситалардан мисол учун дарслик ва тарқатма материаллардан ва техник воситалардан фойдаланадилар.

Ўқитувчи амалий машғулотларда кўпроқ тасвирли ва реал воситалардан, яъни эскиз, чизмалар (шакллар), асбоб-ускуналардан фойдаланадилар.

Овоз ва товушли (аудио), шунингдек, тасвирий тасаввурларни шакллантирадиган аудиовизуал воситалар – жараёнлар ва вазифалар тўғрисидаги кенг қамровли реал тасаввурларни вужудга келтиради.

Ишлаб чиқариш соҳасига тегишли реал нарсалар, яъни ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар, хом ашёлар, асбоб-ускунлар, машиналар, тракторлар, станоклар ва бошқалар дарс жараёнида дидактик вазифага эга бўлса, ўқув воситаси сифатида қўлланиши мумкин.

Таълим жараёнида ёрдамчи, яъни техник воситалардан фойдаланиш жуда муҳим ўрин эгаллайди. Улар доска, флипчарт, пинборд доскаси, кодоскоп, видеопроектор кабилардир. Ушбу техник ёрдамида машғулотларни замонавий талабларга жавоб берадиган тарзда олиб бориш ҳамда таълим олувчиларнинг диққатини жалб этишда фойдаланиш мумкин. Техник воситалар маълумотларни визуаллаштиришга ёрдам бериб, керакли тасвир ва матнларни ёзиб олиш ва сақлаш имконини беради. Таълим берувчилар доска тасвирлари, флипсарт тасвирлари ва кодоскоп слайдлари каби визуал воситаларни ўзлари ишлаб чиқарадилар. Шу сабабли ўқитувчи техник воситалардан фойдаланиш қоидаларини билиши, уларнинг афзалликлари ва камчиликларини ҳисобга олиши лозим. Қуйида ***бўр доска, флипчарт, кодоскоп, пинборд доскаси ва видеопроектор*** каби техник воситалардан фойдаланиш бўйича йўл-йўриқлар беришга ҳаракат қиламиз.

Бўр доска назарий ва амалий (семинар) дарсларида энг кўп қўлланиладиган ўқув воситаси ҳисобланади.

Доскадан фойдаланишни аввал пухта режалаштириб олиш зарур. Бунинг учун ўтиладиган мавзу бўйича доскага ёзиладиган матн ва чизмалар тартиб билан режалаштирилиб, қоғозга хомаки варианти ишлаб чиқилади.

Доскадан фойдаланишнинг асосий қоидалари:

- барча ёрдамчи воситаларни олдиндан тайёрлаб қўйиш;
- доскага аниқ ва орфографик хатоларсиз ёзиш;
- матн ёки чизмалар оралиқларини бир хил тақсимлаш;
- рангли бўрларни дидактик талабларга мос келган ҳолатда ишлатиш;
- таълим олувчилар билан "кўз алоқаси"ни сақлаб туриш;
- фақат бир томонга эмас, барча таълим олувчиларга қараб гапириш;
- ўзлаштириш натижаларини текшириб туриш;
- муҳим бўлган маълумотларга алоҳида эътиборни ёрдамчи воситалар ёрдамида киритиш.

Досканинг афзалликлари:

- арзонлиги;
- маълумотларни тақдимот қилиш учун қулайлиги;
- ёзувлар ёзиш учун ишлатилиши;
- асосий пунктларни тушунтириш учун фойдаланиш мумкинлиги;
- чизма ва графикларни чизиб кўрсатиш мумкинлиги;
- диққатни жалб қилиш учун фойдаланилиши.

Доскадан фойдаланишдаги камчиликлар:

- доскага диққат билан ёзиш таълим берувчидан доскага қарашини талаб қилади, бунинг учун у таълим олувчиларга тескари ўгирилишга мажбур бўлади;
- доскадаги ёзув (тасвир) сақланиши мумкин эмас ва шунинг учун уни қайта қўллаш мумкин эмас;
- доскага ёзиш кўп вақтни талаб қилади.

Флипчарт доскасининг асосий қулайлиги шундаки – бу матнни ўчирмасдан ёзиб кетавериш имкониятининг борлиги, яъни жой етишмаслигидан ёзилган ёзувларни ўчиришга хожат йўқ, фақат етарлича қоғоз бўлиши талаб этилади. Шундай қилиб, барча фикр-мулоҳазаларни сақлаш мумкин, хатто бир неча кундан сўнг бу қоғозни яна доскага осиб қўйиш ва

мунозарани давом эттириш мумкин. Флипчарт бошқа қулайлиги синф хонаси ёки аудиториядаги девор ёки доскага бирин-кетин ҳамма варақларини ёпиштириш имконияти ҳисобланади. Бир гуруҳ ишининг натижаларини бир пайтда кўриш, таққослаш ва сақлаб қолишнинг бунга тенг бошқа имконияти йўқ.

Флипчарт доскадан нима мақсадда фойдаланлади?

- гуруҳий баҳс-мунозараларнинг натижаларини сақлаш ва уларни келажакдаги тадбирларда ишлатиш учун;
- жараённинг босқичларини кўрсатиш учун;
- тақдимотни ташкиллаштириш учун;
- турли масалалар бўйича асосий қисмларини ажратиб кўрсатиш учун.

Флипчарт досканинг афзалликлари:

- флипчарт доскани керакли жойга силжитиш мумкинлиги;
- фойдаланишнинг қулайлиги;
- тақдимот учун фойдаланиш мумкинлиги;
- варақаларни сақлаб қўйиб, керакли вақтда ундаги маълумотлардан такрор фойдаланиш мумкинлиги;
- турли рангли маркерлардан фойдаланиш имконияти;
- ўқувчи-талабаларнинг диққатини жалб этиш учун фойдаланиш мумкинлиги.

Флипчарт досканинг камчиликлари:

- ёзув тушунарли бўлиши керак, акс ҳолда уни ўқиш қийин бўлади;
- хато ёзмасликка ҳаракат қилиш керак, акс ҳолда ҳамма тўғриланган жойлар доим кўриниб туради;
- варақларни нусхалаштириш фақат фотосурат ёки кўчириб ёзиш орқали мумкин эмас халос;
- кўп флипчарт қоғозлари талаб этилади.

Кодоскоп таълим берувчи учун сатҳ (экран), шунингдек, плёнка-слайдлар ўқув материалини энг юқори даражадаги тақдимот қилиш

имкониятини беради. Кодоскопнинг асосий қулайлиги шундаки, плёнка-слайдларни компьютерда ёки қўлда профессионал даражада тайёрлаш мумкин. Улардан исталган вақтда фойдаланиш ва иш ўрни ўзгарганида бошқа жойга ўтказиш мумкин. Аммо кодоскопнинг фақат сифати эмас (ёруғлик кучи), балки ишлаб чиқилган слайдларнинг сифати ҳам муҳимдир.

Слайдларни тайёрлаш учун қуйидаги материаллар керак бўлади:

- аудетатли қоғоз – сунъий толадан қилинган тиниқ қоғоз;
- алоҳида қопламага эга, нусхалаштириш мумкин бўлган слайдлар;
- слайдларга ёзиш учун фломастерлар (доимий ёки сув билан ўчириш мумкин бўлган);
- слайдларни тозалаш учун спирт;
- символли асбоблар (шаблонлар, чизғич ва шу кабилар).

Кодоскопдан фойдаланишдан олдин унинг бехато ишлашини ва тозалигини текшириш лозим. Слайдлар тақдимот қилинишидан аввал тартиб билан мантиқий кетма-кетликда тайёрлаб қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

Тақдимот давомида экранга эмас, балки таълим олувчиларга қараб нутқ тезлигига эътибор берган ҳолда гапириш керак. Таълим олувчилар билан доим ***“кўз алоқаси”***ни сақлаб туриш ва барча таълим олувчиларга қараб гапириш лозим.

Слайдларга ишлов беришда шрифт (ҳарф) тури ва шрифт катталиги бўйича қоидаларга риоя қилиб, яхши ўқилиши мумкин бўлган слайдларни ишлаб чиқиш керак. Бундан ташқари слайдларни тайёрлашда уларнинг дизайнига ҳам катта эътибор бериш, рангларни ҳаддан ташқари кўп ишлатмаслик лозим.

Кодоскопнинг қулайликлари:

- кодоскопни бошқа жойга силжитиш мумкинлиги;
- фойдаланишнинг қулайлиги;
- слайдларни қўлда, фотонусха ва компьютер ёрдамида тайёрлаш мумкин;
- слайдларнинг катта гуруҳга кўринарли бўлиши;
- бир марта тайёрланиб, улардан бир неча бор фойдаланиш мумкинлиги;
- рангли тасвирни қўллаш мумкинлиги;

- таълим берувчи таълим олувчилар билан “кўз алоқаси”ни доимо сақлаб туриши мумкинлиги.

Кодоскопнинг камчиликлари:

- кодоскоп бўр доска ёки флипчарт доскага қараганда қимматроқ;
- кўпинча такрорланадиган хато: бир слайдга ҳаддан ташқари кўп маълумот ёзилади;
- слайд устида тўғрилаш кўпинча мураккаб (кодоскоп нуридан доимо кўринади);
- ранглардан ташқари кўп фойдаланиш;
- кўп электр энергиясини талаб қилади.

Пинборд инглизча сўз бўлиб, (“пин” – маҳкамлаш, “борд” – доска) доскага мустаҳкамлаш деган маънони англатади.

Қоидага кўра, **пинборд доскаси** устига ўраш учун қоғоз тортилади ва қўшимча керакли материал сифатида турли ранг ва шаклдаги карточкалар бўлишини талаб қилади. Улар пинборд доскасига игналар билан мустаҳкамланади. Ишни тугатганда сўнг карточкаларни ўраш қоғозига ёпиштириш ва уларни навбатдаги тадбирлар учун қўллаш мумкин. Карточкалар махсус рангли фломастерлар ёки маркерлар билан ёзилади. Бу восита асосан йиғилишларда муҳим ўрин эгаллайди, чунки бу восита ёрдамида қарорлар, муаммоларни ишлаб чиқиш ва гуруҳий баҳс-мунозараларни бошқаришни кўргазмали қилиш мумкин.

Пинборд доскасининг афзалликлари:

- пинборд доскани силжитиш мумкинлиги;
- маълумотларни доскага мустаҳкамлаш имконияти;
- карточкаларни гуруҳлаш имконияти;
- турли рангли қоғозлардан фойдаланиш мумкинлиги.

Пинборд доскасининг камчилиги:

- кўп қоғоз талаб этилиши;
- карточкадаги ёзувларнинг турли-туманлиги.

Видеопроектор ўқув жараёнида қўлланиладиган замонавий воситалардан бири ҳисобланади. Видеопроектордан фойдаланиш учун компьютер қурилмалари талаб этилади. Олдиндан тайёрланган ўқув материалларини компьютерга уланган видеопроектор орқали махсус экранга тақдимот этиш мумкин. Компьютер хотирасида ёки компакт диск ва оддий дискетдаги материалларни видеопроектор орқали таълим олувчиларга намойиш қилиш мумкин. Видеопроектор кодоскоп каби таълим берувчи учун энг юқори даражадаги тақдимот имкониятини беради. Асосий материалларни компьютерда таълим берувчи ўзи тайёрлаши мумкин ёки профессионал даражада тайёрланган электрон дарсликлардан фойдаланиш мумкин. Ўқув материалларини турли компьютер дастурларида, жумладан, **Word, Excel, Power Point, Corel Draw** дастурларида тайёрланиши мумкин.

Видеопроектордан фойдаланишдан олдин унинг бехато ишлашини текшириш лозим. Тақдимот давомида экранга эмас, балки таълим олувчиларга қараб нутқ тезлигига эътибор берган ҳолда гапириш керак. Таълим олувчилар билан доим **“кўз алоқаси”**ни сақлаб туриш ва барча таълим олувчиларга қараб гапириш лозим.

Видеопроекторнинг қулайликлари:

- видеопроекторни бошқа жойга силжитиш мумкинлиги;
- ўқув материалларини компьютер ёрдамида турли кўринишда тайёрлаш мумкинлиги;
- ўқув материалидаги камчиликларни тезда тузатиш ва такомиллаштириб бориш имкониятининг мавжудлиги;
- анимациялар орқали тасвирларни “жонлантириш” ва ҳаракатлантириш имконияти;
- ўқув материалларининг катта гуруҳга кўринарли бўлиши;
- бир марта тайёрлаб, улардан бир неча бор фойдаланиш мумкинлиги;
- рангли тасвирни қўллаш мумкинлиги;
- таълим берувчи таълим олувчилар билан **“кўз алоқаси”**ни доимо сақлаб туриши мумкинлиги.

Видеопроекторнинг камчиликлари:

- видеопроектор бошқа техник воситаларга нисбатан қимматроқ;
- таълим берувчидан компьютер ва видеопроектордан фойдаланиш кўникмасининг талаб этилиши;
- фонни ва рангларни нотўғри танлаш оқибатида кўзнинг толиқиши;
- анимациядан нотўғри фойдаланиш оқибатида берилаётган мазмуннинг иккинчи даражали бўлиб қолиши ва ***"шоу" (томоша***)га айланиб кетишига олиб келиши;
- кўп электр энергиясининг талаб этилиши.

Шунингдек, техник воситаларни дарс жараёнида ўз ўрнида ва самарали фойдаланилса, таълим жараёнида ўқув материали мазмунини ўзлаштиришга катта ёрдам беради. Юқорида таъриф берилган таълим ва техник воситалар дарс жараёнини кўргазмали қилишга, ўқув материалининг ўзлаштирилишини енгиллаштиришга ва таълим олувчиларнинг мотивациясини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, кўргазмалилик, тушунарлилик ва мисол-намуналар каби дидактик тамойиллардан самарали фойдаланишга имконият яратади. Чунки таълим ва техник воситалардан фойдаланишнинг моҳияти, таълим олувчиларда билимларни кўргазмали ва имкон қадар реал ҳаётга яқин ҳолда шакллантиришдан иборатдир.[1]

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, дарс жараёнида таълим ва техник воситалардан фойдаланишнинг дидактик вазифалари қуйидагилардан иборат:

– ўрганиладиган ҳодиса ёки объект ҳақида тўлиқ ва аниқ ахборот бериш, шу билан таълим сифатини оширишга имконият яратиш;

– ўқувчи-талабаларнинг англашга бўлган қизиқиши юқори даражада ривожланишига ёрдам бериш;

– таълимнинг кўргазмали бўлишини кўтариш, ўқувчи-талабалар учун қийин бўлган материалларни тушунишини таъминлаш;

[1] Х.Рашидов, Х.Хабиб, Г.Елдашева, А.Закиров. Касбий педагогика. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: 2007, 93-98, 109-112-бетлар.

– ўқувчи-талабалар меҳнатини унумли қилиш, шу асосда ўқув материалини ўрганишни тезлаштириш;

– дарсда ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишларини кўпроқ уюштириш ва ҳоказолар.[1]

4.6. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ахборот объектлар, ҳодисалар, жараёнлар ҳақидаги хабарлар тўпламидир. Олинган ахборотлар белгили, матнли ва графикали кўринишда ифодаланади Белгили кўринишдаги ахборот асосан ҳарфлар, рақамлар, белгилар ва шу каби белгилар кўринишдан иборат бўлади. Ундан турли ҳодисалар ҳақида мураккаб бўлмаган сигналларни узатиш учун фойдаланилади. Масалан, кўчадаги светофорнинг яшил чироғи транспорт ва йўловчи одамларнинг ҳаракатланишини билдирса, қизил чироқ эса, аксинча, ҳаракатланишни тақиқлайди. Сариқ чироқ эса кўча ҳаракатини алмашиниши ҳақида хабар беради. Матнли кўриниш ахборотни тасвирлашнинг деярли мураккаб кўринишидир. Бунда ҳам юқорида келтирилганидек ҳарфлар, рақамлар, математик белгилардан фойдаланилади. Лекин, ахборотни тасвирлашда нафақат мазкур белгилардан фойдаланамиз, балки уларни тутган ўрни ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан, "нок" ва "кон" сўзлари бир хил ҳарфлардан иборат бўлсада, лекин турли хил ахборотни билдиради. Матнли белгилардан амалда жуда кенг фойдаланилади. Жаҳонда жуда кўплаб китоблар, ойномалар, кундалик рўзномалар ва ҳоказолар матнли кўринишда чоп этилмоқда. Ахборотни тасвирлашнинг жуда катта ва мураккабли кўриниши графикали кўриниш ҳисобланади. Бунга турли хил шаклларнинг табиий кўриниши, фотография, чизмалар, схемалар ва расмлар киради. Бир-биримиз билан ўзаро алмашинаётган ахборотлар нутқ ёки ёзма шаклда бўлиб, белгили

[1] А.Зуннунов, У.Маҳкамов. Дидактика. Ўқув қўлланма. – Т.: “Шарқ” НМАКБТ, 2006, 72-23-бетлар.

ахборотлар деб аталади. Улар ёзма матнлар, ҳарфлар, тиниш белгилар, рақамлар ва бошқа белгилардан иборат бўлади.

Оғзаки нутқ ҳам белгилардан иборат, лекин бу белгилар ёзма эмас балки овозлидир. Тилшунослар буни фонемлар деб атайдилар. Фонемлардан сўзлар йиғилади, сўзлардан эса иборалар ҳосил бўлади. Ёзма белгилар ва овозлар ўртасида! тўғридан-тўғри алоқа мавжуд. Дастлаб овоз, сўнгра ёзув пайдо бўлган. Инсон нутқини қоғозга туширишнинг зарурати туфайли, ёзувга эҳтиёж пайдо бўлган. Алоҳида ҳарфлар ёки ҳарфлар бирикмаси нутқ овозини. тиниш белгилар эса паузаларни, интонацияларни ифодалайди.

XX асрнинг 70-йилларида микропроцессор технология-сининг кашф этилиши ва шахсий компьютерларнинг ҳаётимизга кенг кириб келиши, янги ахборот иицилобини вужудга келтирди. Бу инқилоб янги соҳа ҳисобланмиш, яъни билимларни ишлаб чиқиш учун янги технологиялар, услублар, техник воситаларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ ахборот саноатини ривожланишини илгари сурмокда. Ахборот технологиялари, хусусан, телекоммуникациянинг барча турлари ахборот саноатининг энг муҳим таркибий қисмларидан биридир.

Ахборот технологняси – объект, жараён ёки ҳодисанинг ҳолати хақида янги сифат ахбороти олиш учун маълумотлар йиғиш, ишлов бериш ва узатишнинг восита ва услубларининг жамланмасидан фойдаланадиган жараёндир.

Телекоммуникация – компьютер тармоқлари ва замонавий техник алоқа воситалари негизида маълумотларни масофадан узатишдир.

Замонавий ахборот технологияси компьютер техникаси ва алоқа воситалари соҳасидаги ютуқларга таянади. Ҳозирда компьютер техникаси ва ахборот технологияларининг гуркираб ривожланиши турли хил ахборотдан самарали фойдаланишга қаратилган ахборот жамиятининг ривожланишига туртки бўлди. Бу жамиятда кўпчилик ишловчилар ахборот, унинг олий шакли бўлмиш билимларни ишлаб чиқиш, сақлаш, ишлов бериш ва амалга ошириш билан банд бўладилар. Ахборот жамиятида компьютерлаштириш жараёни одамларга ишончли ахборот манбааларидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва

ижтимоий соҳаларда ахборотга ишлов беришни автоматлаштиришнинг юқори даражасини таъминлашга имкон беради. Бу жамиятда нафақат ишлаб чиқариш, балки бутун турмуш тарзи, қадриятлар тизими ҳам ўзгаради. Жами фаолият маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва истеъмол этишга йўналтирилган саноат жамиятига нисбатан ахборот жамиятида тафаккур, билимлар ишлабчиқарилади ва истеъмол этиладики, бу ҳолатлар ақлий меҳнат улушининг ошишига олиб келади. Ҳар бир инсондан ижодиётга қобилият талаб этиладики, натижада билимларга бўлган эҳтиёж янада ошади. Ушбу жамиятнинг моддий ва технологик негизини компьютер техникаси ва компьютер тармоқлари, ахборот технологиялари, телекоммуникация алоқалари асосидаги турли хил тизимлар ташкил этади. Жамиятни ахборотлаштириш жараёнида энг муҳим тушунчалардан бири ахборот заҳиралари ҳисобланади. Ахборот заҳиралари-алоҳида ҳужжатлар, ахборот тизимлари, яъни кутубхона, архив, фонд, маълумотлар банклари, шунингдек, бошқа ахборот тизимларидаги ҳужжатлар тўпламидир.

Ҳозирда мультимедиа таълим жараёнида жуда кўп ишлатилмоқда. Таълимда мультимедиа технологиясини тадбиқ этиш учун дастлаб, “Мультимедиа нима ўзи?” деган саволга жавоб берайлик. *Мультимедиа*-тасвирли маълумотлар билан ишлашга қодир бўлган восита ҳисобланади. *«Мультимедиа»* сўзи лотинча *«медиа»* сўзидан олинган бўлиб, *«маълумот ташувчи восита»* деган маънони англатади. Мультимедиали компьютерлар сўз, мусиқа ва бошқа овозли маълумотлар, видео маълумотларни қабул қилади ва улар устида ишлайди. Мультимедиа тушунчаси ҳаётимизга 90-йилларнинг бошларида кириб келди. Кўпгина мутахассислар бу атамани турли хил изоҳламоқдалар. Уларнинг фикрларини умумлаштириб мультимедиага шундай таъриф бериш мумкин: **мультимедиа – бу инфррматиканинг дастурий ва техникавий воситалари асосида ахборотнинг анъанавий ва оригинал турлари аудио, видео, матн, графика ва анимация объектларнинг фазодаги ҳаракати самарадорлиги асосида ўқув материалларини ўқувчи-талабаларга етказиб беришнинг мужассамлашган ҳолдаги кўринишидир.**

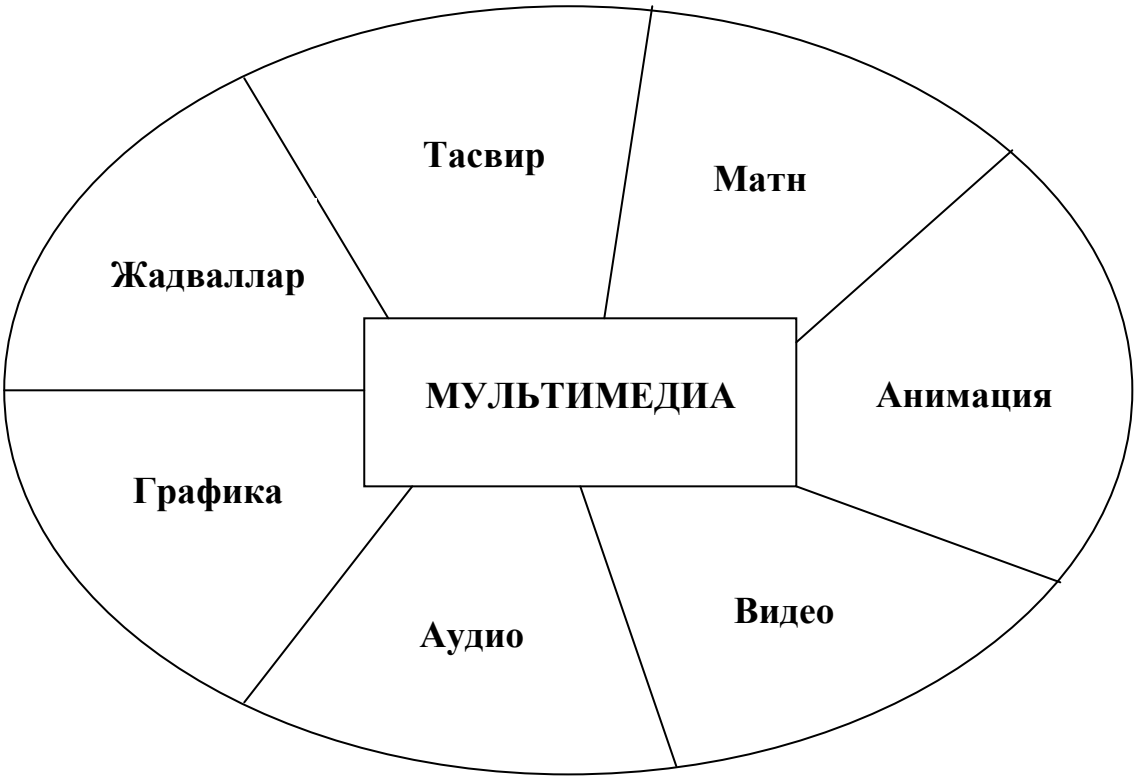

Мультимедиа ҳозирда жуда тез гуркираб ривожланаётган замонавий ахборот технологияси бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- анъанавий ахборот турлари, яъни матн, жадвал, турли хил безаклар ва оригинал ахборот турлари, яъни нутқ, мусиқа, видеофильмлардан парчалар, телекадрлар, анимация (объектларнинг фазодаги ҳаракати) кўринишидаги ахборот турларини бир дастурий маҳсулотда мужассамлаштирилганлиги:

- видео ва аудио ахборотларни компьютерда қайта ишлаш ва акс эттириш учун марказий процессор тез ҳаракатчанлиги, маълумотларни узатиш шинасининг ўтказиш қобилияти, оператив ва видео-хотира, катта сиғимли ташқи хотира, ҳажм ва компьютер кириш-чиқиш каналлари бўйича алмашуви тезлигини таҳминан икки баравар оширилиши талаб этилади;

- "инсон-компьютер" интерактив мулоқотининг янги даражасини таъминланиши. Бунда мулоқот жараёнида фойдаланувчи анча кенг ва ҳар томонлама ахборотларни оладики, мазкур ҳолат таълим, ишлаш ёки дам олиш шароитларини яхшилашга имкон беради.

Таълим жараёнида мультимедиа воситалари ёрдамида дарсларнинг самарадорлигини ошириш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидандир.

Ривожланган хорижий давлатларда ўқитишнинг бу усулини таълим соҳасининг барча йўналишлари бўйича тадбиқ қилинмоқда. Ҳозирда амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, мультимедиа воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларни ўқитиш икки баробар самарали бўлмокда. Мазкур восита ёрдамида ўқитишда анъанавий таълим усулларига нисбатан ўртача 30 фоизгача вақтни тежаш мумкин ҳамда олинган билимлар ўқувчи-талабалар хотирасида узоқ муддат сақланиб қолади. Маълумки, эшитган материалнинг тўртдан бир қисми хотирада қоладиган бўлса, ўқувчи-талабаларга берилаётган материалларни видео (кўриш) орқали амалга оширсак, ахборотни хотирада сақланиб қолиши ва тасаввур қилиш имконияти 25-30 фоизгача ошади. Шунингдек, мазкур ўқув материаллари аудио, видео ва графика кўринишида мужассамлаштирилган ҳолатда ўқувчи-талабаларга берилса, материаларни хотирада сақлаб қолиш 75 фоизга ошиши кузатилмокда.

Таълим соҳасида мультимедиа воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларга билим бериш қуйидаги афзалликларга эга:

- таълим жараёнида берилаётган материалларни чуқурроқ ва мукаммалроқ ўзлаштириш имкониятининг мавжудлиги;
- маълумотларни визуаллаштириш имконияти;
- дарс жараёнида билим олиш вақтининг қисқариши натижасида вақтни тежаш имкониятига эришуви;
- олинган билимлар киши хотирасида узоқ муддат сақланиб, керак бўлганда амалиётда қўллаш имкониятига эришуви.

Лекин, мазкур воситани таълим жараёнига қўллашнинг айрим муаммолари ҳам мавжуд бўлиб, у қуйидагилардан иборат:

- таълим учун зарур бўлган ўқув материалларини ҳамда бошқа зарурий кўрсатмаларни қўлланма шаклида компьютер дастурлари қўринишида ишлаб чиқиш;
- ишлаб чиқилган компьютер дастурлари учун мультимедиа элементларини қўллаш.

Ўқув материалларини яратиш бўйича ҳозирда Республикамизда катта ишлар қилинмоқда. Бунга етакчи методист мутахассислар жалб қилинган бўлиб, ўқув ва дидактик материаллари таълим йўналишлари бўйича яратилмоқда.

Компьютер ёрдамида ўқув ва дидактик материаллар деярли профессионал даражада ишлаб чиқилиши мумкин. Матнни қўлёзма шаклида тайёрлаб олиш керак. Матн тайёр бўлгач, уни мантни қайта ишловчи дастур, мисол учун Word дастури орқали компьютерга киритиш мумкин. Графикларни киритиш учун Power Point тақдимот дастуридан фойдаланилади. Иккала дастур бирга матн ва график комбинациясини амалга оширишга ёрдам беради.

Microsoft Power Point – универсал, имкониятлари кенг булган, кўргазмали графика амалий дастурлари сирасига киради ва матн, расм, чизма, графиклар, анимация эффектлари, овоз, видеоролик ва бошқалардан ташкил топган слайдларни яратиш имконини беради.

Слайд – маълум бир ўлчамга эга булган мулоқот варақлари хдсобланади. Унда бирор максад билан яратилаётган намойиш элементлари жойланади.

Слайдлар кетма-кетлигидан иборат тайёр тақдимотни компьютер экранида, видеопроектор ёрдамида катта экранда намойиш килиш мумкин. Тақдимотни ташкил килиш — слайдлар кетма-кетлигини лойиҳалаш ва жиҳозлаш демакдир.

Такдимот ахборот технологиясининг самарадорлиги кўп жиҳатдан такдим этувчи шахсга, унинг умумий маданияти, нутқ маданияти ва ҳоказоларга боғлик эканлигини ҳам унутмаслик лозим.

Power Point дастури **Microsoft** фирмасининг **Windows** қобиғи остида яратилган бўлиб, ушбу дастур презентациялар (такдимот қилиш, яъни таништириш) билан ишлаш учун энг қулай бўлган дастурий воситалардан биридир. Бу дастур орқали барча кўргазмали қуролларни яратиш ва баъзи жойларда эса маълумотлар базаси сифатида ҳам қўллаш мумкин. Айрим ҳолларда, бу дастурдан мультимедиа воситаларини бошқариш ва уларни қўллаб, намойиш этувчи курилмаларга юбориш вазифаларини ҳам бажариш мумкин.

Power Point дастурида тақдимот материалларини тайёрлаш қуйидаги босқичлардан иборат (15-шакл):

- ғоянинг шаклланиши;
- маълумот йиғиш;
- режа тузиш;
- матн танлаш;
- дизайн танлаш;
- анимация танлаш.

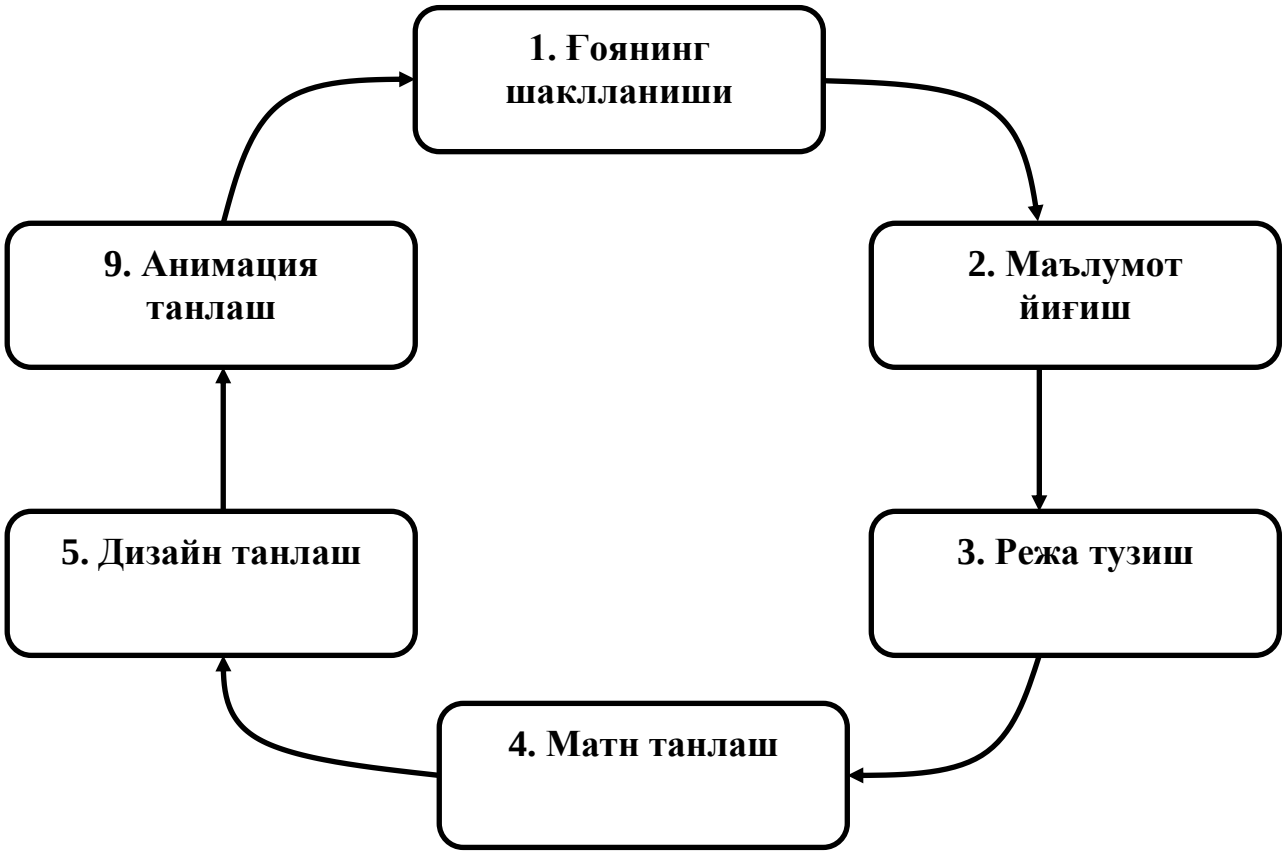

15-шакл. Тақдимот материалларини тайёрлаш босқичлари.

Юқоридаги шаклдан кўриниб турибдики, тақдимот материалларини тайёрлашнинг биринчи босқичи тайёрланадиган материал бўйича ғоянинг шаклланишидир. Яъни материал кимлар учун мўлжалланган ва қандай кўринишда бўлиши тўғрисида яратувчида бир неча гоялар шаклланади. Иккинчи босқичда материал бўйича керакли маълумот йиғилади. Ушбу маълумотлар мавзуга тааллуқли ва аниқ мақсадга қаратилган бўлиши лозим.

Акс ҳолда кераксиз ва фойдасиз маълумотлар йиғилишига ҳамда вақтнинг беҳуда сарфланишишга олиб келади. Учинчи босқич-режа тузиш босқичи ҳисобланиб, унда материаллар сараланиб олинади ва мантиқий кетма-кетликда жойлаштириш режалаштирилади. Тўртинчи босқичда саралаб олинган материаллар ичидан слайдга бериладиган матн танлаб олинади. Слайдлардаги матнлар жуда кўп бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Матнлар қисқартирилган кўринишда танлаб олинади. Бир слайддаги матнлар 7-8 қатордан ошмаслиги лозим. Таълим берувчи дарс жараёнида қисқартирилган матнларни оғзаки тўлдирилган ҳолда тушунтириб беради. Дизайн танлаш босқичида матннинг шрифти, матнга қўшимча расм, чизма, графика ва ранглар танлаб олинади. Шундан сўнг, яъни олтинчи босқичда барча танлаб олинган материалларга анимация қўйилади. **Анимация**да матн ва тасвирларни ҳаракатлантириш, унга овоз бериш имкониятлари мавжуд. Анимациядан фойдаланиш материални янада жонлироқ ва қизиқарли бўлишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида таълим олувчига берилган материалнинг узоқ вақт хотирасида сақланиб қолишига ва уларнинг мотивациясининг ошишига ёрдам беради.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Таълим – таълим олувчига махсус тайёрланган мутахассислар ёрдамида билим бериш ва улардаги кўникма ҳамда малакаларни шакллантириш жараёни бўлиб, кишининг шахс сифатида ҳаётга ва меҳнатга онгли равишда тайёрлаш воситаси.

Таълим бериш – таълим олувчининг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган педагогик фаолият бўлиб, шахснинг ақлий фаолиятини ривожлантириш жараёнидир.

Таълим жараёни – билимлар, кўникмалар ва малакаларнинг йиғиндисини фаолият ва муносабатларнинг тегишли тажрибаларини ўтказишга қаратилган махсус ишларнинг ташкил қилинишидир.

Таълим мазмуни – шахсни ўқитиш жараёнида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми ҳамда характери. У тегишли меъёрий ҳужжатлар: таълим стандартлари, ўқув режа, дастурлар шаклида расмийлаштирилиб, ўрнатилган тартибда тасдиқланади.

Таълим мақсади – ҳар бир педагогик технологияни яратишга асос бўлиб ҳисобланади.

Таълимий мақсад – ўқув материалларининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга тадбиқ қилишни кўзлашдир.

Индивидуаллаштирилган таълим – шахсга йўналтирилган таълим бўлиб, унда ҳар бир ўқувчи-талаба (таълим олувчи) ўқув жараёнида фаол иштирок этиши, ўқув-билув жараёнига шахсий ҳисса қўшиши ва таълим жараёнида ўқитувчининг услубий ёндашуви: ўқув-методик, психологик, педагогик-ташкилий-бошқарув ишларини олиб боришда ўқувчи-талаба шахси ўқув-билув марказида бўлган жараёнда ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари ҳисобга олиниш жараёни асос бўлади.

Синф-дарс тизими – ёши ва билими жиҳатидан бир хил бўлган муайян ўқувчи-талабалар гуруҳи билан, бевосита ўқитувчининг раҳбарлиги ва назорати остида олиб бориладиган таълим жараёнидир.

Якка тартибдаги (индивидуал гуруҳли) таълим – кичик гуруҳлар шаклида ўқитиш.

Таълимнинг анъанавий синф-дарс шакли – янги материални ўрганиш дарси, ўтилган материалларни мустаҳкамлаш дарси, ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни назорат қилиш дарслари, кириш, умумлаштириш дарслари, аралаш дарс.

Таълимнинг ноанъанавий шакллари – маъруза, семинар, факультатив, лаборатория машғулотлари, экскурсия, ролли ўйин, ақлий ҳужум, ўргимчак тўри, баҳс-мунозара, давра суҳбати, викторина, матбуот конференцияси, мўъжизалар майдони ва ҳоказолар.

Дарс – ўзининг аниқ мақсади, мазмуни вақти ва иштирокчилари таркиби билан чегараланган, ўқув муассасаларида ташкил этилиб, ўтказиладиган таълим-тарбия жараёнининг бир қисмидир. Даср таълим-тарбия жараёнининг асосий шакли бўлиб, у аниқ мақсад, тугал мазмунга эга бўлиш билан бирга, ўзидан олдинги ва кейинги дарслар билан узвий боғланган бўлиши зарур.

Дарснинг мақсади ва мазмуни – ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига мос белгиланганлиги, тузилмаси, қатъий дарс жадвалига мувофиқлиги, ўқитувчи раҳбарлиги ёки назорати асосида ўтказилиши, синф ўқувчилари ва гуруҳ талабаларининг барчаси билан ёки ҳар бири билан алоҳида яккама-якка ўтказилиши билан тавсифланади.

Дарс турлари (типлари) – дарснинг моҳияти, асосий мақсади, мазмуни ва ажратилган вақти, иштирокчиларининг ўзаро муносабати ва мулоқоти кабиларга кўра турланади (яъни типларга бўлинади).

Шакл – дарс жараёнини амалга оширишнинг энг қулай усуллари, воситалари, кетма-кетлиги, ўқитишдаги ўқувчи-талабалар сони, сарфланган вақт, жой қулайликлари.

Восита – ўқув жараёнини олиб боришда ёрдам берувчи воситалар: ўқитувчи овози, маҳорати, ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, дидактик тарқатма материаллар, синф ва аудитория жиҳозлари, ИТК ва бошқалар.

Натижа – ўқув жараёнида кутилган пировард натижалар,

Замонавий дарс – ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг мавжуд имкониятларидан уддабиронлик билан фойдаланиб, уларнинг ақлий лаёқатини ишга солиб, ўсиб боришини таъминлайди. Ўқувчи-талабалар ўз навбатида билимларни тушуниб чуқур ўзлаштирадилар ва у борган сари маънавий етуклик сари қадам қўяди.

Замонавий дарс уч ягона характердаги мақсадга эришишни таъмин этади: ***қизиқтира олиш, тарбиялаш, ривожлантириш***.

“Эзгу калом, эзгу ният, эзгу амал” – рост сўз, пок ақида, ҳалол ният, яъни ширин сўз, яхшилик ва эзгулик, берган (лабзга) ваъдага риоя этишдир.

Ташқи ўқув ҳаракатлари – предметли ҳаракатлар (ёзиш, расм чизиш, тажрибалар ўтказиш); перцептив ҳаракатлар (тинглаш, фикрлаш, кузатиш, сезиш) ҳамда нутқдан фойдаланишдир.

Ички, яъни мнемоник (*юнонча "тпетопікоп" – эслаб қолиш маданияти*) ҳаракатлар материални эслаб қолиш, уни тартибга солиш ва ташкил этиш, тасаввур ва фикрлашдан иборат.

Таълим воситалари – таълим жараёнини амалга оширишга ёрдам берувчи воситалардир.

Таълим воситалари турлари – босма воситалар, техник воситалар, реал воситалар.

Ўқув мақсадлари жиҳатидан визуаллаштириш воситаларининг турлари – матнли-визуал воситалар, тасвирли-визуал воситалар, аудио-визуал воситалар, ёрдамчи (жиҳозли)-визуал воситалар, моделли-визуал воситалар, ҳақиқий-визуал воситалар.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Таълим жараёни деганда нимани тушунасиз?

2. Таълим жараёнини ташкил этишнинг асосий шаклларини тушунтириб беринг.

3. Индивидуал таълим шаклини баён этинг.

4. Шарқ мутафаккирларининг таълим жараёнини ташкил этиш шакллари, таълим-тарбия мақсади, принциплари, мазмуни ва услубларига оид ғояларининг моҳиятини тушунтириб беринг.

5. Таълимнинг индивидуал-гуруҳли шаклининг мазмунини баён этинг.

6. Синф-дарс тизимининг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг.

7. Трамк режасини қайси олим ишлаб чиққан ва ўқитишнинг бу шакли моҳиятини баён этинг.

8. Таълим-тарбия жараёнини яхлит бир бутунлик қилиб турувчи қисмларини тушунтириб беринг.

9. Дарс тушунчасига изоҳ бериб, турланиш асосларини баён этинг.

10. Дарснинг турларини изоҳлаб тушунтиринг.

11. Дарсни мазмунини ташкил қилувчи аоссий қисмлари (элементлари) нима ва унинг вазифалари нимадан иборат?

12. Анъанавий дарсларнинг афзаллигини ва камчиликлари нимадан иборат?

13. Ноанъанавий дарслардан кўзланган асосий мақсадлар нимадан иборатлигини тушунтириб беринг.

14. Замонавий дарс деганда қандай дарсни тушунасиз?

15. Дарс жараёнида таълим воситаларидан фойдаланишнинг аҳамиятини тушунтириб беринг.

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. Таълим (ўқитиш) жараёнининг моҳияти.

2. Таълим (ўқитиш) жараёнини ташкил этишнинг асосий шакллари.

3. Ҳозирги таълим (ўқитиш) жараёнига қўйилган дидактик талаблар.

4. Таълим (ўқитиш) жараёнига ноанъанавий ёндашув.

5. Таълим (ўқитиш)нинг таълим-тарбиявий ва шахсни камол топтириш борасидаги вазифалари.

6. Таълим мазмуни ва унга қўйиладиган талаблар.

7. Таълим (ўқитиш)нинг моҳияти ва таркибий элементлари.

8. Таълимнинг асосий шакли – дарс тузилиши ва турлари.

9. Замонавий дарснинг белгилари, мезонлари, шакллари, усул ва услублари ҳамда дидактик талаблари.

10. Ўқувчи ва талабаларнинг билими баҳоси.

11. Таълим воситаларининг дидактик вазифалари.

12. Ўқитувчининг дарсга тайёрланиши, тақвим ва кундалик режаси ҳамда дарс ишланмасини тузиш тартиби.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Таълимнинг индивидуал шакли деганда нимани тушунасиз?

a) якка тартибда ўқитиш;

b) ҳамкорликда ўқитиш;

c) жамоа бўлиб ўқитиш;

d) фаол ўқитиш;

e) муаммоли ўқитиш.

2. Ал-Хоразмий ўқитиш жараёнида билим беришнинг қандай усулларидан фойдаланган?

a) кўргазмали;

b) тажриба;

c) савол-жавоб ва синаш;

d) малака ва кўникмаларни шакллантириш;

e) a, b, c, d.

3. Абу Наср Форобий шахсни камол топтиришда таълим-тарбиянинг ўрни ва хусусиятини ҳамда қандай усулларини таърифлаган?

a) таълим-тарбияни узвий бирликда олиб бориш;

b) ишонтириш;

c) мажбур этиш;

d) кузатиш, тажриба, кўргазмали;

e) a, b, c, d.

4. Ибн Сино қайси асарида толиби илмларни жамоали, яъни синф-дарс шаклида ўқитиш зарурлигини таъкидлайди?

a) “Донишнома”;

b) “Тадбири манзил”;

c) “Тиб илми қонуни”;

d) “Нажот китоби”;

e) “Инсоф китоби”.

5. Синф-дарс тизимининг мазмуни ва ўзига хослиги нимадан иборат?

a) бир хил ёшдаги ва тахминан бир хилдаги тайёргарлик даражасига эга бўлган ўқувчи-талабалар гуруҳини ташкил этади;

b) синф ёки гуруҳ ўқиш фаолияти ягона йиллик ўқув режаси ва дастури асосида, доимий дарс жадвали бўйича ташкил этилади;

c) дарс одатда битта фанга ёки мавзуга бағишланган бўлади;

d) дарсда ўқувчи-талабаларнинг ўқиш фаолиятига ўқитувчи раҳбарлик қилади ва ўз фани бўйича ҳар бир таълим олувчини алоҳида билимини баҳолайди;

e) a, b, c, d.

6. Таълим жараёнини ташкил этиш шакллари қайсилар?

a) якка тартибдаги (индивидуал гуруҳли) таълим шакли;

b) анъанавий синф-дарс шакли;

c) таълимнинг ноанъанавий шакллари;

d) интерфаол таълим шакллари;

e) a, b, c, d.

7. Таълим жараёнининг ташкилий дарс ўтказиш жойига ва ажратилган вақтига кўра шакллари қайсилар?

a) ташкилий шаклига кўра: якка тартибда, жуфтликда, кичик гуруҳда, гуруҳлараро, синфда, аудиторияда; таълим муассасасида;

b) дарс ўтказиш жойига кўра: ўқув хоналарида, ўқув хонасидан ташқарида;

c) ажратилган вақтига кўра: бир соатлик дарслар, қўшма дарслар, модулли дарслар, қўнғироқсиз дарслар;

d) таълимий шаклига кўра: ўқитувчи, дарслик, ўқув қўлланмаси, таълим воситалари;

e) a, b, c.

8. Таълим жараёни моҳияти ва дарснинг таркибий қисмлари қайсилар?

a) таълимнинг ташкилий жиҳатлари;

b) таълимнинг назарий методологик асослари;

c) ўқитишнинг таълимий вазифалари;

d) таълимнинг тарбиявий вазифалари;

e) a, b.

9. Дарс деганда нималарни тушунасиз?

a) дарс – ўзининг аниқ мақсади, мазмуни, вақти ва иштирокчилари таркиби билан чегараланган, ўқув муассасаларида ташкил этилиб, ўтказиладиган таълим-тарбия жараёнидир;

b) дарснинг мақсади ва мазмуни ўқувчи-талабаларнинг ёш хусусиятларига мос белгиланганлиги, тузилмаси, қатъий дарс жадвалига мувофиқлиги, ўқувчи раҳбарлиги ва назорати остида ўтказилиши, синф ўқувчилари ва гуруҳ талабаларининг барчаси билан ёки ҳар бири билан яккама-якка ўтказилиши билан тавсифланади;

c) дарс аниқ мақсад, тугал мазмунига эга бўлиш билан бирга, ўзидан олдинги ва кейинги дарслар билан узвий боғланган таълим-тарбия жараёнининг асосий шаклидир;

d) дарс ўз моҳияти, мақсади, мазмуни ва ажратилган вақти, иштирокчиларнинг мулоқоти кабилар билан боғлиқ таълим-тарбия жараёнидир;

e) a, b, c.

10. Замонавий дарснинг уч ягона мақсади нима?

a) қизиқтира олиш;

b) тарбиялаш;

c) ривожлантириш;

d) кутилган натижа;

e) a, b, c.

11. Таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш нечта босқичдан иборат?

a) лойиҳалаш (режалаштириш);

b) ташкил этиш;

c) ўқув ҳаракатлари;

d) натижаларни баҳолаш ва таҳлил қилиш;

e) a, b, c, d.

12. Дарс самарадорлиги нечта таркибий қисмдан иборат?

a) дарсга тайёргарлик кўриш;

b) дарсни ўтиш маҳорати;

c) лойиҳалаш;

d) ташкиллаштириш;

e) a, b.

13. Ўқитувчининг дарсга тайёргарлик кўриши нечта босқичдан иборат?

a) аниқлаш (ташхислаш ёки диагностика қилиш);

b) олдиндан айтиб бериш (башоратлаш);

c) лойиҳалаш (режалаштириш);

d) мотивлаш;

e) a, b, c.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. Таълим жараёнини ташкил этишнинг асосий шаклларини тушунтириб беринг.

№	ТЖТЭАШ	Тушунча

2. Таълим жараёнининг ташкилий, дарс ўтказиш жойига ва ажратилган вақтига кўра шаклларини бирма-бир баён этинг.

№	ТЖТ, ДЎЖ ва АВКШ	Тушунча

3. Таълимнинг асосий шакли – дарс ва унга қўйиладиган дидактик талабларни баён этинг.

№	ТАШД ва УҚДТ	Тушунча

4. Замонавий дарс турлари (типлари)ни изоҳлаб тушунтиринг.

№	ЗДТ (Т) И	Тушунча

5. Замонавий дарсни ташкил этишнинг шаклларини тушунтиринг.

№	ЗДТЭШ	Тушунча

6. Ўқитувчининг дарс тайёрланиш босқичларини тушунтириб беринг.

№	ЎДТБТ	Тушунча

7. Ўқув мақсадларига эришиш учун тавсия этиладиган омилларни тушунтириб беринг.

№	ЎМЭУТЭО	Тушунча

8. Бошқариш жараёни моҳиятини тушунтириб беринг.

№	БЖМ	Тушунча

9. Педагогик лойиҳалаштириш вазифаларини тушунтириб беринг.

№	ПЛВ	Тушунча

10. Таълим воситаларини нечта турга ажратиш мумкин?

№	ТВ	Тушунча
1.		

11. Техник воситаларидан фойдаланишнинг афзалликлари нимадан иборат?

№	ТВФА	Тушунча
1.		

V Боб. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

5.1. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТУШУНЧАСИ ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ТАВСИФИ

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълим муассасаларининг моддий-техника ва ахборот-ресурс базасини мустаҳкамлашни давом эттириш, ўқув-тарбия жараёнини замонавий педагогик

технологиялар билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш зарурлиги таъкидланади. Ҳозирги кунда педагогик адабиётлар, таълим муаммоларига оид маърузалар ва расмий ҳужжатларда **“янги педагогик технология”, “илғор педагогик технология”, “таълим технологияси”, “замонавий педагогик технология”** иборалари кенг қўлланилмоқда.

Педагогик технология нима ва у анъанавий таълим методларидан нимаси билан фарқланади? Айнан таълимга тизимли ёндашув педагогик технология асосида ўқитишни бошқа ёндашувлардан фарқловчи асосий белги ҳисобланади. Таълим мақсадлари, унинг мазмуни, ўқитиш ва таълим бериш методлари, назорат ва натижаларни баҳолашни ўзаро алоқада ва бир-бири билан боғлиқликда лойиҳалаш – кўпинча анъанавий ўқув жараёнида етишмайдиган жиҳатлардир. Масалан, кўп ҳолларда таълим, асосан, ахборотни эслаб қолишга йўналтирилган, таълим олувчининг бўлажак фаолияти эса муайян ишларни бажариш ёки ташкилий, бошқарув ва касбий қарорларни қабул қилиш билан боғлиқ бўлади. Аслини олганда, **педагогик технология – бу ўқитишнинг янгича, ўзига хос (инновацион) ёндашувдир.** У педагогикадаги таълимни технологик ташкил этиш тафаккурининг ўзига хос ифодаланиши, технократик онгнинг педагогика соҳасига кўчирилган тасвири, таълим жараёнининг муайян стандартлашуви ҳисобланади.

“Технология” тушунчаси юнонча икки сўздан **“технос” (“techne”) – маҳорат, санъат, тушунча, ўрганиш, “логос” – (logos) – фан, таълимот** сўзларидан ташкил топган. Технология тушунчаси ишлаб чиқариш жараёнидаги технологик операциялар ва маҳсулотни тайёрлаш мазмуни (сирлари) билан боғланган. **“Технология”** атамаси замирида жараёнларни амалга ошириш усуллари ва воситалари ҳақида билимлар йиғиндиси, шунингдек, объектда содир бўладиган сифат ўзгаришлари тушунилади.

Педагогик технология деганда, технологик (ишлаб чиқаришдаги) ёндашувларга айнан ўхшаш бўлган таълимда қўйилган мақсадларга эришиш кафолатланган (якуний натижани олиш) таълим жараёни тушунилади. Бундай таълим технологиялаштирилган ҳисобланади. Технологиялаштирилган таълим

ўқитувчи шахсига боғлиқ бўлмаган, фақат ўқувчи-талабанинг шахсий эҳтиёжлари, талаблари ва хислатларига асосланган таълим жараёнидир. Ўқувчи-талаба таълим жараёни марказида туради, ўқитувчи эса фақат ижрочи вазифасини бажаради.

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлгани боис даставвал XX асрнинг 30-йилларида АҚШда **“таълим технологияси”** сифатида қўлланиб, ўқув жараёнида аудиовизуал техника воситаларидан фойдаланишни ифодалаган.

Бунда **“таълим технологияси”** тушунчаси инглизча **“an educational technology”** – ***таълим (ўқитиш) жараёнини юксак назорат, санъат даражасида ташкил этиш борасида маълумотлар берувчи фан ёки таълимот маъносини англатади.***

Фан техника ва таълим тизими тараққиёти туфайли таълим технологияси тушунчаси ҳам такомиллашиб ва мазмунан чуқурлашиб борган. Педагогик технология тушунчаси мазмунининг тадрижий ўзгариши тахминан тўрт даврни ўз ичига олади.

Биринчи давр (50-йилларнинг боши ва ўрталари) таълим муассасаларида ахборотларни тақдим этишнинг техник воситалари – товушни ёзиб олиш ва қайта эшиттириш воситалари, бошқача айтганда “аудиовизуал воситалар”нинг пайдо бўлиши билан характерланади.

Иккинчи давр (50-60-йилларнинг ўрталари) ўқитиш жараёнига технологик ёндашувнинг татбиқ этилиши билан характерланади. Бу ёндашувнинг назарий асоси дастурли ғояси ҳисобланади. Унинг технологик асосини ўқув мақсадлари учун мўлжалланган аудиовизуал воситалар (тескари боғланиш воситалари, электрон синфлар, ўқитиш машиналари, лингафон хоналар, тренажёрлар ва бошқалар) ташкил этади.

Учинчи давр (70-80-йиллар) педагогик технология асосини яратишда информатика, телекоммуникация назарияси, педагогик квалиметрия, тизимли таҳлил ва педагогика фанлари ютуқларига таянилди. Педагогик технологиянинг методологик асоси ўзгарди, оғзаки ўқитишдан аудиовизуал ўқитишга ўтилди.

Компьютер лабораториялари ва дисней синфларнинг яратилиши, педагогик дастурий воситалар сони ва сифатининг ортиши, интерфаол видеотизимлардан фойдаланиш билан характерланади.

Ҳозирги кунда педагогик технологияларни эътироф этилишининг **тўртинчи даври** давом этмоқда. Педагогик технологиялар фанлараро бирикиш сифатида тан олинмоқда. У педагогик билимларнинг маълум бўлган барча тармоқлари базасида амал қилади ва ўзининг илмий тушунчаларини бойитишда бошқа фанлар ютуқларидан фойдаланади.

Юқоридаги фикрлар асосида педагогик технология тушунчасини икки хил изоҳлаш мумкин: **биринчидан, унинг ўқув жараёнида техника воситаларидан фойдаланишнинг кенгайиб боришини ифодалаши назарда тутилиб, таълимдаги, ўқитишдаги технология деб номлаш мумкин бўлса, иккинчидан, бу тушунча ўқув жараёнининг ўзини қуриш технологиясини билдиради** деб хулоса чиқариш мумкин.

Педагогик технологиялар тушунчасининг мазмун-моҳиятини ёритувчи турли таърифлар мавжуд бўлиб, қуйида уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.[1]

[1] Ж.Йўлдошев, С.Ҳасанов. Педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009, 6-79-бетлар.

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ТАЪРИФЛАРИ

Педагогик технология – ўқитишнинг, таълимнинг шакллари, методлари, усуллари, тарбиявий воситаларнинг махсус йиғиндиси компоновкаси (жойлашуви)ни белгиловчи психологик тартиблар (установкалар) мажмуаси. У педагогик жараённинг ташкилий-услубий воситаларидан иборат.

Б.Т.Лихачев

Педагогик технология – ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган, ўқувчи-талаба шахсини шакллантириш жараёнининг лойиҳасидир.

В.П.Беспалько

Педагогик технология – таълимнинг ривожлантириладиган натижаларига эришиш жараёни тафсилоти.

И.П.Волков

Педагогик технология – ўқув жараёнининг ўқувчи-талабалар ва ўқитувчи учун сўзсиз қулай шароитлар таъминлашни лойиҳалаш, ташкил қилиш ва ўтказиш бўйича ҳамма деталларни ўйлаб чиқилган биргаликдаги педагогик фаолият модели.

В.М.Монахов

Педагогик технология – бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалашда ва амалда қўллашда мажмуали ёндашув усулидан фойдаланишдир.

ЮНЕСКО

Педагогик технология, бу – сўзсиз риоя қилиш энг юқори натижани каофлатлайдиган кўрсатмалар эмас, балки қонуниятлар бўлиб, уларнинг амалий аҳамиятидан иборат.

В.Ю.Питюков

Педагогик технология – педагогик мақсадларга эришиш учун фойдаланиладиган барча шахсий, ускунали ва методологик воситаларнинг тизимли йиғиндисини ва уларнинг амал қилиш тартибини билдиради.

М.В.Кларин

Педагогик технология – бу тизимли фикр юритиш усулини педагогикага сингдириш, бошқача қилиб айтганда, педагогик жараённи муайян бир тизимга келтиришдир.

Сакомото

Педагогик технология – турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини ўзида мужассам этувчи умумлаштиришдан иборат.

Г.К.Селевко

Педагогик технология – бу ўқитишга ўзига хос янгича (инновацион) ёндашувдир. У педагогикадаги ижтимоий-муҳандислик тафаккурининг ифодаланиши, технократик илмий онгнинг педагогика соҳасига кўчирилган тасвири, таълим жараёнининг муайян стандартлашуви ҳисобланади.

Б.Л.Фарберман

Педагогик технология – бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларга муайян шароит ва кетма-кетликда таъсир кўрсатиш ва бу фаолият маҳсули сифатида уларни олдиндан белгиланган сифатларини шакллантириш жараёнидир.

Н.Саидаҳмедов

Педагогик технология бу – объектив, моддий жараён. Агар биз ўқув-тарбия жараёнидан унинг объектив, моддий (субстанциялик) жиҳатини ажрата олсак, шунда биз технологияга, энг камида, унинг тафсилотига эга бўламиз.

В.К.Дьяченко

Педагогик технология – бу жамият эҳтиёжидан келиб чиқиб, шахснинг олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларини самарали шакллантирувчи ва аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнига тизим сифатида қараб, уни ташкил этувчилар, яъни ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида таҳсил олувчиларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда кўрсатган таъсирини ва таълим натижасини назорат жараёнида баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

Б.Зиёмуҳаммадов

Муайян вазиятларда педагогик масалаларни ечишнинг оптимал усули.

А.Кушнир

↓

Аниқ натижани қўлга киритишга йўналтирилган аниқ фаолият.

В.В.Юдин

↓

Педагогик технология – таълим методлари, усуллари, йўллари ҳамда тарбиявий воситалари йиғиндиси, у педагогик жараённинг ташкилий-услубий воситалари мажмуасидир.

Ж.Йўлдошев, С.Усмонов

↓

Педагогик технология муайян лойиҳа асосида ташкил этиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ҳамда ушбу мақсаднинг натижаларини каофлатловчи педагогик фаолият жараёнининг мазмунидир.

Педагогик технологиянинг марказий муаммоси – ўқитувчи-талаба шахсини ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборат.

Ў.Толипов, М.Усмонбоева

Замонавий педагогик технологияларнинг ҳозирги кунда юқоридагидай турли-туман таърифлари мавжуд бўлиб, унга ижтимоий-иқтисодий, педагогик, психологик, дидактик, ташкилий ва бошқа нуқтаи назарлардан ёндашиш мумкин.

2-шакл

Замонавий педагогик технологияларнинг турлари

5. Тажрибани ўзлаштириш ва узатишдаги илмий концепциясига (механизмига) кўра

6. Шахсга йўналганлик ва лаёқатлилик соҳаларига кўра

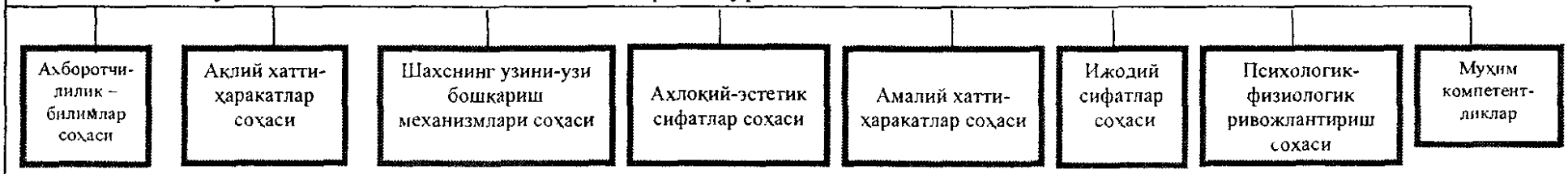

7. Мазмуни ва тузилмасининг тавсифига кўра

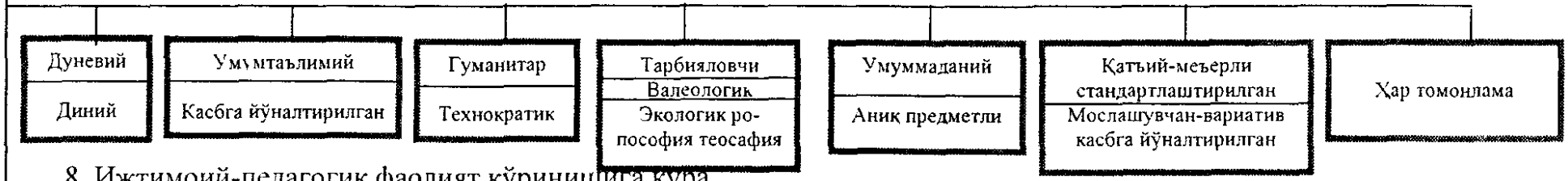

8. Ижтимоий-педагогик фаолият кўринишига кура

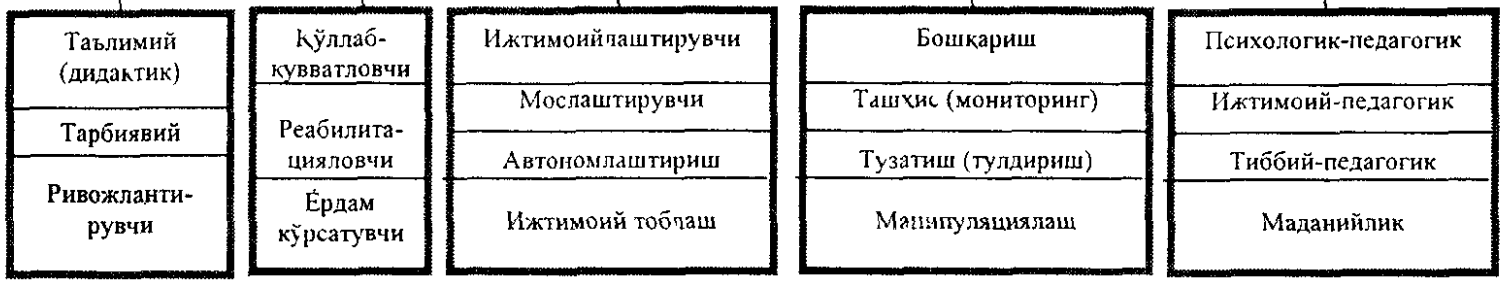

9 Ижтимоий ўқув-тарбия жараёнларни бошқариш турига кўра

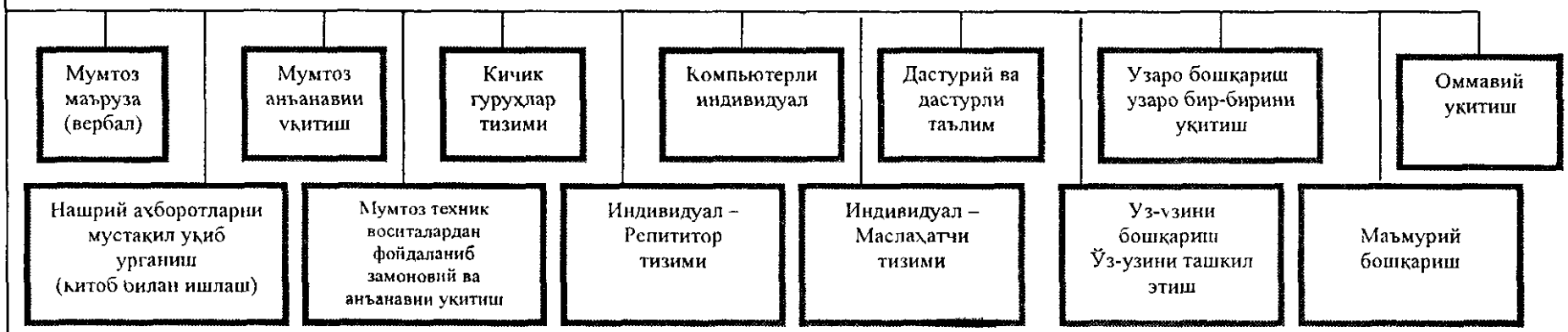

10 Етакчи (қўлланаладиган муҳим) таълим методларига кўра

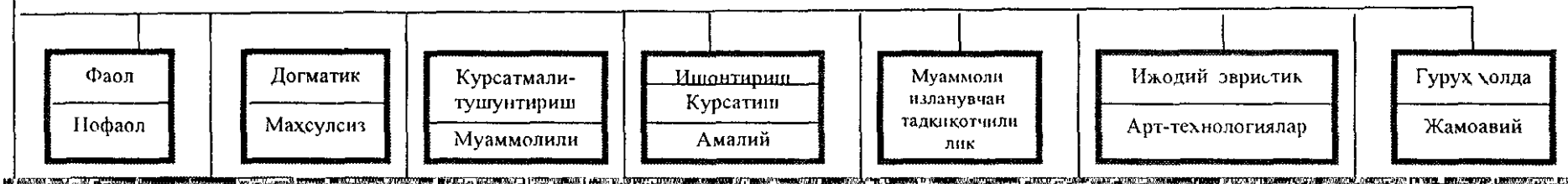

12. Устувор ўқитиш воситаларига кўра

- Вербал (суз орқали) / Белгили
- Курсатмали (аудиовизуал)
- Видео ўқитш
- Дастурли
- Электрон ўқитиш воситалари
- Компьютерли, телекоммуникацион
- Масофавий, ернинг сунъий иулдоши орқали
- Амалий

13. Ўқувчи-талабага ёндашиш ва педагогик ўзаро таъсирлашишнинг йўналишига кўра

- Субъект-обеъкт (мажбурий) / Субъект- субъект (ҳамкорлик)
- Интерфаол / Экстра-фаол
- Авторитар / Демократик / Либерал (эркин тарбия)
- Дидактик, ижтимоий антропо-центрик
- Шахсга – / Фаолиятга – / Мулкитга – / йуналтирилган
- Жамоавий таъсирга *асосланган тарбия* / Индивидуал узаро мулокотга асосланган таълим-тарбия
- Ҳамкорлик *технологияси* / Ўз-узини тарбиялаш ва ривожлантириш

14. Анаънавий таълим тизимига муносабат ва уни модернизациялаш йўналишига кўра

- Муносабат-ларни демок-ратлаштириш ва инсонпар-варлаштириш асосида
- Тахсил олувчилар-нинг укув-бичиш фаолиятларини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида
- Ташкил этиш ва бошқариш самарадорли-ги асосида
- Укув материалини дидактик ва методик реконструк-циялаш асосида
- Замонавий ахборот ва телекоммуни-кация воситалари асосида
- Ижтимоий-тарбиявий вазифаларни кучайтириш асосида
- Мукобил / Табиатга мослик
- Эркин таълим
- Муаллифлик мактаблари технология-лари

15.Педагогик таъсир обеъктларининг категория (тушунча) ларига кўра

- Оммавий таълим
- Узайтирилган таълим
- Тулдирувчи (компенса-цияловчи) таълим
- Муаммолари мавжуд болалар билан ишлаш технологияси
- Виктимологик
- Андрогогик
- Пенитенциар

Умуман, замонавий педагогик технологиялар назарий фан сифатида педагогика фанининг алоҳида йўналишларини ташкил этиб, ўз мақсади, вазифалари, муаммолари, методологияси ва бошқа назарий асосларига, ўз муаммоларини ҳал қилишда бошқа фанлар билан боғлиқликларга эга.

Ҳозирда мавжуд бўлган замонавий педагогик технологияларни бир қанча белгиларига қараб қуйидаги турларга ажаратилади. Бу белгилар ҳақида гапиришдан олдин шуни эслатиб ўтишимиз керакки, педагогик технология доимо комплекс характерга эга бўлиб, у фақат биттагина омилдан, методдан, тамойилдан фойдаланмайди, яъни қуйида келтириладиган турларгагина хос бўлган монотехнологиялар аслида мавжуд эмас. Лекин ҳар бир педагогик технологияда асосий эътибор таълим жараёнининг у ёки бу томонига қаратилиши натижасида уларни шу белгилари бўйича турларга ажратилади. Бу масалага турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, улардан айримларига тўхталиб ўтамиз.[1]

Шундай қилиб, замонавий педагогик технологияларнинг турларини танлаш шаклланаётган билим, кўникма ва малакалар, ташкил этилаётган дарслар шакли ва қўлланилаётган методлар ҳамда методик усулларнинг хусусиятига боғлиқ.

5.2. ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга оширишдаги асосий тамойиллардан бири – бу таълим тизимини тузилиш ва мазмун жиҳатидан ислоҳ қилиш учун ўқитувчи ва мураббийларни қайта тайёрлаш, юқори малакали, рақобатга қодир мутахассислар тайёрлаш бўйича таълим муассасаларининг фаолиятини уйғунлаштириш, замонавий педагогик технологияларни, педагогик инновацияларни таълим жараёнига киритиш ҳисобланади.

[1] О.Абдуқуддусов, Ҳ.Рашидов. Касб-ҳунар педагогикаси. – Т.: 2009, 138-139-бетлар.

Аммо замонавий педагогик технологиялар ва инновациялар ўз-ўзидан таълим тизимига кириб келмайди. Бу ўқитувчи фаолияти ва унинг мотивациясига боғлиқ жараён. Ўқитувчи фаолиятини ўзгартирмай туриб, унинг масъулияти ва фаоллигини оширмасдан таълимда бир қадам олдинга силжиб бўлмайди. Академик А.Н. Леонтьев «Дунёни идрок қилишнинг биринчи шарти – фаолият, иккинчи шарти – тарбиядир. Фаолият жараёнида кишиларнинг қобилияти, билим ва малакалари шаклланади, демак, фаолият-ижтимоий ҳодиса бўлиб, ҳаётий курашнинг асосий шартидир»[1], – деб таъкидлайди. Яъни фаолият ижтимоий ҳодиса бўлиб, шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсадлар сари йўналтирилган ҳаракат ҳисобланади.

Инсон фаолияти ўз олдига қўйган мақсадларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Масалан, ижодий фаолият, илмий фаолият, педагогик фаолият, тадбиркорлик фаолияти, ўкув-билув фаолияти, бошқарув фаолияти ва инновацион фаолият кабилар. Фаолиятнинг мазмуни, шарт-шароитлари, воситалари ўзгариб бориши натижасида инсоннинг аҳлоқий маданияти такомиллашиб боради.

“Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини кондириш мақсадида умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни ёш авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият”[2], – дея таърифлайди Б.Зиёмуҳаммедов.

Педагогик фаолият, унинг тузилиши ва таркибий қисмлари хақида жуда кўп олимлар илмий изланишлар олиб борганлар. Жумладан, Н.В.Кузьмина ўз тадқиқотларида педагогик фаолиятнинг гнесеологик (билиш), лойиҳалаш, ташкилотчилик, коммуникатив таркибий қисмлари мавжуд эканлигини баён этиб ўтган.[3]

[1] Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: 1977, с. 30.
[2] Зиёмуҳаммадов Б. Педагогика. – Т.: 2001, 47-бет.
[3] Кузмина Н.В. Методы системного педагогического исследования. Ленинград.: ЛГУ, 2008, с. 16.

Бугунги кунда педагогика соҳасида янги илмий йўналиш – педагогик инновация ва таълим жараёнини янгилаш ғояларининг пайдо бўлиши натижасида ўқитувчининг педагогик фаолиятида ҳам янги йўналиш ***“ўқитувчининг инновацион фаолияти”*** тушунчаси пайдо бўлди.

Педагогикада **инновация, инновацион фаолият, инновацион педагогика, таълимда инновацион жараёнларни бошқариш** каби тушунчалар XX асрнинг 60-йилларида дастлаб, АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида ***“таълим технологияси”*** тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. Ўша вақтдаёқ Европада педагогик инновациялар маркази ва институти ташкил этилди. Бу тушунчаларнинг пайдо бўлиши ва инновацион таълим назариясининг яратилиши тўғрисида маълумот берувчи манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, бу тушунчалар таълим тизимини технологиялаштириш, педагогик технологияларни таълим тизимига киритиш оркали таълим тизимини ислоҳ қилиш, таълим самарадорлигини ошириш, шахс ижтимоийлашувини таъминлаш, бу борада муайян муваффақиятларга эришиш учун таълим жараёнида ўқувчи-талабага дўстона муносабатларни шакллантиришга уриниш натижасида вужудга келди. Олиб борилган илмий изланишлар натижасида ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмида педагогик фаолият бу – ижодий жараён ва педагогик инновациялар бирлашмаси, деган янги илмий йўналиш таркиб топди. Бу эса ўқитувчининг инновацион педагогик фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнини таҳлил қилиш имконини берди.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг умумий ва алоҳида жиҳатларини К.Ангеловский, Г.И.Горская, В.А.Кан-Калик, С.Л.Кузьмина, В.А.Сластенин, Л.М.Фридман каби олимлар ўзларининг илмий тадқиқот ишларида ёритиб бердилар. Мамлакатимизда педагогик инновацияни ривожлантириш муаммолари устида педагог олимлардан Ж.Йўлдошев, Н.Азизхўжаева, Б.Фарберман, У.Толипов, Ҳ.Омонов, М.Очилов, М.Жуманиёзова ва бошқалар илмий изланишлар олиб бордилар.

И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар **«Инновация»** тушунчасининг илк ва улкан назариячилари ҳисоблансалар, К.Ангеловский, В.А.Сластенин ва В.И.Слободчиковлар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар ҳамда бу борада муайян натижаларга эришган олимлар, деб тан олинадилар. Жумладан, В.И.Слободчиков шундай ёзади: «Аввало, инновацион фаолиятни илмий ижодиёт соҳасидаги фаолиятга ўхшатиб бўлмайди, чунки бундай ўҳшатиш «Инновацион фаолият» термини маъносини саёзлаштириб юборади. Чунки ҳар кандай илмий-техникавий фаолият ўз табиатига кўра инновацион ҳисобланади. Шунинг учун инновацион фаолиятни маълум бир ижтимоий амалиёт майдонида кўриб чиқиш зарур. Бу амалиётни конкрет субъект нуқтаи назаридан ва амалдаги анъанага нисбатан жиддий ўзгаришларга олиб келадиган ҳар қандай фаолиятни инновацион деб ҳисоблаш мумкин».

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, 80-йилларда педагогик фаолиятни аввалдан пухта ишлаб чиқилган дастур ғояларига мувофиқ амалга ошириш ва дастурлаштирилган мустақил малака оширишни ташкил этиш ташаббуси кўтарилди. Натижада, ўкитувчиларнинг масофадан малака ошириш тизимини яратиш кун тартибидаги асосий масалага айланди.

«Инновацион фаолият» тушунчасини таҳлил қилар эканмиз: Г.А.Мкритичяннинг бу ҳақдаги фикри диққатга сазовар: – «Педагогик тажриба-синов фаолиятининг 3 та асосий шаклини ажратиш мумкин: хусусий тажриба, тажриба-синов иши, ўқитувчининг инновацион фаолияти. Педагогик фаолиятда инновациялар қанча кўп бўлса, ўқитувчи хусусий экспериментни шунча яхши тушунади».[1]

Инновацион фаолият-педагогнинг ўз касбини такомиллаштиришдаги мавжуд шакл ва воситаларни эгаллашга ижодий ёндашувини назарда тутади. Таълимдаги инновациялар ва инновацион педагогик фаолият ҳақида барқарор ва ҳаммага маъқул бўлган илмий тасаввурлар ва таснифлар шу пайтгача мукаммал таркиб топган эмаслигини ҳам эътироф этиш лозим. Бундай

[1] Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 108-бет.

ҳолатнинг асосий сабабларидан бири таълимга йўналтирилган илмий билимлар тизимлари ўртасидаги қийинчилик билан енгиб ўтиладиган узилишлардир. Яна муҳимроқ сабаб эса таълимий билим ва амалий педагогик фаолият ўртасидаги узилишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятнинг субъекти ва ташкилотчиси сифатида янгиликни яратиш, қўллаш ҳамда оммалаштиришда иштирок этади. У фандаги билим, анъаналардаги ўзгаришлар мазмунини ва моҳиятини таҳлил эта билиши керак.

Инновацион фаолият тушунчаси инновация, инновацион жараён каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли бу тушунчалар мазмунини изоҳламасдан туриб, инновацион фаолият мазмунини англаш мумкин эмас.

Инновация (инг. ***Innovatsion – янгилик киритиш***) – тизим ички тузилишини ўзгартириш, деб таърифланади. Демак, инновация ўқув жараёнига янгилик олиб кириш, ўқув жараёнини талаба эҳтиёжи, хоҳиши ва истакларига мослаштириш, ўқувчи-талабани мустақил мутолаага ўргатиш, билимларни тайёр ҳолда бериш эмас, ўқувчи-талабаларнинг билим олиш кўникма ва малакаларини шакллантиришга ҳаракат қилиш демакдир. Инновация – амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга йўналтирилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизимидир. Бу ғоя назарияси моҳиятининг яратилишига нисбатан турли ёндашувлар ва фикрлар мавжуд бўлиб, унинг моҳияти борасида фанда ягона фикр мавжуд эмас.

Инновациялар долзарб, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир тизимда шаклланган янгича ёндашувлар. Улар ташаббуслар ва янгиликлар асосида туғилиб, таълим мазмунини ривожлантириш учун истиқболли бўлади, шунингдек, умуман таълим тизими ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Инновация – маълум бир фаолият майдонидаги ёки ишлаб чиқаришдаги технология, шакл ва методлар, муаммони ечиш учун янгича ёндашув ёки янги технологик жараённи қўллаш, олдингидан анча муваффақиятга эришишга олиб келиши маълум бўлган охирги натижадир. Демак, инновацион технологияларнинг асосий негизи – бу ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг

белгиланган мақсаддан кафолатланган натижага ҳамкорликда эришишлари учун олдиндан таълим жараёнини лойиҳалашдир.

Бугун таълим тизимидаги инновацияларни қуйидагича таснифлаш маъқулланмоқда:

- Фаолият йўналишига қараб (педагогик жараёндаги, бошқарувдаги).
- Киритилган ўзгаришларнинг тавсифига кўра (радикал, модификацияланган, комбинацияланган).
- Ўзгаришлар кўламига кўра (локаль, модулли, тизимли).
- Келиб чиқиш манбаига кўра (шу жамоа учун ички ёки ташқаридан олинган).

Инновациянинг мақсади – сарфланган маблағ ёки кучдан энг юкори натижа олишдан иборат. Бошқа турли-туман ўз-ўзидан пайдо бўладиган янгиликлардан фарқли ўлароқ, инновация бошқарилувчи ва назорат қилинувчи ўзгаришлар механизмини ташкил этади.

Таълим тизимидаги ҳар қандай янгилик инновация бўла олмайди. Шу сабабли **«новация»** ва **«инновация»** тушунчалари ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб ўтиш зарур. Бунинг учун ислоҳот фаолиятининг аниқ шакли, мазмуни ва кўлами асос бўлиб хизмат қилади. Агар фаолият қисқа муддатли бўлса ва яхлит тизим хусусиятига эга бўлмаса, ўз олдига муайян тизимдаги фақат баъзи элементларини ўзгартиришни вазифа қилиб қўйган бўлса, у ҳолда биз **новация** билан мулоқот қилаётган бўламиз. Агар фаолият маълум концептуал ёндашув асосида амалга оширилаётган бўлса ва унинг натижаси ўша тизим ривожланишига ёки унинг принципиал ўзгаришига олиб келсагина **инновация** дея оламиз.

Ҳар иккала тушунча мезонлари қуйидагича: **новация** *амалдаги назария доирасида амалга оширилади, кўлам ва вақт бўйича чегараланади, методлар янгиланади ва натижаси аввалги тизимни такомиллаштиради.* ***Инновация*** *эса тизимли, яхлит ва давомли бўлади, маълум амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди, амалиёт субъектлари позицияларини тўла янгилайди. Бунда фаолиятнинг янги йўналишлари очилади, янги технологиялар яратилади,*

фаолиятнинг янги сифат натижаларига эришилади, натижада амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади.

Инновациянинг амалиётга киритилиши инновацион жараёнларда амалга оширилади. **Инновацион жараён** деб – инновацион ўзгаришларга тайёгарлик кўриш ва уни амалга ошириш жараёнига айтилади.

Таълим жараёнидаги инновацион ўзгаришлар, таълим тизимига ҳар кандай янгиликнинг киритилиши бевосита ўқитувчи фаолиятини янгилаш ва ўзгартириш орқали амалга оширилиши ҳам атрофлича ўрганилган.

Таълим тизимидаги инновациялар, уларни амалиётга киритиш, инновацион жараёнларни бошқаришни таҳлил қилиш орқали инновацион фаолият тушунчасини таърифлаш имконияти пайдо бўлди. Инновацион фаолият – педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға бошловчи, тараққий эттирувчи кучдир. **«Инновацион фаолият** – бу янги ижтимоий талаблар билан анъанавий меъёрларнинг мос келмаслиги, ёхуд амалиётнинг янги шаклланаётган меъёрининг мавжуд меъёр билан тўқнашуви натижасида вужудга келган мажмуали муаммоларни ечишга қаратилган фаолиятдир»,-деб таъкидлайди В.И.Слободчиков. Инновацион фаолият бу амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга қаратилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизими бўлиб, у маълум доирадаги муаммоларни ечиш қобилиятигина эмас, балки ҳар қандай вазиятдаги муаммоларни ечиш учун мотивацион тайёргарликка эга бўлишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг марказий масаласи ўқув жараёнини самарали ташкил этишдан иборат.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирларида А.М.Арсеньева, К.Н.Вольков, М.Н.Скаткин ва Ўзбекистонлик педагог олимлардан Ж.Йўлдошев, Н.Саидаҳмедов, У.Нишонов, М.Жуманиёзова, М.Очилов ва бошқалар педагогика фани ва амалиётида муваффақиятга эришиш муаммосини ҳал қилиш борасида самарали ғояларни илгари сурдилар ва таълим самарадорлигини таъминлашда ўқитувчининг таълим жараёнига янгиликларни киритишга тайёргарлик даражаси асосий ўрин эгаллашини асослаб бердилар.

Инновацион фаолият – узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш бўлиб, у узоқ вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради. Ўқитувчи инновацион фаолияти хусусиятларини ўрганиб чиққан педагог олимлар фикрларига таянган ҳолда, қуйидагиларни инновацион фаолиятнинг асосий белгилари деб ҳисоблаш мумкин:

- ижодий фаолият фалсафасини эгаллашга интилиш;
- педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;
- муаллифлик концепцияларини яратиш қобилияти;
- тажриба-синов ишларини режалаштириш ва амалга ошира олиш;
- ўзидан бошқа тадқиқотчи - педагоглар тажрибаларини қўллай олиш;
- ҳамкасблар билан хамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- янгиликларни излаб топиш ва уларни ўз шароитига мослаштириб бориш.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш муаммосига мурожаат этиш жамиятда инновацион жараёнлар динамикасининг ўсиб бораётганлигини тушуниш натижасида вужудга келди. Унинг таҳлили фақат фан ва техника эришган замонавий ютуқлардан фойдаланишни ўз ичига олмасдан, балки янгиликларни излаш, яратиш, мослаштириш, татбиқ этиш ва олинган натижаларни қайта текшириш каби жараёнларни ҳам қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг тузилиши – ижодий ёндашув, ижодий фаоллик, янгиликни киритишга технологик ва методологик тайёргарлик, янгича фикрлаш, муомала маданияти. Инновацион фаолиятнинг даражалари: **репродуктив, эвристик, креатив** бўлиши мумкин.

Инновацион фаолият даврида янгиликлар, инновациялар, том маънода таълим жараёнига кириб келади. Шу сабабли таълим тизимидаги инновацияларни педагогик жараёнга киритиш 4 босқичда амалга оширилади:

1. Муаммони таҳлил асосида аниқлаш.
2. Мўлжалланаётган таълим тизимини лойиҳалаш.

3. Ўзгаришлар ва янгиликларни режалаштириш.

4. Ўзгаришларни амалга ошириш.

Инновацион фаолиятга тайёрлашдан мақсад – ўқитувчининг янгиликка интилувчанлигини, мустақил ўз устида ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш, замонавий педагогик технологиялар, интерфаол методлардан фойдаланиб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларни ўтказиш малакасини такомиллаштиришдан иборат.

Инновацион фаолият – бу илмий изланишлар, ишланмалар яратиш, тажриба-синов ишлари олиб бориш ёки бошқа фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда янги технологик жараён ёки янги такомиллаштирилган маҳсулот яратиш бўлиб, унинг прогматик хусусияти шундаки, у ғоялар майдонида ҳам ва алоҳида бир субъектнинг ҳаракат майдонида ҳам амалга оширилмайди, балки бу фаолиятни амалга ошириш тажрибаси кишилар ҳаётида ҳаммабоп бўладиган ҳолдагина ҳақиқий инновацион ҳисобланади. Инновацион фаолиятнинг асл мазмуни амалда янги технологиянинг шаклланиши бўлиб. унинг натижаси инновация сифатида юзага келган ихтирони-лойиҳага, лойиҳани-технологияга айлантиришга йўналтирилган фаолиятдир. Инновацион фаолиятда илмий тасаввурлар академик илм мантиқи бўйича туғилмайди, балки ривожланиш жараёнининг модификациялари қўллаб-қуватланиши натижасида ривожланаётган амалиёт мулоҳазасидан пайдо бўлади.

«Инновацион фаолият ўқитувчининг ўз фаолиятидан қониқмаслигидан келиб чиқади. У ўқитувчи томонидан у ёки бу педагогик вазифани ҳал қилишда қандайдир тўсиққа дуч келиниб, уни муваффақиятли ҳал этишга интилиш асосида юзага келади».[1] Инновацион фаолият янги ғояни излашдан бошланади. Педагогик инновация таълим-тарбия жараёнидаги муҳим ва мураккаб масала ечимига йўналитирилганлиги сабабли ўкитувчидан янгича ёндашувни талаб қилади.

Ўқитувчи инновацион фаолияти тузилишини таҳлил қилишга турли хил ёндашувлар мавжуд. Масалан, А.Никольскаянинг фикрича, фаолиятни янгилаш

[1] Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 111-бет.

3 босқичда, яъни **тайёргарлик, режалаштириш ва жорий этиш** босқичларида амалга оширилади.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлашда бир қатор психологик тўсиқлар мавжуд. Буларнинг биринчиси ўқитувчининг ўзи кўниккан фаолият чегарасидан ташқарига чиқиши жуда қийинлиги, яъни ўқитувчиларда ижодкорликнинг етарли эмаслиги бўлса, яна бир сабаб янги ва номаълум нарсалар ҳар доим одамларда чўчиш ва хавфсирашни келтириб чиқаришидир.

А.М.Хон ўқитувчиларда инновацион фаолиятни шакллантиришда учрайдиган психологик тўсиқларнинг икки турини ажратади: когнитив психологик тўсиқлар ва мунтазам пайдо бўладиган тўсиқлар. Когнитив психологик тўсиқлар янгилик ҳақидаги билимларнинг етишмаслиги, янгиликни ҳис қилмаслик ва нофаол хатти-ҳаракатлар ҳисобланса, мунтазам психологик тўсиқлар янгиликка нисбатан ишончсизлик, раҳбариятга ишонмаслик, ташаббускорларни қўллаб-қувватламаслик ва одатда янгилик киритувчиларга қарши курашиш каби кўринишларда намоён бўлади. [1]

Замон шиддат билан ўзгариб борар экан, таълим соҳаси ҳам у билан баробар ўзгаради ва ўқитувчидан ўз фаолиятини ўзгартиришни талаб этади. Бугун ўқитувчининг асосий вазифаси фақат таълим беришгина эмас, балки бошқарувчиликдан иборат бўлиб, у таълим жараёнини тўғри ташкил қилиши ва бошқариши талаб этилмоқда.

Инновацион фаолият ўқитувчининг ҳамма муваффақиятини белгиловчи асосий фаолият бўлиб, у шахснинг касбий, методик маҳоратини сифатли қайта қуриш демакдир.

Бизнинг фикримизча ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини таҳлил қилишни 3 босқичда амалга ошириш мақсадга мувофик бўлади:

1. Янгиликни педагогик фаолиятда қўллашдан олдинги даврдаги ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш.
2. Инновацион фаолиятнинг фаол шаклланиш даврини таҳлил килиш.

[1] Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: 2008, 112-бет.

3. Педагогик жараёнга янгилик киритилиб бўлгандан кейинги даврдаги фаолиятни таҳлил қилиш.

Маълумки, шахснинг хислат ва фазилатлари фаолият кўрсатиш жараёнида шаклланади ва фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Шу сабабли ўқитувчиларда янгиликка интилувчанлик ва мустақил мутолаа килишга доимо зарурият сезиш психологиясини сингдириш лозим. Чунки янгилик – инсонга улуғворликдан кўра кўпроқ завқ бағишлайди.

Агар ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш вазифалари малака ошириш жараёнида амалга оширилса, амалиётда таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик ва ахборот технологияларини татбиқ этиш ишлари анча самарали бўлади ҳамда масофадан ўкитиш тизими кутилган натижаларга олиб келади.

Юқорида билдирилган фикрларга таянган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Ўрганиб чиқилган илмий ишларнинг аксариятида «инновацион фаолият» тушунчасига таъриф берилган бўлсада, бу соҳада ҳаммага маъқул келадиган ва инновацион фаолиятнинг тўлиқ мазмунини очиб берадиган ягона таъриф яратилмаган, шунингдек, бу фаолиятни шакллантириш жараёнига нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас.

Мавжуд педагогик ва психологик адабиётларда асосий урғу иқтисодий соҳадаги инновацияларга бағишланган бўлиб, уларда ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш масалалари, мазкур жараён моҳияти очиб берилмаган. Республикамизда эса юқоридаги муаммо доирасида айрим элементларгина тадқиқ қилинган, холос.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да “Таълим муассасаларини махсус тайёрланган малакали педагог кадрлар билан тўлдириш таъминланади, уларнинг фаолиятида рақобатга асосланган муҳит вужудга келтирилади”,[1] – деб таъкидлаб ўтилган. Рақобатга асослаган меҳнат муҳитини вужудга келтиришнинг асосий омилларидан бири ўқитувчиларни инновацион фаолиятга йўналтириш ва бу фаолиятга тайёрлаш орқали таълим жараёнига замонавий

[1] Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Шарқ” НМК, 1999, 50-бет.

педагогик технологияларни тадбиқ этиш, ўқувчи-талабаларга билим беришни кафолатлаш ҳамда таълим самарадорлигига эришишдан иборат.

Таълим тизимини мазмунан ислоҳ қилиш жараёнида педагог кадрлар обрў-эътибори, масъулияти ва касб кўникмасини ошириш юзасидан собитқадамлик билан давлат сиёсати олиб борилмоқда. Бу борада ўқитувчи фаолиятини янгилаш ва инновацияларни таълим жараёнига киритиш асосий вазифа ҳисобланади. Ҳар қандай бошқа соҳа мутахассислари каби ўқитувчиларнинг ҳам касбий тайёргарлик даражаси уларнинг билим, кўникма ва малакалари, ижодий салоҳияти ҳамда ностандарт тафаккурларида ўз аксини топувчи касбий лаёқати билан баҳоланади.

Ўқитувчи инновацион фаолиятини ташкил этиб, унинг шаклланиш босқичларини қуйидагича белгилаш мумкин:

Биринчи босқич – тайёр методик тавсияномалар аник қилиб кўчирилади.

Иккинчи босқич – мавжуд тизимга айрим янги мослама (модификация)лар, методлар киритилади.

Учинчи босқич – янги ғояни амалга ошириш мазмуни, методлари ва шакли тўла ишлаб чиқилади.

Тўртинчи босқич – ўқитувчи ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз концепциясини ва методикасини ишлаб чиқади.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлашда жамоадаги психологик муҳит, жамоа аъзоларининг канчалик даражада дунё таълим бозоридаги янгиликлардан хабардор эканлигини ҳисобга олиш зарур.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг шаклланишида педагогик жамоанинг алоҳида ўрни борлигини кўпчилик олимлар таъкидлаб ўтадилар. Уқитувчиларнинг новаторлик хусусиятлари ва таълим жараёнидаги янгиликларга бўлган муносабатига қараб, К.Роджерс ва К.Ангеловский педагогик жамоа аъзоларини 5 та гуруҳга ажратишни таклиф этади:

1. Новаторлар. 2. Олдинги реализаторлар, 3. Олдинги кўпчилик. 4. Кейинги кўпчилик. 5. Иккиланувчилар.[1]

Таълим сифатини ошириш жамиятнинг барча жабҳаларида ҳаётни яхшилашга олиб келади. Янгилик киритиш таълим сифатини оширишнинг самарали воситаси бўлганлиги учун ҳам ривожланган давлатлар таълим жараёнига узлуксиз янгилик киритишга ҳаракат қиладилар. Кўпгина мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, инновацион жараёнларда таълим тизимидаги барча бўғинлар иштирок этиши лозим. Аммо инновацион жараёнлар юқоридан пастга қараб ҳаракатланса ва бунда ўқитувчи бўйсунувчи, яъни янгиликнинг фақат истеъмолчиси бўлиб қолса, у ҳолда бу жараён бюрократик тус олади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўқитувчи инновация фаолиятга тайёр бўлиб, дарсга энг сўнги янгиликларни олиб кириб, ўқувчи-талабаларга қизиқарли ва уни эхтиёжига мос равишда ташкил этсагина, сифат ва самарадорликни кафолатлаши мумкин.

5.3. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Бугунги кунда бир қатор ривожланган мамлакатларда таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи замонавий педагогик технологияларни қўллаш борасида катта тажриба асосларини ташкил этувчи методлар **интерфаол методлар** номи билан юритилмоқда. Лекин **“Интерактив”** дарс методини “интерфаол” деб чала таржимасини амалиётда қўллаш мазмунан ва мантиқан хатодир. Чунки **“Интерактив”** атамаси инглизча **“Interaktive” – “ўзаро ҳаракат ва таъсирланиш”** деган қўшма сўздан иборат, агар таржима қилиш зарур бўлса, унда ҳар бир сўзни таржима қилиш керак.

Интерактив таълим методлари ўқувчи-талабаларнинг мулоқот ва ўзаро баҳс-мунозарада фикрлашиш асносида, дарс жараёнини амалга оширишдир.

[1] Роджерс К., Ангеловский К. Учитель и инновация. – Киев, 1992, с. 24.

“Интерактив” атамаси инглизча **“Interakt”**, яъни **“Inter” – “ўзаро”, “akt” – “ҳаракат, таъсир, фаоллик”** деган маъноларни англатади.[1]

Интерактив таълим методларидаги дарслар ўқувчи-талабаларни ижодий фикрлашга, олинган ахборотларни фаолликда ҳал этишга, фикрни эркин баён этишга, ташаббускорликка, гуруҳларда масалалар ечимини топишга, ҳамкорликда иш юритишга, фикрни ёзма равишда баён этишга чорлайди.

Дарсни интерактив методларда ташкил этиш, анъанавий усуллардан воз кечиш дегани эмас. Балки мазмунни ўзаро фаолликда ҳал эта олиш демакдир. Интерактив таълим шакли қуйидагича намоён бўлади:

3-шакл

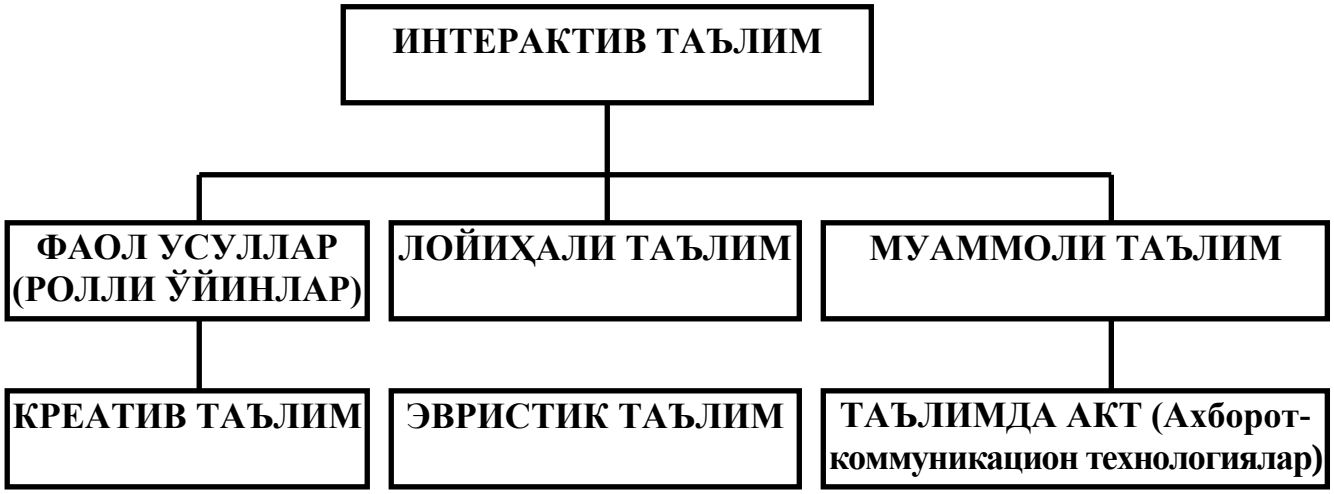

Интерактив метод – ўзаро фаоллик, харакат, таъсирчанлик, у ўқувчи-талабаларнинг мулоқотларида содир бўлади. Интерактив таълимнинг бош мақсади ўқув жараёни учун энг қулай вазият яратиш орқали ўқувчи-талабаларнинг фаол, эркин, мустақил фикр юритишига муҳит яратишдир. Ўқувчи-талабалар ўзларини интеллектуал салоҳиятини, имкониятларини намоён этади ва ўқув сифати ва самарадорлигини оширади, таъмин этади.

[1] Муаллифлар V бобни ёзишда Ж.Йўлдошева, Г.Йўлдошевани ёзишда Ж.Йўлдошев, Ў.Толипов, М.Усмонбоева, О.Қуддусов, Х.Хабиб, Г.Елдашева, А.Зокиров, Ё.Раҳмонова, Д.Раззоқовлар учун алоҳида миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

Интерактив метод асосида ўтган дарсни ташкил этиш шундай кечадики, бу жараёнда бирорта ҳам ўқувчи-талаба четда қолмайди, яъни улар кўрган, билган, ўйлаган фикрларини очиқ-ойдин билдириш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчи-талабалар ҳамкорликда ишлашда мавзу мазмунини билиш ўзлаштиришда ўзларининг шахсий хиссасини қўшиш имкониятига эга бўладилар. Ўзаро билимлар, ғоялар, фикрларни алмашиш жараёни содир бўлади. Бундай ҳолатлар ўзаро самимийликни таъминлайди, янги билимларни олиш, ўзлаштиришга ҳавас ортади, шу жараёнда бир-бирларини қўллаб-қувватлаш, ўзаро дўстона муносабатлар вужудга келади. Бунинг тарбиявий аҳамияти катта.

Диалог асосида кечган ўкув жараёнларида ўқувчи-талабалар танқидий фикрлашга, мураккаб масалаларни таҳлил асосда ечимини топишга, шунга яраша ахборотни излаш, айрим альтернатив фикрларни ўзаро мунозараларда эркин баён қилишга ўрганади ва шундай кўникмалар шаклланади.

Интерактив метод асосида дарсларни ташкил этишда ўқув жараёнида якка тартибда, жуфт бўлиб ишлаш, гуруҳларда ишлаш, изланишга асосланган лойиҳалар, ролли ўйинлар, ҳужжатлар билан ишлаш, ахборот манбалари билан ишлаш, ижодий ишлашдан фойдаланиш мумкин.

Интерактив метод нималарни ўз ичига олади? Ҳозирги кунда методистлар, амалиётчи ўқитувчилар томонидан қуйидаги турли шакллар таклиф этилган.

- жуфтликда ишлаш;
- тарози;
- корусель;
- елпиғич;
- кичик гуруҳларда ишлаш;
- қизил ва яшил рангли карточкалар билан ишлаш;
- аквариум;
- нуқтаи назаринг бўлсин;
- тугалланмаган гаплар;

– ақлий ҳужум;
– янги фикрий ҳужум;
– фикрларнинг шиддатли ҳужуми;
– 6 х 6 х 6;
– кластер;
– қарорлар шажараси;
– тажриба воситасида ўқитиш цикли;
– броун харакати;
– йўналтирувчи матн;
– дарахт ечими;
– бешинчиси (олтинчиси, еттинчиси, ортиқча);
– ўз номимдан сўзлайман;
– 3 х 3; (4 х 4; 5/5, ...);
– фуқаролар эшитуви;
– ролли ўйинлар;
– ишбоп ўйин;
– пресс метод;
– ўз позициясини эгаллаш;
– баҳс-мунозара;
– муаммоли вазият;
– дебатлар;
– давра суҳбати
– лойиҳа.

Юқоридаги интерактив методлардан фойдаланишда қандайдир бир мақсадни кўзда тутиб, муаммони келтириб, ўқувчи-талабаларни шу жараёнда ишлашга тайёрлаб, уни маълум малакаларга эга бўлган ҳолатларда қўлланилса кутилган натижаларни олиш мумкин.

Умуман юқорида баён этилган интерактив методлар асосида дарсни ташкил этиш учун ҳар бир машғулотнинг концепцияси яратилиши, шу асосда унинг кетма-кетлиги, регламенти, иш тартиби, мақсад, вазифалари, кутилаётган

натижалар олдиндан белгилаб олиниши ва ундан ўқувчи-талабалар бохабар этилиши керак.

Интерактив методда ўқувчи-талабаларни ўқитишда ўқитиш муҳити ташкил этилади, қулай муҳит яратилади, бу эса:

- Ўқиш ва тадқиқотларга кўмаклашади;
- Турли тадқиқотлар олиб бориш учун материалларга эга бўлади;
- Ижодкорлик қобилиятларига рағбат беради;
- Ижтимоий ва коммуникатив кўникмаларни ривожлантиради;
- Фикрлар ва ахборотлар алмашинувига имкон яратади;
- Нутқий ривожлантиришни рағбатлантиради;
- Маълумотларни мустақил олиш кўникмаларини шакллантиради;
- Узлуксиз таълим олиш кўникмаларини ривожлантиради;
- Турли усуллар билан маълумот олиш учун ресурсларни ўз ичига олади;
- Маълумотномалар, луғатлар, энциклопедиялар, географик хариталар, компьютер, тажриба ўтказиш учун турли асбоблар, материаллар билан ишлаш имкониятига эга бўлади.

Ўқув материали мазмуни, нимага ўргатилиши, таҳлили, мотивацияси, ўқитувчи, ўқувчи-талабаларни кетма-кетликдаги ҳаракатлари кўзда тутилади.

Интерактив дарсларни ташкил этиш қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ориентир. Ўйин иштирокчилари ва экспертларни тайёрлаш босқичи. Ўқув жараёнининг иш режаси ўқитувчи томонидан таклиф этилади. Ўқувчи-талабалар билан ҳамкорликда машғулотнинг мақсад ва вазифалари аниқланади. Ўқув жараёни муаммоси шакллантирилади. Ўқув жараёнида кечадиган иммитация, ўйин қоидалари, умумишнинг бориши айтилади, ўқувчига ўқув жараёни материали пакети тарқатилади.

2. Ўқув жараёнига боришга тайёргарлик. Ўқув материаллари, вазиятлар, инструкция ва бошқа пакет ҳужжатлари билан танишиш. Ўйин қоидалари таблоси тузилади. Унга ўйин сценарийси, ўйин вазифалари, қоидалари, ўйин кетма-кетлиги, олинадиган натижалар акс эттирилади.

Ўйиннинг бориш жараёни акс эттирилади. Ўйин жараёнини ўзгартириш, унга четдан аралашиш ман этилади. Фақатгина жараённи олиш боришгина айрим тузатишларни киритиш мумкин. Ўйин белгиланганда ўқитувчи унга аралашмай, уни кузатиб, бошқариб боради.

Унинг асосий вазифаси муҳокамани ташкил этиш, ўйинни кузатиб туриш, натижаларни, олинаётган фикр-мулоҳазаларни ҳисоблаш, иштирокчиларнинг саволларига жавоб бериш.

3. Ўтказилган ўйин муҳокамаси – Ўтказилган ўйин жараёнини таҳлил этиш, муҳокама этиш, баҳолашдан иборат. Ўқитувчи якуний муҳокамани ўтказади. Муҳокамада иштирокчи ва экспертлар фикр алмашадилар, ўз позицияларини ҳимоя қиладилар, таассуротларни туғилган муаммо ва фикрларни билдирадилар.

Юқоридаги ахборотлардан маълум бўладики, интерактив ҳолатда кечган ишчалик ўйинларида; ўқитувчи-ўқувчи-талаба, ўқитувчи-синф-аудитория, ўқувчи-талаба-синф, ўқувчи-ўқувчи-талаба-талаба, гуруҳ-гуруҳлар орасида ўзаро мулоқотлар бўлиб ўтиши орқали ўқув мазмуни ўзлаштирилади.

Интерактив усулда дарс ўтмоқчи бўлган ўқитувчиларга шуни эслатиш керакки, янгича ишлаш учун фақатгина мақола, адабиётлар ўқишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун, яъни ўқитувчи ўз фаолиятида интерактив методларни қўллаши учун, у шахсан ўзи ишчанлик ўйинлари, ақлий хужум, мунозара, дебатларда қатнашиб, ўзи тажрибадан ўтказади, бу ишга шахсий ҳиссасини қўшиб боради.

Бунинг учун у интерактив дарсларни ўтказишнинг қуйидаги қоидаларини билиб, ўзлаштириб, амалга киритиши керак:

– Биринчидан, интерактив машғулотларга барча иштирокчилар (ўқувчи-талабалар) жалб этилиши талаб этилади. Бунда шундай интерактив технологиялар танланиши керакки, иш жараёнида барча иштирокчиларнинг иштироки ёки муҳокамаси таъминлансин.

– Иккинчидан, машғулотга иштирок этишни психологик тайёрлаш зарур. Дарсда иштирок этувчилар жараёнга киришиб кетишга тайёр эмаслигини

ҳисобга олмоқ керак. Янги ташкил этилаётган интерактив дарсларда улардаги хадиксираш, тортинчоқлик, индамаслик ҳолатлари дарснинг фаол кечиши, ички имкониятларни ишга солишга тўсқинлик қилиши кузатилади.

– **Учинчидан,** ўқувчи-талабаларни замонавий педагогик технологияларни кўплаб жорий этиш билан толиқтирмаслик. Иштирокчилар имконияти, замонавий технология сифати бир-бирига мос келгани маъқул. Бир гурухда иштирокчилар сони 30 кишидан ошиб кетмаслиги керак. Шундай шароитдагина кичик гуруҳларда ишлаш, фикрни эркин баён этиш, муаммолар ечимини топиш осон кечади.

– **Тўртинчидан,** машғулот олиб бориладиган хоналарни тайёрлашга алоҳида эътибор бериш керак. Синф ёки аудитория шундай тайёрланиши керакки, кичик ва катта гуруҳ билан ишланганда, улар эркин ҳаракатлансинлар. Бошқача айтганда ўқувчи-талабага қулай муҳит яратилиши керак. Айниқса, ўқувчи-талабаларнинг бир-бири билан мулоқотда бўйин эгиб ўтириши ноқулайлик келтириб чиқаради. Столларни 4-6 кишилик қилиб қўйиш, гуруҳ аъзоларининг бир-бирларига қараб ўтириши, кўриб, фикрлашувга қулай муҳит яратилиши яхши натижалар беради.

– **Бешинчидан,** ишчанлик ўйинларини олиб боришдан олдиндан унинг регламенти, кетма-кетлигига риоя қилиш керак. Унга қатъий риоя қилишни олдиндан келишиб олган маъқул, Ҳар бир иштирокчи ҳар қандай фикрлаш, нуқтаи назарга чидамли бўлиши, охиригача эшитиши, танқид қилмаслиги керак.

Ҳар бир иштирокчининг сўз эркинлигига ҳурмат билан қараш, шахс ҳурматини сақлаш.

– **Олтинчидан,** иштирокчиларнинг гуруҳларга бўлинишларига диққат-эътибор билан қараш. Аввало гуруҳларни шакллантириш эркин, хоҳиш-истаклар асосида кечгани маъқул. Кейинчалик гуруҳларни тасодифий шакллантиришга ўтилгани маъқул.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, интерактив усуллар бирданига кўпгина вазифаларни бажара олишга имкон беради. Энг муҳими у ўқувчи-

талабаларнинг коммуникатив билим, тушунча, малакаларини оширади. Уларни ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, дўстона муносабатларда ишлашини таъминлайди. Айниқса бир-бирларини эшитиш, фикрини баён этиш, ўзаро ҳурматга ундайди.

Бу усулда ишлаш ўқувчи-талабалардаги руҳий ҳолатни, юкламаларни енгиллаштиради. Машғулот шаклларини, фаолиятларини ўзгартириб туриш асосида муҳим муаммолар ечимини топишга ўрганиб борадилар.

Юқоридагилардан маълум бўладики, ўқитувчи дарс берувчи эмас, балки ўқувчи-талабаларни муаммога йўналтирувчи, тадқиқот фаолияти маслаҳатчиси, ташкилотчиси ва мувофиқлаштирувчисидир. У ўқувчи-талабаларнинг мустақил фикрлаши учун шароит яратади ва уларнинг ташаббусини қўллаб-қувватлайди.

Ўз навбатида, ўқувчи-талабалар ўқитувчи билан биргаликда ўқитиш жараёни ва унинг натижалари учун масъулиятни тақсимлаш орқали ўқиш жараёнининг тўлақонли иштирокчиларига айланади. Демак, интерактив методлар асосида ташкил этилган машғулотларда таълим берувчи, яъни ўқитувчи таълим олувчиларни фаолликка ва мустақил фикрлашга чорлайди. Таълим олувчи бутун дарс жараёнида фаол иштириок этади. Бундай ёндашувнинг фойдали жиҳатлари қуйидагича:

– таълим самараси юқорироқ бўлган ўқиш-ўрганиш;

– таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;

– илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олиниши;

– ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқлаштирилиши;

– таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб-қувватланиши;

– амалда бажариш орқали ўрганилиши;

– таълим берувчи билан таълим олувчи ўртасида эркин фикр-мулоҳазаларга шарт-шароит яратилиши.

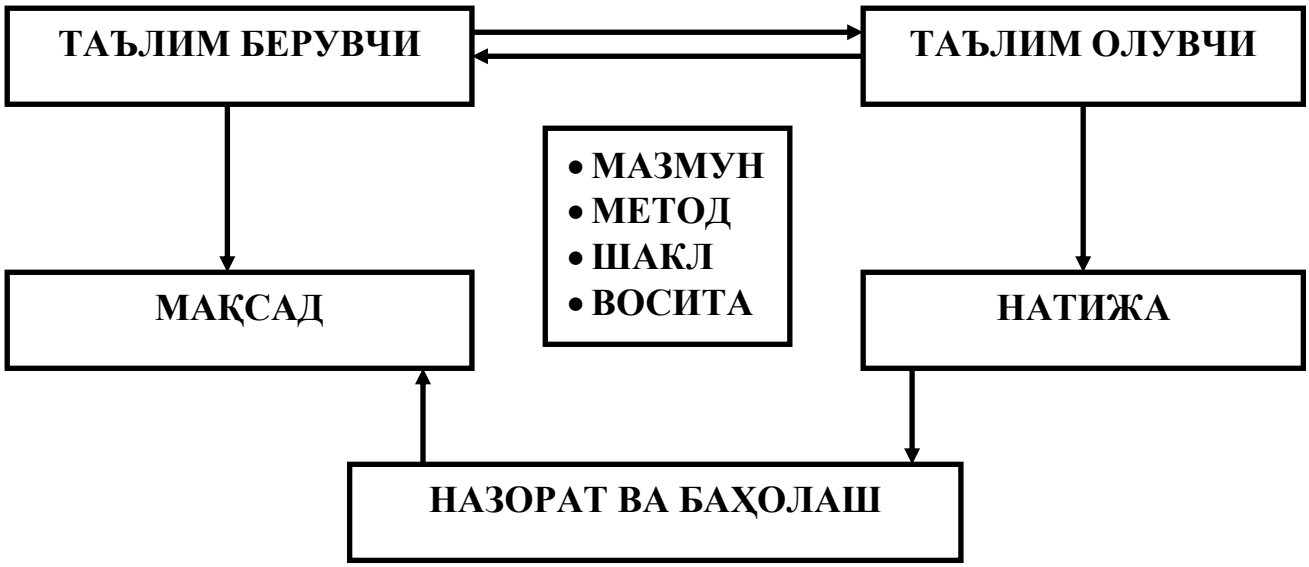

4-шакл. Интерактив таълимнинг асосий элементлари.

Қуйида ўқитишнинг интерактив методларини айримлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

“АҚЛИЙ ХУЖУМ” МЕТОДИ

Кейинги пайтда мия иш фаолиятининг фойдали иш коэффицентини оширишга мўлжалланган турли хил методлар ишлаб чиқилмоқда. Ваҳоланки, мутахассисларнинг фикрича, миянинг бор-йўғи 7% игина ишлар экан, холос. Мия фаолиятини фаоллаштирадиган таълим усулларига ижтимоий-психологик тренинг, синектика, аутоген машқ, морфологик таҳлил, ролли ўйин, «ақлий ҳужум» ва бошқалар киради.

«Ақлий хужум» – «брейнсторминг» (brain storming) инглизча сўздан олинган бўлиб, фаол таълимнинг, бошқарувнинг ва тадқиқотнинг методларидан бири ҳисобланади. Бу метод ақлий фаолликни қўзғатади, ижодий ва инновацион жараёнларни жадаллаштиради.

Бу методнинг пайдо бўлиши иккинчи жаҳон урушида Япон денгизида хизмат қилган америкалик мутахассис А.Осборн билан боғлиқ бўлиб, у харбий кемани қандай қилиб торпедолардан ҳимоя қилиш мумкинлиги масаласида кема Кенгаши ўтказилади. Кенгаш қоидасига кўра ҳамма – юнгадан тортиб капитангача ҳар қандай ҳатто ҳаёлий ва амалага ошириб бўлмайдиган ғояларни

ҳам айтаверса бўларди, ҳар қандай таклифлар ёзилиб борилди. Матрослардан бири шундай фикрни илгари сурди: «Торпедони сезиб қолсам, мен бутун командани бортга тизардимда, торпедога қараб пуфлашни буюрардим». Ғояни эшитиб ҳамма кулиб юборди, ҳатто шу ғоя ҳам ёзилди. Муҳокама пайтида бу ғоя қайтадан ишлаб чиқилди ва сувнинг кучли оқимидан фойдаланишга қарор қилинди. Сув насосидан отилаётган сув оқими ёрдамида торпедога урилди ва у тўхтатилди. Бир қарашда кулгили туюлган ғоя масалани ҳал қилди-қўйди.

50-йилларнинг охирига келиб америкалик психолог А.Осборн ўзи ишлаётган университетда «Ақлий ҳужум» методини кутилмаган ғоя ва таклифлар тўплаш ва мураккаб бўлган масалаларни ечиш усули сифатида тарғиб кила бошлади.

Ижодий фаолликнинг ва маҳсулдорликнинг стимулятори ҳисобланган «Ақлий ҳужум» методи асосан янги оригинал фикрларнинг туғилишига қаршилик кўрсатувчи танқидий муҳитнинг йўклиги деб аталган психологик механизмга таянади. Бундай муҳитда ҳеч қандай фикр танқид қилинмайди, нотўғри фикр айтишдан қўрқилмайди, ҳеч кимнинг устидан кулинмайди.

Шундай қилиб, «Ақлий ҳужум» методи дастлаб АҚШ, Англия, Францияда сўнгра Японияда ишлатилди. 70-йиллардан бошлаб Россияда, 90-йиллардан бошлаб эса Ўзбекистонда ишлатила бошланди.

“Ақлий хужум” методи – бирор муаммо бўйича таълим олувчилар томонидан билдирилган эркин фикр ва мулоҳазаларни тўплаб, улар орқали маълум бир ечимга келинадиган методдир. “Ақлий хужум” методининг ёзма ва оғзаки шакллари мавжуд. Оғзаки шаклида таълим берувчи томонидан берилган саволга таълим олувчиларнинг ҳар бири ўз фикрини оғзаки билдиради. Таълим олувчилар ўз жавобларини аниқ ва қисқа тарзда баён этадилар. Ёзма шаклида эса берилган саволга таълим олувчиларнинг ҳар бири ўз фикрини оғзаки билдиради. Таълим олувчилар ўз жавобларини аниқ ва қисқа тарзда баён этадилар. Ёзма шаклида эса берилган саволга таълим олувчилар ўз жавобларини қоғоз карточкаларга қисқа ва барчага кўринарли тарзда ёзадилар. Жавоблар доскага (магнитлар ёрдамида) ёки “Пинборд” доскасига (игналар

ёрдамида) маҳкамланади. “Ақлий хужум” методининг ёзма шаклида жавобларни маълум белгилар бўйича гуруҳлаб чиқиш имконияти мавжуддир. Ушбу метод тўғри ва ижобий қўлланилганда шахсни эркин, ижодий ва ностандарт фикрлашга ўргатади.

“Ақлий хужум” методи таълим берувчи томонидан қўйилган мақсадга қараб амалга оширилади:

1. Таълим олувчининг бошланғич билимларини аниқлаш мақсад қилиб қўйилганда, бу метод дарснинг мавзуга кириш қисмида амалга оширилади.

2. Мавзуни такрорлаш ёки бир мавзуни кейинги мавзу билан боғлаш мақсад қилиб қўйилганда янги мавзуга ўтиш қисмида амалга оширилади.

3. Ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш мақсад қилиб қўйилганда мавзудан сўнг, дарснинг мустаҳкамлаш қисмида амалга оширилади.

“Ақлий хужум” методи беш босқичдан иборат:

1. Таълим олувчиларга савол ташланади ва уларга шу савол бўйича ўз жавобларини (фикр, ғоя ва мулоҳаза) билдиришларини сўралади;

2. Таълим олувчилар савол бўйича ўз мулоҳазаларини билдиришади;

3. Таълим олувчиларнинг фикр-ғоялари (магнитофон, видеотасмага, рангли қоғозларга ёки доскага) тўпланади;

4. Фикр-ғоялар маълум белгилар бўйича гуруҳланади.

5. Юқорида қўйилган саволга аниқ ва тўғри жавоб танлаб олинади.

Шундай қилиб, “Ақлий хужум” методидан фойдаланилган таълим олувчиларнинг (ўқувчи-талабаларнинг) барчасини жалб этиш имконияти бўлади, шу жумладан, ўқувчи-талабаларда мулоқот қилиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади. Таълим олувчиларда ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда баён этиш малака ва кўникмаси ривожланади. Билдирилган фикрлар баҳоланмаслиги таълим олувчиларда турли ғоялар шаклланишига олиб келади. Демак, “Ақлий хужум” методи таълим олувчиларда ижодий тафаккур ва эркин фикрлашни ривожлантиришга хизмат қилади.

“Ақлий хужум” методини қўллашдаги асосий қоидалар қуйидагича:

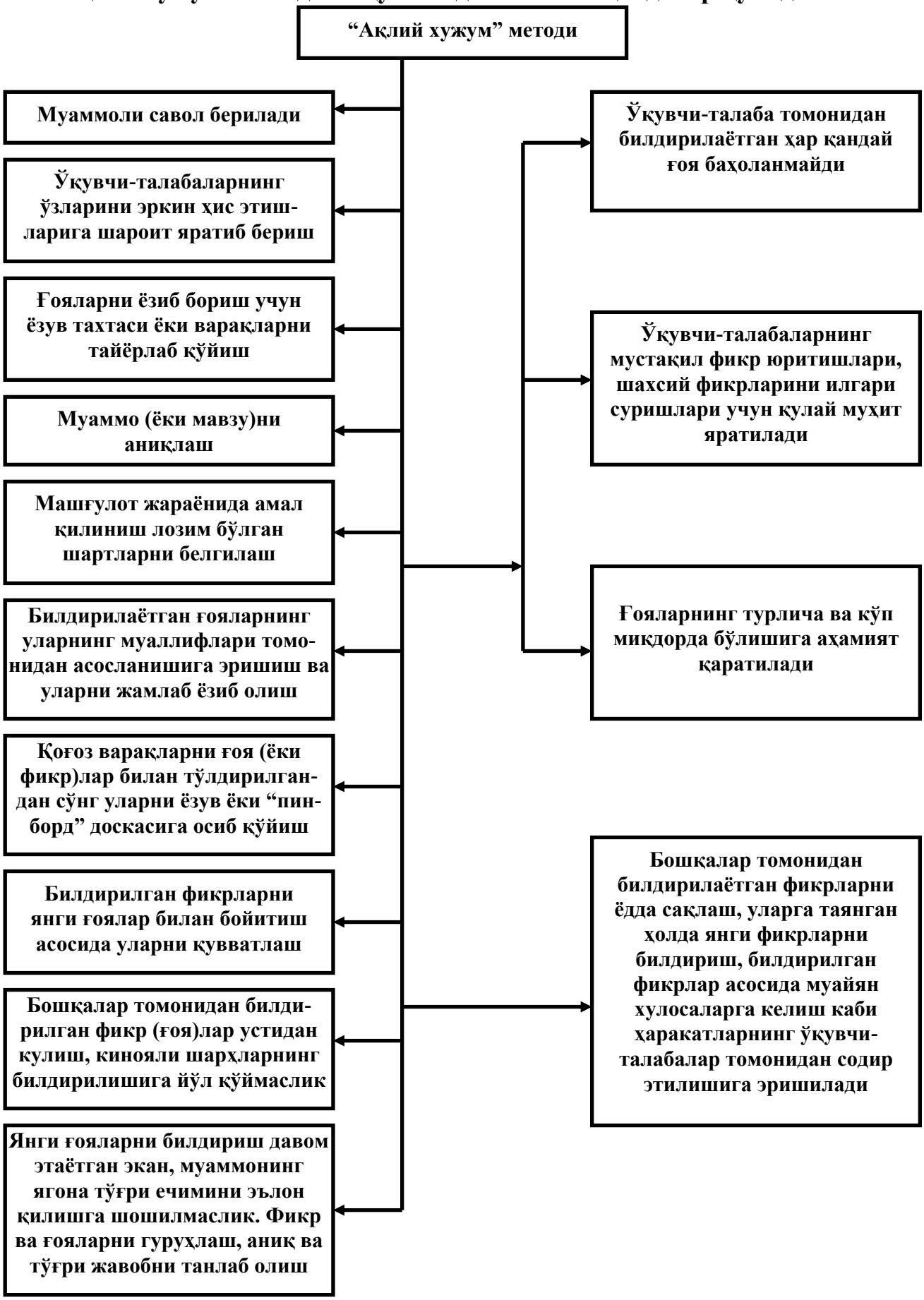

5-шакл. “Ақлий хужум” методини қўллашнинг қоидалари.

“ЯНГИ ФИКРИЙ ҲУЖУМ” МЕТОДИ

“Янги фикрий ҳужум” методи Ж.Дональд Филипс томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, уни бир неча ўн (20-60) нафар ўқувчи-талабалардан иборат гуруҳларда қўллаш мумкин.

Метод ўқувчи-талабалар томонидан янги ғояларнинг ўртага ташланиши учун шароит яратиб беришга хизмат қилади. Ҳар бири 5 ёки 6 нафар ўқувчи-талабаларни ўз ичига олган гуруҳларга 15 дақиқа ичида ижодий вазифалар берилади. Топшириқ ва ижодий вазифалар белгиланган вақт ичида ижобий хал этилгач, бу ҳақида гуруҳ аъзоларидан бири ахборот беради.

Гуруҳ томонидан берилган ахборот (топшириқ ёки ижодий вазифанинг ечими) ўқитувчи ва бошқа гуруҳлар аъзолари томонидан муҳокама қилинади ва унга баҳо берилади. Машғулот якунида ўқитувчи берилган топшириқ ёки ижодий вазифаларнинг ечимлари орасида энг яхши ва ўзига хос деб топилган жавобларни эълон қилади. Машғулот жараёнида гуруҳ аъзоларининг фаолиятлари уларнинг иштироклари даражасига кўра баҳолаб борилади.

“ФИКРЛАРНИНГ ШИДДАТЛИ ҲУЖУМИ” МЕТОДИ

“Фикрларнинг шиддатли ҳужуми” методи Е.А.Александров томонидан асосланган ҳамда Г.Я.Буш томонидан қайта ишланган. «Фикрларнинг шиддатли ҳужуми» методининг моҳияти қуйидагичадир:

– жамоа орасида муайян топшириқларни бажараётган ҳар бир ўқувчи-талабанинг шахсий имкониятларини рўёбга чиқаришга кўмаклашиш;

– ўқувчи-талабаларда маълум жамоа (гуруҳ) томонидан билдирилган фикрга қарши ғояни илгари суриш лаёқатини юзага келтиришдан иборатдир.

“Фикрларнинг шиддатли ҳужуми” методини ижтимоий, гуманитар ва табиий йўналишлардаги фанлар юзасидан ташкил этиладиган машғулотлар жараёнида бирдек муваффақиятли қўллаш мумкин.

Ушбу методдан фойдаланишга асосланган машғулот қуйидаги бир неча босқичда ташкил этилади.

6-шакл

“Фикрларнинг шиддатли ҳужуми” методини қўллаш жараёнида қуйидаги ҳолатлар юзага келади:

– ўқувчи-талабалар томонидан муайян назарий билимларнинг пухта ўзлаштирилишига эришиш;

– вақтни иқтисод қилиш;

– ҳар бир ўқувчи-талабани фаолликка ундаш;

– уларда эркин фикрлаш лаёқатини шакллантириш ва ҳ.к.

“6X6X6” МЕТОДИ

Бу метод ёрдамида бир вақтнинг ўзида 36 нафар ўқувчи-талабани фаолиятига жалб этиш орқали маълум топшириқ ёки масалани ҳал этиш, шунингдек, гурухларнинг ҳар бир аъзоси имкониятларини аниқлаш, уларнинг қарашларини билиб олиш мумкин. «6x6x6» методи асосида ташкил этилаётган машғулотда бир-бирида 6 нафардан иштирокчи бўлган 6 та гуруҳ ўқитувчи томонидан ўртага ташланган муаммо (масала)ни муҳокама қилади. Белгиланган вақт ниҳоясига етгач ўқитувчи 6 та гуруҳни қайта тузади. Қайтадан шаклланган гуруҳларнинг ҳар бирида аввалги 6 та гуруҳдан биттадан вакил бўлади. Янги шаклланган гуруҳ аъзолари ўз жамоадошларига аввалги гуруҳи томонидан муаммо (масала) ечими сифатида тақдим этилган хулосани баён этиб берадилар ва мазкур ечимларни биргаликда муҳокама қиладилар.

«6x6x6» методининг афзаллик жиҳатлари қуйидагилардир:

– гуруҳларнинг ҳар бир аъзоси фаол бўлишига ундайди;

– улар томонидан шахсий қарашларнинг ифода этилишини таъминлайди;

– гуруҳнинг бошқа аъзоларининг фикрларини тинглай олиш кўникмаларини ҳосил қилади;

– илгари сурилаётган бир неча фикрни умумлаштира олиш, шунингдек, ўз фикрини ҳимоя қилишга ўргатади.

Энг муҳими, машғулот иштирокчиларининг ҳар бири қисқа вақт (20 дақиқа) мобайнида ҳам мунозара қатнашчиси, ҳам тингловчи, ҳам маърузачи сифатида фаолият олиб боради.

Ушбу методни 5,6,7 ва ҳатто 8 нафар ўқувчи ёки талабадан иборат бўлган бир неча гуруҳларда ҳам қўллаш мумкин. Бироқ йирик гуруҳлар ўртасида «6x6x6» методи қўлланилганда вақтни кўпайтиришга тўғри келади. Чунки бундай машғулотларда мунозара учун ҳам, ахборот бериш учун ҳам бир мунча

кўп вақт талаб этилади. Сўз юритилаётган метод қўлланилаётган машғулотларда гуруҳлар томонидан бир ёки бир неча мавзу (муаммо)ни муҳокама қилиш имконияти мавжуд.

«6x6x6» методидан таълим жараёнида фойдаланиш ўқитувчидан фаоллик, педагогик маҳорат, шунингдек, гуруҳларни мақсадга мувофиқ шакллантира олиш лаёқатига эга бўлишини талаб этади. Гуруҳларнинг тўғри шакллантирилмаслиги топшириқ ёки вазифаларнинг тўғри ҳал этилмаслигига сабаб бўлиши мумкин. «6x6x6» методи ёрдамида машғулотлар қуйидаги тартибда ташкил этилади:

1. Ўқитувчи машғулот бошланишидан олдин 6 та стол атрофига 6 тадан стул қўйиб чиқади.

2. Ўқувчи-талабалар ўқитувчи томонидан 6 та гуруҳга бўлинадилар. Ўқувчи-талабаларни гуруҳларга бўлишда ўқитувчи қуйидагича йўл тутиши мумкин: 6 та столнинг ҳар бирига муайян объект (масалан, кема, тўлқин, балиқ, дельфин, кит, акула) сурати чизилган лавҳани қўйиб чиқади. Машғулот иштирокчиларига кема, тўлқин, балиқ, дельфин, кит ҳамда акула сурати тасвирланган (жами 36 та) варақчалардан бирини олиш таклиф этилади. Ҳар бир ўқувчи ёки талаба ўзи танлаган варақчадан тасвирланган сурат билан номланувчи стол атрофига қўйилган стулдан жой эгаллайди.

3. Ўқувчи-талабалар жойлашиб олганларидан сўнг ўқитувчи машғулот мавзусини эълон қилади ҳамда гуруҳларга муайян топшириқларни беради. Маълум вақт белгиланиб, мунозара жараёни ташкил этилади.

4. Ўқитувчи гуруҳларнинг фаолиятини кузатиб боради, керакли ўринларда гуруҳ аъзоларига маслаҳатлар беради, йўл-йўриқар кўрсатади ҳамда гуруҳлар томонидан берилган топшириқларни тўғри ҳал этилганлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг гуруҳлардан мунозараларни якунлашларини сўрайди.

5. Мунозара учун белгиланган вақт ниҳоясига етгач, ўқитувчи гуруҳларни қайтадан шакллантиради. Янгидан шаклланган ҳар бир гуруҳда аввалги 6 та гуруҳнинг ҳар биридан бир нафар вакил бўлишига алоҳида эътибор қаратилади. Ўқувчи ёки талаба ўз ўринларини алмаштириб олганларидан сўнг белгиланган

вақт ичида гуруҳ аъзолари аввалги гуруҳларига топширилган вазифа ва унинг ечими хусусида гуруҳдошларига сўзлаб берадилар. Шу тартибда янгидан шаклланган гуруҳ аввалги гуруҳлар томонидан қабул қилинган хулосалар (топшириқ, ечимлари)ни муҳокама қиладилар ва якуний хулосага келадилар.

«КЛАСТЕР» МЕТОДИ

«Кластер» ***(гунча, боғлам)*** методи педагогик, дидактик стратегиянинг муйян шакли бўлиб, у ўқувчи-талабаларга ихтиёрий муаммо (мавзу)лар хусусида эркин, очиқ ўйлаш ва шахсий фикрларни бемалол баён этиш учун шароит яратишга ёрдам беради. Мазкур метод турли хил ғоялар ўртасидаги алоқалар тўғрисида фикрлаш имкониятини берувчи тузилмани аниқлашни талаб этади. «Кластер» методи аниқ объектга йўналтирилмаган фикрлаш шакли синалади. Ундан фойдаланиш инсон мия фаолиятининг ишлаш тамойили билан боғлиқ равишда амалга ошади. Ушбу метод муайян мавзунинг ўқувчи-талабалар томонидан чуқур ҳамда пухта ўзлаштирилгунига қадар фикрлаш фаолиятининг бир маромда бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

Стил ва Стил ғоясига мувофиқ ишлаб чиқилган «Кластер» методи пухта ўйланган стратегия бўлиб, ундан ўқувчи-талабалар билан якка тартибда ёки гуруҳ асосида ташкил этиладиган машғулотлар жараёнида фойдаланиши мумкин. Метод гуруҳ асосида ташкил этилаётган машғулотларда ўқувчи-талабалар томонидан билдирилаётган ғояларнинг мажмуи тарзида намоён бўлади. Бу эса илгари сурилган ғояларни умумлаштириш ва улар ўртасидаги алоқаларни топиш имкониятини яратади.

«Кластер» методидан фойдаланишда қуйидаги шартларга риоя қилиш талаб этилади.

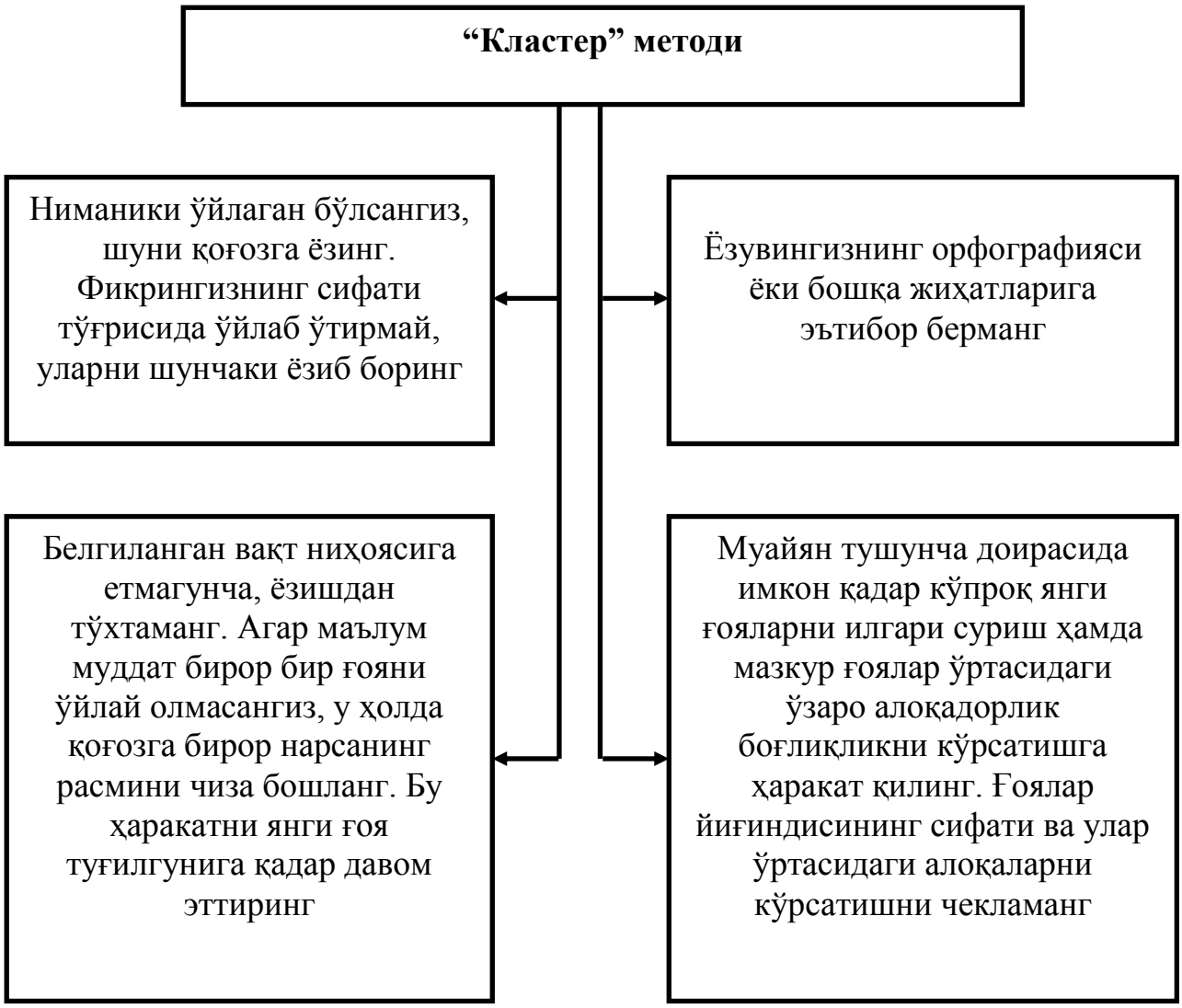

7-шакл. «Кластер» методининг қоидалари.

«ҚАРОРЛАР ШАЖАРАСИ» («ҚАРОРЛАР ҚАБУЛ ҚИЛИШ») МЕТОДИ

«Қарорлар шажараси» методи муайян фан асослари борасидаги бир қадар мураккаб мавзуларни ўзлаштириш, маълум масалаларда ҳар томонлама, пухта таҳлил этиш асосида улар юзасидан муайян хулосаларга келиш, бир муаммо хусусида билдирилаётган бир неча хулосалар орасидан энг мақбул ҳамда тўғрисини топишга йўналтирилган техник ёндашувлар. Ушбу метод, шунингдек, аввалги вазиятларда қабул қилинган қарор (хулоса)лар моҳиятини яна бир бор таҳлил этиш ва уни мукаммал тушунишга хизмат қилади.

Гуруҳ ўқувчи-талабалари иштирокида қўлланиладиган «Қарорлар шажараси» бир неча ўн нафар ўқувчи-талабаларнинг билимларини даражасини аниклаш, уларнинг фикрларини жамлаш ва баҳолаш имконини беради. Таълим жараёнида мазкур методнинг кўлланилиши муайян муаммо юзасидан оқилона қарор қабул қилиш (хулосага келиш)да ўқувчи-талабалар томонидан билидирилаётган ҳар бир вариант, уларнинг мақбул ҳамда номақбул жаҳатларини муфассал таҳлил этиш имкониятини яратади. Машғулот жараёнида ўқувчи-талабалар қуйидаги шакл асосида тузилган жадвални тўлдирадилар (ёки ушбу тартибдаги фаолиятни олиб боришда ёзув доскасидан фойдаланадилар):

8-шакл

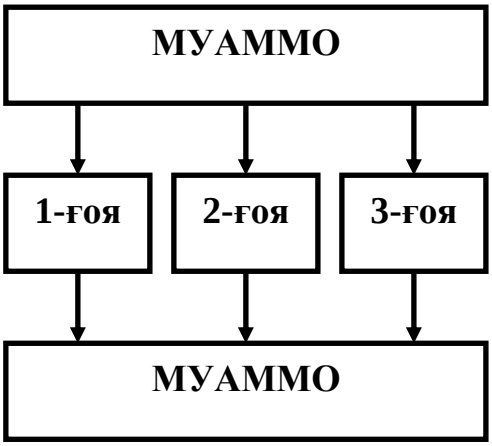

“Қарорлар шажараси” методи қуйидаги шартлар асосида қўлланилади:

1. Ўқитувчи машғулот бошланишидан олдин мунозара, таҳлил учун мавзуга оид бирор муаммони белгилайди. Гуруҳлар томонидан қабул қилинган хулоса (қарор)ларни ёзиш учун плакатларни тайёрлайди.

2. Ўқитувчи ўқувчи-талабаларни 4 ёки 6 нафар кишилардан иборат гуруҳларга ажратади. Муаммонинг ҳал этилиш, у борада энг мақбул қарорнинг қабул қилиниши учун муайян вақт белгиланади.

3. Қарорни қабул қилиш жараёнида гуруҳларнинг ҳар бир аъзоси томонидан билидирилаётган вариантларнинг мақбуллик ҳамда номақбуллик даражалари батафсил муҳокама қилинади. Ҳар бир вариантнинг афзаллик ва

ноафзаллик жиҳатлари ёзиб борилади. Билдирилган вариантлар асосида муаммони ижобий ҳал этишга хизмат қилувчи усул хусусида гуруҳ асосида муаммони ижобий ҳал этишга хизмат қилувчи усул хусусида гуруҳ аъзолари бир тўхтамга келиб оладилар.

4. Мунозара учун ажратилган вақт ниҳоясига етгач, ҳар бир гуруҳ аъзолари ўз гуруҳи қарори борасида ахборот берадилар. Зарур ҳолларда ўқитувчи раҳбарлигида барча ўқувчилар билдирилган хулоса (қарор)ларни бир-бири билан қиёслайдилар.

Муаммо юзасидан билдирилган қарорлар борасида саволлар туғилгудек бўлса, уларга жавоблар қайтарилиб борилади, ноаниқликларга аниқлик киритилади. Агарда барча гуруҳлар томонидан муаммо юзасидан бир хил қарорга келинган бўлса, ўқитувчи бунинг сабабини изоҳлайди.

“Қарорлар шажараси” методининг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, бу метод бевосита маълум лойиҳа асосида қўлланилади. Мазкур лойиҳа қуйидаги кўринишга эга:

9-шакл

«ҚАРОРЛАР ШАЖАРАСИ» методи					
УМУМИЙ МУАММО					
1-қарор варианти		**2-қарор варианти**		**3-қарор варианти**	
Афзаллиги	**Камчилиги**	**Афзаллиги**	**Камчилиги**	**Афзаллиги**	**Камчилиги**
Қарор:					

“ТАЖРИБА АСОСИДА ЎҚИТИШ ЦИКЛИ” (Д.КОЛБ ҒОЯСИ) МЕТОДИ

Мазкур метод қуйидаги тўрт омил асосида қурилади:

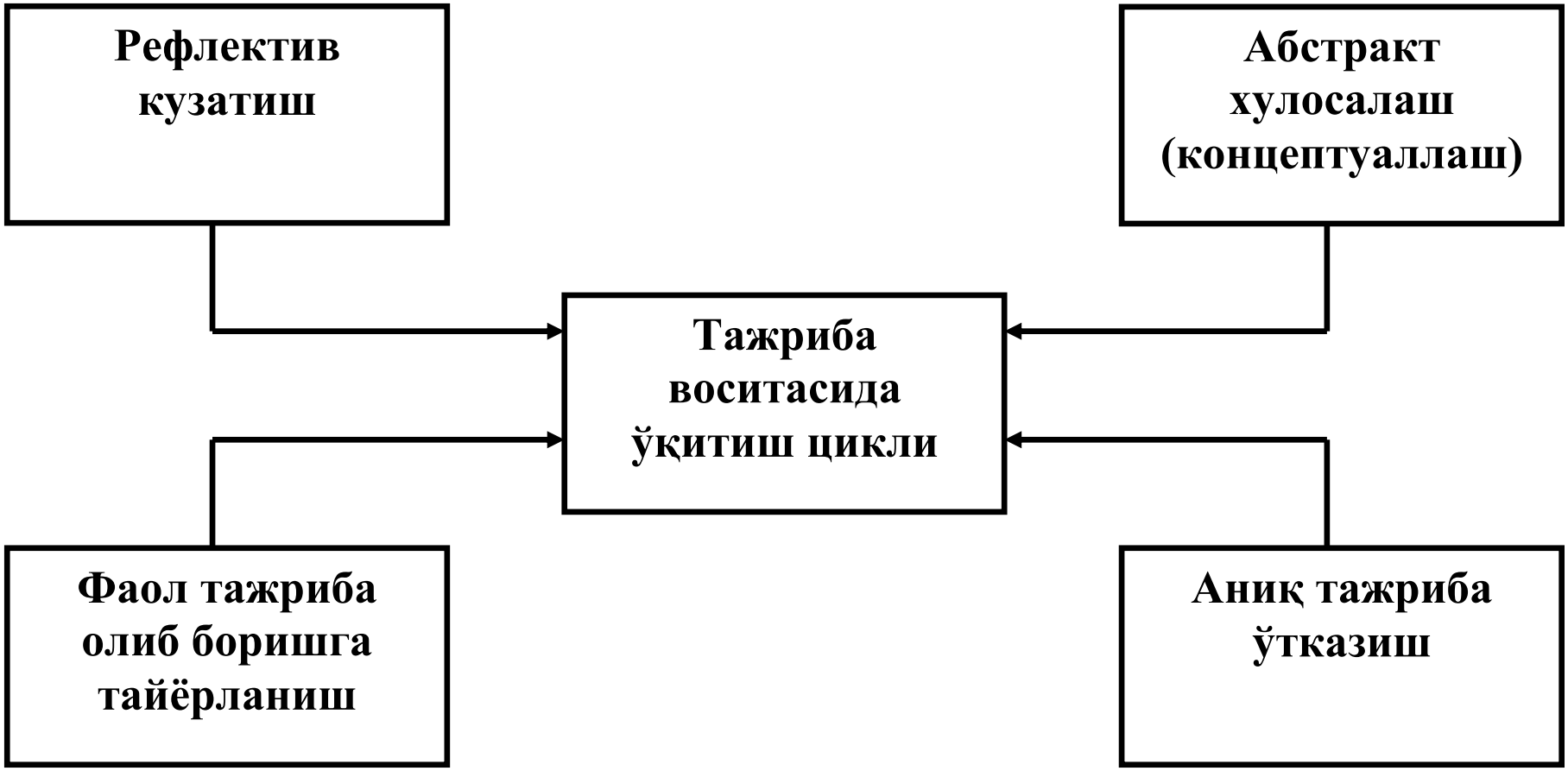

10-шакл. “Тажриба воситасида ўқитиш цикли” методининг асосий омиллари.

Юқорида қайд этилган омилларнинг ҳар бири муайян шиор (ғоя)га асосланади. Чунончи:

1. Ўқувчи-талабалар учун машқ (топшириқ)лар мазмунини танқидий ўрганиш ва улар устида фикр юритиш имконини берувчи шароитни ярат (рефлектив кузатиш);

2. Ўқувчи-талабаларга зарур назарий билимларни бер;

3. Муаммо юзасидан билдирилган фикрларни умулаштириш ва хулосалаш учун шароит ярат (абстракт хулосалаш концептуаллаш);

4. Ўқувчи-талабаларга мукаммал шаклланган, айни вақтда яна бир бор текшириб чиқилиши лозим бўлган машқ (топшириқ)ларни ишлаб чиқиш имконини бер (фаол тажриба олиб боришга тайёрланиш);

5. Якуний хулосани шахсий тажрибадан ўтказ ва фаолиятда ундан фойдалан (аниқ тажриба ўтказиш).

«ҚОРА ҚУТИ» МЕТОДИ

Таълим жараёнида мазкур методни қўллашдан мақсад ўқувчи-талабалар томонидан мавзуни пухта ўзлаштиришга эришиш билан бирга уларни фаолликка ундаш, уларда ҳамкорликда ишлаш, маълум вазиятларни бошқариш ҳамда мантиқий тафаккур юритиш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Методдан фойдаланишда қуйидаги ҳаракатлар ташкил этилади:

– ўқувчи-талабалар жуфтликка бириктириладилар;

– жуфтликларга мавзу моҳиятини ёритувчи асосий тушунчалар (таянч сўзлар, саналар, ракамлар, белгилар ва ҳ.к.)ни карточкаларга қайд этиш вазифаси юкланади;

– ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан ҳамкорликда гуруҳлар томонидан топшириқнинг бажарилишини текширадилар;

– топшириқни тўғри бажарган гуруҳнинг бир аъзоси ўқитувчи ролини бажаради ва топшириқнинг ечимини ёзув тахтасига ёзади;

– ўқувчи-талабалар ёзув тахтасида қайд этилган фикрни шарҳлайдилар (таянч сўзлар, саналар, рақамлар, белгилар қандай маънони англатишини айтадилар);

– тўғри жавоб берган ўқувчи-талаба ўқитувчи ролни бажариб, жуфтликларга мавзу моҳиятини ёритувчи шакл, жадвал ёки тасвир яратишни топширади ва ўқитувчи ёрдамида топшириқнинг бажарилишини текширади.

«БЕШИНЧИСИ (ОЛТИНЧИСИ, ЕТТИНЧИСИ,...) ОРТИҚЧА» МЕТОДИ

Ўқувчи-талабаларнинг мантиқий тафаккур юритиш кўникмаларига эга бўлишларида ушбу метод алоҳида аҳамиятга эга. Уни қўллашда қуйидаги ҳаракатлар амалга оширилади:

– ўрганилаётган мавзу моҳиятини очиб беришга хизмат қилувчи тушунчалар тизимини шакллантириш;

– ҳосил бўлган тизимдан мавзуга тааллуқли бўлган тўртта (бешта, олтита,...) тушунчанинг ўрин олишига эришиш;

– ўқувчи-талабаларга мавзуга тааллуқли бўлмаган тушунчани аниқлаш ва

уни тизимдан чиқариш вазифасини топшириш;

– ўқувчи-талабаларни ўз харакатлари моҳиятини шарҳлашга ундаш (мавзуни мустаҳкамлаш мақсадида, ўқувчилардан тизимда сақланиб колган тушунчаларга ҳам изоҳ бериб ўтишлари ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғлиқликни асослашларини талаб этиш лозим).

Мавзу моҳиятини ёритувчи тушунчалар ўртасидаги мантиқий боғлиқликни кўрсата ва асослай олиш ўқувчи-талабаларда мустақил фикрлаш, шахсий ёндашувларини асослай олиш, шунингдек, тенгдошларининг фикрлари билан шахсий мулоҳазаларини ўзаро таққослаш кўникмаларини ҳам шакллантиради.

«3/3» («4/4», «5/5»,...) МЕТОДИ

Мазкур метод ҳам юқорида қайд этилган методларнинг муқобили ҳисобланиб, ўқувчи-талабалардан ўрганилаётган мавзу (ёки бўлим, боб) юзасидан таҳлилий мулоҳаза юритиш, шунингдек, энг муҳим таянч тушунчаларни ифодалай олишни талаб этади. Унга кўра ўқитувчи мавзу (ёки бўлим, боб) юзасидан учта (тўртта, бешта,...) бўлган ва ноўрин қўлланилган тушунчалар (сўзлар, белгилар, тасвирлар ва бошқалар)дан иборат тизимни шакллантиради. Ўқувчи-талабалар ушбу тизимдан мавзу (бўлим, боб)га тааллуқли бўлмаган тушунчаларни ажратадилар ва ҳаракатларининг моҳиятини изоҳлайдилар.

Методни қўллашда қуйидаги ҳаракатлар ташкил этилади:

– ўқитувчи ўзаро тенг нисбатда мавзу (бўлим, боб)га оид ва оид бўлмаган асосий тушунчалар тизимини яратади;

– ўқувчи-талабалар мавзу (бўлим, боб)га оид бўлган ва оид бўлмаган асосий тушунчаларни аниқлайдилар ва даҳлдор бўлмаган асосий тушунчаларни тизимдан чиқарадилар;

– ўқувчи-талабалар ўз ҳаракатларининг моҳиятини изоҳлайдилар.

Методдан индивидуал, гуруҳли ва оммавий шаклда ўқувчи-талабалар томонидан мавзунинг пухта ўзлаштирилишини таъминлаш ҳамда уларнинг билимларини аниқлаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

«ҚИЗИЛ ВА ЯШИЛ РАНГЛИ КАРТОЧКАЛАР БИЛАН ИШЛАШ» МЕТОДИ

Ўқувчи-талабалар билан оммавий ва гуруҳ шаклида ишлашда ушбу методни қўллаш ниҳоятда қулай. Методдан машғулотлар сўнгида мавзуни мустаҳкамлашга оид тезкор савол-жавобни ташкил этишда фойдаланиш мумкин. Метод қуйидаги ҳаракатларни ташкил этиш асосида қўлланилади:

– ўқитувчи томонидан ўрганилаётган мавзунинг моҳиятни мантиқий кетма-кетликда ёритишга хизмат қилувчи тушунчаларни ифода этган махсус карточкалар мажмуи тайёрланади (ҳар бир карточканинг орқа томонига мавзу моҳиятини ёритувчи «ядро» тушунчанинг биттадан ҳарфи жойлаштирилади ва махсус қоплама билан беркитилади);

– ҳар бир гуруҳга махсус карточкаларнинг алоҳида мажмуаси топширилади ва карточкаларни улардаги тушунчаларга асосан мантиқий кетма-кетликда жойлаштириш вазифаси юкланади;

– гуруҳлар томонидан топшириқ бажарилиб бўлингач, карточкаларнинг орқа томони ўгирилади ва махсус қоплама очилиб, топшириқнинг қай даражада тўғри бажарилганлиги аниқланади.

Юқорида баён этилган интерактив методлар ўкувчи-талабани якка тартибда, жуфтликда, кичик гурухдарда, катта гуруҳларда ишлаш, фикр юритиш, ўз қарашларини химоя қила олиш, танқидий фикрлаш, кўникма ва малакаларини ошириш имконига эга бўладилар.

“КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ” МЕТОДИ

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи – таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материалини ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий иш.

Ушбу метод қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш ҳуқуқига, бошловчи ролида бўлишига, бир-биридан ўрганишга ва турли нуқтаи-назарларни қадрлаш имконига эга бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи қўлланилганда таълим берувчи бошқа интерактив методларга қараганда вақтни тежаш имкониятига эга бўлади. чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни

мавзуга жалб эта олади ва баҳолай олади. Қуйида “Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг тузилмаси келтирилган:

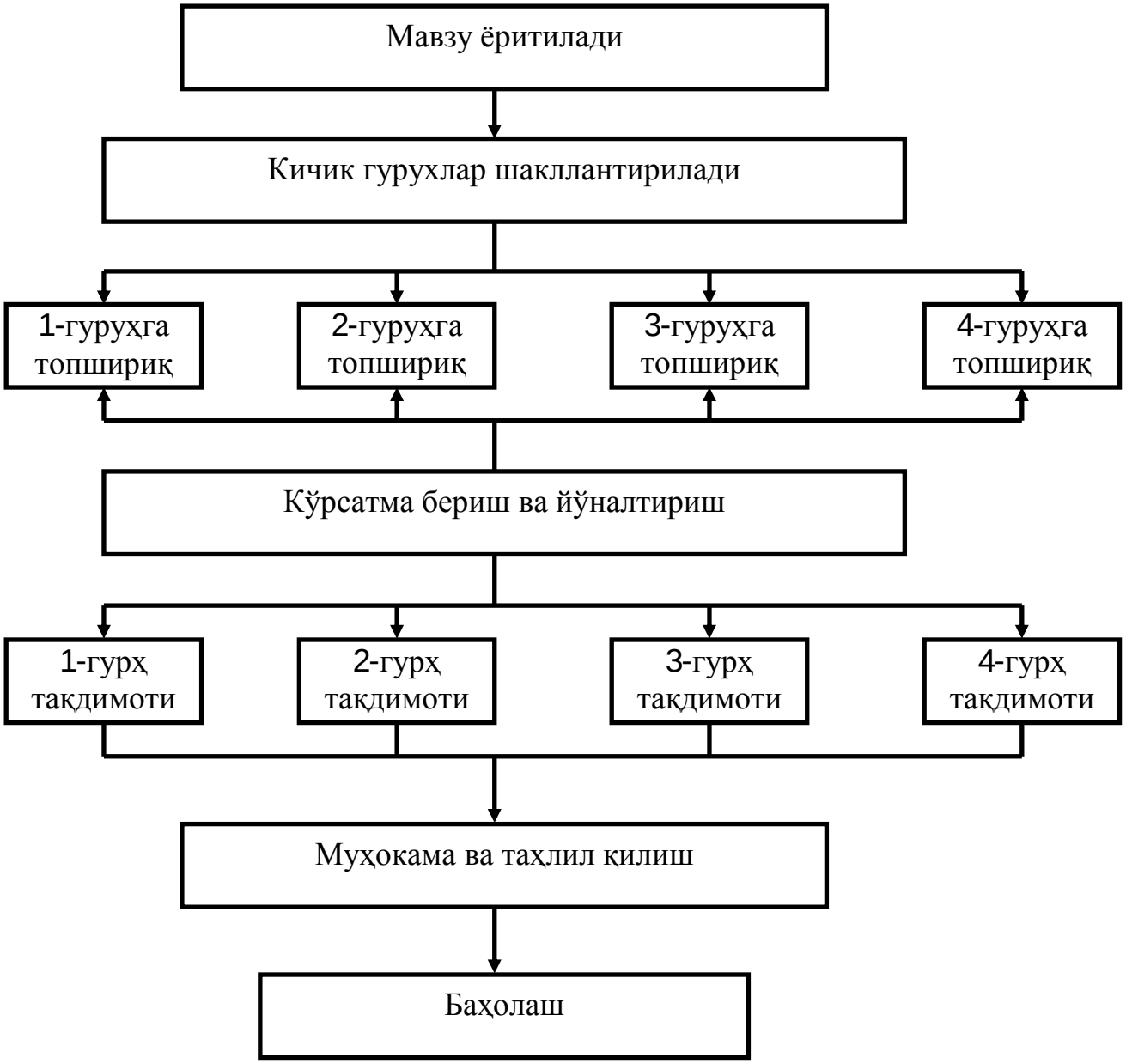

11-шакл. “Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг тузилмаси.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.

2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим олувчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.

3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.

4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.

5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.

6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.

7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

“ДАВРА СУҲБАТИ” МЕТОДИ

“Давра суҳбати” методи – айлана стол атрофида берилган муаммо ёки саволлар юзасидан таълим олувчилар томонидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш орқали олиб бориладиган ўқитиш методидир.

“Давра суҳбати” методи қўлланилганда стол-стулларни доира шаклида жойлаштириш керак. Бу ҳар бир таълим олувчининг бир-бири билан “кўз алоқаси”ни ўргатиб туришига ёрдам беради. Давра суҳбатининг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуддир. Оғзаки давра суҳбатида таълим берувчи мавзуни бошлаб беради ва таълим олувчилардан ушбу савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришларини сўрайди ва айлана бўйлаб ҳар бир таълим олувчи ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этадилар. Сўзлаётган таълим олувчини барча диққат билан тинглайди, агар муҳокама қилиш лозим бўлса, барча фикр-мулоҳазалар тингланиб бўлгандан сўнг муҳокама қилинади. Бу эса таълим олувчининг мустақил фикрлашига ва нутқ маданиятининг ривожланишига ёрдам беради.

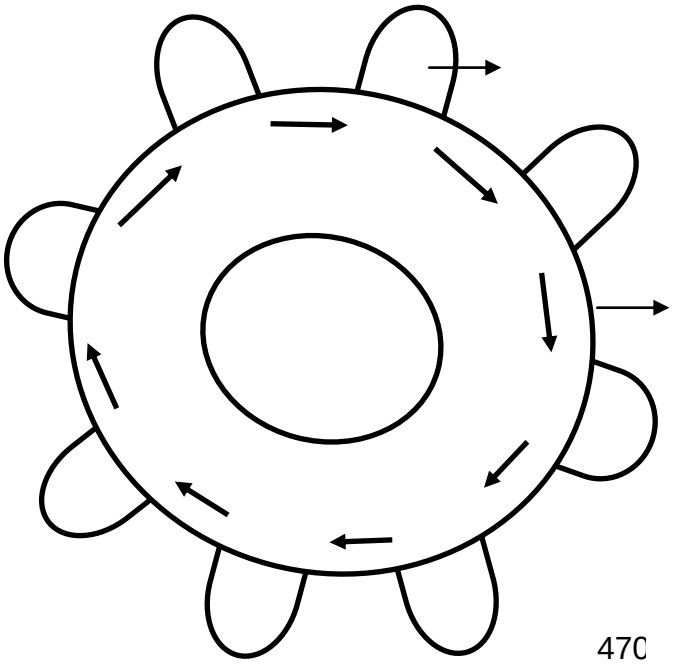

Белгилар:
1-таълим олувчилар
2-айлана стол

12-шакл. Давра столининг тузилмаси.

Ёзма давра суҳбатида (11-шакл) ҳам стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози берилади. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини берали ва “Жавоб варақаси”нинг бирига ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади. Конвертни олган таълим олувчи ўз жавобини “Жавоблар варақаси”нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади. Қуйида “Давра суҳбати” методининг тузилмаси келтирилган (13-шакл).

13-шакл. “Давра суҳбати” методининг тузилмаси.

“Давра суҳбати” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Машғулот мавзуси эълон қилинади.

2. Таълим берувчи таълим олувчиларни машғулотни ўтказиш тартиби билан таништиради.

3. Ҳар бир таълим олувчига биттадан конверт ва жавоблар ёзиш учун гуруҳда неча таълим олувчи бўлса, шунчадан “Жавоблар варақалари”ни тарқатилиб, ҳар бир жавобни ёзиш учун ажратилган вақт белгилаб қўйилади. Таълим олувчи конвертга ва “Жавоблар варақалари”га ўз исми-шарифини ёзади.

4. Таълим олувчи конверт устига мавзу бўйича ўз саволини ёзади ва “Жавоблар варақаси”га ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди.

5. Конвертга савол ёзган таълим олувчи конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади.

6. Конвертни олган таълим олувчи конверт устидаги саволга “Жавоблар варақалари”дан бирига жавоб ёзади ва конверт ичига солиб қўяди ҳамда ёнидаги таълим олувчига узатади.

7. Конверт давра столи бўйлаб айланиб, яна савол ёзган таълим олувчининг ўзига қайтиб келади. Савол ёзган таълим олувчи конвертдаги “Жавоблар варақалари”ни баҳолайди.

8. Барча конвертлар йиғиб олинади ва таҳлил қилинади.

“ИШБОП ЎЙИН” МЕТОДИ

“Ишбоп ўйин” методи – берилган топшириқларга кўра ёки ўйин иштирокчилари томонидан тайёрланган ҳар хил вазиятдаги бошқарувчилик қарорларини қабул қилишни имитация қилиш (тақлид, акс эттириш) методи ҳисобланади.

Ўйин фаолияти бирон бир ташкилот вакили сифатида иштирок этаётган иштирокчининг ҳулқ-атвори ва ижтимоий вазифаларини имитация қилиш орқали берилади. Бир томондан ўйин назорат қилинса, иккинчи томондан оралиқ натижаларга кўра иштирокчилар ўз фаолиятларини ўзгартириш имкониятига ҳам эга бўлади. Ишбоп ўйинда роллар ва

ролларнинг мақсади аралашган ҳолда бўлади. Иштирокчиларнинг бир қисми қатъий белгиланган ва ўйин давомида ўзгармас ролни ижро этишлари лозим. Бир қисм иштирокчилар ролларини шахсий тажрибалари ва билимлари асосида ўз мақсадларини белгилайдилар. Ишбоп ўйинда ҳар бир иштирокчи алоҳида ролли мақсадни бажариши керак. Шунинг учун вазифани бажариш жараёни индивндуал-гуруҳли характерга эга. Ҳар бир иштирокчи аввал ўзининг вазифаси бўйича қарор қабул қилади, сўнгра гуруҳ билан маслаҳатлашади. Ўйин якунида ҳар бир иштирокчи ва гуруҳ эришган натижаларига қараб баҳоланади. Қуйида “Ишбоп ўйин” методининг тузилмаси келтирилган:

14-шакл. “Ишбоп ўйин” методининг тузилмаси.

“Ишбоп ўйин” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу танлайди, мақсад ва натижаларни аниқлайди. Қатнашчилар учун йўриқномалар ва баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади.

2. Таълим олувчиларни ўйиннинг мақсади, шартлари ва натижаларни баҳолаш мезонлари билан таништиради.

3. Таълим олувчиларга вазифаларни тақсимлайди, маслаҳатлар беради.

4. Таълим олувчилар ўз роллари бўйича тайёргарлик кўрадилар.

5. Таълим олувчилар тасдиқланган шартларга биноан ўйинни амалга оширадилар. Таълим берувчи ўйин жараёнига аралашмасдан кузатади.

6. Ўйин якунида таълим берувчи муҳокамани ташкил этади. Экспертларнинг хулосалари тингланади, фикр-мулоҳазалар айтилади.

7. Ишлаб чиқилган баҳолаш мезонлари асосида натижалар баҳоланади.

Ҳар бир ролни ижро этувчи ўз вазифасини тўғри бажариши, берилган вазиятда ўзини қандай тутиши кераклигини намойиш эта олиши, муаммоли ҳолатлардан чиқиб кетиш қобилиятини кўрсата олиши керак.

“РОЛЛИ ЎЙИН” МЕТОДИ

“Ролли ўйин” методи – таълим олувчилар томонидан ҳаётий вазиятнинг ҳар хил шарт-шароитларини саҳналаштириш оркали кўрсатиб берувчи методдир.

Ролли ўйинларнинг ишбоп ўйинлардан фарқли томони баҳолашнинг олиб борилмаслигидадир. Шу билан бирга “Ролли ўйин” методида таълим олувчилар таълим берувчи толюнидан ишлаб чиқилган сценариидаги ролларни ижро этиш билан кифояланишса, “Ишбоп ўйин” методида роль ижро этувчилар маълум вазиятда қандай вазифаларни бажариш лозимлигини мустақил равишда ўзлари ҳал этадилар

Ролли ўйинда ҳам ишбоп ўйин каби муаммони ечиш бўйича иштирокчиларнинг биргаликда фаол иш олиб боришлари йўлга қўйилган. Ролли ўйинлар таълим олувчиларда шахслараро муомала малакасини шакллантиради.

“Ролли ўйин” методида таълим берувчи таълим олувчилар ҳақида олдиндан маълумотга эга бўлиши лозим. Чунки ролларни ўйнашда ҳар бир таълим олувчининг индивидуал характери, хулқ-атвори муҳим аҳамият касб этадиҳ. Танланган мавзулар таълим олувчилярнинг ўзлаштириш даражасига

мос келиши керак. Ролли ўйинлар ўқув жараёнида таълим олувчиларда мотивацияни шакллантиришга ёрдам беради. Қуйида “Ролли ўйин” методининг тузилмаси келтирилган:

15-шакл. “Ролли ўйин” методининг тузилмаси.

“Ролли ўйин” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича ўйиннинг мақсад ва натижаларини белгилайди ҳамда ролли ўйин сценарийсини ишлаб чиқади.

2. Ўйиннинг мақсад ва вазифалари тушунтирилади.

3. Ўйиннинг мақсадидан келиб чиқиб, ролларни тақсимлайди.

4. Таълим олувчилар ўз ролларини ижро этадилар. Бошқа таълим олувчилар уларни кузатиб турадилар.

5. Ўйин якунида таълим олувчилардан улар ижро этган ролни яна қандай ижро этиш мумкинлигини изоҳлашга имконият берилади. Кузатувчи бўлган таълим олувчилар уз якуний мулоҳазаларини билдирадилар ва ўйинга хулоса қилинади.

“Ролли ўйин” методини қўллаш учун сценарий тълим берувчи томонидан ишлаб чиқилади. Баъзи ҳолларда таълим олувчиларни ҳам сценарий ишлаб чиқишга жалб этиш мумкин. Бу таълим олувчиларнинг мотивациясини ва ижодий изланувчанлигини оширишга ёрдам беради. Сценарий махсус фан бўйича ўтилаётган мавзуга мос равишда, ҳаётда юз

берадиган баъзи бир ҳолатларни ёритиши керак. Таълим олувчилар ушбу ролли ўйин кўринишидан сўнг ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб, керакли хулоса чиқаришлари лозим.

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

“Баҳс-мунозара” методи – бирор мавзу бўйича таълим олувчилар билан ўзаро баҳс, фикр алмашинув тарзида ўтказиладиган ўқитиш методидир.

Ҳар қандай мавзу ва муаммолар мавжуд билимлар ва тажрибалар асосида муҳокама қилиниши назарда тутилган ҳолда ушбу метод қўлланилади. Баҳс-мунозарани бошқариб бориш вазифасини таълим олувчиларнинг бирига топшириши ёки таълим берувчининг ўзи олиб бориши мумкин. Баҳс-мунозарани эркин ҳолатда олиб бориш ва ҳар бир таълим олувчини мунозарага жалб этишга ҳаракат қилиш лозим. Ушбу метод олиб борилаётганда таълим олувчилар орасида пайдо бўладиган низоларни дарҳол бартараф этишга ҳаракат қилиш керак.

“Баҳс-мунозара” методини ўтказишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш керак:

- барча таълим олувчилар иштирок этиши учун имконият яратиш;
- “ўнг қўл” қоидаси (қўлини кўтариб, рухсат олгандан сўнг сўзлаш)ги риоя қилиш;
- фикр-ғояларни тинглаш маданияти;
- билдирилган фикр-ғояларнинг такрорланмаслиги;
- бир-бирларига ўзаро ҳурмат.

Қуйида “Баҳс-мунозара” методини ўтказиш тузилмаси берилган:

16-шакл. “Баҳс-мунозара” методининг тузилмаси.

“Баҳс-мунозара” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мунозара мавзусини тинглайди ва шунга доир саволлар ишлаб чиқади.

2. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммо бўйича савол беради ва уларни мунозарага таклиф этади.

3. Таълим берувчи берилган саволга билдирилган жавобларни, яъни турли ғоя ва фикрларни ёзиб боради ёки бу вазифани бажариш учун таълим олувчилардан бирини котиб этиб тайинлайди. Бу босқичда таълим берувчи таълим олувчиларга ўз фикрларини эркин билдиришларига шароит яратиб беради.

4. Таълим берувчи таълим олувчилар билан биргаликда билдирилган фикр ва ғояларни гурухларга ажратади, умумлаштиради ва таҳлил қилади.

5. Таҳлил натижасида қўйилган муаммонинг энг мақбул ечими танланади.

“МУАММОЛИ ВАЗИЯТ” МЕТОДИ

“Муаммоли вазият” методи – таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимини топиш бўйича кўникмаларини шакллантиришга қаратилган методдир.

“Муаммоли вазият” методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги таълим олувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Улар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлишлари керак, акс ҳолда ечимни топа олмагач, таълим олувчиларнинг қизиқишлари сўнишига, ўзларига бўлган ишончларининг йўколишига олиб келади. “Муаммоли вазият” методи қўлланилганда таълим олувчилар мустақил фикр юритишни, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишни, унинг ечимини топишни

ўрганадилар. Қуйида “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси келтирилган:

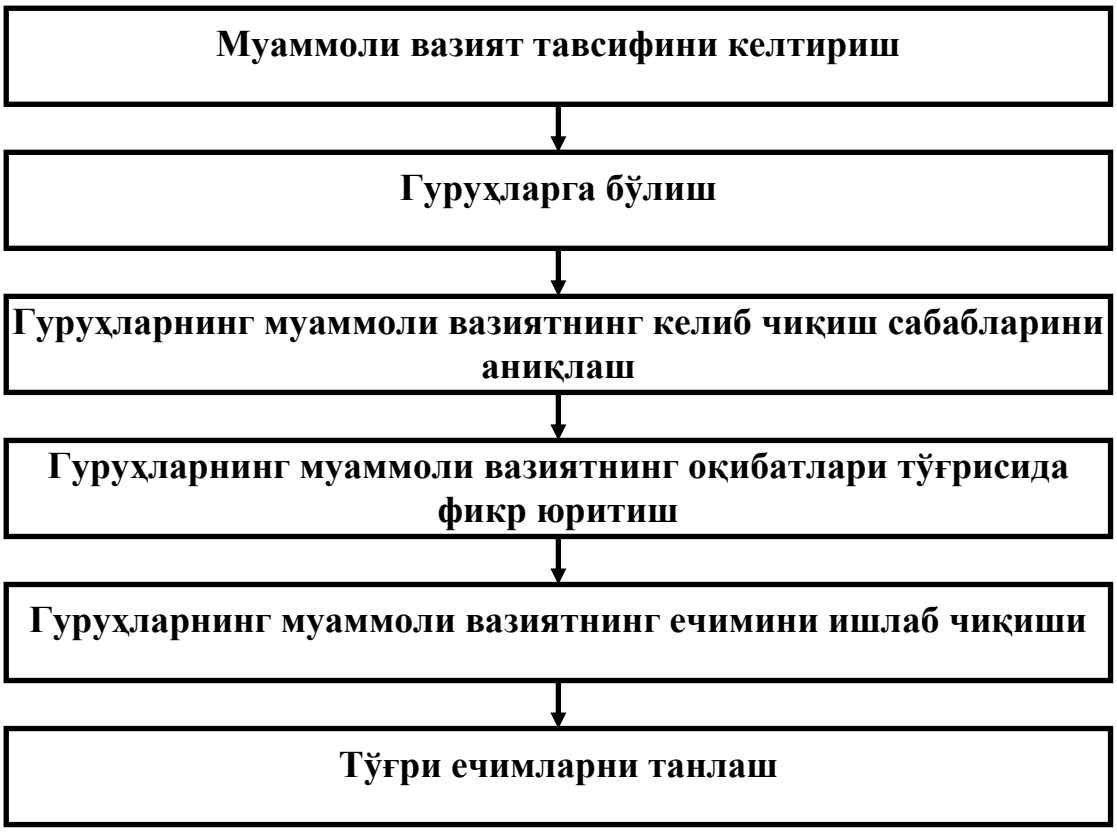

17-шакл. “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси.

“Муаммоли вазият” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммони баён қилади.

2. Таълим берувчи таълим олувчиларни топшириқнинг мақсад, вазифалари ва шартлари билан танишгиради.

3. Таълим берувчи таълим олувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.

4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни ўрганадилар. Муаммонинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар ва ҳар бир гуруҳ тақдимот қилади. Барча тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида муаммонинг оқибатлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларини тақдимот қиладилар. Тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

6. Муаммони ечишнинг турли имкониятларини муҳокама қиладилар, уларни таҳлил қиладилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўлларини ишлаб чиқадилар.

7. Кичик гуруҳлар муаммоли вазиятнинг ечими бўйича тақдимот қиладилар ва ўз вариантларини таклиф этадилар.

8. Барча тақдимотдан сўнг бир хил ечимлар жамланади. Гуруҳ таълим берувчи билан биргаликда муаммоли вазиятни ечиш йўлларининг энг мақбул вариантларини танлаб олади.

“ЛОЙИҲА” МЕТОДИ

“Лойиҳа” методи – бу таълим олувчиларнинг индивидуал ёки гуруҳларда белгиланган вақт давомида, белгиланган мавзу бўйича ахборот йиғиш, тадқиқот ўтказиш ва амалга ошириш ишларини олиб боришидир. Бу методда таълим олувчилар режалаштириш, қарор қабул қилиш, амалга ошириш, текшириш ва хулоса чиқариш ва натижаларни баҳолаш жараёнларида иштирок этадилар. Лойиҳа ишлаб чиқиш якка тартибда ёки гуруҳий бўлиши мумкин, лекин ҳар бир лойиҳа ўқув гуруҳининг биргаликдаги фаолиятининг мувофиқлаштирилган натижасидир. Бу жараёнда таълим олувчининг вазифаси белгиланган вақт ичида янги маҳсулотни ишлаб чиқиш ёки бошқа бир топшириқнинг ечимини топишдан иборат. Таълим олувчилар нуқтаи-назаридан топшириқ мураккаб бўлиши ва у таълим олувчилардан мавжуд билимларини бошқа вазиятларда қўллай олишни талаб қиладиган топшириқ бўлиши керак.

Лойиҳа ўрганишга хизмат қилиши, назарий билимларни амалиётга тадбиқ этиши, таълим олувчилар томонидан мустақил режалаштириш, ташкиллаштириш ва амалга ошириш имкониятини ярата оладиган бўлиши керак.

Қуйидаги чизмада “Лойиҳа” методининг босқичлари келтирилган:

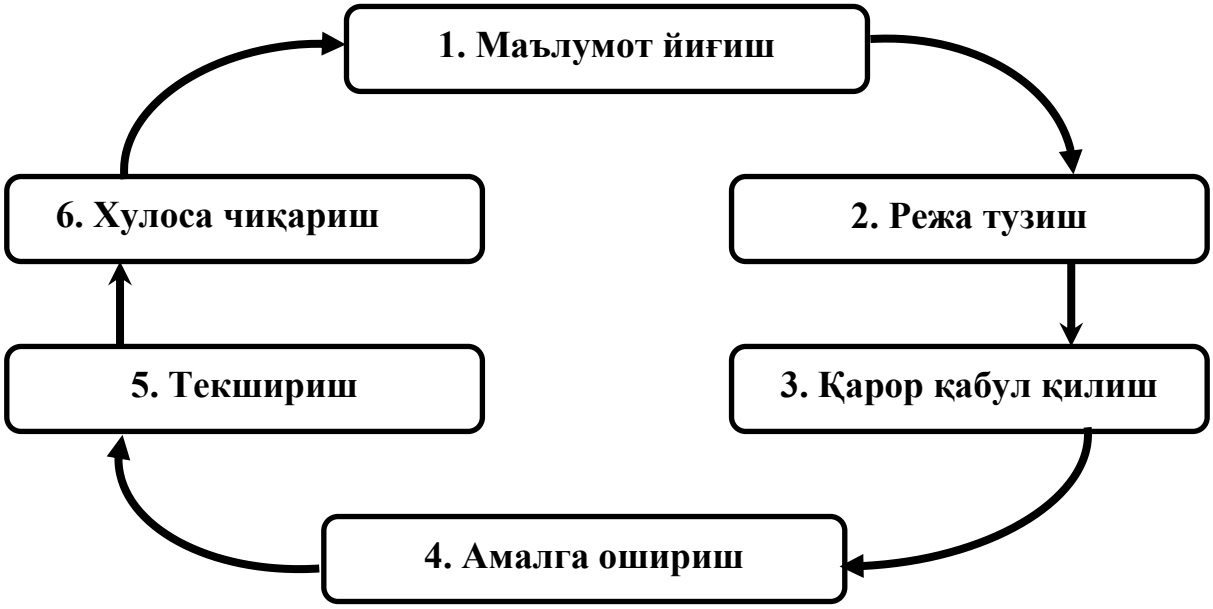

18-шакл. “Лойиҳа” методининг босқичлари.

“Лойиҳа” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Педагог лойиҳа иши бўйича топшириқларни ишлаб чиқади. Таълим олувчилар мустақил равишда дарслик, схемалар, тарқатма материаллар асосида топшириққа оид маълумотлар йиғадилар.

2. Таълим олувчилар мустақил равишда иш режасини ишлаб чиқадилар. Иш режасида таълим олувчилар иш босқичларини, уларга ажратилган вақт ва технологик кетма-кетлигини, материал, асбоб-ускуналарни режалаштиришлари лозим.

3. Кичик гуруҳлар иш режаларини тақдимот қиладилар. Таълим олувчилар иш режасига асосан топшириқни бажариш бўйича қарор қабул қиладилар Таълим олувчилар педагог билан биргаликда қабул қилинган қарорлар бўйича эришиладиган натижаларни муҳокама қилишади. Бунда ҳар хил қарорлар таққосланиб, энг мақбул вариант танлаб олинади. Педагог таълим олувчилар билан биргаликда “Баҳолаш варақаси”ни ишлаб чиқади.

4. Таълим олувчилар топшириқни иш режаси асосида мустақил равишда амалга оширадилар. Улар индивидуал ёки кичик гуруҳларда ишлашлари мумкин.

5. Таълим олувчилар иш натижаларини ўзларини текширадилар. Бундан ташқари кичик гуруҳлар бир-бирларининг иш натижаларини

текширишга ҳам жалб этиладилар. Текширув натижаларини “Баҳолаш варақаси”да қайд этилади. Таълим олувчи ёки кичпк гуруҳлар ҳисобот берадилар. Иш якуни қуйидаги шаклларнинг бирида ҳисобот қилинади: огзаки ҳисобот; материалларни намойиш қилиш орқали ҳисобот, лойиҳа кўринишидаги ёзма ҳисобот.

6. Педагог ва таълим олувчилар иш жараёнини ва натижаларни биргаликда якуний суҳбат давомида таҳлил қилишади. Ўқув амалиёти машғулотларида эришилган кўрсаткичларни меъёрий кўрсаткичлар билан таққослайди. Агарда меъёрий кўрсаткичларга эриша олинмаган бўлса, унинг сабаблари аниқланади.

Педагог “Лойиҳа” методини қўллаши учун топшириқларни ишлаб чиқиши, лойиҳа ишини дарс режасига киритиши, топшириқни таълим олувчиларнпнг имкониятларига мослаштириб, уларни лойиҳа иши билан таништириши, лойиҳалаш жараёнини кузатиб туриши ва топшириқни мустақил бажара олишларини таъминлаши лозим.

“Лойиҳа” методини амалга оширишнинг мавжуд:

- якка тартибдаги иш;
- кичик гуруҳий иш;
- жамоа иши.

“ЙЎНАЛТИРУВЧИ МАТН” МЕТОДИ

“Йўналтирувчи матн” методи – таълим олувчилар мустақил равишда йўналтирувчи саволлар ёрдамида маълумот йиғиш, режалаштириш, амалга ошириш вазифаларини бажарадиган методдир.

“Йўлалтирувчи матн” методининг барча босқичларида педагог фаолияти **“пассив”,** таълим олувчи фаолияти эса **“актив”** бўлади. Чунки таълим олувчилар томонидан олдиндан тайёрланган материаллар асосида мустақил равишда фаолият кўрсатадилар. **“Йўналгирувчи матн”** методидан ўқув амалиёт дарсларида фойдаланилади. Ушбу методни ўтказиш босқичлари **“Лойиҳа методи”**нинг босқичлари билан бир-хилдир. Маълумот

йиғиш, режалаштириш, амалга ошириш ва текшириш босқичларида таълим олувчи мустақил ишлайдилар. Қарор қабул қилиш ва хулоса қилиш босқичларида таълим олувчи ва педагог орасида **“қайтар алоқа”** ўрнатилиб, биргаликда муҳокама қиладилар. Таълим олувчиларга бошланғич босқичларда педагог томонидан тузилган ёзма ҳужжатлар берилади. Бундай ҳужжатларга чизмалар, жадваллар, йўналтирувчи саволлар, тестлар, тарқатма материаллар, топшириқлар варақаси, баҳолаш варақаси ва бошқалар киради.

Қуйида “Йўналтирувчи матн” методида педагог ва таълим олувчиларнинг фаолияти келтирилган:

19-шакл. “Йўналтирувчи матн” методида педагог ва таълим олувчи фаолияти.

Қуйидаги 20-шаклда “Йўналтирувчи матн” методининг тузилмаси келтирилган:

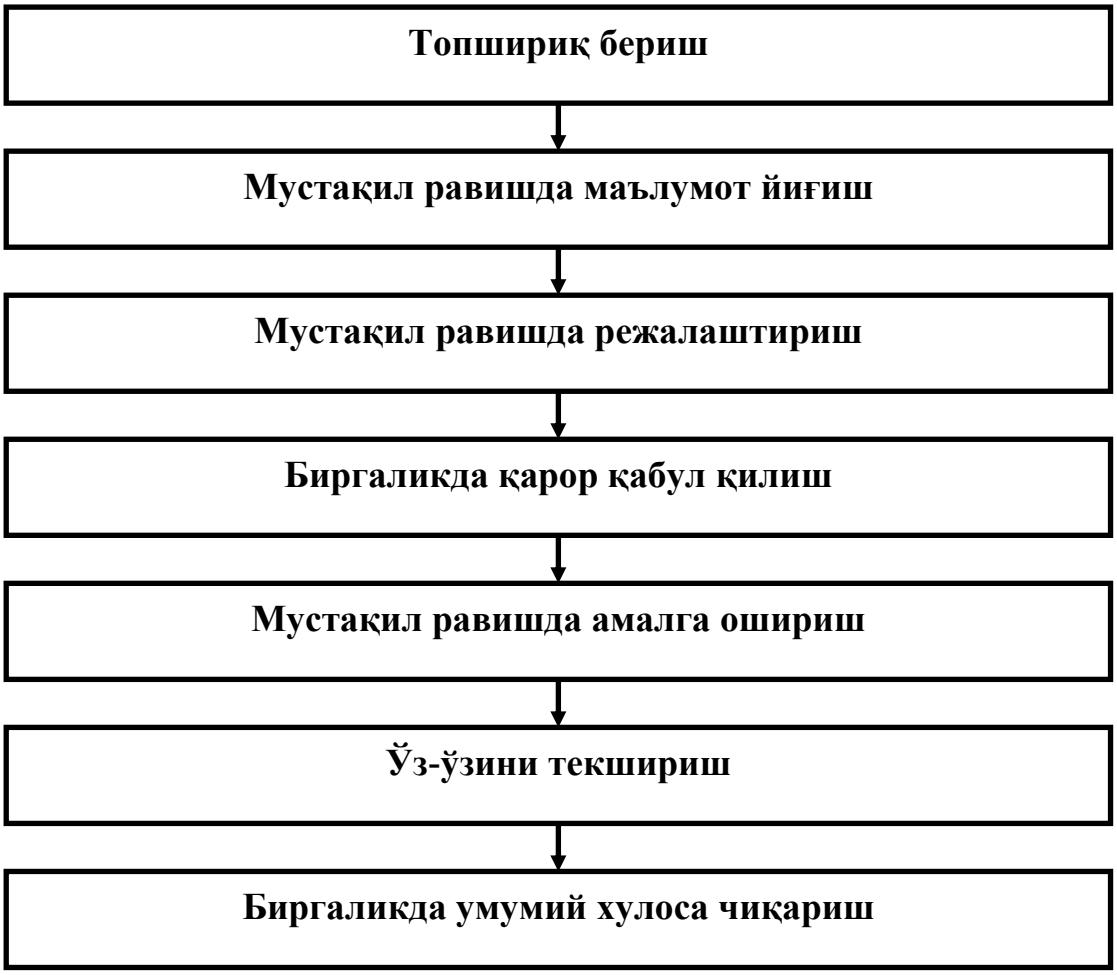

20-шакл. “Йўналтирувчи матн” методининг тузилмаси.

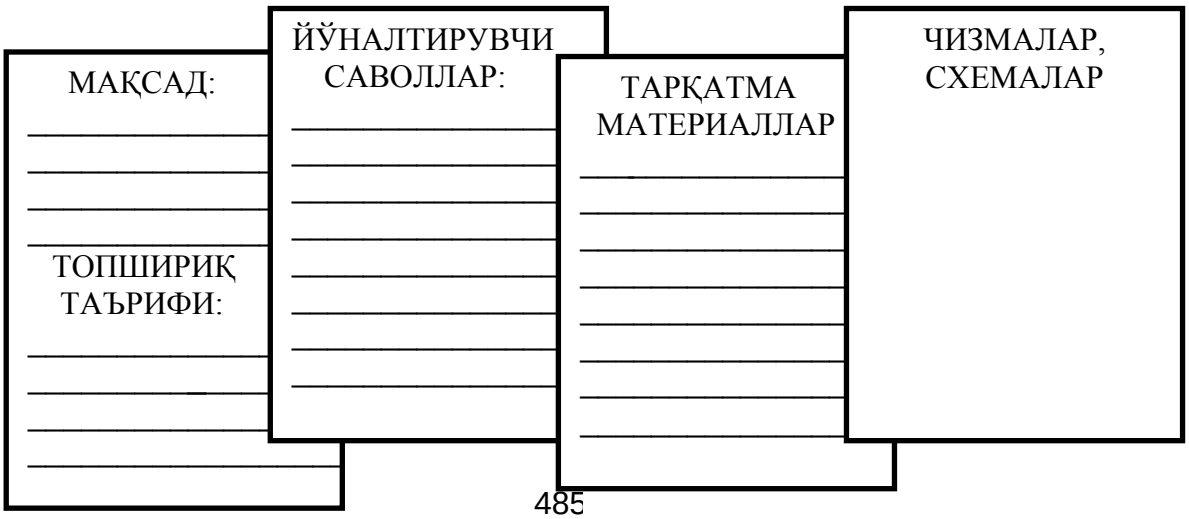

2. Таълим олувчилар мустақил равишда дарслик, схемалар, тарқатма материаллар, йўналтирувчи саволлар асосида топшириққа оид маълумотлар йиғадилар ва “Йўналтирувчи матн” тузадилар.

3. Сўнгра таълим олувчилар мустақил равишда “йўналтирувчи матн” асосида иш режасини ишлаб чиқадилар. Иш режасида таълим олувчилар иш босқичларини, уларга ажратилган вақт ва технологик кетма-кетлигини, материал, таълим воситалари ва техник воситаларни режалаштирилиши лозим.

ЙЎНАЛТИРУВЧИ МАТН:

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

ИШ РЕЖАСИ

№	Иш тартиби	Зарур бўлган таълим воситалари	Вақт

4. Таълим олувчилар педагог билан биргаликда қабул қилинган қарорлар бўйича эришиладиган натижаларни муҳокама қилишади. Таълим олувчилар бажариладиган ишлар кетма-кетлиги бўйича қарор қабул қиладилар, педагог эса фақат маслаҳатчи сифатида иштирок этади.

5. Таълим олувчилар топшириқни иш режаси асосида мустақил равишда якка тартибда ёки гуруҳларда амалга оширадилар. Бу босқичда таълим олувчиларнинг амалий кўникмалари шаклланади. Педагог топшириқнинг бажарилишини “Назорат варақаси”га қайд қилиб боради.

БАҲОЛАШ ВАРАҚАСИ

№	Мезонлар	Ўқувчи-талабанинг Ф.И.Ш.

БАҲОЛАШ ВАРАҚАСИ

№	Ўқувчи-талабанинг Ф.И.Ш.	Мезонлар

6. Таълим олувчилар иш натижаларини ўзларини текширадилар ва “Баҳолаш варақаси”да сифат мезонлари, яъни талаб этилган меъёрлар берилади ва улар эришилган натижа билан таққосланади.

7. Педагог ва таълим олувчилар биргаликда иш жараёнини ва эришилган натижаларни якуний суҳбат давомида таҳлил қиладилар. Ушбу суҳбатда барча таълим олувчиларнинг натижалари баҳоланади ва келажакда иш жараёнида нималарга эътибор бериш кераклиги таъкидланади.

“Йўналтирувчи матн” методи “Лойиҳа” методи билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу икки методни бир-биридан қуйидаги нуқтаи назар бўйича фарқлаш мумкин:

- “Йўналтирувчи матн” методи таълим олувчиларнинг мустақил ўрганишга қаратилган;
- “Лойиҳа” методи эса таълим олувчиларнинг мустақил ўрганишидан ташқари, эътиборни касб ўрганишда керак бўладиган шахсий қобилиятлар ва кўникмаларни такомиллаштиришга қаратилган.

Шундай қилиб, таълим жараёнида интерактив методларнинг юқорида қараб ўтилган шаклларидан фойдаланиш ўқитувчидан катта педагогик маҳорат талаб этади. Интерактив методлар нафақат нафақат ўқувчи-талабаларга билим бериш, балки уларда ижодий фикр юритиш, мустақил билим олиш, касбий малака ва кўникмаларини шакллантириш имкониятини яратади. Бунга эса таълим берувчи билан таълим олувчининг бир-бирига ўзаро ишончи, ҳамкорлиги ва жонли мулоқоти орқали эришилади.

Демак, таълим жараёнида интерактив методлардан фойдаланишда ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Ана шу ҳамкорлик натижасида ўқувчи-талабаларда мустақил фикрлаш, ўз-ўзини фаоллаштириш ва намоён этиш хусусиятлари шаклланади ва ривожланади.

5.4. ЛОЙИҲАЛИ ТАЪЛИМ

Лойиҳа – кўпинча иқтисодий-ижтимоий йўналишда, қурилиш, илмий ишларни амалга ошириш ҳолатларида қўлланилган. Бу атама педагогикага XX аср бошларида кириб келган. Бундай йўналишдаги ўқитиш лойиҳа асосида истиқболли ўқитиш методи деб қаралади.

Лойиҳа асосида ўқитиш ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлаши, фикр юритиши, ўзи ўзлаштириб олишини кафолатлайди. Бу метод ўқув маҳсулини олишда самарали бўлиб, ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ташкил этишда кенг тавсия этилади.

Дарсни интерактив лойиҳа асосида ташкил этиш ҳозирги кунда энг долзарб, юқори самара берувчи метод сифатида тан олинмоқда. Дарс жараёнида лойиҳалар устида ишлаш аниқ-социал-ижтимоий масалалар ечимига қаратилади.

Жумладан, илмий изланишларни, ижодкорликни, ахборотларни, амалий масалаларни ечиш ва ҳал этишда қулайлик туғдиради.

Лойиҳа асосида ташкил этилган дарсларда ўқувчи-талабалар фикр алмашадилар, изланадилар, ҳамкорликда ечимини топадилар. Лойиҳа асосидаги дарсларнинг бошқа метод (усул)лардан фарқи шундаки, ўқувчи-талабалар ахборотларни излаб топиб, қайта ишлаб, умумлаштириб ўзлари ҳимоя қиладилар.

Дарс лойиҳалари индивидуал ва гуруҳларга мўлжаллаб тузилади. Якка шахсга қаратилган лойиҳаларнинг афзаллиги шундаки: умумўқув-билув кўникмаларини эгаллашда ўқувчи-талабаларнинг ўқув меҳнатига шахсий масъулияти жуда юқори бўлади. Чунки унинг пировард натижаси ўқувчи-талаба шахсининг ўзигагина боғлиқ бўлади.

Лойиҳа асосида гуруҳларга бўлиниб дарсни ташкил этишда ўқувчи-талабалар орасида ўзаро ҳамкорлик, ҳамижодкорлик ҳолатлари асосида иш юритилади ва ишни бундай асосда ташкил этишда дарс самарадорлиги кафолатланади.

Ҳар бир ўқувчи-талаба ўзининг бор қобилиятини ишга солади. Лойиҳа ечимини топишга фаол киришади.

Дарс лойиҳалари ўзининг давомийлигига қараб:

- кичик лойиҳалар (бир соатли);
- қисқа муддатли лойиҳалар (4 соатга мўлжалланган);
- ҳафтага мўлжалланган лойиҳалар;
- узоқ муддатга мўлжалланган лойиҳалар (кўпинча бундай лойиҳалар дарсдан ташқари қўшимча таълимни амалга оширишга хизмат қилади) бўлиши мумкин.

Лойиҳа асосида ташкил этиладиган дарслар ўқитувчидан дарсни ташкилий жиҳатидан пухта ўйланган, сифатли, ишчанлик муҳитида, ўқувчи-талабаларни жараёнга қизиқтира оладиган тарзда лойиҳалай олишни талаб этади. Ўқув жараёнини лойиҳа асосида ташкил этишда ўқитувчи фаолликда иш юритувчи эмас, балки кенг қамровли ижодкор педагог ролини ўташи талаб этилади.

Ўқитувчи лойиҳа раҳбари сифатида юқори маданиятли, ижодкор, изланувчан, ташкилотчи бўлмоғи керак.

Лойиҳалар шундай тузилиши керакки, у ўқувчи-талаба шахсига қаратилиб, унинг шахсий ривожланишига хизмат этиши керак.

Лойиҳалар асосида ўқув жараёнини ташкил этишда ўқитувчи фидойилик кўрсатиши, ўқувчи-талабани руҳлантириши, уларни қизиқтириш орқали пировард мақсадга эришиши талаб этилади.

Лойиҳа асосида ташкил этиладиган дарслар ва унга сарф этиладиган вақт, ташкилий ишлар, бериладиган ва тўғри йўлга солувчи саволлар олдиндан режалаштирилиши керак.

Ундан ташқари дарс жараёнидан содир бўлиши мумкин бўлган камчилик, хатолар, уларнинг олдини олиш, жараённинг таҳлилий томонлари ҳам олдиндан хисобга олиниши керак.

Лойиҳали дарсларни ташкил этиш жуда мураккаб жараён, бунда ҳар бир ўқувчи-талабанинг мустақил ишлашини ташкил этиш муаммоси ётади.

Яъни қайси вазифаларни ўқитувчи бажариши керак. Қайсиларини ўқувчи-талабаларнинг ўзлари ҳал этишлари керак ва қайсиларини ўзаро ҳамкорликда амалга оширишни олдиндан кўра билиш керак, буларнинг ҳаммаси лойиҳада кўзда тутилмоғи талаб этилади.

Ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишлаши кўпгина омилларга жумладан: ёшига, шахсий характерига, мойиллигига, истак-хоҳишларига, илгари лойиҳа асосида ишлаган-ишламаганлигига, лойиҳа мазмунининг мураккаблигига, гуруҳларда иштирок этувчиларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Лойиҳа асосида дарс жараёнини олиб боришда ўқувчи-талабаларнинг имконияти, қобилияти, умумтайёргарлик даражалари ҳисобга олинмоғи лозим.

Лойиҳали ўқитиш фаолияти мазмуни ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини ташкил этувчи жараён ҳисобланади.

Бунда:

1. Ўқитувчи томонидан таклиф этилган ўқув лойиҳалари, кичик лойиҳаларнинг ўқувчи-талабалар томонидан бажарилиши кўзда тутилади.

2. Ўқув лойиҳалари олдиндан ишлаб чиқилган мезон кўрсаткичлари асосида баҳоланади, лойиҳада предметлараро мақсадлар кўзда тутилса, якуний баҳолар ҳам чиқарилиши мумкин.

3. Лойиҳа асосида фаолият ташкил этилганда ўқув-мавзуларда режалаштирилаётган лойиҳани топшириш муддатлари кўзда тутилади.

4. Лойиҳа асосида ўқув фаолиятини ташкил этишга ўқитувчи раҳбарлик қилади ва у лойиҳанинг координатори ҳисобланади.

5. Лойиҳалар якка шахсларга ва гуруҳларга қаратилган бўлади.

6. Лойиҳа топшириқлари аниқ, равон шакллантирилган, унинг мақсад ва вазифалари тушунарли аниқланган, ўқувчи-талабалар билан унинг ижро йўллари ва механизмлари келишилган бўлади.

7. Айрим ҳолларда ўқувчи-талабаларнинг хоҳиш ва истакларига биноан лойиҳаларни шакллантириш лойиҳа раҳбари билан ҳамкорликда амалга оширилиши мумкин.

8. Ўқув йили давомида ўрнатилган тартибда тузилган лойиҳалар тақдимотини илмий конференцияларда, педагогик кенгашларда, метод-бирлашмаларда ўтказиш, ҳимоя қилиш ёки танловлар тариқасида ўтказиш мумкин.

Дарс жараёнини лойиҳа асосида ташкил этиш босқичлари қуйидагича:

1. Ўқув предмети мавзусини ва мазмунини танлаш.
2. Дарснинг ўқув мавзуси юзасидан ягона умуммақсадни белгилаб олиш.
3. Дарснинг ўқув мазмунини ишлаб чиқиш, бериладиган назарий ва амалий билимларни белгилаш.
4. Ўқувчи-талабалар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган тушунча, билим, кўникма, малакаларни ифода этиш.
5. Дарснинг шакли, метод, воситаларини танлаш.
6. Тушунча, билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириш учун таълим олувчи томонидан сарфланадиган вақт бирлиги ҳисобини олиш.
7. Ҳар бир босқич натижаларини олиш учун машқ ва мисоллар тизимини яратиш.
8. Назарий жиҳатдан олиб бориш, тестлар ва интеллектуал тренинг саволларини ишлаб чиқиш.
9. Лойиҳани дарс жараёнига татбиқ этиш.
10. Дарс жараёнини олиб бориш ва якунлаш механизмини яратиш.

Лойиҳали дарс жараёнида ўқувчи-талабаларнинг:

- эҳтиёжи;
- қизиқиши;
- хоҳиши;
- мақсади;
- қобилияти;
- фаолияти;
- интеллекти

ҳисобга олиниши талаб этилади. Дарс жараёнида ўқувчи-талабани индивидуал хусусияти ва имкониятлари ҳисобга олиниши зарур.

Навбатдаги дарсни лойиҳалаштиришда ҳар бир ўқитувчи олдида доим бир савол кўндаланг туради, яъни дарснинг мақсади, вазифаси, кетма-кетлиги, изчиллиги, яхшилаш ҳолатларини қандай ташкил қилиш керак?

Дарс мақсадини белгилаш ва уни амалга оширишда қуйидагича иш юритиш мақсадга мувофиқ:

- ўқув материалини танлаш;
- уни дидактик талаблар асосида ташкил этиш;
- фойдаланиладиган метод ва жараённи жиҳозлаш;
- ўз фаолиятини функционал ташкил эта олиш;
- ўқувчи-талаба шахси ва гуруҳларда иш фаолиятини ташкил этиш.

Лойиҳали дарсларни амалга оширишда гуруҳ раҳбарининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Бирор муаммоли вазиятни, мавзуни танлаш ва шакллантириш, ғояни олдинга суриш, лойиҳа сценарийсини тузиш, вазифаларни белгилаш, тизимга тушириш ва ечимини ҳал этиш.

2. Лойиҳани шакллантириш бўйича ихчамлашган аннотация тузиш, сўнгги эришиладиган маҳсулни ва унинг заруриятини аниқлаш.

3. Тўпланган мавзуни аниқлаштириш, лойиҳа материали, структурасини белгилаш, лойиҳа ҳажмини аниқлаш, лойиҳа ечимида ҳар бир иштирокчининг изланиш олиб боришдаги роли, ўрнини белгилаш.

3. Лойиҳа иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштириш, иш жараёнини олиб бориш ва муддатларини доимий назоратга олиш.

4. Лойиҳани шакллантиришда, унинг мазмунини баён қилишда камчиликларни аниқлаш ва ҳужжатлаштиришда доимий маслаҳатлар бериб бориш.

Хулоса қилиб айтганда, ўқув фаолияти пухта ўйланган лойиҳа асосида ташкил этилса, ҳар бир ўқувчи-талаба унинг ечимида фаол иштирок эта олса,

ўқув жараёни самарали кечади. Ўқув жараёнини дарс жараёнидаёқ онгли равишда тўла ўзлаштириш кафолатланади.

5.5. МУАММОЛИ ТАЪЛИМ

Таълим мақсад ва вазифаларига кўра муаммоли ва анъанавий бўлиши мумкин.

Агар таълим муассасаси ўз олдига ўқувчи-талабаларнинг фикрлаш қобилиятлари, ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришни бош мақсад қилиб олса, унда педагогик жамоанинг муаммоли таълим асосида фаолият юритиш малакаларини шакллантириши зарур. Шунингдек, ўқув-тарбиявий ишларни такомиллаштириш, таълим жараёнига ва ўқув-билув жараёнига **«муаммоли ўқитиш»** дидактикасини жорий этиб бориш асосий иш жараёнига айланмоғи керак.

Муаммоли таълим таълим-тарбия жараёнини фаоллаштириш, ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билув жараёнига эҳтиёжи қизиқиши, хоҳишини орттиришга сабаб бўлади.

Агар ўқитувчи муаммоли таълимнинг мазмун - моҳиятини яхши ўзлаштириб олса, ўқув жараёнининг шакли ва методларини, техник жиҳатдан жиҳозланишни амалда қўллай олса у ўз-ўзидан муваффақият келтиради.

Ўқитувчининг дидактик жиҳатдан яхши тайёргарлиги жуда муҳимдир. Чунки муаммоли таълимнинг назарий ва амалий жиҳатларини атрофлича ўрганиш – ўқув жараёнини санъат даражасига олиб чиқиш демакдир, у ўз навбатида ўқувчи-талабаларнинг таълим мазмунини тўла ўзлаштириб олишига кафолатдир.

Муаммоли таълимни муваффақиятли кечиш шартлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқув материалини муаммолаштириш.
2. Ўқувчи-талабанинг фаоллигини ташкил этиш.

3. Ўқитишнинг ўқувчи-талаба ҳаёти, турмуш тарзи, меҳнати ўйин билан алоқаси.

Муаммоли вазиятларни яратиш усуллари:

1. Ўқитувчи ўқувчи-талабаларни зиддият ҳолатига келтиради ва ўзларича ечимини топишни таклиф қилади.

2. Амалий фаолиятдаги зиддиятлар тўқнашувини вужудга келтиради.

3. Бир саволнинг ўзига ҳар хил фикрларни билдиради.

4. Ҳодисани ҳар хил позициядан кўриб чиқишни таклиф қилади.

5. Таққослашга, умумлаштиришга, хулосалар чиқаришга ундайди.

6. Аниқ саволлар қўяди, ечимини сўрайди.

7. Муаммоли топшириқларни қўйиб, ечимини сўрайди.

Муаммоли таълимнинг назарий асослари шуни кўрсатадики, таълим муассасалари олдида турган бош мақсад ўқувчи-талабаларни ҳар томонлама баркамол авлод бўлиб ривожланишини таъминлашдан иборат. Ўқувчи-талаба шахсини ҳар томонлама баркамол ривожланишини кўрсатувчи асосий омил унинг юкори даражада мустақил фикрлай олишида намоён бўлади.

Агар ўқув жараёни ўқувчи-талабаларни мустақил фикр юрита олишга ўргатса, ундай таълимни ривожлантиришга асосланган ўқув-билув жараёни деб қабул қилиш мумкин.

Ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлашга йўналтирилган махсус воситаларни қўллаб, уни фанга қизиқтириш, эркин фикрлашга ўргатиш, ривожлантириш тизими яратиб борилса, буни муаммоли таълим дейиш мумкин.

Ўқувчи-талабаларни фаоллаштиришда самарали метод, усулларни анъанавий таълимни амалга оширишда дидактик ёндашув асосида олиб борилиши деб тушунтирадилар.

Ўқувчи-талабаларнинг ақлий фикрлашларини тайёр мавжуд бўлган йўллар билан ўстириш максадга эришишнинг оддий усули бўлиб, у ижодкорликка, изланувчанликка олиб келмайди.

Муаммоли таълим жараёнида ўқувчи-талабалар таҳлиллар асосида қўллаш, синтез қилиш, умумлаштириш, фактик материални аниқлаштириш, ўзи мустақил янги ахборотни олади. Бошқача айтганда, бу билимни кенгайтириш, чуқурлаштиришни илгариги олган, ўзлаштирган билимлари асосида ўзлаштириш, қўллай билишдан иборат.

Олган билимларини янгича қўллашда ўқитувчи қўлланма, дарсликдан тайёр холда бермайди, у ўқувчи-талабалар томонидан мустақил излаб топилади. Мана шу ҳолат изланувчанлик, синчковлик методида ишлаш кўникмаларини шакллантиради.

Ақлий изланиш – жуда мураккаб жараён, у асосан муаммоли вазият вужудга келтирилганда, аниқ муаммолар кучайгандагина вужудга келади. Агар ўқитувчи топшириқ бериб, уни қандай бажариш йўлини айтиб, уни бажаришга ундаса, бу муаммони ечишга кирмайди. Бу ўқувчи-талабани танҳо ечимга ўргатади холос.

Ўқувчи-талабаларни ҳакиқий фаолаштириш, уларни муаммони мустақил фикрлаш, назарий, амалий томонларини ҳисобга олиш, таҳлил орқали муаммо ечимини ўзи ўйлагандек якун топтиришга олиб келиши керак.

Муаммоли таълим анъанавий таълимдан ўзининг мақсад, принцип, методлари, вазифалари жиҳатдан кескин фарқ килади. Анъанавий таълимнинг бош мақсади илгаритдан фанга маълум билимларни ўзлаштириш, ўқувчи-талабаларда фан ҳақида маълум маълумот билан қуроллантириш, уларда тушунча ва малакалар ҳосил қилишдан иборат.

Муммоли таълим даражалари босқичлари:

Биринчи босқич. Ўқитувчи муаммони тўлиқ ёритади ва уни ечимини топиб беради, қарши саволлар ёрдамида ўқувчи-талабаларни фикрлашга ихтиёрий мажбур этади.

Иккинчи босқич. Ўқитувчи муаммони қўйиб, унинг мазмунини ифодалайди. Кейин ўқувчи-талабаларни муаммо ечимини мустақил изоҳлашга йўналтиради.

Учинчи босқич. Ўқитувчи муаммони баён этмайди, балки муаммоли вазият яратади. Ўқувчи-талабалар мустақил фикр юритиб, муаммоли вазиятдан чиқиш йўлларини излаб топадилар.

Тўртинчи босқич. Бунда ўқитувчи изланиш соҳасини белгилайди холос, муаммога яқинлашиб боради, лекин унинг мазмуни ва ечимини кўрсатмайди. Ўқувчи-талабалар мустақил фаолиятга йўналтирилади.

Муаммоли таълимда ўқитувчи ўқувчи-талабаларни мураккаб тушунчалар мазмуни билан таништириш жараёнида системали равишда муаммолар қўйиб беради, ўқувчи-талабаларга ахборот беради, ўқувчи-талабалар мустақил равишда хулосалар чиқаради, умумлаштиради ва ўқитувчи ёрдамида маълум тушунчалар, қоидалар, хулосалар чиқарадилар.

Ўқитиш – шундай ҳолатки, ўқитувчи ўз фаолиятида таълим мазмунини баён қилишда қатор муаммоли вазиятларни юзага келтиради. Бир вақтда шу янги билимларни ўзлаштириш жараёнида муаммони ҳал этишга ундайди.

Муаммо – илмий билишни ривожлантириш зарурлигини ифодалашнинг субъектив шаклидир. У муаммоли вазиятда, яъни жамият ривожланиш жараёнида билиш ва билмаслик ўртасида объектив равишда вужудга келадиган вазият.

Муаммоли ўқиш – ўқувчи-талабалар ўқув-билув жараёнида муаммоли вазиятни таҳлил этиш, синтез килиш, умумлаштириш асосида унинг ечими бўйича таклифлар, гипотезалар келтирадилар, қарашларининг тўғрилигини исботлашга ҳаракат қиладилар.

Муаммоли вазият – бу инсоннинг интеллектуал қийинчиликда пайдо бўлган вазиятдан чиқиш жараёни, бунда маълум ва номаълум фактларга суяниб, мақсад сари интилиш, вазиятдан чиқа олишга интилиш, қизиқишлар орқали ижодкорликка, маҳсулот олишга йўл очади.

Психологлар томонидан муаммоли вазиятдан чиқишда сермаҳсул ишлай олиш, чиқа олиш кетма-кетлиги аниқланган. У қуйидагича кўринишга эга:

Муаммоли вазият------муаммо------унинг ечимини излаб топиш------муаммонинг ечими.

Муаммоли вазиятлардан ақлий ҳаракат орқали чиқиш кетма-кетлиги бир қанча босқичлардан иборат:

- муаммонинг вужудга келиши;
- қийинчилик нимадан иборатлигини тушуниб олиш;
- унинг ечими йўлларини қидириб топиш, бунда ечим бўйича фикр, таклифларни келтириш, исботлаш;
- тахминларни исботлаш;
- муаммо ечимининг тўғрилигини текшириш.

Муаммоли таълимнинг босқичлари

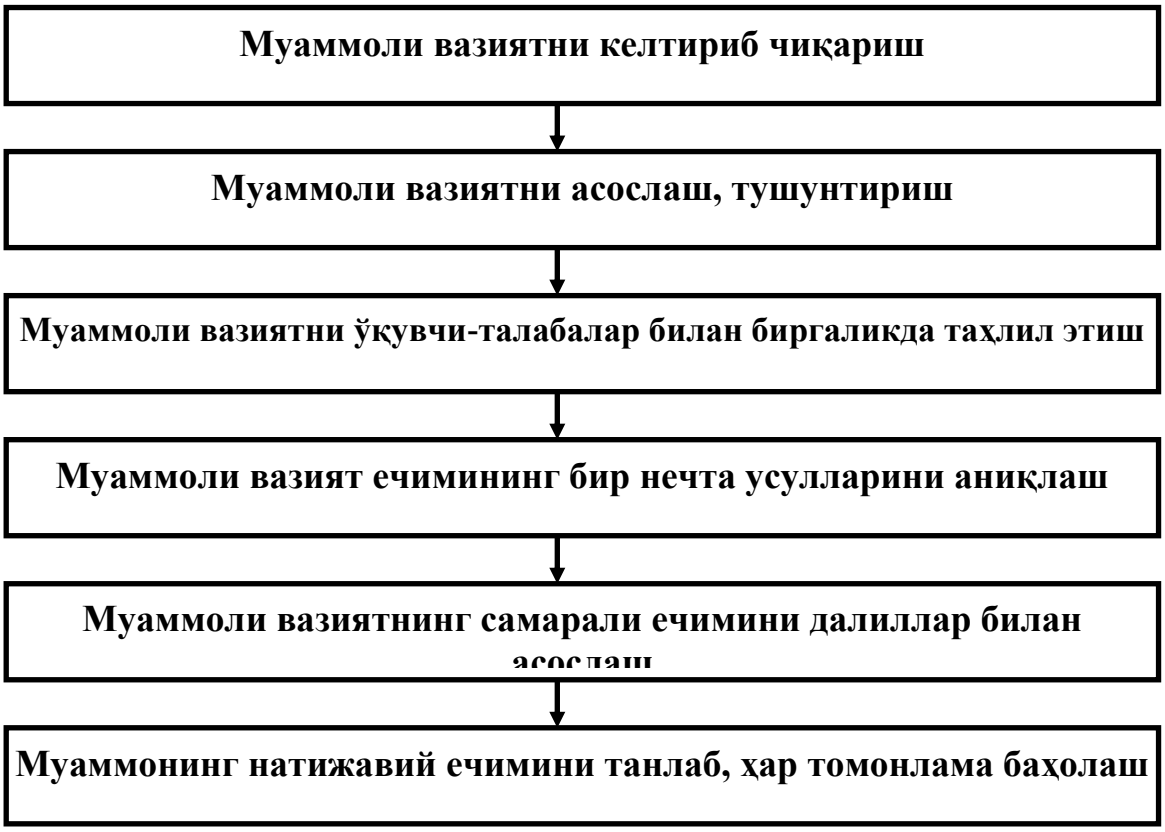

Муаммоли таълимнинг умумфункциялари:

- билимлар тизимининг ўқувчи-талабалар томонидан ўзлаштириб олиниши ва ақлий-амалий, ижодий ечимлар фаолияти;
- мустақил равишда билимга бўлган қизиқишларининг ортиши, ўқувчи-талабаларнинг ижодий қобилиятлари ўсиши;
- ўқувчи-талабада дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Муаммоли таълимнинг ўзига хос функциялари:

- таълим олувчиларнинг ижодий фикрлаши орқали билимларни ўзлаштириши шаклланади (айрим мантиқий ва ижодий фикрлаш фаолиятларининг шаклланиши);
- олган билим, малакаларини ҳаётда қўллай олишлари шаклланади (олган билимларини янги шароитда қўллай олишлари) ўқув муаммоларига мустақил йўл очиш кўникмалари ҳосил бўлади.
- ижодий фикрлаш тажрибалари шаклланади, илмий методлар асосида изланишга ўрганадилар, уларни амалда қўллайдилар.

Илмий изланиш тажриба-синовлар, педагогик амалиётлар шуни кўрсатадики, муаммоли вазиятларни ҳамма ўқув фаолиятларига нисбатан қуйидаги типларга бўлиш мумкин:

Биринчи тип.

Агар ўқувчи-талабалар олдига вазифалар қўйилиб, қўйилган масалаларга ҳаётдан ўқув материали асосида жавоб талаб қилинса, муаммоли вазият келиб чиқади.

Иккинчи тип.

Ўқувчи-талабалар илгариги дарсларда олган билимларини янги мавзуни ўзлаштириш вақтида қўллаш зарурлигига учраб қолсалар. Янги мавзунинг ечими илгариги олган билимларини ўзлаштирганликларини талаб этиб, вазиятдан чиқа олмай қолсалар.

Учинчи тип.

Муаммоли вазиятларни шундай ҳолатларда ҳам учратиш мумкинки, ўрганилган назарий билимлар ечимида мавзуни ўрганиш амалий ечимларга мос келмаса.

Тўртинчи тип.

Муаммоли вазият шундай ҳолларда ҳам учраши мумкинки, ўқув топшириғини амалда бажариш учун ўқитувчида исбот, назарий асос бўлмаса.

Муаммоли ўқитиш методлари:

1. Мавзуни муаммоли баён этиш жараёнида педагог мустақил равишда муаммоли вазиятни вужудга келтиради ва унинг мустақил ечимини қидиради, топади.

2. Педагог мустақил равишда муаммони қўяди, аммо унинг ечимини ўқувчи-талабаларни жалб қилган ҳолда ҳамкорликда излайдилар, ечимини топадилар, хулосалайдилар.

3. Педагог ўқув жараёнида ўқувчи-талабалар олдига муаммони қўяди. Ўқувчи-талабалар уни излайдилар, ахборот алмашадилар, қайта ишлаб, ўзларининг иштирокларидагина ечимини топадилар.

4. Муаммоли вазият ўқувчи-талабаларнинг ўзлари томонидан вужудга келтирилади. Унинг ечимини бошқа ўқувчи-талабалар изланиш, янгича фикрлаш орқали топадилар, ўзаро ечим қидирадилар. Ўқитувчи йўлланма, маъқуллаш орқали пассив иштирок этади.

Муаммоли таълим соҳасида илмий-тадқиқот олиб борган М.И.Маҳмудов, М.Н.Скаткин, А.М.Матюгиквен, И.Я.Ларнер, Ж.Йўлдошев каби олимларнинг хулосаларига кўра қуйидаги методларни келтириш мумкин:

- тушунтириш, намойиш этиш;
- репродуктив;
- муаммоли баён қилиш;
- илмий-изланишли методлари мавжуд.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, таълим сифати ва самарадорлигини оширишда муаммоли ўқитиш методлари жуда зарур ва керак. Чунки муаммоли таълим ўқувчи-талабаларни изланишга, ижодкорликка, эркин фикрлашга ўргатади. Ўқувчи-талабаларда бундай сифатларнинг шаклланиши, ўқув-билув масъулиятини оширади, мустақил билим олиш унинг кундалик одатий ҳолатига айланади. Бу эса таълим мазмунини, янги дастур ва давлат таълим стандартлари (ДТС)ни ўзлаштириб олишга кафолат бўлади.

5.6. КРЕАТИВ ТАЪЛИМ

Креатив таълим ўқувчи-талабаларнинг ижодий қобилиятини такомиллаштиришга йўналтирилган бўлади. Айниқса муаммоли, лойиҳалаштирилган ва жадаллаштирилган таълимларнинг қўлланиши ўқувчи-талабаларда яратувчанлик, бунёдкорлик қобилиятларини ўсишига олиб келади.

Анъанавий шаклда олиб бориладиган таълим ўқувчи-талабаларга илгаритдан маълум ахборот, билим, тушунча, кўникма ва малакаларни бериш билан чегараланади.

Лекин креатив ориентациядаги дарслар жараёнида қабул қилувчи объектдан ижодкор (креатив) субъектга айланади. Предметни (томони, мазмуни) ўзлаштирувчи ўзига нисбатан яратувчанлик билан ёндошиш асосида ўзлаштириб олади. Ҳар бир фактик материалга ижодий ва танқидий қарай олади. Олинаётган ўқув материали унга янгича қараш, қўшимча материалларни олиш, ўзлаштиришга йўл очади. Кўпинча бундай ҳоллар ўзлаштиришга эвристик ёндашувни шакллантиради.

Бу эса малакали мутахассисларни келажакда олган билим, кўникмасининг факат ижрочисигина бўлиб қолмай, балки ўз касбий фаолиятига ижодкорлик, яратувчанлик асосида қарашга олиб келади.

Ҳозирги кун таълим тизимининг бош ва асосий мақсади ҳам ижодий фикрлайдиган малакали мутахассисларни ва юксак даражадаги фикр юритувчи шахсни тарбиялаш ва тайёрлашдан иборат.

Сир эмаски, мамлакат тараққиётида технология, хом ашё, жиҳозлар, энерго ресурслар, экологик ўзгаришлар борган сари глобаллашиб, унинг бошқарувчисидан юксак маҳорат эгаси бўлишни талаб этмоқда. Умуман таълим тизимида ҳам унинг дастурлари, мазмуни, **давлат таълим стандартлари (ДТС)** такомиллашиб бормоқда. Бундай тезкор ўзгаришлар билим олишнинг замонавий технологиялари, *масофавий, лойиҳаланган*

таълим, медиа таълимини, яъни шахсий ижодкорликка асосланган таълимни жорий қилиш эҳтиёжини келтириб чиқармоқда.

Креатив таълимнинг мақсад ва вазифалари ҳозирги мавжуд таълим асосан илгаридан мавжуд бўлган анъанавий дидактикага асосланган, яъни ўқув жараёнида илгаридан фанга маълум бўлган билимларни ўқитиш, ўргатиш, етказиш билан характерланади. Ўқитувчи илгаридан маълум репродуктив фаолиятни олиб боради. Бу эса асосан ўқувчи-талабаларнинг таълим мазмунини ёдлаб олиши, қайта такрорлаб бериши билан чекланади. Яъни, таълим илгаридан маълум предмет «аввал ҳунар ўргат, кейин шогирд ўз хоҳишича нимани ижод қилса – қилаверсин» йўсинида иш тутиш расм бўлган.

Бундай ҳолда билим олиш концепцияси тўрт босқичда амалга оширилади:

- билим билан танишиш, маълум ахборотни тушуниб олиш, воқеаларни бир-биридан ажрата олиш;
- билимдан нусха олиш, олган билимларини такрорлаш;
- билим - малака, олган билимларини амалий фаолиятда қўллай олиш;
- билим-трансформация, олган билимларини, кейинги янги билимларни, янги вазифаларни бажаришда қўллаш (яъни ижодий фойдалана олиш даражаси)дир.

Агар умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари биринчи, иккинчи даражадаги билимларни ўргатса, олий таълим учинчи, олий таълимдан кейинги таълим тўртинчи даражадаги, яъни илмий изланиш, стажер-тадқиқотчи ва докторантурада билим бериш давом эттирилади. Ундан кейинги таълим «бешикдан қабргача»., «умр бўйи узлуксиз» таълим давом эттирилади.

Шуни ёдда сақлаш керакки, ижодкор яратувчи шахсни, малакали мутахассисни тарбиялаш – фанга маълум бўлган билимларнинг ўзинигина ўзлаштириш билан кифояланмай, олинган билимлар замирида янги билимларни кашф этишлари билан муҳимдир.

Бунга ёркин мисол, улуғ алломаларимиз Мусо ал-Хоразмий математика фанининг асосчиси, Ал-Фарғонийнинг турли фанларга тегишли буюк кашфиётлари, Ал-Форобийнинг (70 дан ортиқ тилларда эркин сўзлашган), товуш тезлиги, частотаси, моддият, иссиқлик, ҳаракат, оптикага оид кашфиётлари, Абу Райҳон Берунийнинг (қомусий олим) минералогия, геодезия, жўғрофия, фалақиёт (астрономия), тарих, тилшунослик, фалсафа ва бошқа фанлар ривожига қўшган катта хиссаси, Абу Али Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» ва бошқа асарлари, Улуғбекнинг «Зижжи Кўрагоний», «Тарихи арба улус» («Тўрт улус тарихи») асарлари ҳозирда ҳам мамлкатимизда ва кўплаб Европа мамлакатларида ўқиб ўрганилмоқда. Уларнинг кашфиётлари бутун жаҳон халқларининг умуммулкига айланмоқда. Бу шундан дарак берадики, алломаларимиз ўз даврида мавжуд билимларни чуқур ва пухта ўрганиб, ўзлаштириб қолмай, улар ўз ишларига изланувчанлик ва ижодкорлик билан ёндошиб, жуда кўплаб кашфиётлар қилганлар. Шунинг учун янгиланган дидактиканинг вазифаси фақатгина фанга маълум бўлган билимларнинг ўзини ўргатиш, уни такрорлаш билан чекланмай, уларнинг ижодий, танқидий ва яратувчанлик руҳида иш юритишларига замин яратиб бормоқдан иборат.

Ҳозирги замон таълимининг бош ва асосий вазифаси – ўқувчи-талабаларнинг интеллектуал даражасини, яратувчанлигини, ижодкорлигини, изланувчанлигини такомиллаштириш орқали уларни янги билимларни олиш, яратишга руҳлантиришга қаратилмоғи керак.

Маълумотларга қараганда (ёшлар психологиясига кўра) олти ёшгача бўлган болалар 40 % истеъдод потенциалига эга эканлар. Болалар энг кичик ёшданоқ ижодкорлик, яратувчанликка жуда мойил бўлар экан. Агар шу даврда у билан олиб борилаётган таълим жараёнига фақат анъанавий таълим асосида ёндошилса, ундаги ижодкорликка мойиллик сўниб боради.

Ўқув-билув ижодкорликка йўналтирилса – унинг фаоллиги, яратувчанлик қобилияти ошиб боради. Масалан:

1. Ижодкорлик асосида иш юритишда фақатгина объектнинг ўзи

билангина чекланмай, яъни субъект (ўқувчи-талаба)нинг ижодкорлиги, мойиллиги, эҳтиёжига қараб иш тутилса, ижобий натижалар беради, яъни ижодкорликка ёшликдан ўргатиш мумкин ва зарур;

2. Умуман улуғ кашфиёт намоёндалари фикрлаш алгоритмни яхши ўзлаштирганлар, чуқур, атрофлича билимга эга бўлганлар. Улар асосан эвристик метод ва усулларни яратганлар, шулар асосида ижодкорлик намуналарини намоён қилганлар.

Create – лотинча сўз бўлиб – яратувчанлик, ижодкорлик деган маънони беради.

Яратувчанлик ва ижодкорлик методларини яратишни, ўргатишни **креатив педагогика** ўргатади.

Агар таълим жараёни ўқувчи-талабалар фаоллигига асосланган муаммоли, дастурланган, лойиҳалар жадаллаштирилган ҳолда кечса, у ҳолда креатив йўналишга эга бўлиб, ўқувчи-талабаларнинг фаоллиги туфайли у янгилик, ижодкорлик сари етаклайди.

Ижодкорлик ва маданиятлилик ўқув фаолиятида доимий тизимли кечса, у ижодкорлик сари боради. Шунинг учун ҳам ўқув жараёнидан ташқари вақтда «илмий-техник ижодкорлик асослари» ёки «техник лойиҳалаш

ижодий асослари» ва бошқа илмий изланиш йўналишидаги тўгараклар ташкил этилса, ўқувчи-талабаларнинг лойиҳалаш ижодкорлиги ошиб боради. Шунинг учун ҳам ўқувчи-талабаларнинг бўш вақтини мазмунли ва мақсадли йўналтириш, уларнинг келгусида касбий махоратли, ижодкор бўлиб етишишига сабаб бўлади. Тарихан таълим икки маданият йўналишида ривожланган, тараққий этган. Биринчиси, гуманитар – бадиий йўналишда бўлса, иккинчиси илмий ва техника йўналиши. Шу сабабли техник ижодий ривожланиш концепциясида техника таълимини инсонпарварлаштириш ва назарий муҳитда ривожланишнинг асоси қилиб олинган. Аниқ фанларнинг ҳам ривожланишини техника тараққиёти ва ахборот-информацион технологиялар билан чамбарчас

боғлаш яхши натижалар бермоқда. Таълим билан боғлиқ ҳар қандай фаолият лойиҳалаштириш асосида кечса:

3. Дизайн билан боғлашда яхши натижаларга олиб келади. Шунинг учун креатив педагогика шу лойиҳалаштиришга асосланган бўлади. Ҳозир техник жиҳатдан катта ўсиш, ўзгаришлар даври;
4. Ўз навбатида таълим жараёни олдига вазифалар қўймоқда, таълим олувчи олган билимларини ўзлаштириб, кўпайтириб боришдан ташқари, ўқув-билув жараёнида қўшимча билимлар бериш орқали ижодий ёндашувга мойилликлари ортиб боради;
5. Таълимни олиб борувчи - ўқув жараёнини олиб борувчи, ўқувчи-талабалар ўқув жараёнининг фаол иштирокчиси ўкув-билув масъулиятини ўз бўйнига олувчи ҳамдир;
6. Таълим жараёнини технологиялаштириш, инновациялар, илғор технологиялар, янги ўқув объектлари ўқувчи-талабаларнинг тафаккурини абстракт фикрлаш, ижодий фикрлар юритишга олиб келади.
7. Ўқув жараёнини алгоритмлаш, лойиҳалаш, модуллаштириш ўқувчи-талабаларнинг ўқув жараёнига бўлган шахсий масъулиятини оширади. Уларда мотивациянинг кучайиши орқали қўшимча маълумотлар олиш асосида ўз билимини бойитиб бориш эҳтиёжини туғдиради.

Хуллас, ўқув жараёнини креатив йўналтириш учун:

1. Ўқув жараёни ўкув материалини бериб бориш, бошқа қизиқарли қўшимча материалларни таклиф этиш ва ўқувчи-талабаларни изланишга, ижодкорликка йўналтирувчи материал асосида уларни ўз эҳтиёжи, хоҳиши билан янгилик сари етаклаш.
2. Ўқув жараёнини ҳам шундай ўзгартириш керакки, ўқувчи-талабалар ўқув материалларининг яратувчисига айланиб, берилган ўқув материали ўша яратувчиликка хизмат қилсин.
3. Ўқув материлларига янги қўшимчалар киритиш орқали эвристик стратегия, тактика, метод ва усуллар таклиф этиш орқали ўқувчи-

талабаларнинг ижодий фикрлашга бўлган қизиқишини ошириш керак.

Умуман, ўқувчи-талабалар фаолиятида яратувчанлик, ижодий фикрлаш ҳар қандай муаммони, вазифани, лойиҳани ечишда сермаҳсул жараён ҳисобланади. Шундай экан, ўқув жараёнида ўқувчи-талабалар мустақил равишда масаланинг ечимига интилса, ўқитувчи муаммоли вазиятни ўз вақтида ташкил этса, ўқувчи-талабаларда секин-аста кўникма ва малака шакллана боради.

5.7. ЭВРИСТИК ТАЪЛИМ

Ўқувчи-талабаларнинг мустақил, фаол, ижодий фаолиятини ташкил этишда эвристик методлар асосидаги таълим алоҳида ўрин тутади.

«Эвристика» – грекча сўз бўлиб, **«heurist» сўзни, «излайман», «топаман», «очдим»** маъноларини беради. Умуман, эвристик таълим жуда узоқ антик замонлардан бери қўлланилиб келинади. Биринчи бора таълим жараёнида қўлланилганда – эвристик суҳбатлар йўналтирилган, кетма-кет берилган саволларга жавоб бериш жараёнида шаклланган, саволларга жавоб беришда жавоблар ўқувчи-талаба томонидан муаммолар ечимига қатнашиш жараёнида ривожлантирилган.[1]

Педагогикада ўқувчи-талабалар фикрини ривожлантирувчи, мақсадли, сермаҳсул изланишлар асосида қўллана бошлаган.

Кўпроқ бу усулни биринчилардан бўлиб математик олимлар, ўқитувчилар истеъмолга киритганлар. Кўпинча уни «математик ечиш саньати» методлари шаклида қўллаш маьқул кўрилган.

Кейинчалик уни бошқа ўқув предметларини ўқитиш жараёнида илғор универсал методлар сифатида ҳам қўллашга ҳаракатлар - ўрганишлар бўлган.

[1] Сайтлар: http://evrikatsi.lv/center.php – Эврика – научный портал
http://msktreko.ru/show_dict_205 – Эвристика
http://www.eduhmao.ru/portal/dt?last=false&provider=HMAOArticlePageContainer&HmaoArticleId=_ARTICLE_47714&HMAOsECSId=SECTION_29973 – Развивающее и эвристическое обучение

Бу муаммо билан ўз даврида философ солдат, грек математиги Папп Александрийский, кейинчалик француз философ ва метематиги Р.Дехретлар шуғулланиб, эвристик таълим универсал методдир деган фикрга келганлар.

Илғор метод сифатида уни Ян Амос Коменский таълим тизимига киритиш зарурлигини уқтирган. У эвристик усулдан таълим жараёнида фойдаланишда шахснинг ўйлаши,, ижодий фикр юритиши замирида турли янгиликларни яратувчи шахс тарбияланади, деб таъриф беради.

Рус педагоги П.К.Коптерев – халқ мактабларида эвристик таълим методларини кенг қўллаш ижодий фикрни юритувчи шахснинг шаклланишига замин яратади, деган фикр билдиради.

Эвристик таълим методи педагогика назариясига XX асрнинг иккинчи ярмидан кириб кела бошлади. Айниқса, ўқув жараёнига кибернетиканинг кириб келиши, илмий изланувчанлик, ижодкорлик, янгиликлар яратишга эҳтиёжнинг ошиши муносабати билан таълим жараёнида кенг қўллашни тақазо эта бошлади.

Ҳозир фанда эвристика йўналиши мустақил ривожланмоқда. Бирор янгиликни яратиш ғояси илгари сурилгандан кейин янги ихтиёрий ҳаракат дастури тузилади, шу вазиятдан чиқиш ёки жаддаллаштириш учун янгича ижодий, ностандарт фикрлаш орқали янгилик яратилади.

Фикрлаш жараёни (анализ, синтез, умумлаштириш) орқали айрим операциялар кетма-кетликда янгича ёндашув орқали ечилади, ҳал этилади.

Эвристиканинг фан сифатидаги вазифалари қуйидагилардан иборат:

- **Ҳосила берувчи жараёниларни ўрганиш. Унда кечадиган ўзига хос психологик кечинмаларни ўрганиш ва билиш. Инсоннинг эвристик фаолияти ёки элементлари орқали реал вазиятни ажрата олиш ва уни хотирада сақлаш.**
- **Эвристик фаолиятни юритиш учун (модел) шароитни яратиш принципларини ўрганиш.**
- **Эвристик фаолиятни юритиш, ташкил этиш учун вазиятни моделлаштириш.**

- **Эвристик фаолиятни юритиш учун мақсадга йўналган эвристик системани қонуниятларини шакллантириш ва яратиш.**
- **Эвристик фаолиятни жорий этиш қонуниятларини амалга ошириш**

  учун техник жиҳозлар конструкциясини яратиш.

Эвристика фан сифатида ўз категорияси, эвристик фаолият, эвристик элементлар аппарати, эвристик тизим, эвристик стратегия, эвристик метод, эвристик қоида, эвристик йўл кабиларни ўз ичига олади.

Эвристик методлар ва улардан фойдаланиш йўналишлари:

- маълум қонуният ва принципларга суянади.

- ғояни муаммолилиги ва оптималлиги (масаланинг ечимидаги бош, оптимал ғоя);
- ахборотни бўлим, блокларга тақсимлаш (мақсад, вазифалар ечимидаги кетма-кет, кичик йўналишларни ечишга йўналтирилганлик.

Бундай методларда ташкил этилган машғулотлар шу билан ажралиб турадики, у исталган муаммони ечишда шахсни ижодий ёндашувга, интуитив фикрлашга олиб келади. Лекин бу метод ҳар доим ҳам ғоялар ечимида абсолют ютуқларни олиб келавермайди.

Эвристик методларнинг турлари қуйидалар:

КЎП ЎЛЧАМ-МАТРИЦА МЕТОДИ

Бу метод илмий изланувчи ва яратувчининг морфологик-тактик муаммоларига суянади:

- ечилаётган ғоянинг айрим элементлари маълум даражада илгаритдан маълум;
- ғоянинг ечимида унинг айрим қирралари ва элементлари номаълум;
- муаммо ечими маълум эмас.

Кўп ўлчамли матрица методи системали янгича таҳлилга суянади, муаммони ҳал этишда маълум принципларни ўз ичига олганлиги учун кўпгина хатоликларнинг олдини олиш имконини беради.

Бу метод кўпгина мураккаб бўлган ижодий муаммоларни ҳал этиб қолмай, кўпгина янги-янги ғояларнинг туғилишига сабаб бўлади. Кўп ўлчамли матрица методининг ўзига хос камчилиги ҳам мавжуд. У шундан иборатки, ўртача қийинчиликдаги вазифалар ечимида, жуда кўплаб вариантдаги жавоб вариантларини келтириб чиқаради. Бу ўз ўрнида улар ичидан энг оптималини танлашга қийинчилик туғдиради.

Бу метод изланаётган муаммонинг ҳамма параметрларини очиб бериш кафолатини бера олмайди. Кўп ўлчамли матрица методи асосида ишлаш жуда катта кўникма ва маҳорат талаб этади.

ЭРКИН АССОЦИАЦИЯЛИ МЕТОД

Эвристик фаолиятни юритиш – бу метод юқори даражадаги ижодий фаолиятни баҳолашда, ғояларни илгари суришда янги-янги ассоциацияларни излаб топиш имконини яратади. Бу муаммо ўз ечимида янги ғояларни келтириб чиқаради, муаммонинг ечимини топиш жадаллашади.

Бу методда ассоциациянинг вужудга келиши туфайли ечилиши зарур бўлган муаммо компонентларининг, ташқи муҳитнинг ўзаро боғланишлари рўёбга чиқади. Ташқи муҳит билан ижодий жамоанинг ижодкорона фикрлари тўқнашуви имконини туғдиради.

Бу методда ишни ташкил этишда жамоанинг ҳар бир аъзоси фаол иштирок этиши, иштирокчи ўз ассоциациясини ёки фикрини таклиф этиши керак. Уларнинг фикрларини мужассамлаштириш орқали муаммонинг ечимида – янги ғоялар учрашувида муаммо ўз ечимини топади.

Бу методни кўллашда эмин-эркин ўз ассоциациясини, фикрини айтиш, танқидий фикрлар билдиришдан ҳоли бўлган маъқул.

ИНВЕРЦИЯ МЕТОДИ

Бу ижодий вазифаларни ечимини излаб топишга кутилмаган, янги ҳолатларда ғояларни ечимини топишга қаратилган. Бу метод муаммолар ечимига янгича ёндашиш, эски қолиплардаги фикрлашлардан ҳоли равишдаги инсонни талаб этади. Янгича шароитда мантиқий фикр юритиш. Янгича ечим топиш, муаммолар ечимини топишга, ғоялар туғилишига сабаб бўлади. Эскича фикр юритишлар муаммо ўз ечимини топмайди. Анъанавий метод муаммонинг ечимини топиш вазиятдан чиқишда ташқи томондан қарашни тақозо қилади.

Инверция методи дуализм принципига ёки қонуниятига асосланади. Фикр юритишда қарши (тўғри ва тескари) томондан ёндашувни талаб этади. Тўғрироғи ижодий фикр юритишни.

Текширилаётган объектга анализ ва синтез, мантиқий ва интуитив, синтетик ва динамик характеристик томондан, объектга ички ва ташқи томондан ёндашувни талаб этади. Масала ечимига конкрет ёки абстракт, реал ва фантастик, ажратиб ёки бирлаштириб солиштириш орқали ечимлар топилади. Айрим масалалар, муаммолар ечимида қуйидан юқорига қараб ечим қидиришга тўғри келади.

ЭМПОТИК МЕТОД

Эмпотия (грекча сўз бўлиб (**empateia** – қайғуриш) кўпинча шахсий аналог методи ҳам дейилада. Аналог усулининг ўзига хослиги шундаки бунда интуитив ва мантиқий фикрларнинг ўзаро учрашуви (тўқнашуви)да масала ўз ечимини топади. Аналог кенг маьнони ўз ичига олади. Аналоглар ўз навбатида бошқа аналогларни аниқлаши мумкин; улар шакл, структура, функция, жараёнларни ўз ичига олади.

Аналогларни аниқлашда ёки топишда айрим ҳолларда гиперболитик усул қўлланилади. Масалан, ўрганилаётган объектларни, мактабни катталаштириш, ёки кичиклаштириш, уларни қисмларга бўлиш мумкин. Ижодий вазифалар ечимини топишда шахсий аналогиялар анча қулай ва яхши натижалар беради. Унинг ечимида шахсий сезгирлик, ҳис-туйғулар жараён ечимини тезлаштиради. Демак, эмпотик метод ижодий фаолиятга суянади, ўрганилаётган объектга нисбатан шахсий қайғуриш, ижодий ёндашиш орқали муаммо ечимини топишга олиб келади. Айниқса, бу метод ўқувчи-талаба шахси тассавурининг ривожланишига сабаб бўлади. Шу орқали ихтиро қилишга ёки айрим ҳолда ўзига хос оригинал ечимлар топишга олиб келади.

СИНЕТИК МЕТОД

Синетика – (турли элементларни бирлаштируви) методи ижодкорлик фаолиятини рағбатлантириш учун алоҳида шароит, муҳит яратади, кутилмаганда янги аналогларнинг ва ассоциациянинг туғилиши ёки яратилишига сабаб бўлади.

Синетик метод иштирокчилари муаммо билан таништиралади ва жамоа бўлиб ижодий ечим топиш механизми тушунтирилади. Унинг ечими бўйича ўқув ташкил этилади. Уни кўпинча «операция механизми» деб ҳам аталади. Унга тўғридан-тўғри, шахсий ва символик аналоглар киради. Интуиция: тассавур этиш, ассоциатив фикрлаш, оригинал методларни кўллаш ва ўйинли элементлар тушунутирилади. Ўқитилади ва уларда фикрларни уйғотишга муҳит туғдирилади.

Синетик метод қўллашда аввалдан муаммони аниқ (ижодий топшириқ) беришдан чекинишга тўғри келади. Чунки бундай ҳолда масаланинг ечими бироз нейтралланиши кузатилади.

Шу сабабали муаммонинг айрим белгилари таҳлил этилиб, асосий муаммо ечими томон борилади. Яъни муаммони қайта шакллантириб, қидириш, излаш, муаммонинг ечимига киритилади.

Муаммони ҳамкорлик асосида қайта шакллантириш яхши натижалар беради.

Яъни ечим учун танланаётган муаммо ва ғоя ижодий гуруҳ раҳбарининг шахсий сифати ва касбий маҳоратига боғлиқ. Раҳбар саволни усталик билан кетма-кет бера олиши, репликалар қилиши, аниқликлар ва тушунчалар бериб бориши керак.

Қисқа қилиб айтганда, унинг вазифаси – иштирокчиларнинг фаол қатнашиши, ўйлашларига, уларни қўзғата олишга ижодий, қулай шароит яратиш.

Умуман олганда эвристик методлар ва усуллар нима? Нима берилган? Нимани излаб топиш керак? Шу изланишда нима маълум? Ўқув-билув

даврида иштирокчилар берилган топшириқ, масала, муаммо ечим топа олдими, топилган аналоглардан қаерда фойдаланиш мумкин? – деган саволларга жавоб ола билишлари керак.

Эвристик таълимни ўқув жараёнига татбиқ этиш орқали сифат ва самарадорликни оширишда нималарга эришиш мумкин.

- Эвристика асосидаги таълим ўқувчи-талаба шахсига йўналтирилган, ўқувчи-талабанинг ўзини шахсан изланиши, ўрганиши, ўйлантиришига асосланган, унда қидириш орқали онгли ўзлаштиришга олиб келади.
- Ўқувчи-талабани ижодий фикрлашга, муаммоларни топиш орқали интеллектуал салоҳиятини оширишга олиб келади.
- Ўқув фанидаги тайёр маълумотларни олиб қолмай, уни индивидуал ишлаш орқали ўқув материали (маҳсулоти)ни олиш ва ўз кучига суяниб иш тутишни шакллантиради.
- Олаётган билимлари, тушунча, малакалари даражаси юқори сифатга эга бўлади. Дастур ва давлат таълим стандартларини тўла ўзлаштириши кафолатланади.
- Ўқув жараёни ўқувчи-талабани шахсан ўзи қатнашиш, ўз кучига ишонч, ўз-ўзини реализация қилиш, ўзини-ўзи ривожлантириш, ўз ўқув фаолиятига танқидий ёндашишга ўргатади.
- Илмий изланишга, мустақил фикр юритишга, ўзининг мустақил позициясига эга шахс сифатида шакалланишга олиб келади.

5.8. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ

Ҳозирги кунда таълим жараёнида замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш долзарб масалалардандир.[1] Буни қуйидаги шаклда тасвирлаш мумкин:

[1] Сайтлар: http://edunetzn.uz/2007/09/27/mediaobrazovanie Самообразование учителя.

http://www.uchebacom/ur_rus/k_metodkopilka/fedorov.htm – образовательнқй портал.
http://ru.wikipedia.org – Википедия – свободная энциклопедия.

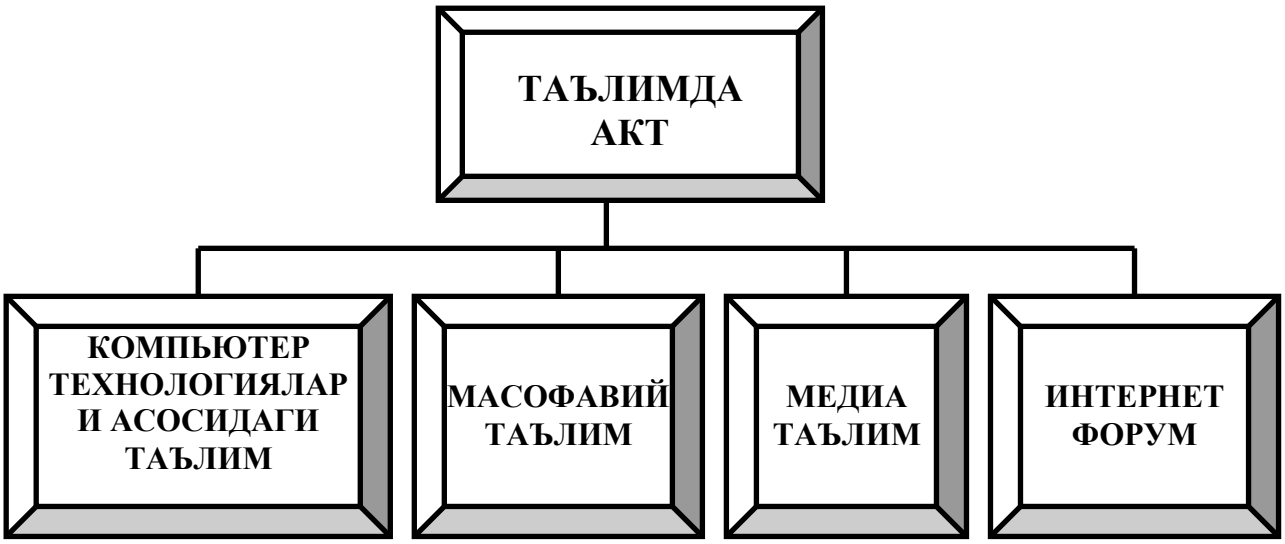

Компьютер техникасининг таълим жараёнига кириб келиши билан «Инсон компьютер» муаммоси марказий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Бу муаммо глобал ва серқирра йўналишларда бўлиб, компьютер билан турли хил кўринишдаги алоқа ва муносабатлар асосида инсоннинг билим олиш ва дунёқарашлари шаклланишининг илмий-методологик қарашлари концепциясини яратиш заруриятини туғдирмокда.

Бу жараённинг тўғри, мақсадли томонга қаратилган йўналиш, имкониятларини топишга тўғри келади.

Ўқув – ахборотни тақдим қилишдек алоҳида ёрдам функцияларини бажариш лозим. Бундай ахборотлар ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларга таълимнинг мақсади ва вазифалари ҳамда қадриятлари асосида маданиятимиз, минталитетимиз асосида ташкил этилиши керак.

Бинобарин, ҳар қандай, ҳаттоки вазифали, фақат ўқитишдан иборат бўлган маҳсул, шунингдек, ахборот маълумотнома характеридаги компьютерли ўқитиш дастурларининг ҳам мажбурий равишда педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги текширилиши зарур. У шахсни - ривожлантириш предмети бўлиши ва умуминсоний, миллий қадриятларимиз мезонларининг маънавий жиҳатдан миллий руҳиятимизга мос бўлиши ҳисобга олинмоғи талаб этилади.

Компьютерли дарсларни ташкил этувчи, уни амалга оширувчи ўқитувчи:

1. Компьютернинг тузилиши, имконияти, бошқариш малакасини, компьютер саводхонлигини эгаллаши керак.

2. Таълим мазмунини дастурлаш, лойиҳалаш, модуллаш, алгоритмлаш, дастурлай олиши керак.

3. Компьютерда ўқувчи-талабаларни индивидуал ишлай олиш, бошқариш малакасини шакллантириши талаб этилади.

4. Ўқув жараёнида ўқитувчи дастур-компьютер-ўқувчи-талаба муносабатлари ўрнатилиши тақазо этилади.

Шунинг учун ҳам интерактив усулда ташкил этиладиган компьютерли дарслар дидактиканинг замонавий технологиялари асосида ташкил этилиши талаб этилади.

Бундай дарслар ўқув материалларини ўқувчи-талабалар томонидан шахсий хатти-ҳаракатлари орқали тез$_5$ соз ўзлаштиришларига кафолат ҳисобланади.

Агар ахборот технологияси компьютер асосидаги дарслар махсус илгаритдан тайёрланган дастур, лойиҳалар, модуллар билан таъмин этилса, ўқув-билув жараёни самарали кечади.

Ўқув жараёнини индивидуаллаштириш асосида олиб бориш назорат этиш, олинаётган натижаларни коррекция қилиш, уни бошқариш, керакли маълумотларни тўплаб бориш имконини яратади.

Ахборот технологияси, компьютерлар ёрдамида таълим мазмунини алгоритмлаш, уни модулларга ажратиш, кетма-кетлигини ишлаб чикиш, дастурлаб олиш пировард ўқув мақсадига эришиш йўлларини илгаритдан режалаштириш имконини беради. Ахборот технологияси, компьютерлар ёрдамидаги дарсларнинг сифат кўрсаткичлари қуйидаги асосий факторлар билан аниқланади:

5. Ўқув дастурининг сифатли шакллантирилганлиги;

6. Компьютер техникасининг сифати ва унинг имкониятлари;

7. Шахснинг компьютер имкониятларини ўзлаштириб олиш малакаларининг шаклланиши.

Шунинг учун ҳам ахборот технологияси компьютер ёрдамидаги дарслар дастурланган лойиҳаланган ҳолларда амалга ошириш учун қулай вазият яратади.

Зарур билимларни мустақил эгаллашни, уларни турли муаммоларни ечишда амалда маҳорат билан қўллашни:

• ахборотлар билан саводли ишлашни (маълум масалани тадқик қилиш учун зарур фактларни йиғишни) билиш, уларни таҳлил қилиш, муаммолар ечиш гипотезаларни таклиф килиш, зарур умумлашмалар қилиш, қонуниятларни аниқлаш, янги муаммоларни ечиш ва аниқлаш;

• олинган билим қаерда ва қандай қўлланиши мумкинлигини аниқ аниқлаш (қўллаш соҳасини аниқлаш);

• мустақил танқидий фикрлаш, реал дунёда пайдо бўлаётган қийинчиликларни кўра билиш ва уларни бартараф этишнинг рационал йўлларини излаш.

• Ижодий фикрлаш, янги ғоялар яратиш қобилиятига эга бўлиш;

• Ўзининг маънавияти, интеллект ва маданий салоҳияти устида мустақил ишлай олиш.

Бундай дарсларнинг самарали кечишида шахснинг маълум сифатларга эга бўлиши талаб этилади.

Ахборот – коммуникация технологиялари асосида лойиҳалаштирилган, дастурлаштирилган ахборот технологиялари ва компьютерли дарсларнинг қулайлиги шундаки, унда таълим олувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштириб олаётганлигини доимий кетма-кет кузатишга, назорат олиб боришга интилиш дарс охиригача сақланиб қолади. Бундай дарсларда ўқувчи-талабаларнинг билим олиш мотивацияси ошиб боради.

Ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш асосидаги дарсларнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

– ўқув материаллари алоҳида-алоҳида бўлак (блок)ларга бўлинади;

– ўқув жараёни кетма-кет олиб борилади. Ўқув материали маълум бўлакларда фикр юритиб ўзлаштиришга мослаштирилади;
– ўқувчи-талабаларнинг ўзлаштиришдаги ҳар бир ҳаракати назоратга олиниб мониторинги йўлга қўйилади;
– ўқув-вазифани бажариб бўлиши билан ҳар бир ўқувчи-талабани ўзлаштириши учун навбатдаги вазифа бериб борилади. Шу тариқа босқичма-босқич ўзлаштиришга муҳит яратиб борилади;
– вазифаларни бажаришда ўқувчи-талаба нотўғри жавоб қилса, унга шу заҳотиёқ ёрдам кўрсатилади;
– бундай таҳлил этилганда дарсларда ҳар бир ўқувчи-талаба алоҳида-алоҳида таълим олувчи ўқув материали ва мазмунини ўз имконияти даражасида ўзлаштиради;
– берилган мавзу материали мазмуни, бажариладиган натижалар ўқувчи-талабага ҳам, ўқитувчига ҳам аён бўлади.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ўқитувчи ўқув жараёнининг ташкилотчиси, раҳбарлик қилади, ёрдам беради, маслаҳатчига айланади. Ўқувчи-талаба эса индивидуал, яъни якка тартибда мустақил ишлайди, натижада у ўзи олган натижасидан маънавий, руҳий озуқа олади. Ижодкорлик, яратувчанлик, ўз кучига ишонч пайдо бўлади. бу эса таълимнинг сифатли ва самарали бўлишини кафолатлайди.

Шундай қилиб, таълим муассасаларининг замонавий компьютер техникалари билан жиҳозлаш ва таълим жараёнига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш масаласи энг долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Ҳар бир фан ўқитувчисидан ахборот-коммуникация технологияларидан бохабар бўлиш, улардан таълим жараёнида унумли ва максадли фойдалана олиш кўникма ва малакаларга эга бўлиш талаб этилади.

Таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишда қуйидаги босқичларга эътиборни қаратиш керак:

– таълим олувчиларга ўқув материалларини **тақдим этиш ва тушунтириш босқичи;**

– компьютер билан ўзаро мулоқот жараёнида ўкув материалларини **ўзлаштириш босқичи;**

– ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни такрорлаш ҳамда **мустаҳкамлаш босқичи;**

– эришилган ютуқ ва натижаларни ўзини-ўзи текшириш орқали, **назорат қилиш босқичи;**

– оралиқ ва якуний **назорат боскичи;**

– ўзини-ўзи, шунингдек, оралиқ ва якуний назорат босқичлари натижа ва хулосаларига кўра ўқув материалларининг тақсимланиши, таснифланишини, тизимга солинишини **коррекциялаш**, тузатишлар киритиш босқичи.

Ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш бўйича яратилаётган ўкув режа ва дастурларни яратиш, тузиш, юқорида келтирилган босқич-йўналишларни алоҳида-алоҳида модуллаштириш, лойиҳа сифатида киритиш яхши натижаларга олиб келади. Энди таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллашга батафсил тўхталамиз.

5.9. МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ

Дунё таълими тизимига масофавий таълим таълимнинг алоҳида шакли сифатида жадаллик билан кириб келмоқда, интерактив таълим сифатида жорий этилмоқда.

Масофавий таълим ахборот технологиялари, телекоммуникациялар асосида кечадиган педагогик жараёндир.

Масофавий таълим ўқув ахборот-ресурс марказлари, интернет, почта алоқалари орқали амалга оширилади. Масофавий таълим асосан виртуал слайдлар орқали берилади, агар ўқувчи-талаба пара орқали виртуал синфга кирса жараёнга қатнашиш имкониятига эга бўлади.

Масофавий ўқитиш бу, махсус психологик-педагогик ва ахборот коммуникацион технологиялар мухитида, бир-биридан узоқда бўлган қатнашчиларнинг билвосита алоқасига асосланган ҳолда билим, малака, кўникма ва уларни эгаллаш усулларини узатиш ва ўзлаштириш жараёнидир.[1]

Масофавий таълимнинг ўзига хос муҳим жиҳатлари:

– таълим олувчининг ахборотни яратувчи ва уни етказувчи манбаадан узоқлиги;

– технологик жиҳатдан мулоқот муҳитининг, шунингдек, психологик ва педагогик жараён муҳитларининг ўзига хослиги;

– масофавий ўқитиш жараёни қатнашчиларнинг ахборот технологиялари воситалари ёрдамидаги синхрон ва асинхрон мулоқотига асосланганлиги;

– таълим олувчиларнинг таълим дастурларини танлаш ва ўқиш траекторияларини белгилашларидаги эркинликлари;

– таълим олувчининг: асосан мустақил равишда, компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда ўз устида астойдил ишлашни назарда тутилган.

Масофавий таълим шахсни ўз-ўзини ривожлантиришга, келажакда зарур мутахассис бўлишга йўналтиради. Масофавий таълимни жорий қилишнинг моделини белгилаб олиш стратегик режалаштириш нуқтаи назаридан муҳим, масофавий ўқитишнинг ўқув, ўқув-услубий, ўқув меъёрий ва дидактик материалларини тайёрлаш, уларни оптималлаштириш, системалаштириш, дизайн, шунингдек, ўкув жараёнини ташкил қилиш ишлари илгаритдан танланган модел лойиҳалар асосида амалга оширилади.

---

[1] Сайтлар: http://www.specialist.ru/eLearning/ – Дистанционное обучение
http://textbook.keldysh.ru/courses/2002-mm
www/part1/distant.htm – Перспективы обучение
http://www.users.kpi.kharkov.ua/lre/bde/dopol/Russia/konzep.html – Концепция дистанционного образования
http://eidos.ru/journal/heuristic.htm – Центр дистанционного образования (“Эйдос”)
http://www.e-ilm.uz/ – Масофавий таълим
http://de.unicor.ru/ – Дистанционное обучение: состояние и развитие
http://dl.iapm.edu.ua/webpage.nsf?open – Дистанционное образование
http://science.kharkov.ua/ – Дистанционное обучение
http://www.пвутуе.ru/ – Глобальная сеть дистанционного образования

Масофавий ўқитиш жараёни таълим соҳасига нафақат замонавий педагогик ва ахборот технологиялари, балки бир қатор янги тушунча ва атамаларни олиб кирди:

- виртуал синф (гуруҳ);
- ўқитишнинг таъминоти;
- ўқув телекомуникация лойиҳалари;
- тескари алоқа;
- диалогли технология;
- компьютер алоқаси;
- телеконференция;
- кординатор, модератор, телеконференция фасилитаторлари, тьютор.

Юқоридаги мақсадларни амалга оширишда ўқитувчи шахсидан, таълимда замонавий ахборот-коммуникацияларидан унумли фойдаланиш, масофавий таълимни ўқув жараёнига киритишда қуйидаги технологиялардан кенг фойдаланиш ва амалда жорий этиш талаб этилади:

- Электрон дарсликлар, тьюторлар, тренажёрлар, лаборатория амалиётлари, тест тизимларидан иборат компьютерли ўқиш дастурлари;
- Персонал компьютерлар, видеотехника, оптик дискли ахборот тўплагичлардан фойдаланиш асосида яратилган мультимедиа технологиялари асосидаги ўқитиш тизимлари;
- Турли ўқув фани, предметлари соҳаларида фойдаланиладиган интеллектуал ва эксперт ўқитиш тизимлари;
- Фан, ўқув предмети соҳалари бўйича маълумот базалари;
- Электрон почта, телеконференциялар, локал ва алоқа тармоқлари,

  маълумотлар алмашинуви тармоқлари;
- Электрон кутубхоналар, марказлашган ва тарқоқ, тармоқ ҳолдаги нашриёт тизимларини ўз ичига олади.

Бу мақсдаларни амалга ошириш мақсадида ва лойиҳа дастурларни яратиш, тарқатиш мақсадида мультимедиа таълими дастурларини ривожлантириш маркази ишлаб турибди. Марказ буюртмачи сифатида иш юритади, мувафиқлаштириш ишларини олиб боради.

Масофавий таълимнинг ўқув жараёнига киритилиши билан ўқувчи-талабаларда ахборот билан ишлаш маданиятини шаклланмоқда.

Ахборот маданияти – ўқувчи-талабаларнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида ахборот технологияларининг барча турларидан тегишли, ўкув билув жараёнида фойдалана олиш кўникма ва малакасидир.

Таълим тизими олдида кенг ўқувчи-талабалар оммасини ахборот олиш ва қайта ишлаш маданиятини ўстириш ва шакллантиришдек вазифалар турибди. Бу жараённинг муваффақиятли кечишида ўқитувчининг ўзи тобора маслаҳатчига, йўл-йўриқ кўрсатувчига, ўқув жараёнининг бошқарувчисига айланиб боради. Ўқитувчи ахборот эгаси, тарқатувчи функцияларини ахборот технологиялари зиммасига юклай боради.

Бунда бош масала билимлар ва билимлар оламига кириш, у бу оламнинг ресурсларидан қандай фойдалана олиш ва ўзлаштира олишига боғланиб қолади.

Ўқувчи-талаба ахборот технологияларида янгича қоидаларни ўрганиши, барча ўқув фанлари кесимида ахборот олиши, уни қайта ишлай олиши зарур бўлади.

Таълимда ўқитишнинг ва билимларни ўзлаштиришнинг нутк, сўз, товуш билан боғланган усуллари иккинчи навбатга ўтиб, ўқитишнинг тасаввурлар, шакллар, ранг, тасвирий кўрсатувлар билан боғлиқ усуллари биринчи ўринга ўта бошлайди.

Глобал компьютер тармоқларининг пайдо бўлиши кишилар мулоқотининг китоб, газета ва телевидениедан фарқ қилувчи янги ўзига хос усул ва шаклларини вужудга келтирмоқда.

Бу усуллар энди кишилик муносабатларининг янги шакллари, фаолиятларининг янгича турлари, тафаккур қилиш ва ўзини-ўзи англашнинг ўзгача тарзи билан характерланади.

Масофавий таълимга компьютер техникасининг кириб келиши янги муаммони – «инсон-компьютер» муносабатларини келтириб чиқаради. Ҳозирги кунда бир қатор мамлакатлар масофавий таълим амалиётида қўлланаётган масофавий таълимнинг куйидаги икки модели: қисқача таҳлил ва изоҳлаш орқали масофавий таълим мазмунини ва моҳиятига тўхталамиз:

I. Ўқитишнинг кундузги – синф – дарс ва масофавий интеграциясига асосланган модел. Бу модел асосидаги масофавий таълимда ягона ўқув жараёнининг бир қисми синф-дарс шаклида, қолган бошқа қисми эса масофавий шаклда ўтказилади.

Ўқитувчи бу жараённи самарали ташкил қилишдан олдин уни лойиҳалайди – ўқув предметининг қайси қисмини синф-дарс шаклида, қайси қисмини масофавий олиб боришни режалайди. Бу ўкитувчи раҳбарлигида ва унинг сценарийси асосида ўтади. Бунда таълим олувчининг ўқув жараёнига таъсир этиши назарда тутилмайди. Бу модел икки вариантга ажратилади.

Биринчи вариантда асосий (базавий) таълим олувчилар синф-дарс шаклида, ўқувчи-талабаларнинг бир қисми эса масофавий шаклда олиб борилади. Ўқувчи-талабаларнинг бу қисмини таъминлаш ва моделни амалга ошириш учун махсус сайт очилиб, унга керакли материаллар жойлаштирилади.

Иккинчи бир вариантда эса асосий ўкув машғулотлари масофавий асосда олиб бориалди. Таълим олувчилар вақти-вақти билан таълим муассасасида обзор лекциялар, семинарлар, амалий ва лаборатория машғулотларини бажариш, масофадан эгаллаган билим ва малакалари бўйича муҳокама ва мунозараларга қатнашадилар.

II. Компьютер алоқа тармоғида ўқитишга асосланган модел ***(сетевое обучение)***. Бу модел қуйидаги 3 вариантда амалга оширилиши назарда тутилади.

Биринчи вариант. Тармоқ орқали автоном курсларни ўқитиш (айрим фактлар бўйича махсус курс профилли йўналиш, тил ўрганиш ва ҳоказо). Моделнинг бу вариантини амалга оширишда таълим олувчиларга керак бўладиган барча материаллар (ўқув-тематик режалар, модуллар, кўшимча материаллар, турли хил **WEP**-саҳифалар тестлар ва х.к.) таълим муассасасининг сайтида жойлаштирилади. Бу вариантда ўқитувчи билан юзма-юз учрашув назарда тутилмайди. Барча жараёнлар тартиб билан амалга оширилади.

Иккинчи вариант: ахборот-таълим муҳити.

Бундай ҳолда барча материаллар виртуал муассасанинг ичида жойлаштирилади. Таълим олувчи учун бўладиган барча материаллар (шу жумладан, назорат материаллари ва назорат ўтказиш механизми) шу порталнинг у ёки бу қисмида жойлашади. Бир қатор чет мамлакатларнинг «очиқ университетларида масофавий таълим айнан шу модел асосида олиб борилаётганлигини кузатиш мумкин.

Учинчи вариант: Кейс-технологияга асосланган тармоқ ўқувчи-талабалари. Бу модел масофадан ўқитишни ташкил қилувчи таълим муассасаси томонидан ўқитиш воситаларининг комплекси сифатида тайёрланадиган масофадан ўқитишнинг барча материаллари, вазифалар, тавсия ҳамда кўрсатмалар ва бошқалардан иборат мажмуани (кейин) почта орқали таълим олувчига етказишни назарда тутади. Қоғозга туширилган, шунингдек, электрон ахборот ташувчи воситаларга киритилган материаллардан иборат бўлади. Кейс-технологияда дискларга ёзилган ёки видеокассеталарга туширилган видеоматериаллар, сиди-маърузалар, видеоклиплар, иллюстратив-изоҳли маърузалар кенг ўрин олади.

Масофавий таълим жараёнини бошқариш ва назорат қилиш асосан интернет технологиялари ёрдамида амалга оширилади. Ўқитувчи билан таълим олувчилар орасидаги ўзаро алоқалар, таълим олувчиларнинг ўзаро алоқалари электрон почта, интернет алоқаларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Бундай таълимни амалга оширишда таълим муассасасининг сайтида Кейс-технологияга илова сифатида:

- турли хил қўшимча материаллар, маълумот-ахборот воситалари, шунингдек, бошқа сайтларга мурожаатлар;
- автоматик бошқарувни назарда тутувчи назарий ишлар, тестлар;
- маълум бир масала ёки муаммони жамоа равишда муҳокама қилиш учун теле-конференция **Web**-саҳифаси;
- махсус хоналар, шунингдек, пайдо бўладиган муассасалар саволларига жавоб топиш ҳамда ўқитувчиларнинг консультациясидан

фойдаланиш учун форум;

- Видеоконференция (имкон даражасида) жойлаштирилади.

Бу моделда ўқув материали таълим олувчи томонидан асосан мустақил ўзлаштирилиши, лекин Кейс-технологияда кўрсатилган баъзи вазифаларни бажаришда ўқитувчи ва ўқувчи-талаба, шу билан бирга ўқувчилар ўртасида виртуал ҳамкорлик назарда тутилади.

Энди лойиҳа ғояларига мос моделни аниқлаш ёки бошқача қилиб айтганда бу ғояларнинг юқорида кўриб чиқилган моделларининг қайси бирини танлаб олиш кераклигини кўриб чиқамиз.

Юқорида шарҳланган моделларга яна бир назар ташласак., масофадан ўқитишнинг «интеграциясига» асосланган моделда ўқувчи-талабаларнинг қайсидир бир қисми бари бир синф – дарс шаклида ўтказилишини назарда тутилиши билан масофадан ўқитишнинг «сайтли ўқитиш» моделининг «Кейс-технология» вариантида ҳам гарчи таълим олувчилар билан ўқитувчиларнинг юзма-юз рўпара бўлишлари инкор қилиниши билан баъзи бир жиҳатлар билан мос келмайди.

Масофавий таълим ўзига хос қуйидаги хусусиятларга эга:

- эгилувчанлик жадвал асосида ўқитиш ҳар бир ўқувчи-талаба танлаган мутахассислиги бўйича курсни ўзлаштириш учун зарур бўлган ихтиёрий муддатда ўқийди;
- параллел ўқиш имкониятининг мавжудлиги. Ўқиш ишдан ажралмаган ҳолда амалга оширилади;
- ўқувчи-талабалар ва тьюторнинг таълим муассасасининг қаерда жойланганлигига боғлиқ эмаслиги. Таълим хизмат қилиш марказлари ва муассасаларига қатнашмасдан, яъни йўл, турар жой, овқатланиш ва хоналарни ижарасига кетадиган харажатларсиз амалга оширилади;
- билимларни сиртдан назорат қилиш имкониятининг мавжудлиги. Объектив назоратнинг қийинлиги ва ўқувчи-талабаларда тўғри фикр бўлса, таълим олишни суиистеъмол қила олади;

• ўқув-методик материалларни тақдим қилишнинг махсус шаклининг устунлиги;

• ўқувчи-талабаларнинг таълим муҳитида мустақил ишлаш малака ва кўникмаларини жадаллаштириш имконияти борлиги.

Масофавий ўқитишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Старт билимлари тамойили. Масофавий ўқитишнинг муваффақиятли амалга ошириш учун масофадан ўқитиш талабгори масофавий ўқитиш технологияси ва воситаларидан фойдаланиш ва уларни ишлатиш бўйича маълум бошланғич билим ва малакага эга бўлиши керак. Чунончи масофавий таълим олувчининг компьютер ва компьютер жиҳозларини (принтер, сканер, нусха кўчирувчи ва кўпайтирувчи аппаратлар ва турли мосламалар) мустақил ишлатишига, локал ва глобал алоқа тармоқлари орқали тегишли маълумотларни олишига ёки юборишига, бундай маълумотлар билан ишлашига, бундай тармоқлар орқали мулоқотга киришишига тўғри келади. Бунинг учун эса ундан маълум даражадаги компьютер саводхонлиги, шунингдек, локал ва глобал алоқа тармоқларида ахборот алмашувини амалга ошириш малакаларига эга бўлиш талаб этилади. Масофавий таълим олиш талабгорининг бундай малакаларга ёки даражаларга, бошқача айтганда, дастлабки тайёргарликка эга ёки эга эмаслиги масофавий ўқитишнинг самарадорлигини белгиловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

2. Ўқитишда индивидуаллик тамойили. Маълумки, ўқитишни индивидуаллаштириш, бу, уни ҳар бир ўқувчи-талабанинг ўз индивидуал хусусиятларига мослаб ташкил этишдан иборатдир.

Масофавий ўқитиш, ўқитишнинг анъанавий шаклидан ўзининг индивидуаллашганлиги билан кескин фарқ қилади. Ўқув жараёнини ўқув-методик ва ўқув-моддий жиҳатдан таъминлаш, ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг фаолияти индивидуал характерга эга. Бу тамойил кириш ва

жорий назоратлар асосида амалга оширилади. Жумладан, кириш назорати нафақат таълим олувчининг индивидуал иш (ўқиш) режасини тузиш учун, балки, зарур бўлса унинг муваффақиятли ўқиши учун дастлабки билим ва малакасидаги етишмайдиган қисмларни тўлдиришни назарда тутиш учун ўтказилади. Жорий назорат эса, жумладан, таълим олувчининг ўқиш траекториясини коррекция қилиб боришга хизмат қилади.

3. Интерфаоллик тамойили. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, биринчидан у янги ахборот технологиялари муҳитида нафақат ўқитувчи билан таълим олувчилар, балки ўқувчи-талабаларнинг бир-бирлари билан ўзаро мулоқотлари ва алоқа (контакт)лари қонуниятларини ифодалайди. Тажрибаларнинг кўрасатишича, масофавий ўқитиш жараёнида ўқувчи-талабалар ўртасидаги ахборот алмашуви интенсивлигидан юқори экан. Бинобарин, бу тамойил, масофавий ўқитишда, жараён қатнашчиларининг электрон адресларини барча қатнашчиларда бўлиш мақсадга мувофиқлигини назарда тутади.

4. Индентификация тамойили. Ўқитишнинг анъанавий шаклига нисбатан ўқитишнинг масофавий шаклида ўқиш-ўқитиш ишларини қалбакилаштириш, ўзгалар ўқув фаолияти ва унинг натижаларини ўзиники қилиб кўрсатиш имкони кўп. Бунда негатив ҳолат ва ҳаракатларга йўл қўймаслик учун мазкур тамойил амал қилади. Масофадан тест, реферат ва бошқа назорат ишларини ўқувчи-талабанинг айнан ўзи томонидан бажарилиши унинг бармоқ излари, товуши ёки кўз қорачиқлари бўйича турли техник воситалар ёрдамида индентификация қилиб борилади.

5. Ўқитишнинг регламентлик тамойили. Гарчи масофавий ўқитишда ўқиш муддати умумий ҳолда қатъий равишда чегараланмаган бўлса ҳам, масофадан ўқийдиган ўқувчи-талабалар тоифалари хусусиятларини ҳамда уларга ўқишларида максимал. қулайликни ҳисобга олиб, қабул қилинган ўқитиш муддати амал қилади. Бу муддат доирасида ўқув жараёнининг барча жиҳат ва тадбирларини кўзда тутувчи индивидуал характерга эга бўлган ўқув жараёни жадвали жорий этилади.

6. Янги ахборот технологиялари воситаларини қўллашнинг педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлик тамойили. Масофавий ўқитишни ташкил қилишда бу тамойилга амал қилиш муҳим ҳисобланади. Чунончи, масалан, Санкт-Петербург очиқ университетининг тажрибасига қараганда масофавий ўқитишда ўқитишнинг турли воситаларини қўллашнинг энг мақбул (оптимал) нисбатан қуйидагича эканлиги маълум бўлган: қоғозга печать қилинган материаллар – 40:50%, WWW-серверлардаги материаллар – 30:35%, компьютерли видеоконференцалоқалар – 10:15%, бошқа воситалар – 5:20%. Бинобарин, гарчи, янги ахборот технологиялари воситалари, жумладан, **интернет** жуда жозибали ва ўзига тортувчи дидактик хусусиятларга эга бўлсада, улар билан ортиқча қизиқиш ёки уларга ортиқча аҳамият бериш **фетишлашиш**га, бу эса ўз навбатида қайсидир ўқитиш воситасини бошқа ҳаммасидан афзал кўришдек нотўғри тасаввур ва хулосага олиб келиши мумкин.

Албатта юқорида келтирилган нисбат абсолют эмас. Лекин у масофавий ўқитишда замонавий ахборот технологиялари воситаларини қўллашнинг замонавий педагогик технологиялар жиҳатдан мақсадга мувофиқ

нисбатига риоя қилиш кераклигига амалиёт натижаларидан келиб чиқиб қилинган ишорадир.

7. Ўқитишнинг очиқлиги ва мослашувчанлигини таъминлаш тамойили. Масофавий ўқитишни очиқлиги тамойили масофадан ўқишга талабгорнинг ёшига, унинг старт (дастлабки) билими ва малакаси даражасига ҳамда масофадан ўқишга киришидаги суҳбат, имтиҳон, тест ва шунга ўхшаш, назорат ишларига бўлган талабларнинг «юмшоқлиги» билан ифодаланади. Бу тамойил замирида инсонпарварлик жиҳатлар ётган бўлиб, масофавий ўкитишда айниқса катта аҳамият ва кўлам касб этади. Бу тамойил таълим ва ўқитиш жараёнини тўлалигича инсонга қаратилиши, унинг жамиятда ўзини ижтимоий ҳимояланган, бехавотир қулай ҳис қилиш ва яшаши учун таълим

олишида унга максимал қулай шароит ва имконият туғдирилиши билан характерланади. Дарҳақиқат, ўқитишнинг бу шакли:

- таълим олувчи унинг ижтимоий шароитидан қатъий назар (ногиронлик, яшаш ва оилавий шароити) таълим олиш ҳуқуқини рўёбга чиқариш имкониятини яратилганлиги;

- масофавий ўқишга кирувчилар учун кириш суҳбати, имтиҳон ёки тестларга қўйиладиган талабларнинг «юмшоқлиги»;

- ўқитиш даври рамкаларининг қатъий чегараланмаганлиги;

- таълим олувчи ўзига қулай бўлган шароит ва вақтда шуғулланиши мумкинлиги;

- ўқишни ишдан ажралмаган ҳолда олиб бориш мумкинлиги;

- таълим олувчи томонидан ўқиш траекторияларини танлаш эркинлигининг мавжудлиги каби, инсоннинг ижтимоий манфаатини кўзловчи жиҳатлари билан ажралиб туради.

Бу вариант айниқса, ўқув, ўқув-услубий, ўкув-меъёрий ва дидактик материалларни тақдим этиш шакли ва усули билан лойиҳа ғояларига яқин туришини кўриш мумкин.

Масофавий ўқишни ташкил этишда:

• Масофавий ўқитиш курси ҳақидаги умумий маълумотлар, унинг мақсади ва вазифалари, мазмуни (структураси), ўқув гуруҳларига қабул шартлари ва бошқа шартлар бўйича тегишли маълумотлар.

• Курснинг фанга тегишли соҳаси бўйича маълумот материаллари (маълумотлар базаси сифатида).

• Фойдаланувчилар билан мулоқот ўрнатиш, керакли маълумотларни олиш имкониятини берадиган алоқа адреслари (е-почта ёки бошқа адреслар, телефонлар).

• Муайян модулларга бўлиб чиқилган, яъни структураланган ўқитиш курси (электрон дарслик).

• Ўқув материалларини ўзлаштиришга, олинаётган билимларни текширишга, рейтинг назоратини ўтказишга мўлжалланган топшириқлар

тўплами.

• Ўзлаштирилган билимларни ва кўникмаларни мустақил тарзда қўллашга, фойдаланишга, конкрет олинган муаммоларни ҳал этишга қаратилган ижодий ёндошиш масалалари ва топшириқларининг, индивидуал ёки биргаликда ўтказиладиган амалий ишлар тўплами.

• Ўқувчи-талабаларнинг мустақил фаолиятларини қай даражада боришини узлуксиз равишда баҳолаб боришга қаратилган мониторинг блоки.

Бу эса ўқувчи-талабани мустақил ўқиш, ўрганиш, ўзлаштириш жараёнида фаол позицияда туриш муҳитини яратади.

Масофавий ўқитишнинг функционал йўналишлари қуйидагилар:

1. **Бошқарув блоки:** - турли категорияда фойдаланувчиларнинг, ўқув жараёнига кира олишини - кира олиш, фойдаланиш жараёнини бошқариш.

2. **Ўқитиш блоки:** - Ўқув материалларини комплекс узатишни амалга оширишни йўлга қўйиш.

3. **Назоратни амалга ошириш блоки:** Ўзи-ўзини, ўқув жараёнини ташкил этувчилар томонидан ўзлаштириш жараёнини назорат этишни олиб бориш.

4. **Коммуникатив блок:** Бунда ўқув жараёнида иштирок этувчиларнинг

ўзаро алоқаларини, электрон почта, тестлар ўтказиш режимида иш олиб боришни ташкил этишни ўрганиш.

5. **Ахборот блоки:** Масофавий таълим жараёнида иштирок этувчилар, ўқув жараёнида уларнинг эришган натижалари ҳақида анкеталар, статистик маълумотларни тўплаш.

Изоҳ ўрнида шуни эслатиб ўтиш керакки, масофадан ўқиш имконияти чекланган ёшлар билан уй шароитида ўзига қулай вақтда амалга ошириш мумкин. Ундан ташқари узоқ туман-қишлоқларда яшовчилар учун юқори малакали ўқитувчилар етишмаслик ҳолларида жуда мос келади. Айниқса, масофадан таълим катталар таълимини амалга оширишда, шахсий дастур асосида малака оширувчилар учун жуда иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан

ўзини тўла оқлайди. Айниқса, ёш болали, касаллиги туфайли уйдан ташқарига чиқиш имконияти йўқ шахслар ҳамда ишлайдиганлар иш жойидан ажралмаган ҳолларда жуда қулай шарт-шароит туғдиради.

Агар масофадан таълим жараёнида:

• Юқори малакали мутахассисларнинг видеокассеталарга ёзилган маърузаларидан фойдаланилса;

• Видео конференциялар, анимацияли роликлардан фойдаланилса;

• Ўқитувчининг янги ўқув материалларини баён этувчи анимацияланган

ҳолатдаги моделлари бериб борилса.

Масофавий таълим сифати ва самарадорлиги янада ошади. Юқорида баён этилганлар асосида шундай хулоса чиқариш мумкинки, анъанавий таълим жараёнида ўқитувчи бош ва асосий фигура сифатида хизмат қилса, масофавий таълимда янги билимлар берувчи асосий манбаа электрон ўқитиш воситаларидир.

Шунинг учун ҳам келажакда масофавий таълим сиртдан таълим олувчилар учун энг тезкор, энг қулай имкониятдир. Компьютер асосидаги масофавий таълимнинг ўзига хос афзалликлари нимада деган саволга жавоб бериш вақти келди. Унда:

• Ишлаб чиқаришдан, оиладан ажралмаган ҳолда жадаллаштирилган таълим олинади;

• Малака ошириш ва қайта тайёрлашда ўзи хоҳлаган усул-шакллардан кенг фойдаланиш имконини яратади;

• Ўз қобилият ва қизиқиш, эҳтиёжлари асосида шахсий режа, дастурларини шакллантиришга имкон яратади;

• Таълим олувчи мустақил фикрлай олиш доирасида ўқув жараёнига ёндашади, ортиқча психологик юкламалардан ҳоли бўлиб ўз ишини ташкил қилади.

• Ўқувчи-талаба ўзи билан ўзи ҳоли равишда ўз имкониятлари даражасида дастур ва янги ахборотларни қабул қилади. У билими кучли ва

кучсиз деган гаплардан қутулади. Ўзига ўзи баҳо беради. Ўқув-билув инсонпарварлик руҳида кечади.

• Ўқув материалини ўзлаштириш ҳам қатъий, холисона амалга ошади. У ўз билимини тестлар воситасида аниқ билади ва ўз истиқболига ўзи баҳо беради;

• Ўқув билув – даврида янги-ахборотлар, технологиялар, интернет хабарларидан тез фойдалана олиш малакалари шаклланади.

Шунингдек, аудио, видео, график, электрон библиотекалардан фойдаланиб ўз билимини ошириш имконияти туғилади.

Масофавий таълим жараёнининг муваффақиятли кечишида, унинг самарадорлиги кўп жиҳатдан бу жараённинг асосий иштирокчиларидан бири бўлмиш консультант ўқитувчилар – тьюторларнинг қай даражада тайёргарлигига боғлиқ.

Тьюторлар ўзи ким? Масофавий таълимда тьюторларнинг функциялари нимадан иборат?

Тьютор сўзи лотинча **«tueor»**, инглизча **«tutor»** (русча таржимаси – **домашний учитель, репититор, наставник**) сўзларидан олинган бўлиб, ўзбек тилида **консультант-ўқитувчи, устоз** маъносида тушунилади.

Анъанавий таълим жараёнида ўқув билув қатнашчилари ўқувчи-талаба ва ўқитувчининг функциялари аниқ бўлиб, бу тизимда тьютор деган тушунча ҳам мутахассис ҳам йўқ.

Агар анъанавий таълим тизимида ўқитувчи билимлар манбаи, ахборот эгаси, ўқув жараёнини ташкил этувчиси ва ўқувчи-талабалар билимини баҳоловчи назоратчи функцияларига эга бўлса, масофавий ўқитишда ўқитувчининг функцияси янада кенгайиб, ўқув жараёни асосан виртуал характерда кечади ва ўқувчи-талабалар мулоқотнинг принципиал характерида таълим оладилар. Шунингдек, масофавий таълим ҳозирги кунда педагогик жамоачилик ўртасида кенг муҳокамаларга сабаб бўлмокда.

Ҳозирги кунда дидактик принциплар асосида ўкитиш индивидуаллик, интерфаоллик, ўқитишнинг регламентланганлиги, янги ахборот

технологиялари воситаларини қўллашнинг педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги, ўқитишнинг очиқлиги ва мослашувчанлигини таъминлаш принциплари билан белгиланади.

Тьюторнинг масофадан ўқитишнинг сифат ва самардорлигини таъмин этишга қаратилган функциялар қуйидагилар:

1. Мақсадга йўналтириш функцияси.

Бу функция таълим олувчилар ва тьюторларнинг эҳтиёжини, шунингдек, ижтимоий буюртмани мақсадга қарата ифодалаш ва шакллантиришни назарда тутади.

Мақсадлар тьютор томонидан таълим олувчилар билан келишиб белгиланадиган қисқа ва узоқ муддатли мақсадларни кўзда тутади. Мақсадга йўналтириш, таълим жараёнининг бошланғич палласи ҳисобланади.

2. Диагностик функцияси. Бу функция ўқув даври жараёни давомида таълим олувчилар шахсини ўрганиб боришни, уларнинг билим, малака ва кўникмаларини, мотивлари заминини ҳамда пайдо бўлиши мумкин бўлган муаммоларни аниқлаб ва таҳлил қилиб боришдан иборат.

Диагностика натижалари бир томондан тьторга таълим олувчи тўғрисида ва у билан самарали мулоқот ўрганишга ёрдам берувчи ахборотга эга бўлиш имконини берса, иккинчи томондан шунга яраша ўқитишнинг адекват шакл ва усулларини танлаш асосларидан бири бўлиб хизмат қилади.

3. Мотивлаштириш функцияси. Бу функция ўқитиш самарадорлиги ортиши, таълим олувчилардаги мотивациянинг юқори ва кучлигига боғлиқлиги билан характерланади. Тьютор таълим олувчиларга ўқиш-билиш фаолиятлари юзасидан қарашларини шакллантириш, эҳтиёжларини, шунингдек, мотивлари негизларини аниқлай олишларида ёрдам беради. Шуни таъкидлаш жоизки, айниқса, катталар ўқишида мотивациянинг аҳамияти жуда муҳимлиги билан бир каторда, бу тобора ўқитувчиларнинг ижтимоий шарт-шароитлари (оиладаги, ишдаги аҳвол ва ҳолатлар), етарли даражада компьютер саводхонлигига эга эмасликлари оқибатида кутилган натижаларга эриша олмаётганликлари, ўз кучларига ишончсизлик билан баҳо

бера бошлашлари, улардаги мотивларни сусайтириб қўйиши мумкин. Бинобарин, тьютор, мотивларни сусайишига олиб келувчи факторларни олдиндан кўра билиши ва тегишлича уларнинг олдини ола билиши керак бўлади. Тьюторнинг таълим олувчига ва унинг олдида пайдо бўлаётган қийинчилик ва муаммоларга эътиборлилигида ҳамда таълим олувчини ўз вақтида қўллаб-қувватлаши ва тўғри маслаҳатлар бериб боришида намоён бўладиган мотивлаштириш функцияси ўқув-билув жараёни самарали кечишининг муҳим омили бўлиб ҳизмат қилади.

4. Лойиҳалаш функцияси.

Бу функция:

- ўз фаолияти натижаларини олдиндан кўра билиш;
- мақсад томон боришда амаллар кетма-кетлигини белгилаб олиш;
- таълим жараёнини тактикаси ва стратегиясини тузиб олишни ўз ичига олади.

Лойиҳалаш, таълим мазмуни ва жараёнини тўлиқ тасаввур қилиш амалга оширилиши назарда тутилади.

5. Технологик функцияси. Бу функция бевосита лойиҳалаш функциясига туташ бўлиб, ўқув-билиш фаолияти технологиясини ишлаб чиқишни, ўқув жараёнида қўлланадиган ва таълим мазмунининг, таълим олувчиларнинг, тьюторнинг ва техникавий имкониятларнинг хусусият ва тавсиф (характеристика)ларини ҳисобга олувчи асосли ва мақсадга энг мувофиқ усул ва шакллар танлашни назарда тутади.

6. Ташкилотчилик функцияси. Бу функция бевосита ўқув-педагогик фаолиятда амалга оширилади.

У таълим жараёни қатнашчиларининг бу жараённи сифат ва самарадорлигини таъминлашдаги масъулиятини белгилашни, шунингдек, уларнинг куч ва вақтларини тегишлигича тақсимлашни назарда тутади. Бу функция доирасига, шунингдек, таълим олувчиларнинг ҳар бирининг фаолиятини ошкор этилмасликни таъминлаш, таълим олувчиларнинг

мулоқотларида ўзаро самимийликни ва ҳурматни сақлаш, этика нормаларига риоя қилиш юзасидан амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатлар киради.

7. Фаоллик функцияси. Бу функция ўкув жараёнини ташкил қилиш таълим олувчиларда бошқарув фаолияти кўникмаларини шакллантириш ва бундай фаолиятни таҳлил қилишни ўз ичига олади.

8. Мулоқотга оид функцияси. Бу функция виртуал гуруҳларни шакллантириш ва таълим олувчиларнинг тьютор ва бир-бирлари билан ўқиш ва иш юзасидан муносабатлари, шунингдек, ҳамкасблик ва дўстона алоқаларни ўрнатишга қаратилади. Шунингдек, бу функция таълим олувчиларни «контакт сессиялар», «кучли курслар» шароитида гуруҳларда ишлаш, смарали мулоқот кўникмаларини эгаллашларида ҳам амалга ошади.

9. Ахборотга оид функцияси. Бу функция тьюторнинг ўқув модуллари орқали ёки бошқача планда тақдим қилинган назарий ва ахборот сифатидаги маълумотни таълим олувчилар томонидан тушуниб етишлари ва талқин қилишларида ёрдам бериш, шунингдек, уларга мустақил ўқишларини ташкиллаштириш масалаларида йўл-йўриқ кўрсатиш, маслаҳат бериш билан характерланади. Масофадан ўқитишда тьюторнинг ахборотга оид функцияларининг аҳамияти анъанавий ўқитишда ўқитувчининг шундай функциясидагига нисбатан пастроқ ҳисобланади. Таълим олувчилар томонидан назарий билимлар ва ахборот сифатидаги материалларни тушуниб етишлари ва талқин-идрок қилишларига тьютор ўзини билим ва ахборотлар манбаи сифатида «саралаб» эмас, балки интерфаол фаолиятлилик, амалиётга йўғрилган, муаммоли йўналишлардаги ўқув фаолияти орқали эришади.

10. Инденфикациялаш функцияси. Бу кишининг бошқа киши томонидан идрок этилиши, тушунилиши механизмига оид категория бўлиб, хусусан тьюторнинг ҳаёлан ўзини таълим олувчининг ўрнига қўйиб кўриш орқали унинг ички ҳолати, ниятлари, ўй-фикрлари, мойилликлари ва ҳис-туйғулари ҳакида тахмин килиш орқали уни тушуниши, идрок қилишидир.

Тьюторнинг бу функцияси унга ўзи билан мулоқотга киришган таълим олувчилар тўғрисида тўлиқ ахборотга эга бўлишида ёрдам беради. Агар

тьютор ўзи билан мулоқотга киришадиган таълим олувчилар тўғрисида доимо тўлиқ, илмий жиҳатдан асосланган ахборотга эга бўлганда эди, у улар билан бўладиган ўзаро тактикасини бехато ва аниқ ишлаб чиқиши мумкин бўлар эди.

11. Рефлексив функцияси. Бу функция ҳам тьютор томонидан таълим олувчиларнинг идрок этилишига оид категория бўлиб, у инденфикациялаш функциясига туташдир. Тьюторнинг бу функцияси у билан мулоқотга киришган таълим олувчи томонидан, кенг маънода, унинг ўзини, хусусан ўзи томонидан тақдим қилинган ахборотни (ёки умуман, ахборотни) қай тарзда идрок этилишини тушуниб етганлигини англаб етиши билан боғлиқ.

Ўқув-билиш фаолияти учун бу функция тьюторга нисбатан ҳоли таълим олувчига нисбатан ҳам аҳамиятлидир. Бу функция таълим олувчиларнинг ўқиш жараёни давомида эга бўлаётган ахборотларга нисбатан «реакцияси» сифатидаги фаолиятлари ва эришаётган натижалари бўйича тескари алоқа ўрнатилиши таъминлашни ва шу билан бир қаторда таълим олувчиларда ўз фаолиятларига нисбатан танқидий қараш ва баҳо бериш кўникмаларини ривожлантиришни ҳамда улар билан биргаликда бундай сифатларни тобора ривожлантириб ва ошириб бориш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқишни назарда тутади.

Рефлексив функциянинг роли шахсни ўзига бошқаришдан ташқари қараши, ўз фаолиятини таҳлил қилиб ва баҳолаб бориши, бунинг оқибати ўлароқ маънавий ва интеллектуал камол топишида намоён бўлади.

Тьюторнинг шахсий рефлекцияси эса уни ўзини-ўзи ривожлантириши ва камолга эришишида стимул рағбатлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади.

12. Баҳолаш ва назорат функцияси. Бу функция таълим олувчиларнинг эгаллаётган янги билим, малака ва кўникмаларини текшириб ва баҳолаб боришни кўзда тутади. Назорат килиб ва баҳолаб бориш тьюторга таълим олувчилар фаолиятидаги, шунингдек, ўзининг фаолиятидаги ютуқ ва камчиликларини аниқлаб бориш ва керак бўлса ўз фаолиятига, тингловчилар

фаолиятига ҳам ўз вақтида тегишли ўзгартириш-қўшимчалар киритиш ва камчиликларни тузатиб бориш имконини беради.

13. Ўз-ўзини ривожлантириб бориш функцияси. Бу функция тьюторнинг шахсий фазиятларини, шунингдек, унинг ўз билими, малака ва кўникмаларини ривожлантириб ва такомиллаштириб боришга бўлган эҳтиёжларига тааллуқли бўлиб, бу ортиқча изоҳни талаб қилмайди.

Тьюторнинг юқорида келтирилган функциялари ва уларнинг қисқача изоҳидан келиб чиқиб, тьюторни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Тьютор – махсус психологик-педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари муҳитида таълим олувчиларнинг мустақил ўқув-билиш фаолиятларини ташкил этувчиси, уларнинг шахсий-касбий ривожланишидаги-маслаҳатчи устоз.

Амалиётда тьютор фаолиятини меъёрловчи, «тьютор мутахассислигининг таснифи», «Тьюторга қўйиладиган малакавий талаблар» каби ҳужжатларни юқорида санаб ўтилган изоҳ ва функциялари асосида ишлаб чиқиш, шакллантириш мумкин.

5.10. МЕДИА ТАЪЛИМ

Медиа таълим интерактив, ўқувчи-талабаларга индивидуал таъсир этадиган усул сифатида таълим жараёнига жадал суръатлар билан кириб келмоқда. Медиа таълим ўқувчи-талабаларни шахсий фикр юритишга, ижодкорлик фаолиятларини ривожлантиришга, ахборот олиш уни қайта ишлаш, анализ ва синтез қилиш, шахсий хулосалар чиқаришга ўргатади.[1]

Синф хоналарига ва аудиторияларга матбуот, телевидение, радио, кино, видео ва интернетлар олиб кирилмоқда. Буларнинг барчаси **медиа дарслар** номи билан таълим жараёнини ташкил этишга ёрдам бермоқда.

Медиа дарслари қуйидаги методик имкониятлар ва афзалликларга эга:

[1] **Сайтлар: http://www.mediaeducation.ru/ – медиаобразование.**
http://www.medialiteracy.boom.ru/ – мир медиаобразования и медиаграмотности.
http://www.mec.tgl.ru/ – Центр медиаобразования.

• Ўқув жараёнида дарс сифати, самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бундай жараёнда бир вақтни ўзида ўқитувчи назарий ахборотларни бериш билан материалларни юқори даражадаги замонавий техника таълим воситаларида намойиш этиш имкониятига эга бўлади. Ўқув объектларини ва воқеаларини моделлаштиради, уни автоматик равишда тест кетма-кетлигида намойиш этади. Тасвирини туширади.

• Ўқув меҳнат фаолиятларини ташкил этишда компьютер техникаларини қўллаш, фойдаланиш имкониятини туғдиради. Шахсан ўзлари ўқув материалини амалиётда синаб, бажариб бориш имкониятига эга бўладилар.

• Ўқувчи-талабанинг якка тартибда ишлаган ҳолда қизиқиш ва ижодий ишларини такомиллаштириш имконияти яратилади.

• Мультимедиа техникаси уларнинг ўқув мазмунини ўзлаштиришларига
қизиқишини янада оширади.

• Ўқувчи-талабаларда кўргазма – образли таъсирда фикр юритишга, моторик ва вербал коммуникатив кўникмаларнинг шаклланишига олиб келади.

• Ахборот билан ишлаш, (ахборот қидириш, зарурларини ажрата билиш,
қайта ишлаш, тартибга келтириш. Ахборотлардан мазмунни тушуниш, мантиқий яқинларини ажратишга ўрганади. Шулар асосида ахборотни олиш маданияти шаклланади.

Медиа таълимнинг бош мақсади – асосий қонунларни тушунишга ёрдам бериш, оддий йўналишлардаги медиа ахборотлар тилини ўрганиш; ўқувчи-талабани бадиий ўсиши, ривожланишига ҳисса қўшиш, медиа матн (текст)ларни малакали таҳлил эта олиш, ўргатиш ва қабул қилиш кўникмасини шакллантиришдан иборат.

Медиа таълимнинг асосий мазмуни медиа маданият тилини, унинг тарихини билиш (кино санъати, бадиий телевидение ва бадиий медиа) материал текстларини тушунишдир.

Унинг педагогик стратегияси медиа матнларни бадиий таҳлил қила олиш, унга интерпретация асосида баҳо бера олишдан иборатдир. Шуни айтиш керакки, медиа таълим қандай шаклланади, у бир ҳақиқатни ифодалайдими, кимнинг манфаатини кўзлайди, унинг мазмуни нималардан иборат ва ўқувчи-талабалар уни қандай қабул қиладилар?

Лекин шуни ёдда тутиш керакки, медиа таълимнинг марказида ўқувчи-талаба шахси туради, унинг қизиқиш, хоҳиш, истаклари ҳисобга олиниши, олинган ахборотларга танқидий кўз билан қараб, уларни танқидий фикрлашга ўргатиш керак.

Медиа таълим ҳақидаги Россия ва чет эллик олимлар фикрига кўра, медиа таълим тарбиявий, таълимий аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчи-талабаларни ўкув-билиш жараёнида креатив фикрлашга ўргатади.

Медиа таълимнинг ўқув-билиш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат:

• Медиа таълим тарихи ҳақидаги билимлар, унинг тузилиш назариясини ўрганиш-ўзлаштириш;

• Медиа матн (текст)ларни онгли қабул қила олиш, унинг тилини билиш ва «ўқита олиш» шу ҳақида тасаввурларини кенгайтириш, кўриш орқали хотирасини мустаҳкамлаш, танқидий, мантиқий, ижодий, образли, муаммоли фикр юритишни ўрганиш;

• Медиа таълим материалларини креатив фикрлаш орқали амалиётда фойдаланишдан иборат.

Медиа таълимнинг энг муҳим вазифаларидан бири ўсиб келаётган янги авлодни тобора жадаллашиб бораётган ахборотлар оқимида ҳар хил ахборотларни олиш, тушуниб етиш, уни инсон психикасига таъсирини билиш ва ундан тўғри, мақсадли фойдаланишга олиб келади.

Медиа таълим олинган ахборотларни интеграция қилиш шу асосида шахсий фикрини билдириш ва қайта олишга чорлайди. Ўз фикрини эркин билдириш, шахсий ривожланиш, турли информацион ҳуружларга қарши фикр билдириш орқали унинг ижтимоий жамиятдаги фаоллиги ошади. Медиа таълим ахборотлардан фаол ва тўғри фойдаланиш маданиятини шакллантиради. Ўқувчи-талабалар шу орқали берилаётган ахборот ҳақида фикр юрита бошлайди.

Медиа таълимда ўқувчи-талабалар креатив фикр юритади, яъни янги тушунчаларни ўзлаштира бошлайди. Жумаладан, ***«фабула», «сюжет», «мавзу», «конфликт», «композиция», «кадр», «план», «монтаж»*** каби тушунчаларни ўқув жараёнига алоқадорликда тушуниб, амалда қўллаб, ўзлаштириб боради.

Шунинг учун ҳам медиа-дарслар:

• «Бадиий-иммитацияли» – кичик сценариялар, минисценария, медиа-матнлар тузиш, уни интерфаол усулда намойиш этиш;

• Театрлашган вазият ҳосил қилиш, (медиа матн асосида айрим эпизодларни инсценировка қилиш, медиа матн жараёнини намойиш этиш);

• Тасвирий-иммитация тайёрлаш (афишалар яратиш, фотокўргазма, маълум мавзуда асарлардаги расмларни намойиш этиш) кабиларни тушуниш, қўллай олиш кўникмасини ҳосил қилади.

Юқоридаги дидактик материалларни тайёрлаш, намойиш этиш, таҳлил асосида хулоса қилиш, ўқувчи-талабаларни эмоционал қабул қилиш орқали нафис санъатни тушунишга олиб келади. Бу ҳолат ўқувчи-талабаларни умуминтеллектуал ривожланишида, билим олиши, тарбия топишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Медиа таълим дарслари берилаётган ахборотларни қабул қилиб олиш, ўзлаштириб олиш жараёнида икки янги компонентлар иштирокини таъминлайди.

1. Медиа таълим дарсларида компьютерлар универсал ҳолда қўлланиши ва иштироки билан характерланади.

2. Анъанавий технологиялар воситалари ёнига дастурли воситалар тўлдирувчи бўлиб киради. У ҳолда айрим предметлар, темаларни ўқитишга, ўзлаштиришга қулай муҳит яратади. Унда таълим мазмуни тексти аниқ, равон шакллантирилган бўлади. У таълим мазмуни тасвирланган ҳолда схема, расмлар, таблицалар, видеофрагментлар, овозли, анимацион таъминотлар билан намойиш этилади.

Юқоридаги фаолиятни амалга оширишда компьютер ва дастурлар бир бири билан уйғунлашган, мослашган ҳолда бир-бирини тўлдириши керак; таълим мақсади, мазмуни, шакли, ўқитиш методлари, ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар фаолияти мувофиқлаштирилади.

Бундай ҳолда ташкил этилган медиа таълимнинг дидактик принциплари, имкониятлари кенгаяди, бойиб боради. Бу эса таълимни янги принцип – индивидуаллаштирилган, фаоллаштирилган ҳолда ташкил этишни таъминлайди.

Медиа таълим дарсларининг энг афзаллик томони шундаки, таълим жараёнида ўқувчи-талабаларнинг ҳозирги ахборот оқимлари жадаллашаётган бир вақтда мустақил ижод қила олиш имкониятлари, қобилиятларини ривожлантириб боради. Шу муносабат билан медиа дарслар мазмунини белгилаш, ташкил этишда фақатгина предмет ёки мавзу мазмунига қараб қолмай, балки унинг таълимий, тарбиявий, умумривожлантирувчи томонларини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Улар ахборотдан фойдаланиш маданиятини шакллантиришга йўғрилган бўлмоғи, яъни, керакли ахборотни олиш қобилиятини, уларни янги техникалар ёрдамида кайта ишлаш, амалиётда қўллаш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилиши талаб этилади.

Медиа таълим дарслари компьютерлаштирилган синфларда, мультимедиани проекторлар билан жиҳозлашда ўтказилади.

Компьютерлашган синфларда ўкув фаолиятининг намунали-самарали кечиши учун у ерда қўшимча жойлаштирилган ўқув столларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу ҳолат санитар-гигиеник меъёрларга риоя

этиш, ўқувчи-талабаларнинг ўқув фаолиятини бошқа жойда ташкил этиш имкониятини яратади.

Агар ўқитувчи кўргазмали тасвирлардангина фойдаланса, уларни бир комплект компьютерда экранга намойиш этиш билан чекланади. Синфда ёки аудиторияда ўқувчи-талабалар билан ишлашни қуйидагича ташкил этиш мумкин:

- видео фрагментларни фронтал кўриш;
- топшириқ, машқларни бажаришда амалий машғулотларни индивидуал ишлаш;
- умумий ўқув лойиҳаларини моделли экспериментни бажаришда кичик гуруҳларда ишлаш;
- медиа-дарсларни ташкил этишда ҳам ўқув жараёнининг ҳамма компонентлари ўз аксини топиши ва фаолият комптьютер ва компьютерсиз алмашиниб туриши мумкин;

- фаоллаштириш (ўқув материалини такрорлаш, материални биринчи бора ўзлаштириш, компьютерда ёки компьютерсиз;
- билим, кўникма, малакаларни шакллантириш, ўқув ахборотлари блокининг моҳиятини билиб, тушуниб олиш ва уни мустаҳкамлаш) компьютерда ёки унинг иштирокисиз;
- ўқув материалларини амалда қўллай олиш, ўқув материалини ўзлаштирганлигини назорат қилиш: компьютер ва компьютерсиз вариантда;

Юқоридагилардан хулоса шуки, медиа таълим таълим дарсларини тайёрлаш, самарали ўтказиш ўқитувчилардан қуйидагиларни талаб этади.

- юқори даражадаги касбий маҳоратга эга бўлиш;
- замонавий методик тайёргарликка эга бўлиш;
- ўқувчи-талаба билан мулоқотга киришиш, малакали психологик, педагогик билимларга эга бўлиш;
- юксак маънавий, маърифий маданиятга эга бўлиш;
- замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини ўзлаштириб олиш ва интернетдан фойдаланиш;
- ўқув фаолиятига инновация, педтехнология, интерфаол усулларни ўзлаштириш орқали ўқув жараёнини ташкил эта билиши талаб этилади.

5.11. ОНЛАЙН ЛОЙИҲАЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ЎҚУВ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШ

Ахборот-коммуникация технологияларининг жадал суръатлар билан ривожланиши ўқув жараёнига кетган вақт ва масофани қисқартиради. Бу эса таълим мазмунини тингловчига етказишда жуда муҳим роль ўйнайди. Сир эмаски, ўқув жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ўқув-билиш жараёни самарадорлиги, сифатини ошириш имконини беради. Бу ўз навбатида таълим олишга қулай муҳит, имконият

яратади. Шунинг учун ҳам ахборот-коммуникациялари асосидаги ўқув жараёнини ташкил этиш кенг қулоч ёзиб бормоқда. Булар ичида **он-лайнли лойиҳалар технологияси** ўқув жараёнига интенсив кириб келмокда.

Он-лайн лойиҳали методлар – шундай педагогик технологияси, ўқувчи-талабаларнинг ўқув-билув жараёнларини амалга оширишда жуда қўл келади.

Бу зайлдаги технологиялар ўқувчи-талабаларнинг билим олишида уни изланишга, таҳлил этишга ундайди, ижодий ва амалий малакаларининг ривожланишига жуда катта таъсир қилади.

Он-лайнли ўқув дастур лойиҳалари қуйидаги босқичларда амалга оширилади.

1. Ўқувчи-талабаларга ечиш учун бирор муаммони ёки саволни қўядики, у ўқувчи-талабадаги қизиқишни орттиради.

2. Муаммонинг ечимини топиш учун ўқувчи-талабалар бирор гипотезани мустақил ишлаб чиқади ёки ечимини топиш учун мантиқий фикр юритадилар.

3. Ўқувчи-талабалар муаммони ечиш давомида, турли манбалардан (адабиёт, қўлланма, таблица, график, карта, интернетдан) ахборотларни тўплайдилар.

4. Тўпланган ахборотларни ўрганадилар, қайта ишлайдилар, қўйилган муаммони ечиш бўйича хулосалар чиқарадилар. Бошқача айтганда муаммо устида мушоҳада юритадилар, ечим топадилар.

5. Ўқувчи-талабалар якуний хулосага келгач, ечимини текширади ва янги гипотезаларни кўз олдига келтириб, шакллантиради.

Шундай қилиб, ўқувчи-талабаларнинг **Интернет**да ишлай олиши ўқув дастурларини ўзлаштиришда янги ресурсларидан фойдаланиш малака ва кўникмасини ҳосил қилади. Бу ҳолат ўқув дастурини Интернетдан топиш, электрон почталар билан ва форум муҳитида ишлаш малака ва кўникмаларини шакллантиришни талаб этади.

Шу ўринда форум нима? Форум шароитида ишлаш қоидалари, унинг иш режими ва унинг имкониятлари ҳақида фикр юритамиз.

Форум – сайтда мулоқот юритиш шаклидир. Форумда ахборот берувчининг ўз муаммолари бўлиб, у ахборот мазмунини белгилайди. Форумлар маълум мавзуларга эга бўлади. Унда иштирок этувчи маълум томон мазмунини очишга ҳаракат қилади. Форум мазмуни, мавзулари интернетда узоқ вақт сақланиши мумкин.

Форум – шундай жойки, мавзу ёки муаммоларнинг ечимини ҳамкорликда муҳокама этиш мумкин. Қисқача қилиб айтсак, Форум – бу интернет имкониятларидан биридир.

Форум қуйидаги имкониятларни яратиб беради:

• Тезкорликда муҳокама эта олиш:

Унда тезликда ахборотни ўқиш, жавоб бериш ёки ўз шахсий фикрини билдириш, ёки савол бериш, берган саволига маълум вақт ўтиши билан жавоб олиш имконини беради.

• Бирор лойиҳа ёки ҳужжатларни яратишда ҳамкорликда ишлаш. Форумда ҳужжатларни, расм, схемаларни намойиш этиш, муҳокама этиш, таҳрир қилиш мумкин. Бу ўз навбатида ғоялар, ҳужжатларни иштирокчилар фикрини ҳисобга олиб яратиш имконини яратади.

• Иштирокчи ўзига қулай вазиятда мурожаат этиши, материаллар билан танишиши, шулар асосида жавобларини ёзиб юбориши мумкин.

• Ўзаро тажриба алмашиш, маълум мавзулар бўйича билим ва ахборотларни олиш – бериш мумкин. Иштирокчи пассив ҳолда фақат мавзу мазмунини эркин олиши мумкин. Зарур мавзулардаги маълумотларни олиш орқали касбий, методик маҳоратларини ривожлантириш имконига эга бўлади.

• Форумда ўз ҳамкасбларингиз, дўстларни қидириб топиш имконияти туғилади. Қатнашчилар ўз касбий ва ижодий ишларини намойиш этиши ва аксинча ахборотларни Он-лайн хабарлар орқали олиши мумкин.

Электрон форумлар – интернет ва электрон почталардан фойдаланиб ўтказиладиган семинардир.

Семинарнинг модератори иштирокчиларга материалларни беради. Унинг мазмун-моҳтиятини тушунтиради, сўнг савол беради ёки мавзу мазмунини муҳокама эттиради. Семинар иштирокчиларини материал билан таништиради, саволларга жавоб беради, ўз хулосаларини чиқаради. Ҳар бир иштирокчи муҳокамада иштирок этади. Музокара натижалари асосида хулосалар чиқарилади.

Хулосалар асосида семинар қатнашчиси тўғри, якуний жавобни олади. Бу эса олган билимларини мустаҳкамлашга таъсир этади.

Модератор – форумга бошчилик қилади, мунозаранинг тўғри боришини таъмин этади, керакли жойда уни йўналтиради. Зарур ҳолларда тузатишлар, таклифлар киритади. Форум қатнашчилари саволлар бериш, айрим нарсаларни англаб олиш орқали, иштирок этишлари керак. Мунозара қатнашчилари бошқалар савол-жавобларини эшитган ҳолда ўзлари ҳам фаол иштирок этишлари мақсадга мувофиқ.

Форумларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

• Умумқатнашчилар иштироки – барча типдаги қатнашчилар учун очиқ форумлар.

• Мақсадли – мақсадли аудитори иштирокчилари учунгина мўлжалланган.

У ҳолда уларнинг ўзларигина материални ўқиши, ахборот йўллаши мумкин. Бундай форумларда парол орқали иштирок этилади.

• Модерлаштирилган – бунда барча типдаги қатнашчилар иштирок этадилар. Форум қатнашчилари ахборотни ўқишлари ва хабар юборишлари мумкин. Форум хабарлари модераторнинг рухсати билан нашр этилиши мумкин. Форумда иштирок этувчилар модератор ва унинг иштирокчиларидир. Модератор ким?

Модератор – форумнинг ташкилотчилик, яъни администраторлик ҳуқуқига эга шахс – у маълум тажрибага эга, муҳокама этилаётган мавзу

мазмунини чуқур, пухта ўзлаштириб олган шахс. Аудиторияда форум қатнашчилари айрим тажрибаларга эга бўлиши, уларни қизиқиш, хоҳишлари ҳисобга олиниши керак.

Модератор форумни бошқаради, консультациялар беради, саволларга жавоб беради, (зарур пайтларда иштирокчилар жавобини зарур ғояларда тузатади, қўшимча материаллар тақдим этади, яъни форум ишини тўғри ва мақсад сари бошлайди.

Модератор форумда фаол иштирок этиш, мулоқот қилиш муҳитини яратади. Бундай фаолиятни олиб бориш учун модератор ўз билимини ва малакасини доим ошириб бориши зарур.

Модераторлик ролини раҳбар ходимлар, администраторлар, ўқитувчилар, ўқувчилар, талабалар ва интернетдан фойдалана оладиган бошқа шахслар олиб бориши мумкин.

Форум катнашчилари – қатнашчи – бу шундай шахски, маълум мавзу бўйича ўз билимини ошириши ёки эгаллаган билимини бериши мумкин. Муҳит интерфаол, индивидуал ҳолда кетгани сабабли ўқув предметини чукур, ўз эҳтиёжига мос ўзлаштириши мумкин.

Ўқув материалининг очиқлиги, қулайлиги, кўрсатма-кўргазмалилиги, олаётган билимини мустаҳкам эгаллайди. Ўзига ишонч ҳисси ортади ва унинг тингловчидан фаол иштирокчига айланишига шароит яртилади. Ўқув-билиш жараёнига, ўкув меҳнатига шахсий масъулияти ортади. Форум иштирокчилари администрация, ўқитувчи, ўқувчилар, талабалар ва бошқа интернет иштирокчилари бўлиши мумкин.

Форумда рўйхатдан ўтган, ҳатто ўтмаганлар ҳам қатнашиши мумкин.

Форумда ишлаш қоидалари қуйидагича:

1. Форумга кириш;
2. Форумга кириш учун рўйхатга ёзилиш;
3. Форумда иштирок этиш;
4. Форумда ахборот олиш, ахборот юбориш.

Хулоса қилиб айтганда, ўқув жараёнига форумнинг кириб бориши ўқувчи-талабаларга таълим олишда энг қулай муҳит яратади. Уларнинг шахсий қизиқиши ва эҳтиёжлари қондирилади. Ўқув меҳнатига ўқувчи-талабаларнинг масъулияти ошади. Мақсад таълим сифати ва самарадорлигини оширишга олиб келади.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Технология – юнонча икки сўздан **“технос” (techne) –** ***маҳорат, санъат*** ва **“логос” (logos)** ***фан, таълимот*** сўзларидан ташкил топган. Технологияларни барча, бошқа тушунчаларни белгилаш учун, синоним сифатида – педагогик технология, ўқитиш технологияси, таълим технологияси деб ишлатиш мумкин.

Педагогик технология – ўз олдига таълим шаклларини муқобиллаштириш вазифасини қўювчи, техник ҳамда шахс ресурслари ва уларнинг ўзаро фаолиятини ҳисобга олиб, таълим бериш ва таҳсил олиш жараёнини яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли методидир.

Ўқитиш технологияси – биринчидан, педагогик технологияни жараёнли – ҳаракат аспектини англатади. Бу таълим жараёнини ўзгарувчан шароитларда ажратилган вақт давомида истиқболлаштирилган натижаларига кафолатли эришишга ва конкрет таълим-тарбия жараёнларини амалга оширишни таъминловчи, усул ва воситалар (технологик операциялар)нинг тартибли бирлигини ўзида мужассамлаштирган таълим моделини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг технологик жараёнидир.

Иккинчидан, педагогик технологиянинг жараёнли-баёнли аспектини ифодалайди. Бу мақсадни амалга ошириш ва истиқболда белгиланган натижаларга эришиш бўйича педагогик ҳамда ўқув фаолиятини лойиҳасини бажаришни баёнидир (технологик харита).

Таълим технологияси – педагогик технологиянинг илмий аспектини белгилаш учун ишлатилади. Бу техник ва инсон ресурсларини ҳамда уларни, ўз олдига таълим шаклларини оптималлаштириш вазифасини қўювчи

ҳамкорлигини ҳисобга олган ҳолда дарс бериш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли усули.

Замонавий педагогик технология – вақт тақсимотига мувофиқ дастурланиб, илмий жиҳатдан асосланган ҳамда кутилган натижага эришишни таъминловчи педагогик жараённинг барча босқич ва қисмларининг вазифалари аниқ белгиланган тизимдир.

Замонавий педагогик технологиялар – жамият эҳтиёжидан келиб чиқиб, олдиндан белгиланган шахс ижтимоий сифатларини самарали шакллантирувчи, аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажмуа сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи қисмлар бўлган ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида таълим олувчиларга маълум кетма-кетликда кўрсатган таъсирини назарда тутувчи ва таълим натижасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

Инновация – инглизча атама бўлиб, ***“innovation”*** янгилик киритиш, янгиликни қўллаш, татбиқ этиш жараёни ва фаолиятини англатади.

Инновацион усул (метод)лар – “Ақлий хужум”, “Дебат, “Гуруҳларда ишлаш”, “Модификациялашган таълим”, “Импровизация”, “Мультимедиа”, “Кластер”, “Бумеранг технологияси”, “Скорбей технологияси”, “Тарози технологияси”, “Елпиғич технологияси”, “Муаммоли вазият”, “Танқидий тафаккур” ва ҳоказолар.

Интерактив метод – таълим олувчиларнинг ўқув ва ижодий фаолликларини оширувчи ҳамда таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи замонавий педагогик технологияларни қўллаш борасида тажриба асосларини ташкил этувчи методдир.

Муаммоли ўқитиш – дарсда педагог раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилади ва ҳал қилинишида таълим олувчилар фаол мустақил ҳаракат қиладилар.

Масофадан ўқитиш – таълим олувчиларни мустақил билим эгаллашига асосланган таълим жараёнини янгича ташкил этиш бўлиб,

кўпинча ёки доимо ўқитувчидан вақт ва масофа жиҳатидан ажралган ҳолда, ўқув материалини хатлар, топшириқлар ёки аудиовизуал воситалар орқали мустақил ўрганишдир.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Педагогик технология, ўқитиш технологияси, таълим технологияларини изоҳлаб тушунтириб беринг.

2. Педагогик технологиялар тўғрисида қандай қарашлар ва таърифлар мавжуд?

3. “Инновация” атамаси нимани англатади?

4. Интерактив ёки интерфаол таълим деганда нимани тушунасиз?

5. “Ақлий хужум” методи ҳақида сиз нимани тушунасиз?

6. “6Х6Х6” методи ҳақида нимани биласиз?

7. “Кластер” методи ҳақида нимани биласиз?

8. “Қарорлар шажараси” методи ҳақида нимани биласиз?

9. “Тажриба асосида ўқитиш” методи ҳақида нимани биласиз?

10. “Қора қути” методи ҳақида нимани биласиз?

11. “Бешинчиси, олтинчиси, еттинчиси, ...” методи ҳақида нимани биласиз?

12. “3/3, 4/4, 5/5, ...” методи ҳақида тушунча беринг.

13. Давра суҳбати қандай ташкил этилади?

14. Лойиҳа асосидаги машғулот, уларнинг турлари, босқичлари ҳақида нималарни биласиз?

15. Муаммоли таълим деганда сиз нимани тушунасиз?

16. Муаммоли вазият қандай ташкил этилади?

17. Креатив таълим ҳақида нимани биласиз?

18. Эвристик таълим деганда сиз нимани тушунасиз?

19. Эвристик таълим методларини сананг.

20. Масофавий таълим нима?

21. Медиа таълим ҳақида нимани биласиз?

22. Медиа педагог ким? Унинг функциялари нимадан иборат?

23. Таълимда инновация деганда нимани тушунасиз?

24. Инновацион жараён, инновацион фаолият деганда нимани тушунасиз?

МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

1. Замонавий педагогик технологияларнинг таърифлари ва турлари.
2. Таълим жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш.
3. Таълим жараёнида интерактив (интерфаол) методлардан фойдаланиш.
4. Дарсни лойиҳаланган таълимда ташкил этиш.
5. Муаммоли таълим технологияси.
6. Креатив таълимнинг мақсад ва вазифалари.
7. Эвристик таълим технологияси.
8. Масофавий таълим технологияси.
9. Медиа таълим технологияси.
10. Шахсни фаоллаштиришга йўналтирилган таълим технологиялари.
11. Замонавий педагогик технологиялар асосида талабаларда билим мустақиллигини шакллантириш.
12. Инновацион таълим технологиясида лойиҳалаш методи.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. “Технология” сўзининг луғавий маъноси нима?

а) технология юнонча сўз бўлиб, “ techne “ - маҳорат, санъат;

б) “logos” – тушунча, таълимот;

с) ишлаб чиқариш усули;

д) педагогик фаолият ва унинг методакалари;

е) а ва б.

2. “Таълим технологияси” сўзининг луғавий маъноси нима?

а) технология инглизча “in educational technologiy” таълим (ўқитиш) жараёнини юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этиш борасида маълумотлар берувчи фан (ёки таълимот) маъносини англатади;

б) аудиовизуал техника воситаларидан фойдаланиш;

с) техника воситалари ёрдамида ўқитиш;

д) дастурлаштирилган таълим, лойиҳалаштирилган ва аниқ белгиланган мақсадларга еришишнии кафолатловчи ўқув жараёни;

е) компъютерли ва ахборот технологияларидан фойдаланиш технологияси.

3. “Таълим технологияси”нинг кенг маънодаги тушунчаси қандай?

а) таълим технологияси – таълим мақсадига эришиш жараёнининг умумий мазмуни, яъни аввалдан лойиҳалаштирилган таълим жараёнини яхлит тизим асосида, босқичма-босқич амалга ошириш, аниқ мақсадга еришиш йўлида муайян усул, улардан самарали, унумли фойдаланиш ҳамда таълим жараёнини юқори даражада бажаришни ифодалайди;

б) таълим технологияси – қуйилган мақсадга эришиш йўлида қўлланилувчи усул, услуб ва таъсирлар мажмуаси;

с) таълим технологияси – муайян вазиятларда педагогик масалаларни ечишнинг оптимал усули;

д) таълим технологияси – таълим вазифаларини бажаришга йўналтирилган ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи – талабаларнинг биргаликдаги фаолияти усули.

4. “Инновация” атамаси қандай маънони англатади?

а) инновация инглизча « innovatsion » янгилик киритиш, қўллаш, татбиқ этиш;

б) “ ақлий ҳужум ”

с) муайян ҳолат, вазиятни ўрганиш;

д) гуруҳларда ишлаш;

е) нуқтаи назаринг бўлсин.

5. Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлилини белгиловчи қандай меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади?

а) янгилик;

б) мақбуллик;

с) юқори натижалилик;

д) педагогик янгилик;

с) барча жавоблар тўғри.

6. Замонавий педагогик технологияларни қўллаш жараёнида қандай вазифалар ҳал этилади?

а) таълим (тарбия) жараёнинг умумий яхлит лойиҳасини ишлаб чиқиш ҳамда унда ҳал етилиши лозим бўлган аниқ мақсад ва вазифаларни белгилаш;

б) таълим (тарбия) жараёни моҳиятини башоратлаш ва унинг мазмунини ишлаб чиқиш ҳамда унинг самарадорлигини таъминлашга ёрдам берувчи енг самарали, мақбул, шакл, метод, усул ҳамда техник воситаларни танлаш;

с) таълим жараёнида таълим олувчиларнинг эркин, мустақил фаолият кўрсатиши учун муайян шарт-шароитларни яратиш, уларда маълум кўникма ҳамда малакаларнинг шаклланиши учун вақт ўрнини белгилаш, уларнинг билимлари даражасини аввалдан ташхислаш;

д) таълим олувчилар фаолиятини йўналтириш, назорат қилиш ҳамда баҳолашни ташкил етиш, ишлаб чиқилган педагогик технология лойиҳасини жамоада синаш, мақсаднинг натижаланганлик даражасини таҳлил қилиш;

е) а, б, с ва д,

7. Муаммоли вазият деганда нимани тушунасиз?

а) ўқув материалини таълим олувчилар онгида вужудга, келтирадиган йўсиндаги фаолиятидир;

б) мантиқий ва тўғри хулоса чиқариш4

с) ижодий ва илмий фикрлашни шакллантириш;

д) таълим олувчиларнинг маълум психик ҳолатидир;

е) таълим олувчилар ҳамкорлигида онгли, маълум мақсадга йўналтирилган фаолиятдир.

8. Масофавий ўқитиш нима?

а) масофавий ўқитиш – махсус педагогик – психологик ва ахборот коммуникацион технологиялар муҳитида, бир-биридан узоқда бўлган таълим олувчиларнинг билвосита алоқаси;

б) технологик жиҳатдан мулоқот қилувчи ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг алоқа жараёни;

с) масофавий ўқитиш жараёни қатнашчиларанинг ахборот технологиялари ёрдамида синхрон ва асинхрон мулоқоти;

д) таълим олувчиларнинг мустақил равишда компъютертехнологияларидан фойдаланган ҳолда ўз устида ишлаши;

е) таълим олувчиларнинг таълим дастурларини тиклаш ва ўқитиш траекторияларини белгилашларидаги эркинлиги.

9. “Интерактив диалог” нима?

а) замонавий ахборот технологияларини таълим жараёнига татбиқ этишга шарт-шароит яратиш;

б) фойдаланувчининг матнли буйруқларни (сўровларни), жавобларни (таклифларни) кўзда тутувчи диалог;

с) юқори даражада, дастурий (дастурий аппарат тузилмалари) тизими билан ўзаро, икки ёқлама муносабат асосида диалог ўрнатишдир;

д) структура лингвистикасида амалда қўллашдаги асосий белгиларнинг мажмуини ва уларни бирлаштирувчи мавзуларга эга бўлган тилнинг абстракт бирлигини билдиради;

е) муайян катталикнинг физикавий шароитлар ўзгарганда ёки турли ўзгартиришларга нисбатан бир хилда, ўзгармай қолиши тушунилади.

10. Медиа таълим нима?

а) медиа таълим ўқувчи-талабаларни шахсий фикр юритишга, ижодкорлик фаолиятларини ривожлантиришга, ахборот олиш ва уни қайта ишлаш, синтез қилиш, шахсий хулосалар чиқаришга ўргатади;

б) ўқувчи – талабаларнинг вербал коммуникатив кўникмаларини шакллантиради;

с) ахборотлар мазмунини тушуниш ва ахборот олиш маданияти шаклланади;

е) медиа таълим ахборотлардан фаол ва тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантиради.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТРЕНИНГ

1. “Технология” тушунчасининг моҳиятини ёритувчи қарашларни изоҳланг.

№	“Технология” тушунчаси	Изоҳ
1	2	3

2. “Таълим технологияси” тушунчасини таърифлаб беринг.

№	“Таълим технологияси”	Таъриф
1	2	3

3. “Педагогик технология”нинг мазмун-моҳиятини ёритувчи қарашлар ва таърифларни тушунтириб беринг.

№	ПТ	Тушунча

4. Замонавий педагогик технологиянинг турларини тавсифлаб беринг.

№	ЗПТТ	Тавсиф

5. **Инновация нима?**

№	Инновация	Тушунча

6. **Интерактив методларни таърифлаб беринг.**

№	Интерактив	Таъриф

7. **Муаммоли таълим технологиясининг асосий мақсади ва вазифаларини тушунтириб беринг.**

№	МТТнинг асосий мақсади ва вазифалари	Тушунча

8. Дарсда баҳс-мунозара, брейнстормнинг технологиясининг тутган ўрнини тушунтириб беринг.

№	БМБТ	Тушунча

9. Масофавий таълим қандай ўзига хос хусусиятларга эга?

№	МТнинг ўзига хос хусусиятлари	Тушунча

10. Креатив, эвристик, медиа таълим музмун-моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг.

№	КЭМТ	Тушунча